

**ÉRTEKEZÉSEK
A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK
KÖRÉBŐL**

BOLLA ILONA

**A JOGILAG
EGYSÉGES
JOBBÁGYOSZTÁLY
KIALAKULÁSA
MAGYARORSZÁGON**

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST

BOLLA ILONA
A JOGILAG EGYSÉGES
JOBBAGYOSZTÁLY
KIALAKULÁSA
MAGYARORSZÁGON

Értekezések a történeti
tudományok köréből
Új sorozat 100.

A sorozat e jubileumi kötete a közelmúltban elhunyt Bolla Ilona életművének foglalata. A munka a magyar parasztság Árpád-köri és XIV. századi történetét teljesen új megközelítéssel tárgyalja, és emellett új képét adja a köznemesség kialakulásának is, Európát is befogó látószögből, gazdag forrásanyagra támaszkodva. Bemutatja a királyi, az egyházi és a világi birtok termelőinek életét, helyzetük több mint három évszázados változását. Életmódjuk megváltozása az alapja a közszabadság-fogalom fejlődésének. Annak az archaikus szabadság-fogalomnak a továbbalakulásával van dolgunk, amely közös gyökere a későbbi parasztszabadságnak és nemesi szabadságnak.

A munka legfontosabb eredménye annak megállapítása, hogy a jogilag egységes parasztság Magyarországon a jogilag is egységes nemesiséggel egyidőben, a XIV. század második felében szilárdul meg.

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

BOLLA ILONA

A JOGILAG EGYSÉGES
JOBBÁGYOSZTÁLY KIALAKULÁSA
MAGYARORSZÁGON

**ÉRTEKEZÉSEK
A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL**

ÚJ SZOROZAT

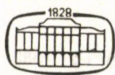
100.

**SZERKESZTI
SZÜCS JENŐ és VÖRÖS ANTAL**

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI INTÉZETE**

BOLLA ILONA

A JOGILAG EGYSÉGES
JOBBÁGYOSZTÁLY
KIALAKULÁSA
MAGYARORSZÁGON

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1983

BOLLA ILONA

A JOGILAG EGYSEGES
JOBBAGYOSZTALY
KIALAKULASA
MAGYARORSZAGON

ISBN 963 05 3276 X

© AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1983 · BOLLA ILONA ÖRÖKÖSE

PRINTED IN HUNGARY

TARTALOM

Előszó	7
I. A liber és a libertas fogalom az Árpád-korban	17
1. A liber és a libertas fogalom alakulása István királytól Könyves Kálmánig	28
2. A liber és a libertas fogalom Könyves Kálmántól az Aranybulláig	43
3. A liber és a libertas fogalom átalakulása az Aranybulla után	62
4. A nemesi és a paraszti szabadság közös eleme: az aurea libertas	81
II. A világi birtok szolgáltató népei	96
1. A servusok	110
2. A libertinusok	137
3. A liberek	173
III. A királyi és egyházi birtok népei az Árpád-korban	198
1. A királyi és egyházi birtok népei a korai feudalizmus idején	206
2. A királyi birtok népeinek útja a birtokszervezet felbomlása idején	231
3. Az egyházi birtok népei az érett feudalizmus kezdetén	255
Összefoglalás	274
Rövidítések jegyzéke	284

TABLE OF CONTENTS

Page

1. Introduction 1

2. Theoretical Foundations 15

3. Experimental Methods 35

4. Results and Discussion 55

5. Conclusions 75

6. Appendix 85

7. Bibliography 95

8. Index 105

ELŐSZÓ

A feudális társadalom alávetett osztálya, a jobbágyparasztság Európa-szerte több évszázadig tartó fejlődés eredményeként jött létre. Az osztály kialakulásának előzményei az egyes népek különböző időben végbement honfoglalására és letelepedésére nyúlnak vissza. Az állandó megtelepedés a nemzetségi közös tulajdon felbomlásához és az elidegeníthető magántulajdon kialakulásához vezetett. Az új feudális államok legnagyobb földtulajdonosai a kialakulás első fázisában az uralkodók lettek. Az új rend megszilárdulásával azután egyre nagyobb szerepet játszott a földtulajdon kiépítésében az egyház és a világi hatalmasok földesurasága. Mellettük azonban egy ideig tovább élt a társadalom közép- és alsó rétegeinek részben egyéni, részben közösségi földtulajdona.

Mindezekben a termelőmunkát – leszámítva a kistulajdonos szabad parasztok földjeit – különféle alávetett elemek végezték. Ezek összetétele Európa különféle területein rendkívül színes és sokrétű volt a korai feudalizmus időszakában. A hódított – Európa egyes területein romanizált – lakosságon kívül a hadifogolyként ejtett rabszolgák, saját és idegen törzsből, nemzetségből alávetett szabad elemek változatos számarányban tűnnek elő az egyes államokban. Ezt a különféle servitusú és libertasú, változatos terminológiával jelölt rétegekből alakult osztályt csupán alávetettsége jellemezte közös ismertetőjegyként a feudalizmus korai szakaszában. Egyes rétegei még különböztek mind a termelésben elfoglalt helyzetük, mind jogi állapotuk tekintetében. Ennek a sokrétűségnek és különbözőségnek a lezárásaként, szintéziseként jött létre a jobbágyparasztság egysége Európa különböző területein más-más időben, de hasonló módon, a feudális viszonyok kiteljese déásával párhuzamosan.¹

¹ A kora feudális osztályviszonyok alakulásának problémáira Európa területein: Bloch 1949; Bloch 1963. 422. skk.; Brunner 1956; Duby 1971; Grekov 1956 (Első, második rész); Hermann 1973. 168–191.; Lütge 1960². 17. skk.; Njeussychin 1961; Wenskus 1961. 15–106.

Nyugat-Európában ez a szintézis a Karoling-birodalom időszakában indult meg, kiteljesedése azonban a királyi birtokok felbomlásával a földesuraság (Seigneurie, Grundherrschaft) égisze alatt ment végbe a IX–XI. században. Ez a körülmény azután meghatározta az európai feudalizmus útját.² A jobbágyparasztság egysége Európa más (keleti, északi) területein viszont jóval későbbben, nagyjából a XIII. század folyamán bontakozott ki.

Európa keleti felének népei akkor jutottak el a fejlődésnek arra a fokára, amely az államszervezet kiépítését tette szükségessé, amikor a nyugati részen a feudális fejlődés már érettebb szakaszához ért. Ez a fáziseltolódás alapvető, együttes jelensége az illető népek történetének, és kétségtelenül serkentőleg hatott a kelet-európai új államoknak az általános európai fejlődéshez való felzárkózására. A jóval korábban kialakult feudális államok intézményei és berendezkedése bizonyos keretek között mintegy példaként szolgálhattak a későbbi államalakulatok számára. Ez a legszembetűnőbbben Csehországban, Lengyelországban és Magyarországon a lakosság kereszténységre térítésénél és az egyházszervezet hasonló kiépítésénél mutatkozott meg, amely két mozzanat szorosan összefüggött az államszervezéssel. Mindhárom országban kezdetben a néptől idegen térítő papság működött, támasza lévén az új államok uralkodóinak, akiktől védelmét és támogatását nyerte. A császári házzal rokon Adalbert egyaránt működött Csehországban, Magyarországon és Lengyelországban.

Az idegen papság tevékenysége magától értetődően nem korlátozódott a térítésre, hanem számos más vonatkozásban is megfigyelhető vagy feltehető, aminek azután a fejlődés bizonyos közös jelenségeiben is szerepe lehetett. Így pl. közreműködésével foglalták írásba az államalapító uralkodók törvényeiket és egyházakat alapító okleveleiket. A római egyházhoz tartozó papok tevékenysége nyomán az írott forrásokban mindhárom országban hasonló latin terminológia honosodott meg, egyebek között a társadalmi állapot jelölésére is; ennek nyomán kirajzolódik az új államok társadalmi szerkezetének hasonlósága is. Az alávetett osztály – összetételére nézve – ezekben az új államokban is heterogén. Az osztály különféle elemeire vonatkozó terminológiában a jogi helyzetet kifejező servus mellett – első renden a királyi birtokokon – a különféle szolgáltató

²*Boutruche* 1955. 126. skk.; *Duby* 1962. 96–153.; *Lütge* 1963. 23. skk.; *Müller–Mertens* 1963. 60–140.; *Stern–Bartmuß* 1970. 27. skk.

kategóriák olyan latin nevei tűnnek fel, amelyek már részben a Karoling-kori kapitulárékban, részben a korabeli nyugati egyházak okleveleiben is szerepelnek. Más kategóriákat azonban nem latin, hanem — a helyi adottságoknak megfelelően — köznyelvi kifejezéssel jelöltek. A köznyelv ilyen alkalmazása és az illető kifejezéseknek helynevekben való rögződése kétségtelenül közös sajátosságra, a fejedelmi, királyi földtulajdon hasonló kiépítésére hívja fel a figyelmet a cseheknél, a magyaroknál, a lengyeleknél és az övéknél kevésbé fejlett és önálló politikai szervezetbe tömörített szorboknál.³

Más oldalról ugyancsak a korai forrásokban figyelhető meg a jelzett kelet-európai államokban a közsabadok megléte, akiknek útja hasonló módon és időben földesúri függésbe vezet. A XI. század folyamán mind-egyik országban bekövetkezik ennek a lesüllyedő vagy már függésbe jutott elemnek a kialakult államhatalom elleni reakciója pogánylázadás formájában. A kora feudális időszakban az alávetett osztály sokrétűsége arra utal, hogy a jobbágyparasztság kialakulása hasonló módon indult meg Nyugat-és Kelet-Európában. A későbbi források viszont azt mutatják, hogy keleten az alávetett osztály különféle rétegeinek az integrálódása, a jobbágyság gazdasági és jogi egysége sokkal rövidebb idő alatt jött létre, mint Nyugat-Európában. Ez az integrálódás a királyi birtok felbomlásával a világi birtok előretörésének időszakában és jegyében ment végbe. Úgy látszik azonban, hogy a gyorsabb ütemű átalakulással a társadalom archaikus struktúrájának bizonyos maradványelemei Kelet-Európa egyes országaiban huzamosabban megőrződtek, mint Nyugat-Európában.⁴

³ Az állam- és egyházszervezésre: *Graus* 1965. 5. skk.; *Fiala* 1967. 133. skk.; *Bardach* 1964². 82–149.; *Gieysztor* 1968. 247. skk. A hercegi-királyi szolgáló népek szervezetére: *Trestik–Krzemienska* 1967. 70. skk.; *Kossmann* 1971. 152. skk.; *Eichler–Walter* 1969. 239. skk.

⁴ Mindegyik közép-kelet-európai országban sokkal kidolgozottabb a servilis-státusú rétegek emelkedésének a folyamata. A liberek helyzetének alakulása kevésbé világos, különösen Lengyelországban, ahol a kifejezés a XIII. században fordul elő. A liberrel szinonim korábbi kifejezések tartalmának a magyarázata nem világos. Úgy látszik, hogy a különféle birtoktípusokon előforduló liber-elemet egyaránt a közsabadság szemszögéből értelmezik. A saját vagyonnal rendelkező szabadok függésbe jutását a XII–XIII. század fordulójára helyezik: *Bardach* 1964². 100–116. és 182–201.; *Wolfarth* 1959. 46. skk., 131. skk.; *Tymieniecki* 1965. I. 132. skk., 272. skk.; *Fomenkova* 1956. 264. skk. Ezzel szemben egyoldalúan kiiktatja a közsabadságot

A magyar állam s ennek alávett osztálya az európai fejlődés későbbi szakaszában gyors ütemben alakult ki. Ezt annál inkább megállapíthatjuk, mivel a két, hasonló időben kialakult szomszédos államban, Cseh- és Lengyelországban az állandó letelepedés, a fejedelmi kíséretiség államalapításuknál jóval korábbi időre nyúlik vissza, mint a magyaroknál. A magyarok honfoglalása, majd az ezt követő megtelepedésük adta meg a végső lökést az amúgy is bomló törzsi-nemzetségi szervezet osztályokra hasadásához, és a függőségek különféle formáinak szélesebb körű kibontakozásához. A függőségbe jutott elem azonban nemcsak a nemzetségek szabad tagjaiból eredt, hanem száma nagymértékben növekedett a hódítottakkal, a hadifogolyként behurcoltakkal. A magyar jobbágytság kialakulásának kutatói ezeket az elemeket vizsgálták a jobbágyparaszttság fő előzményeként.

A magyar jobbágyparaszttság kialakulásának története a századfordulótól kezdve foglalkoztatta történetírásunkat. Ekkor fejtette ki Acsády Ignác azt a napjainkban is általános felfogást, hogy jobbágyparasztágunk különféle szolgarendű népek és úri függésbe került közsabadok csoportjainak ötvöződéséből jött létre. Az ötvöződés előfeltétele a szolgarendűek gazdasági helyzetének emelkedése volt, következménye pedig az úri függésbe került, személyükben elvileg szabad parasztokéval azonos jogi helyzet kivívása. Ez a fontos körülmény a szabad költözési jog (1298), majd az azonos földesúri teher, a kilenced (1351) törvénybe foglalásában és általánossá válásában fejeződött ki.

A jobbágyparasztág kialakulásának régebbi kutatása főleg a nagyobb egyházi intézmények ránk maradt nagy fontosságú okleveleire támaszkodott. A belőlük levont következtetéseket azután általánosították, és kiterjesztették a királyi és a magánúri birtok népeire is. Ugyancsak elsősorban ez a forrásanyag szolgált alapul a servusok emelkedésének az ábrázolásához.⁵

Kossmann 1971. 83. skk., 329. skk. A cseh és szlovák fejlődésre: Graus 1953. I. 272. skk.; Turek 1963. 129. skk.; Kučera 1966. 15. skk. – A jobbágytság összetételének hasonló rétegzettsége figyelhető meg a korai feudalizmus kezdetén a római egyház által térített Horvátországban, de a bizánci térítés körébe tartozó Oroszországban is: Bromlej 1964. 205. skk.; Grekov 1956. 21. skk., 128. skk.

⁵Acsády 1948³. 31–114.; Kiss 1934. 3–35. (Hivatkozással a témát érintő korábbi irodalomra.)

A marxista történetírás ezeket a kérdéseket elvileg másként közelíti meg és vizsgálja. Ebben a tekintetben köztudomás szerint Molnár Erik végzett úttörő munkát.⁶ Eredményeit az utóbbi évtizedek kutatásai alapul vették, tovább is fejlesztették és kiegészítették. Az újabb szakirodalom a jobbágy-parasztság kialakulásának fő folyamatát megvilágította, fontos részletkérdéseket tisztázott, másokat pedig a teljesebb megoldás érdekében tüzetes és beható vita tárgyává tett. Jelentős kutatás folyt az államszervezést megelőző kor, a X. század magyar társadalmi viszonyainak feltárására, amelyek a feudális úri és alávetett osztály kialakulásának közvetlen előzményei. Az állam kialakulása utáni időszakot tekintve különös gonddal foglalkozott a marxista történetírás a feudalizmus kezdeti szakaszával és a parasztság XIV. századi történetével.

A kutatások fő eredményeiként világossá vált, hogy a honfoglaló nemzetségek nem az ősi egyenlőség elvén, s nem csupán vérségi alapon szerveződtek. Körükben – az ingóságok alapján – nagy vagyoni egyenlőtlenség uralkodott, amely a nemzetségeken belül a függőségek különböző formáit alakította ki. Az osztályképződés elemei már a honfoglaló magyarság körében is kimutathatók. Az állandó letelepedés a vagyoni különbségeket elmélyítette, s a nemzetségek szállásain a földtulajdon kialakulásához vezetett. Bonyolult társadalmi ellentétek jöttek létre egyfelől az ingó és ingatlan vagyont kisajátító nemzetségi előkelők, másfelől az ebből kiszoruló nemzetségtagok és különféle szolgálatokra, valamint szolgáltatásokra kötelezett szolgálalelemek között. Éles hatalmi ellentétek és harcok lángoltak fel továbbá a politikai szervezetben betöltött szerepét központi uralkodói hatalommá építő, államot szervező fejedelemség és az ezzel szembeszegülő, helyi hatalmat teremtő, partikuláris törzsi-nemzetségi előkelők között. A győztes fejedelmi, majd királyi hatalom végül is szétzilálta az amúgy is megbomlott nemzetségeket, és a maga katonai szervezetével területeket sajátított ki a rajtuk élő magyar és szláv, eredetileg szabad és szolga lakossággal együtt.⁷

⁶ Molnár 1949². I., II., 67., 203. skk.

⁷ A honfoglalás kori és X. századi társadalmi rétegzettség, függőségek kialakulására: Bartha 1963. 276., 504. skk.; Elekes 1964. 5–63.; Székely 1971³. 41. skk.; Szűcs 1972. 17–40. Az államalapítás és az ezt megelőző korszak kutatása az utóbbi évtizedekben kibővült, eredményei részint vitatottak. Az örökletes fejedelmi hatalom

A királyi hatalom által kisajátított terület nagyságánál fogva fő színtere és tényezője lett a kisajátított népek alávetett osztályba tömörítésének. A feudalizmus alapvető osztályainak keretei létrejöttek az államalapítás korában, de az osztályok kiformalódása nem fejeződött be. Ekkor ugyanis még nem morzsolódott fel egészen a nemzeti szabaddal paraszti kistulajdonosok rétege. Az államhatalom megszilárdulása siettetette lesüllyedésüket. Az alávetett osztályba tagolódo (magyar és szláv) elemek helyzete a XI. században jogilag is és birtoktípusonként is eltérő volt. Jogi szempontból két nagyobb réteg figyelhető meg: a költözéssel rendelkező szabad jobbágyok és az ezt nélkülöző, servilis státusú kötött jobbágyok. Az utóbbiaknak a világi birtokon működő csoportja rabszolgaszámba ment a korai feudalizmus első fázisában. Termelőeszközökkel ugyanis nem rendelkezett, ellentétben a királyi és egyházi birtok szolgarétegével. Az alávetett osztály különféle csoportjai gazdasági szempontból a XII. században egységesültek: mind a szabad, mind a kötött jobbágy önállóan termelő paraszt lett.⁸ A gazdasági egységesülés mind a szabad, mind az örökös jobbágyoknak termelőeszközökkel való ellátottságán alapult, és előfeltétele volt a két kategória jogi egységének. A jogi egység, amely a költözés szabadságában fejeződött ki, a parasztság küzdelmének eredményeként valósult meg. A parasztságnak ez a kivívott, egységes joga nem a termelő személyi függését, hanem személyének úri tulajdonban állását (Leibeigen, homo de corpore állapotát) szüntette meg.

A jobbágyparaszatok az úri földet ténylegesen birtokolták, és saját tulajdonban levő termelőeszközökkel teremtették elő azt, ami megélhetésük-

terjeszkedését, az államhatalom területi szervezetének a nemzeti szállásterületek és a rajtuk élő népek nagymérvű kisajátításával történő kiépítését fejtette ki Györffy 1959. 16. skk. Vö. Elekes 1964. 51. skk. A fejedelmi népek helynévadásban is rögződő X. századi szervezésére Heckenast 1970. Vitáját I. Solymosi 1972. 179–190.; Kristó 1973. 742–746. A királyi szolgáló népek szervezetének kiépülését differenciáltabban mutatja be Györffy 1972. 261. skk. A szolgáltatást kifejező helyneveket a vásárok szempontjából vizsgálja Major 1966. 69. skk. A társadalmi viszonyok és a település problémájára Szabó 1966. 14. skk.; Makray 1971. 25. skk.

⁸A feudális osztályviszonyok kiforratlanságára az államalapítás korában Elekes 1964. 46–49. A feudális földtulajdon kiépülését, a termelők kisajátításának birtoktípusonként változó módját fejti ki a XI–XII. században Lederer 1959.

höz és gazdaságuk egyszerű újratermeléséhez szükséges volt, valamint a földesúri járadékokat.⁹

Az újabb kutatások jelentős eredményei mellett is megvilágításra várnak még az alávetett osztály, a jobbágyság fejlődésének bizonyos mozzanatai és részjelenségei, elsősorban a XII–XIII. században. Nem ismerjük ui. részleteiben ebben az időszakban az osztály különféle rétegeinél a gazdasági egységesülés konkrét folyamatát, s azt sem, hogyan torkollik ennek függvényeként jogviszonyaik tarkasága a jogi egységbe. Ezt a fonalat Lederer Emma kutatásai nyomán nagyjából a XII. század közepéig lehet követni a feudális földtulajdon általa vizsgált fejlődési folyamata alapján. Kutatásai felhívták a figyelmet arra, hogy a kora feudális időszak kezdetén a feudális földtulajdon és ennek berendezkedése nem egyöntetűen alakult a királyi, egyházi és világi birtokokon. Legfejlettebbnek az egyházi, legelmáradottabbnak a világi földtulajdon kiépülése és feudalizálódása mutatkozott. Ennek ellenére a világi birtok már a feudális fejlődés legkorábbi szakaszában is jelentős szerepet játszott az osztályrend kiépítésében, ha szerepe halványabb volt is a királyi és egyházi birtokok mellett.¹⁰ A kutatást ezen az úton célszerű tovább folytatni. A világi birtok szervezeti változásainak, valamint a világi földtulajdonosok és a birtokaikon foglalkoztatott szolgáló népek társadalmi helyzetében bekövetkezett átalakulásnak a részletesebb megvilágítása az alávetett osztály egészének a fejlődését is jobban megvilágíthatja ama két szélső időhatár: a XI. és a XIV. század között, amelynek problematikája tisztázottnak tekinthető.

A „világi földtulajdon” fogalmának használata nem egészen egyértelmű. Az egyházak kezén összpontosuló földtulajdonhoz képest ui. végeredményben az összes többi földtulajdon „világi” volt. Az így tágabb értelemben vett „világi birtok” fogalmán belül kétségtelenül külön kell választani a királyi birtokot, amelynek más volt a jellege, mint a nem királyié. Az előbbivel való rendelkezés ui. a csupán személyében változó, de funkciójában változatlan királyi hatalom kezében volt, amely hatalom az egészet átfogta. A tanulmányban a továbbiakban „világi birtokon” azt a nem

⁹ Molnár 1949². II. 203. skk.; Szabó 1948. 35. skk. A jobbágyság XIV. századi történetét nagy forrásanyag feldolgozásával, részletesen mutatják be Székely 1953 kötet tanulmányai.

¹⁰ Lederer 1959. 31. skk.

királyi földtulajdont értjük, amelyet az állami hatalom kiépülése és megszilárdulása után is független, önálló, egyéni vagy családi birtokok képviseltek, nagyságra való tekintet nélkül és amellyel a tulajdonos az adott korszaknak megfelelő keretek között rendelkezhetett. Igaz, hogy a királyi birtok szervezetén belül is megfigyelhetők olyan kisebb-nagyobb, úrnak nevezhető birtokok, amelyeket berendezkedésük és jogi helyzetük alapján a királyi szervezeten kívül álló világi birtokhoz lehetne legalábbis hasonlítani. Az ilyen birtokok azonban mégis a királyi birtok keretébe tartoztak, mert a király szorosabb főtulajdonosi hatalma alatt álltak. Élvezőik ui. a királytól szoros, elszakíthatatlan személyi függésben voltak.

A feudális földtulajdon kikristályosodása a világi szektorban nemcsak az államalapítást követő évszázadban, hanem az egész kora feudális időszakban is némileg más úton haladt, mint a királyi és egyházi birtokon. A földtulajdon a világiak körében csak lassan vált kifejezetten egyénivé, a föld tulajdonának csoportos-közösségi formája a kiépülő kiscsaládi mellett sokáig megmaradt. Az előbbi, archaikus forma állandó mozgásban tartotta azokat a szűkebb vagy tágabb rokoni csoportokat, amelyek a még fel nem osztott, közös földek tulajdonának együttes élvezői voltak. A közösségi földek fokozatos felosztása, az örökösök kezén végbemenő aprózódása nemcsak a kisparaszti, hanem még az úri egzisztenciának számító (István korában valens, vir ubertatis, miles néven említett) középréteg körében is állandóan felszínen tarthatta a társadalmi differenciálódást is. Ennek következtében a korai feudalizmus sok és bonyolult változást hozó világában az uralkodó osztály is heterogén, kiforratlan és lezártan fejlődésű volt, akárcsak az összetételében változó alávetett osztály. Így nemcsak a XI. században, hanem ezt követően is létezhetett olyan átmeneti helyzetű társadalmi csoport, amelynek tagjait a kizsákmányolás kritériuma alapján egyértelműen nem lehetett sem az úri, sem az elnyomott osztályba sorolni mindaddig, amíg a feudális rend érelődőben volt.

A világi földtulajdon fejlődésének vizsgálata sajátságos problémát vet fel. A szakirodalom eddig sokkal plasztikusabban rajzolta meg a servilis státusú szolgáló rétegek (servusok), a kötött jobbágyok emelkedését, mint a közsabad (liber) elem földesúri függésbe kényszerülésének folyamatát. Ez szinte természetszerűen következik a ránk maradt forrásanyag jellegéből, amely sokkal szélesebb horizonton tárja elénk az előző réteg helyzetét. Más tekintetben az is világos, hogy a XI. századi törvényekben és a

XI–XII. századból ránk maradt oklevelekben az úri földön felbukkanó liber-elem – amelyet a szakirodalom általában az István törvényeiben szereplő „népből való” (vulgaris, pauper) önálló kistulajdonos közsabadal azonosít – valójában korán földesúri függésbe kerülhetett. Kérdéses azonban, vajon a későbbiekben csak az ilyeneket tekintették és jelölték-e libereknek? A XI–XIII. századi forrásokban – ugyancsak a szakirodalom megfigyelése szerint – mind a liber, mind a libertas kifejezésnek több jelentése volt. A jelentés többfélesége azonban még nem kidolgozott, nem ismeretes. A kutatások ellenére sem világos, mikor, milyen ütemben történt a tulajdonviszonyoknak a világiak körében jelzett változása nyomán az önálló kisegyszisztenciák betagozódása a kereteiben már az államalapítás korában kialakult osztályrendbe.

A felvetődő problémák nyomán a tanulmány három fejezetre oszlik. Az első fejezet azt vizsgálja, hogy az államalapítással, majd az államhatalom XI. századi terjeszkedésével és megerősödésével nagy tömegben kisajátított, s különféle függési viszonyokba kényszerített szolgáltató és katonáskodó rétegek mellett milyen, a régi társadalmi rend maradványát képező közsabad elemek maradtak meg, valamint hogyan tagolódott be a közsabadok paraszti eleme a különböző úri szolgáló népek állagába. Ezzel a folyamattal párhuzamosan hogyan alakult át és lett többértelművé a liber és a libertas kifejezés, s vajon a sokféle libertas között volt-e olyan, amely legalább vékony szálon, s módosulva ugyan, de a régi, nemzeti szabadság nyomát őrizte a jobbágyparasztság körében?

A következő két fejezet az eddigi kutatások kezdeményezését folytatva az alávett osztály rétegeinek fejlődését a különféle birtoktípusok keretében ábrázolja. Legnagyobb tömegüket a XI–XII. században kétségkívül a királyi birtok foglalta magába. A különféle birtoktípusok közül mégis a világi birtok kerül a tárgyalás középpontjába két okból is. Elsősorban azért, mert a szakirodalom a legkevésbé ennek a birtokkategóriának a fejlődését tárta fel. Másrészt a korai feudalizmus időszakában a világi birtok igen sok archaikus vonást őrzött, míg az érett feudalizmus idején gyors ütemben jutott vezető szerephez. A jogilag egységes jobbágyparasztság elsősorban a világi birtok égisze alatt formálódott ki. Ez a körülmény fontos bizonyítéka annak, hogy a magyarországi feudalizmus szintén az európai feudális fejlődés fő útján haladt. Mintegy összehasonlításként a

harmadik fejezetben kerül sor a szakirodalom által sokkal mélyebben feltárt királyi és egyházi birtok népei fejlődésének az elemzésére.

A tanulmány az alávetett osztály egyes rétegeit a forrásokból legjobban kielemezhető jogi karakterük és változásuk alapján mutatja be, mert a jogi vonatkozások kínálják a legmegfelelőbb lehetőséget a rendszerezésre. A jogi terminológia azonban sok esetben elfedheti a mögötte levő tartalmat. Ezért fontosnak látszik a jogi terminológia héjazatának feltörése, mert így jobban megközelíthetők az esetenként eltakart lényeges elemek, elsősorban az egész mögött meghúzódó és alapot képező tulajdonviszonyok. A tulajdonviszonyok alakulásáról az egyes birtoktípusok tárgyalásának bevezetéseként lesz szó, ott hivatkozva az agrár- és település-szerkezet fejlődését bemutató kutatások újabb eredményeire.

Az alávetett osztály jelölésére a szakirodalom általánosan használja az Árpád-korban is a jobbágyság vagy jobbágyparaszt kifejezést. Ismeretes, hogy a jobbágy kifejezés az Árpád-kor folyamán lényeges jelentésváltozáson ment át. A források földesúri járadékokra kötelezett elemek gyűjtőneveként csak a XIII. század végétől alkalmazzák a jobbágy (jobagio) terminust. A munkában a kifejtés során a források szóhasználatát követve a jobbágy kifejezés más — nem jobbágyparaszi — értelemben is gyakran előfordul. Ezért olyankor, amikor az alávetett osztályról általánosan lesz szó, a jobbágy kifejezés a közhasználatú értelemben szerepel. Amikor azonban az osztályon belül, egyes rétegek tárgyalására kerül sor, a nemkívánatos félreértések elkerülése végett célszerűbbnek látszik a hazai latin-ság eredeti terminológiájának a megtartása. A jobbágy kifejezés tartalmi változását az összefoglalás tartalmazza.

I. A LIBER ÉS LIBERTAS FOGALOM AZ ÁRPÁD-KORBAN

A liber kifejezés az antik latinságból került át és vált használatossá a kialakuló germán államok írott forrásanyagában. A századok folyamán a kifejezés tovább élt, de tartalma és jelentése állandóan változott annak megfelelően, ahogyan a nemzeti társadalom liber-rel jelölt rétegei beilleszkedtek a feudalizmus osztályrendjébe. A liber fogalom korszakonkénti tartalmának felismerése és a libertas fejlődésének ábrázolása az alapjukul szolgáló társadalomszerkezet történetének lényeges kérdéseit segíti megoldani. A liber- és libertas-problémakör kutatása bizonyára ennek a belátásnak az alapján kapott jelentős szerepet a század elején hazánkban is, a külföldi szakirodalomban pedig egészen napjainkig. A kutatás időről időre új szempontokat felvetve újabb eredményeket ért el, az eredmények pedig újabb viták forrásai lettek.

Az egyik jelentős vita a század elején zajlott a liber értelmezéséről. A századforduló magyarországi szakirodalmát s a liber kérdésről zajló vitát is befolyásoló német történetírás ugyanis a korai germán népjogokban szereplő, s akkor a társadalom szabad tagjait átfogóan jelölő liber terminus tartalmát látta a későbbi, Karoling-kori forrásanyagban is. Mivel a kapitulárekban és a korabeli más forrásokban a liberek jó része már függő parasztként, sőt adományozás tárgyaként tűnt fel, a történészek egy része arra a következtetésre jutott, hogy a közsabadok helyzete hirtelen, szinte egyik generációról a másikra változott meg. A gyors változás okát a Grundherrschaft szervezetének kiépülésében keresték. A Grundherrschaft szerintük kisajátította a Mark-jogosítványokat, és a közsabadokat különféle kötöttségű földesúri népekké tette, s a Közsabadságot jórészt megsemmisítette. Ezért a IX. században önálló kistulajdonnal rendelkező liber

nemesnek, a függésben levő liber pedig félszabadnak (Halbfrei) tekinthető.¹

Ezzel az elmélettel szemben különösen Dopsch fejtette ki bővebben kifogásait. A Karoling-kor forrásait új módon magyarázva a liber és libertas addig mereven kezelt fogalmát relatívvá tette. Dopsch kimutatta, hogy a bennük szereplő liber terminus alatt nem annyira a függésbe került közszabadokat kell keresni, hanem a servituson belül különféle libertast szerző szolganépeket. Őket szintén jelölték liber kifejezéssel is a források, noha eredetüket tekintve nem voltak közszabadok. Kutatásai főként a szolgálagon belüli emelkedés folyamatának vizsgálatára összpontosultak.²

Dopsch a közszabadok helyzetét nem vette új megállapításokat eredményező, beható vizsgálat alá. Ezt a munkát a következő történész-nemzedék igyekezett elvégezni. Az 1930-as, 40-es évek fordulóján Th. Mayer és W. Schlesinger, majd későbbben követőik a liber és libertas teljes fogalmi revízióját kísérelték meg, ennek során egészen napjainkig szélsőséges elméletek is keletkeztek. Vitatásuk mindmáig nem zárult le.

A közszabadságot fogalmilag felülvizsgáló és elvető kutatók az állam és az uralmi viszonyok létrejöttének keretébe helyezve vizsgálták a Meroving- és Karoling-kori források liberjeinek és libertasuknak kérdését. Szoros kapcsolatba hozzák a szabadok feletti uralom és az állam keletkezését. A királyi és a nemesi hatalom közt csak fokozati különbséget tettek, a kettő közös lényegének „a föld és emberek feletti uralmat” (Herrschaft über Land und Leute) tekintik. Földesúri (grundherrschaftlich) viszonyok meglétére következtetnek már Tacitus Germania-ja alapján, amelyek a ház feletti uralom (Hausherrschaft) jogi szférájához tartoznának. A germán kíséretiséget (Gefolgschaftswesen) igen korai időben paraszti szférában is megállapítják. A ház urát (Hausherr) hadi vállalkozásokra nem szabad emberein kívül a hozzá csatlakozó, tőle védelmet és zsákmányt váró szabadok is kísérték. Vele a kíséret tagjai mint a kíséret urával (Gefolgs-herr) álltak szemben. Urukhoz jellegzetes „germán hűség” fűzte őket.

¹ A „grundherrliche Theorie” körüli vitát összefoglalva l. *Schröder-Künßberg* 1932⁷. 230. skk. A „liber” Ph. Heck terjedelmes műveiben kifejtett értelmezésének vitáját összefoglalta és tovább vitte *Dopsch* 1913. 52. skk.

² *Dopsch* 1913. 2. Teil. 1–91.; *Dopsch* 1924. 2. Teil. 97. skk.; *Dopsch* 1939. 22. skk.

Ebben a tekintetben a Gefolgherrschaftot a Hausherrschaftból eredeztetik. A király és a nemesek lényeg szerint azonosított úri hatalma *eredetében* is azonosnak minősül, eredetileg egységes, ősi úri hatalom volt. A kettő csak aránylag későn vált külön egymástól, s a nemesség úri hatalmából nőtt ki utóbb a tartományúri hatalom is a késői középkorban.

A vándorlásra és a romanizált területek, valamint egymás ellen hadra kelő germán törzsek, törzsszövetségek és „népek” felbomlását és újjalakulását a kisebb Hausherr-ek körül csoportosuló kíséreték roppant arányú megfelelőinek tekintik. A nagyarányú vállalkozásokra etnikailag gyakran nagyon is vegyes elemek sereglettek össze, háborúik jellege megkülönböztetendő a régebbi törzsi, vagy „népháborútól”. A vállalkozás sikere esetén az összesereglett konglomerátum huzamosabban együttmaradhat, új „népet” alkot, élükön a győztes vezér, a Heerkönig méltóságában állandósulhat, dinasztiát alapíthat, amely Heil-jét örökíti. A Heerkönignek, a győztes vállalkozás királyi méltóságot nyert vezérének az uralma más jellegű, mint a régebbi, ún. Volkskönigé. A „nép”, azaz a hadinép egészének a Heerkönighez, az új királyhoz való viszonya kíséreti viszonyinak értelmezendő, sajátos személyes köteléket (Personenverband) képviselt.

A személyes kötelék a létrejött államalakulatra a megtelepedés után is rányomta bélyegét. A megtelepedés után a „népet” alkotó harcosok a királytól mint Gefolgherrjüktől a tőle való személyi függés alapján földet kaptak, önállóan gazdálkodó parasztok lettek. A királytól való közvetlen függésük *szabadság* volt, amelyet azonban az állam teremtett meg és biztosított. Ők maguk az állam, a királyi hatalom építőkövei, alapjai voltak, háborúban a királynak teljesítendő hadiszolgálattal, békében az államot fenntartó termelőmunkájukkal. A királynak a Land feletti hatalma csak rajtuk keresztül, mintegy másodlagosan érvényesült, az uralom gyakorlását a terület felett a király katonai szempontú széttelepítésükkel biztosította magának.

Tőlük mindenképpen megkülönböztetendők a forrásoknak azok a szabadjai (liberi), akiknek a szabadságát *nem* az állam, nem a királyi hatalom teremtette meg, hanem régi szabadságukat *magukkal hozták az államba*. A megtelepedés után azonban *nem* ők alkották a „nép” széles tömegeit, hanem földbirtokos *nemességgé* alakultak, gazdasági és politikai hatalomra tettek szert. „Autogén” uralmuk *nem* tagolódott be az „állam-

ba”, és a tőlük személyi függésben levő elemek *nem* voltak a királyi hatalom „alattvalói”.³

Nagy Károly a frank birodalom uraként hatalmát még mint Gefolgsherr gyakorolta, és a frankokat hozzá még mindig régi jellegű Personenverband, és nem általános alattvalói kötelék fűzte.⁴

Mivel a király „szélesebb” kíséretét alkotó és személyesen tőle függő, fegyverforgató parasztok és katonai telepések szabadságukat a királyi hatalomnak köszönhették, a legmegfelelőbbben király szabadjainak (Königsfrei) nevezhetők. Libertasuk nem volt „közsabadság”, mert a hagyományos értelemben ilyen nem is volt. Szabadságuk a királytól nyert funkcionálisan „szabad nem-szabadság” (freie Unfreiheit). Az új fogalom jogosságát az elmélet képviselői szerint az alábbiakban lehet összegezni:

A király szabadjai a liberek azért, mert a királyok telepítették le őket várkörzetekbe, határvidékekre és nagy kiterjedésű, művelés alá eddig nem vett királyi földekre. Libertasuk (Freiheit) kifejezője volt a fegyveres szolgálat és az, hogy személyük a király, illetve közvetlen képviselői alá volt rendelve. Igazgatási szervezetük a frank-kori képződménynek tekintett Hundertschaft. Joguk és kötelességük volt a hadi és bírósági közgyűléseken a közösségi ügyek intézésében való részvétel. Ezek a libertasok magasan kiemelték a Königsfreieket az alacsonyabb rangú szolganépek közül.

Nem szabad mivoltukat (Unfreiheit) más oldalról viszont kifejezte az a tény, hogy a király Leibherrschaftja alatt álltak. A király rendelkezhetett velük, aminek bizonyítéka, hogy mind őket, mind a földet, amelyen éltek, gyakran eladományozta. Ilyen módon a Karoling-kor óta jelentős részük

³ A szabadok feletti uralom és az állam keletkezésének összekapcsolása, a „Herrschaft über Land und Leute” kifejtése: *Schlesinger* 15. skk., 43. skk. A Haus-herrschaft, Gefolgsherrschaft és a királyi hatalom összefüggésére, a „Heerkönig”-re és a hadi népére: *Mayer* 1959. 139–163., *Schlesinger* 43. skk., 53. skk. Az ún. germanische Treue-ról: *Schlesinger* 316–334. Éles hangú bírálata: *Graus* 1966. 5–44.

⁴ *Mayer* 1959. 472–473. Ezzel magyarázandó a 802. évben a frankoktól követelt eskü kíséreti jellege: a frankok a kíséreti tag, a *homo* hűségét fogadták esküvel Károlynak, mint Gefolgsherr-nek, *dominus*-nak. Birodalmát Károly 806-ban „Haus-herr”-ként rendelte felosztani örökösei közt, a germán örökség „Realteilung”-jának szellemében. Absztraktabb, egyházi ihletésű fogalom csak Jámbor Lajos idején érvényesül a császárságnak *ministerium*-ként való értelmezésekor. Ez az absztrakció azután a IX. század folyamán tett későbbi eskük szövegében sem ment veszendőbe.

különféle földesurakhoz került, és az ő Leibeigenjeiknek a szintjére süllyedt. Más részük erdők irtásával szerzett szabadságjogokat (Rodungsfreiheit). Ezen liber elemek eredetüket tekintve szintén nem szegényedő közsabadok voltak, hanem a király szabadjai. Vagyonosabb, kisebb hányaduk viszont beolvadt a nemességbe vagy a ministerialitás útját járta. Csupán töredékeik maradtak egyes grófságokban még a késő középkorban is eredeti jogállásukban.⁵

Ezeknek a történetíróknak tagadhatatlan eredménye a Gemeinfreitől különböző, korábban fel nem ismert Königsfrei-kategória kikutatása, kialakulásának és helyzetének beható elemzése. A Königsfrei-kategória jelentőségét mégis túlbecsülték, és mind az V–XII. századi germán-német, mind a későbbben alakult feudális államok (pl. Lengyelország) korai társadalom- és hadtörténetére vonatkozó, helytálló megállapításokat is indokolatlan revízió alá vették. Éppen ezért az elmélet – bár számos követője van – nem talált egyhangú helyeslésre. A teória legnevesebb képviselői utóbb, munkáik gyűjteményes kiadása alkalmával már fenntartásaikat hangoztatták a Königsfrei-kategória jelentőségének abszolútizálásával és az egyéb liber-csoportok létének tagadásával szemben.⁶

A Königsfrei-teóriával szemben a legkülönbözőbb felfogású történészek adtak elő lényeges kifogásokat. A társadalmi szerkezet sokrétűségét igyekeztek feltárni, amelyben a király szabadjai is elhelyezkedtek a közsabadok és más libertasú elemek mellett. Az egyre szaporodó regionális vizsgálatok eredményei szerint nemcsak a Meroving- és Karoling-korban, hanem a frank utódállamok különféle vidékein még jóval később, az érett

⁵ A „freie Unfreiheit” kifejtése: *Bosl* 1956. 69–72. A Königsfreieik státusára, szerepére, majd eltűnésére: *Mayer* 1955. 14. skk.; *Bosl* 1957. 44. skk.; *Dannenbauer* 1958. 240. skk., 329. skk. Az elmélet szélsőséges, egyoldalú túlhajtásával megkísérelték a curtis-szervezet kiépülését összekapcsolni a Königsfreieikkel, a curtist az erődítmények egyik típusa műkifejezésének tekintve: *Baaken* 1961. 43. skk. Ezt az elméletet sem az írott források, sem a régészeti anyag nem igazolta: *Uslar* 1969. 153–154.

⁶ *Kossmann* 1971. 374. skk. a lengyel társadalomfejlődést a Königsfrei (Herzogsfrei) elmélet széles körű alkalmazásával próbálja magyarázni. – *Mayer* 1959. 474.: „Ich habe . . . meine Sorge nicht verhelt, daß den Königsfreien der Karolingerzeit zu große Bedeutung zugemessen werde, denn ich glaube, daß im Mittelalter noch sehr viele Freie dazu gekommen sind.” – *Schlesinger* 337. fenntartásait nyilvánítja a Karoling-kori forrásokban szereplő liberi és ingenui-val jelölteknek a Königsfreieikkel *Dannenbauer* által való azonosításával szemben.

feudalizmus idején is léteztek a nemzeti társadalom maradványelemeiként „régii” szabadok mint önálló kistulajdonosok. Róluk kevesebb forrás beszél, mint az úri függésben levő liberekről. Ez a tény azonban nem csábíthatja a kutatót arra a feltevésre, hogy „régii” liberek nem is voltak. Ezek a közsabadok ugyanis nem rendelkeztek olyan jelentős földtulajdonnal és szolganéppel, hogy ügyleteikről okleveleket kellett volna kiállítani.⁷

A „régii” liberektől (Gemeinfrei) megkülönböztetik a számban folyton növekvő „új” libereket, akik részben a servituson belüli emelkedésük, részben a „régii” liberek függésbe jutása következtében ötvöződtek jellegzetes feudális szolgáltató osztállyá. Szabadságuk is „új” libertas, amely a földesúrral való megállapodáson alapult.⁸

A külföldi marxista történészek szintén behatóan foglalkoztak a Königsfrei-elmélet kritikájával és a liber és libertas fogalom tartalmi változásával. Ebből a szempontból nemcsak a kapitulárékat, hanem a népjogokat is alaposan elemezték, és a liber és libertas fogalom alakulásában különféle periódusokat mutattak ki. A. I. Njeussychin vizsgálatai szerint ezek a periódusok különösen a longobárd forrásanyagban szemléletesek, de jellemzők más kialakuló feudális társadalm szerkezetekre is.⁹

A kutatások szerint a nemzetségek felbomlása előtt a nemzetségi liber tagjai számára a libertas olyan természetes állapot volt, amellyel csak a servus szolgálata állott szemben. Ebből adódik a szerkezetileg tagolatlan libertas fogalom egységes értelmezésének lehetősége. A liber és servus közötti egyéb rétegek — számuk elenyésző volta miatt — a társadalom struktúrájában még nem játszottak szerepet.

⁷ Wernli 1959. 11. skk. Különböző svájci és alemann vidékek forrásanyagának feldolgozásával éles hangon bírálja és vitatja Mayer és Dannenbauer Königsfrei-elméletét. A regionális vizsgálatok eredményeit összegezve a szabad parasztok továbbélését igazolja DUBY 1962. 124. skk. — A közsabadok és közsabadosság Karoling-kori és későbbi továbbélésére: Lütge 1960². 17. skk.; Lütge 1963. 13. skk.

⁸ Merzbacher 1970. 257. skk.; Dhondt 1968. 27. skk., 225. skk. — Jogtörténeti szempontból Kroeschell 1968. 11–45. súlyos bírálat alá vetette a Königsfrei-elmélet kiindulópontjává tett nyelvészeti és filológiai gondolatmeneteket, különösen Bosnlál. Más szempontból Conrad 1962. 19. skk.; Mitteis–Lieberich 1974. 59. és 88.

⁹ Njeussychin 1961. A paraszti osztály kialakulásának elméleti kérdéseit vizsgálva a polgári történetírás álláspontjának kritikáját összefoglalja: 11–68. Az osztályképződés fejlődése és a liber jelentésváltozása a longobárdoknál a VI–VIII. században: 339–423.

A nemzetségek felbomlásának kezdete kétirányú folyamatot indított meg. Egyrészt a liberek között igen nagy lett az egyenlőtlenség, anélkül azonban, hogy olyan élesen elkülönülő társadalmi csoportok jöttek volna létre, amelyeket már osztályoknak lehetne minősíteni. Jellemző módon e csoportok közül még a legelőkelőbbeket sem jelölték külön kifejezéssel (pl. a nobilisszal), mert a liber fogalma még őket is magába foglalta. A liberek tömegétől ők csupán mint előkelő származásúak különültek el. Másrészt megindult a servus-elem differenciálódása. Uraiktól való eredeti szoros függésük sokféleképpen lazult, de nem azonos fokban. Ezt a sokféleséget a felszabadítások formáinak változatossága is megfelelően kifejezte. Emellett jutottak új függésbe — hasonlóan változatos módon és fokban — eredetileg liber jogállásúak is, anélkül, hogy a liber nevezet elveszítették volna. Az eredeti liber és az eredeti servus jogállás között tehát közbülső jogállású társadalmi csoportok jöttek létre, amelyeknek jelölésére a hagyományos terminológiát alkalmazták. Ez a folyamat megbontotta és tagolta a liber és libertas eredetileg egységes jelentését.

A fejlődés következő szakaszában a királyi hatalom megnövekedése, a földtulajdonban megmutatkozó vagyoni egyenlőtlenség erősödése, valamint az osztályképződés előrehaladása végül is szétfeszítette a liber és libertas fogalom korábbi kereteit. A szabadság többjelentésű lett. A liberek libertasa egyrészt jelentette az önálló egzisztenciát és a patrónustól való függetlenséget is (amund-mivoltot), másrészt a patrónustól függő (mundium-viszonyban levő) liberek servusokénál lazább függésének a fokát. Liberrel jelölték ezt is, azt is, sőt a függésbe került liberek libertasai mintái lettek az olyan felszabadított servusok libertasainak is, akik a felszabadítással nem kerültek ki az úri hatalom alól. Más-más jogállású elemeket neveztek tehát azonos módon libernek.

E folyamatot különösen jól szemlélteti a népszabad (fulcfrea) terminus jelentésváltozása. A szó korábban csak teljes jogú közszabadot és ilyenné felszabadítottat jelölt. A társadalmi helyzet átalakulása nyomán azután rajtuk kívül nevezete lett a függésbe jutott ingenuusnak és a nem teljes szabadságot nyert felszabadítottak is. A fulcfrea ilyen módon legalább kétértelmű lett, vagy még inkább devalválódott, mert önmagában már nem volt képes kifejezni régebbi, kizárólagos tartalmát, a teljes jogú közszabad jogállását. Ennek az utóbbinak a kifejezésére ezért kételemű jelölést alkalmaztak, a fulcfrea et amundot. A kialakult földesuraság keretein belül a

szabadság- és szolgaságfogalom helyét a függőség új formáit megfelelően tükröző új fogalmak foglalták el.

Az itt vázolt folyamat a longobárdoknál a VIII. században vetette meg az alapokat ahhoz, hogy a különféle szabadságú liberek a korai feudalizmusra jellemző, függő paraszti osztályba olvadjanak. A liberek más rétegei akkor mint szolgáló nemesek egészítették ki az uralkodó osztályt, ezen belül különleges libertast élvezve.

A frank társadalomban E. Müller-Mertens megállapításai szerint a régi közsabadok Nagy Károly és Jámbor Lajos korában is kimutathatók.¹⁰ A kapitulárekban a liber korántsem jelölte egységes társadalmi kategória tagjait. Ezért a liberek hadkötelezettségének szabályozását sem lehet a Königsfrei-elmélet alapfeltételének megfelelően kizárólag a Königsfreiekre vonatkoztatni. A sokféle liber között még mindig nagy volt a közsabadok csoportjának a jelentősége, noha kategóriájuk társadalmilag is erősen tagolt volt. Az előkelők kivételével ugyanis a liberi homineshez tartoztak a jelentősebb földbirtokokkal (allodium) rendelkező tehetősebbek (maiores, potenciores), továbbá a kis, paraszti tulajdonosok (pauperes), sőt a földesúri jószágon elhelyezkedett szabadok is. Ez utóbbiaknak, a földesúri függésben levőknek helyzete is meglehetősen változatos volt. Részben ti. mint nem paraszti függésben levők (beneficiariusok, vazallusok vagy prekaristák) tűntek fel. Ezért jól magyarázható, hogy a közsabadok helyzetének sokfélesége miatt az állammal szembeni jogaik és kötelezettségeik – elsősorban a katonáskodás tekintetében – átmenetileg kiterjedtek az úri földre telepedettekre is. A királynak teljesítendő régi kötelezettség követelése azoktól, akik a nagyurakkal új, feudális kapcsolatra léptek, azt mutatja, hogy az ilyen alávetettségű „feudalizált” liber-kategóriák jó részének függése nem volt eredeti jellegű. Azaz nem eleve függő emberekről (pl. emelkedő servusokról) lehetett szó, hanem önálló földtulajdon (allodium) hajdani birtokosairól. A libereknek ez a csoportja is – az önálló földtulajdonosokkal együtt – a hódítás korabeli közsabad harcosok utódainak tekinthető.

Az új rendben a földesuraság égisze alatt a közsabadság eredeti tartalma megemmisült, s a közsabad (Gemeinfrei) eredetű liberek az egyéb

¹⁰ Müller-Mertens 1963, különösen 60–74., 78–86., 93–140.

liberek és más alávetett szolgáltatók kategóriáival együtt ötvöződtek paraszti osztállyá az érett feudalizmus századaiban.

A liber jelentéséről és a vele jelöltek helyzetéről külföldön napjainkban is folyó vita közelről érinti a magyarországi feudális fejlődés kutatásának alapkérdéseit is. A magyar állam megalakulása idején a hazai írott forrásokban nyugati papok közvetítésével megjelent az a társadalmi terminológia, amely Európa korábban kialakult feudális államaiban használatos volt. Ilyen terminus a forrásainkban gyakran szereplő liber is.

Magyarországon a liber és libertas problémáival Erdélyi László és Tágányi Károly foglalkozott utoljára beható részletességgel az 1910-es években folytatott, emlékezetes vitájában. A hazai források szűkössége miatt mindketten analógiaként hasznosították a külföldi, főleg német kutatási eredményeket, jóllehet ezeket a vita időszakában már kezdték revízió alá venni. Mindketten a német jogtörténet értelmezésének megfelelően beszéltek a közsabadokról. Bár a források alapján egymástól eltérő eredményre jutottak, a liber terminust egyaránt mereven kezelték.

Erdélyi a liber kifejezés átfogó jogi jellegét hangsúlyozta, s a nemestől kezdve egészen a földesúri rendelkezés alatt álló különféle helyzetű liberig minden csoportot közsabadnak tartott. A liber-kategóriából mégis olyan fontos csoportot rekesztett ki, mint pl. a királyi serviensek jó részét, mivel helyzetüket a német ministerialis elmélet alkalmazásával ítélte meg. Mint a hazai bencések történetének kiváló ismerője, a rend kétségtelenül jelentős forrásanyagában szereplő szolgáltató csoportok ismertetőjegyeit erőszakoltan alkalmazta a nem egyházi földesúri kötelékben élő népekre is. Forrásanyaga tanulságainak helytelen általánosításával önmagával is ellentmondásba került. Különösen megfigyelhető ez a liber libertasának általa adott meghatározásánál.

Ennek a libertasnak a tartalma szerinte a szabad költözési jog. (Ezt a kritériumot indirekt módon, a servusfelszabadító oklevelek formuláiból állapította meg.) Csakhogy ez a jog nem terjedt ki minden liber-kategóriára, köztük pl. az egyház szabadjaira sem. Kutatásainak jelentős eredménye, hogy az egyes társadalmi rétegek helyzetét fejlődésükben igyekezett bemutatni.¹¹

¹¹ Erdélyi 1915. 77. skk.

Tagányi Erdélyivel szemben a Kálmán törvényeiben, majd a XII. századi oklevelekben előforduló liber adatok és a külföldi analógiák alapján arra a következtetésre jutott, hogy az eredetileg közszabad liber Kálmán korában már úri függésbe került. Ezért a liber a XII. századtól vagyoniilag és jogilag is erősen korlátozott szabadot, következésképpen félszabadot jelentett. A vagyonos szabadokat, mileseket és általában a hadakozókat viszont lényegileg nemesnek tekintette szinte az államalapítás korától. Noha széles forrásanyag alapján vitázott Erdélyivel, az osztályok fejlődését és kialakulását a XII. századra végeredményben lezárta, megmerevítette, s végleg nemesekre, félszabadokra és szolgákra tagolta a társadalmat.¹²

1922-ben Dopsch kutatásainak hatására Tagányi ismét foglalkozott a liber-kérdéssel. Dopsch forráskritikája és új eredményei bizonytalanná tették Tagányi nézeteit. Noha a liber korábban adott értelmezésén nem változtatott, a régebbinél differenciáltabban tárgyalta a libertas fogalmát. Ezt ugyanis különválasztotta a pillanatnyi társadalmi státustól, és különféle mentességekre vonatkoztatta.¹³

A liber és libertas tartalmáról a vitában megfogalmazott álláspontok két lényeges eleme, ti. egyrészt Tagányitól az, hogy a liber a XII. században már függésbe jutott, másrészt Erdélyitől az, hogy a libertas tartalma a szabad költözési jog, történetírásunkban közkeletűvé és közhasználatúvá vált. A probléma az Erdélyit és Tagányit követő történésznemzedék munkásságában időnként helyet kapott az egyes társadalmi rétegek (pl. a köznemesség) fejlődésének vizsgálatánál. Dopsch és kortársai eredményeit felhasználva a liber és libertas viszonylagosságára is felhívták a figyelmet, de olyan jellegű, átfogó elemzésre nem került sor, mint a külföldi kutatásban.¹⁴

A hazai marxista történetírás az osztályviszonyok kialakulását és fejlődését az Árpád-korban alapvetően tisztázta. A feudalizmus kutatásában elért eredmények közül témánk szempontjából kettőt kell kiemelni: részint a kora feudális társadalmi viszonyok megvilágításában a kialakuló

¹² Tagányi 1916. 450. skk.

¹³ Tagányi 1922. 214. skk.

¹⁴ A liber fogalom változását Tagányi álláspontjától eltérően, differenciáltabban vetették fel: Váczy 1927. 391–406.; Mályusz 1942. 273–274.; 283. skk.; Bónis 1947. 70–71., 491. skk.

különféle típusú birtokokon a szolgáltató népek eltérő fejlődésének bemutatását, részint a már kialakult, jogilag egységes jobbágyság és nemesség helyzetének megvilágítását.¹⁵ A fejlődés e két döntő pontja közötti átmenet — főként a XII. és XIII. századi fejlődés — konkrét, széles körű forrásanyag felhasználásával történő elemzése eddig még nem történt meg ugyanilyen mélységben.

A magyarországi jobbágyság előzményeit keresve szükségesnek látszik a liber és libertas Erdélyi és Tagányi vitájában le nem zárt kérdéseit vizsgálat tárgyává tenni.

A következőkben a liber jogi fogalmának fejlődését vázoljuk fel XI—XIII. századi forrásaink alapján. A liber fogalmának fejlődését elemző vizsgálat eredményeiből vonható társadalomtörténeti következtetések értékelésénél a következő szempontokra is tekintettel kell lenni:

A libernek mint jogi fogalomnak és tartalmának a fejlődése a valóságot csak bizonyos késéssel, fáziskülönbséggel követte. Ezért fel kell tennünk, hogy a társadalomban a változások hamarabb is végbemehettek, mint ahogyan a forrásokból a fogalom átalakulása alapján megállapítható. A fogalom változása adott esetben oly mértékben elmaradhat a valóságos, a tükrözött társadalmi helyzet mögött, hogy kedvezőtlen körülmények között el is fedheti ez utóbbiét, és meg is nehezhetheti a valóság átalakulásának felismerését. Ezért a fogalom fejlődésének megállapítása inkább a társadalmi fejlődés irányára és legfontosabb eseményeire enged következtetni, mintsem e fejlődés egyes tényeinek és mozzanatainak pontos kronológiájára.

A liber eredetileg nagyjából egységes társadalmi kategóriához tartozó emberek helyzetét jelölte. Ez a jogi egység a feudális társadalom érésevel párhuzamosan és ezen érés ütemének megfelelően bomlott fel és alakult át. A kategória tagjai e hosszú folyamat előrehaladásának mértékében olvadtak be, helyezkedtek el az érett feudalizmus alapvető osztályaiban, a jogilag egységessé váló nemességben, illetve jobbágyságban. A liber fogalom fejlődésének és tartalomváltozásának vizsgálata tehát elsősorban arra irányul, hogy e hajdani, ősi kategória változási folyamatát segítse megvilágítani.

¹⁵ Molnár 1949². I. 151. skk., Lederer 1959., Székely 1953. i. v. tanulmányok, Elekes 1964. 122. skk.

A liberek által élvezett libertas fejlődésének kutatása a nemesi és a paraszti libertas bizonyos mozzanatait és összetevőinek alakulását mutatja be. E fogalmak fejlődésének vázlata tehát nem azonos egyik társadalmi osztály történetének vázlatával sem, hanem a XIV. században jogilag egységessé váló parasztság és nemesség bizonyos elemeinek és joguk, szabadságuk bizonyos komponenseinek egyes előzményeit ismertetheti meg.

További fejtegetéseink során a forrásokban megjelenő libert mint a régi nemzeti szervezete maradványát történetírásunk szóhasználatának követségével *közszabadnak*, libertasát pedig *közszabadságnak* nevezzük, illetve fordítjuk.

1. A liber és libertas fogalom alakulása

István királytól Könyves Kálmánig

Az államszervezés idejéből István királynak közismerten két törvénye maradt ránk. Ezek a kor szabadságfogalmát is megvilágítják. Tanúságuk szerint ember és ember közt jogilag az alapvető különbség az volt, hogy szabad-e vagy szolga.

A törvények szerint azonban – az államalapítást jóval megelőző fejlődés következményeként – a szabadok körében már igen nagy vagyoni és társadalmi különbségek figyelhetők meg. Ezeket a különbségeket a törvényben híven kifejezi a liberek különféle szempontú csoportosítása. Az egyik ilyen kategorizálás a nemzetségek bomlásának, átrendeződésének megfelelően a szabadokat három vagyoni csoportban mutatja be. A három csoport: ispán, vitéz, népből való (comes, miles, vulgaris). Vagyoni helyzetük különbségéről olyankor szerzünk tudomást, amikor valamilyen okból büntetést kellett fizetniük. A bírság összegéből megfigyelhető, hogy vagyoniilag mennyire kiemelkedett a comesek rétege. Pl. a feleséggyilkosság esetén általuk fizetendő 50 tinó igen eltérő anyagi helyzetet mutat mind a miles 10, mind a vulgaris 5 tinós bírságában kifejeződő helyzetről.¹⁶

A törvény más büntetéseknél kevesebb számú, azaz átfogóbb társadalmi kategóriára hivatkozik. A hitszegés vagy más emberek szolgálóinak fel-

¹⁶ Závodszy 1904. 146., 15. §, 151. 35. §. A leányrablásnál csak a miles és a vulgaris, illetve pauper szerepel a szokásos 10, illetve 5 tinó büntetéssel. Körükben a hagyományőrzés azonos fokú lehetett, 149. 27. §.

szabadítása alkalmával pl. két csoportot említ: a) a tehetőseket és gazdagokat (valentes, divites), akik 50 tinót fizettek; b) a szegényeket, illetve népből valókat (pauper et tenuis, vulgaris), akiket 12 tinó bírsággal sújtott.¹⁷

Mégis, a nagy vagyoni egyenlőtlenség ellenére is mindenki, aki nem volt servus, jogállása szempontjából egyaránt a liberekhez tartozott, akár gazdag volt, akár szegény. A liber fogalom természetes születési állapotot, ingenuitast fejezett ki, és a törvényekbeli libertas fogalma ennek az állapotnak felelt meg. A liber és libertas korrelatív fogalompár volt. Hordozója, a liber, életét nem elszigetelt egyénként élte. Az új állammal és törvénnyel sem így állt szemben. A törvény a liberre mint egyedre annak a kisebb-nagyobb közösségnek a közvetítő közegén át érvényesült, amelyben élt. Az ilyenfajta közösségre, elsősorban a rokonságra (parentes, cognatio) István és a későbbi királyok törvényei ismételten hivatkoznak.¹⁸

A liber és libertas fogalmának belső egységét fontos törvényhelyek bizonyítják. Minden libert, gazdagot vagy szegényt, comest vagy vulgarist mint szabadot ítélték meg, s mindegyikük a liberum nomen alá tartozott. A liber fogalmi egységét a minden szabad emberre egységesen érvényes vérdíj, a 110 arany pensa fejezte ki a legjobban. Ennél magasabb vérdíjat a comes megöléséért sem ír elő a törvény, de alacsonyabbat a vulgaris meggyilkolásáért sem.¹⁹ A libereknek közszabad mivoltukból eredő kötelezettségük volt egyebek között a hadakozás. A törvények a hivatásos harcost, a milest már külön csoportként kezelték. De sem a közösség, sem az újonnan megalakult államhatalom nem nélkülözhetette még a liberek legszegényebb kategóriájának, a vulgarisoknak az alkalmankénti részvételét sem a védelmi háborúban.

¹⁷I. m. 146. 17. §, 147. 21. §.

¹⁸I. m. 145. 12. §. „Si autem parentes et proximi . . .”, 146. 5. §, „parentibus mulieris, . . . cognatio . . .” 149. 26. § és 151. 34. §. A László neve alatt fennmaradt törvényekben pl. 176. 9. §, 168. 8. §.

¹⁹I. m. 145. 14. §. Noha a vérdíj megoszlik a királyi fiscus, a megölt rokonai és az egyezséget létrehozó arbiterek között (50 – 50 – 10), ezt az összeget – szempontunkból ez lényeges – egészében a gyilkosnak kellett megfizetnie, akkor is, ha vulgaris volt. A servusnak nem volt vérdíja, csak ára, értéke. A vérdíj a későbbiek során módosult, összegét azonban törvényesen nem szabályozták, a társadalmi helyzetnek megfelelően ez mindig egyezkedés tárgya volt. Vö. *Tagányi* 1922. 218–20., a bírságot is vérdíjnak értelmezi.

A liber és a libertas belső egységét és tagolatlanságát István korában a másik póluson a servus és a servitus világítja meg.

A törvényekben a servus élesen elkülönül a libertól. A szabadokat és a szolgákat az a törvényhely állítja szembe, amelyben a szolgák felett elhelyezkedő egész lakosság „ennek az országnak a népe”-ként (*gens huius monarchie*) szerepel. A szolgák más törvény alatt álltak, mint a szabadok: a „szolgák törvénye” (*lex servorum*) alá voltak rendelve. A szolgák törvényét szabadra csak akkor alkalmazhatták, ha őt előbb büntetésből eladták.²⁰ A szolga szabad emberrel egy sorban nem állhat meg a közhatalom előtt. Ebből következik megvetett, lenézett mivolta. A nagy törésvonalat a két jogállás között az jelentette, hogy a szolga vagyontárgy volt, mindig valakinek a tulajdona, a törvények kifejezésével *proprius*. Ezért ha valaki megölte másnak a szolgáját, másik szolgát kellett adnia helyette vagy értékét térítette meg.²¹ Az ókori és középkori servus helyzete maradéktalanul mégsem hasonlítható össze, mert az utóbbi különös kettősséget mutat. Részben ugyan vagyontárgy volt, részben azonban – a törvény kifejezésével – *servilis persona*. A megölt servusért – akár saját ura volt, aki megölte, akár idegen – gyilkosának vezekelnie kellett. *Persona* mivolta ellenére mégis tilalmas volt a házasság liber és servus között. Ha szabad ember szolgát választott házastársul, maga is szolga lett, hogy a „szabadok mocsoktalanul megőrizték szabadságukat”.²²

A szolgálai állapot a törvények tanúsága szerint éppen úgy nem volt mozdulatlan és merev, mint ahogyan a liberé sem. A szabad személy szolgává vált, ha pl. szolgarendővel házasodott vagy ha több ízben lopást követett el. A servus viszont liberré lehetett, ha felszabadították. Az egyik jogállásból át lehetett kerülni a másikba, de ez csak közbülső fokozatok

²⁰ Závodszky 1904. 147. 20. §. A „gens huius monarchie” áll egyfelől, a „servilis persona” másfelől. A „lex servorum”: 154. 7. §.

²¹ I. m. 146. 14. §. A servus, vagy proprius servus: 147. 18. §, servus alterius: 149. 28. §. A servus ezt a „proprius” jellegét s a jelzőt is viselte még a XIV. században is, pl. 1305. *M.E.S.* II. 552., 1313. uo. II. 674–675. „a uinculis proprietatis” mentesül a servus.

²² Závodszky 1904. 147. 20. § „servilis persona”. A házassági tilalomra: 149. 28. § és 150. 29. § „ut si quis liber connubium ancillae alterius sciente domino ancillae elegerit, perdita libertatis sue industria perpetuus efficiatur servus”. A feudalizmus kialakulásának kezdetén álló népeknél általános a hasonló tilalom. Vö. *Njeussychin* 1961. 412–413.

nélkül, közvetlenül történhetett. Ez a fontos körülmény az István-kori szolgafelszabadítás módjának vizsgálatából tűnik ki.

A törvény szerint saját szolgálait és szolgálóit kinek-kinek lehetséges volt „irgalmasságból” (*miser cordia ductus*), „tanúbizonyossággal, ünnepélyesen felszabadítani” (*libertate feriare cum testimonio*). Az urat ebben a szándékában megakadályozhatta hirtelen halála. Ilyenkor a törvény szerint az özvegy és fiai végezheték el azt a halott lelkiüdvéért, és agapéval kötötték egybe. A király tilalmazta az ilyen felszabadítottaknak bárki által való újbóli szolgaságba taszítását. Az artikus azonban a „tanúbizonyossággal, ünnepélyesen való felszabadítás”-nak sem a formáját nem világítja meg közelebbről, sem arról nem tájékoztat, milyen minőségű szabadságot nyert általa a hajdani szolga. Erről egy másik törvénycikk ad felvilágosítást, amelyet jellegzetes módon csak a legkorábbi kézirat tartott fenn.

Ez a törvénycikk annak a büntetéséről intézkedik, aki más szolgálját visszaélészerűen, „urának tudta nélkül a király és az ország vénei elé viszi, hogy megoldván a szolgaság igáját, megszerezze neki a szabadság könnyebbségét”. Ez lehetett tehát a tanúbizonyossággal való ünnepélyes felszabadítás. Az aktus ünnepélyességének, feltétlen érvényének és nagy jelentőségű jogi következményének fontos bizonyítéka, hogy az általa még visszaélészerűen felszabadított személy újbóli szolgává tételét és szabadságának megsemmisítését sem rendeli el a törvény, jóllehet kárvallott, hajdani urának érdeke ezt kívánta volna.

Eme felszabadítási forma analógiáját nyugati forrásokból jól ismerjük. Ugyancsak ezekből tudjuk, hogy a felszabadításnak ez a formája mindig teljes és nem valamilyen fokon korlátozott szabadságot szokott adni a feudalizmus korai szakaszában. A nyugati forrásokban az István-törvények keletkezése idején a szolgafelszabadításnak igen sokféle fokozata és formája volt. A X–XI. században azonban Nyugaton a magyar törvényben leírt forma és jogi következménye, a „teljes” felszabadítás, azaz a közszabaddá tétel már nagyon ritka volt. A magyar törvények fogalmazója tehát ezt a Nyugaton főleg a VII–IX. századra jellemző és István korára ott már elavuló formát ültette át.²³

²³ Závodszy 1904. 147. 18. §. a servus felszabadításáról. 147. 21. § ha más servusát „ante regem, vel maiores natu et dignitate duxerit”. Az európai gyakorlatra vö. Brunner 1887. 100–101. Sée 1901. 56. skk.

Eljárását a korabeli hazai viszonyok magyarázzák. A törvények alkotói aligha igazodtak fikciókhoz, hanem a társadalmi valóság általuk értelmezett követelményeihez. A Nyugaton már elavuló felszabadítási típus korszerű lehetett István Magyarországnak körülményei között. A felszabadítandók a korábbi körülményekhez képest jobb, magasabb helyzetbe emelő jogállásukat mindig a társadalomban ténylegesen meglévő, mások által már élvezett, kedvezőbb jogállapot elérésével szokták elnyerni. Értelmezésünk szerint a libertas István törvényeiben még tagolatlan volt. Ezért a törvény keretei közt, a bennük reflektált fogalmak szerint más libertásra, mint erre, felszabadítani nem is lehetett, más szabadságnak a hazai társadalomban még nemigen volt mintája.

Az István-kori társadalmi viszonyoknak még ez az egyféle, *teljes* szabadság adása felelt meg. A felszabadított ezzel az „eredeti”, a „született” (ingenuus) szabadokéval azonos libertast kapott, s jogállása azonos lett ezekével. A felszabadítást magát talán *nem* István király honosította meg. Előzményei a X. században már meglehettek. A törvények fogalmazója ezt a régebbi, hazai gyakorlatot ruházta fel a felszabadításnak a korai feudális viszonyok közt Nyugaton jól bevált, törvényünkbeli formájával.

A servusoknak uruk által „tanúbizonyosság melletti, ünnepélyes” felszabadításáról szóló cikkely rubruma egy, a XI. században egyéb forrásunk által még nem használt kifejezést alkalmaz: a libertust. Ez a szó ekkor Európában – a longobárdok és a bajorok kivételével – nem a teljes libertásra szabadítottak jelölésére szolgált, hanem a servituson belüli emelkedés bizonyos fokát jelentette. A rubrikátor tehát a törvény egységes szabadságfogalmának megfelelően a teljes libertast nyert felszabadítottira a kifejezést a longobárd és bajor források szóhasználatának jelentésében alkalmazta.²⁴

A libertusszal ezenkívül még egyszer találkozunk István I. törvénykönyvében. Ezt az előfordulást csak az Admonti Kódex őrzi, de nem a szövegben, hanem mintegy a törvénykönyv „tartalomjegyzékeként” a decretum legelején, a felsorolt artikulus-címek között. A 22. artikulus címe a „tartalomjegyzékben”: „De his, qui libertos in servitutum redigunt.”

²⁴ Závodszy 1904. 147. 18. § „De libertis”. A libertus teljes szabadságot nyerhetett a felszabadítással Itáliában és Bajorországban: *Njeussychin* 1961. 406. és 473.

Ugyanakkor a szövegben a rubrum a „libertos” helyett „liberos”-t ír. Érdeemes vizsgálni, mi lehet az érdekes kettősség magyarázata. Ez a 22. cikkely ugyanis azt tartalmazza, hogy a jövőben comes vagy miles szabad személyt (*liberam personam*) ne merészeljen szolgaságra vetni. A rendelkezés kompozíciót ír elő a törvény megsértőjére. Feltűnő módon mégis úgy rendelkezik, hogy „ha valaki, akit *eddig* a szolgaságban *visszatartottak* (*actenus in servitutum retentus*), szabadságáért törvényes úthoz folyamodva igazolódott, szabadságát élvezze, az pedig, aki őt eddig szolgaságban tartotta, ne adjon semmit”.

Ez a fogalmazás amellet szól, hogy a törvény a tilalmazott szolgaságra vetésen elsősorban a szolgaságba való *visszavetést*, azaz a felszabadítottnak *újból* szolgává tételét érti. Az idézett cikkben említett „libera persona” eszerint elsősorban felszabadítottat, azaz felszabadítással teljes szabadságot nyert személyt jelenthetett. Ő, mint újonnan lett, teljes jogú szabad egyszerre volt *liber* és *libertus*. Az Admonti Kódex érdekes, kettős cikkelycímei kölcsönösen magyarázzák egymást, és bizonyítják a libertus által nyert libertas teljességét és a született szabadokéval azonos minőségét. Újonnan szerzett szabadságának védelméről a törvény gondoskodott.

Ezt az értelmezést a törvényeknek a liberekre vonatkozó más rendelkezései is alátámasztják. Ha ti. a törvényhelyek szerint a libert a szolgarendűvel való házasság „bemocskolja”, és ha csak harmadszori lopása esetén adják el servusnak, akkor szinte érthetetlen lenne, hogy született szabadot – még csak nem is büntetésből – szolgává lehessen tenni minden kártérítés nélkül.

A sajátos István-kori libertus fogalom a kézirati hagyományozás tanúbizonyossága szerint eredeti értelmét később elvesztette. Ennek legfőbb jele, hogy a két későbbi kódex a XII. századi Admonti Kódexnek a király és az ország vénei előtti szolgafelszabadításra vonatkozó cikkét egyszerűen mellőzte, egyes libertus-előfordulásait pedig különféle módon elváltoztatta.^{2 5} A libertus jelentésének megváltozása a libertas fogalom István-kori egységének megbomlásával, differenciálódásával szorosan összefüggött, és a fogalmi differenciálódás alapjául szolgáló társadalmi folyamatnak, az osztályviszonyok fejlődésének másik oldalát tükrözi.

^{2 5} *Závodszy* 1904. 142. A „tartalomjegyzékben” 22. § „De his, qui libertos in servitutum redigunt”, 22. § a szöveg címében: „liberos”. A Túróczi Kódex „liberos”-t, az Ilosvai Kódex pedig „labores”-t ír, uo. 142. 20. jegyzet.

Az István-kori társadalom tehát csak egyféle libert és libertast ismert, a született szabadok teljes szabadságát. Köztük volt a helye a felszabadított szolgának is. A szabadság állapotát és minőségét akkor még az sem szüntette és változtatta meg, ha a szabad ember milesként vagy hospesként seniorhoz állott. A tulajdon- és társadalmi viszonyok azonban kétségtelenül érlelték már a jogi elhatárolódásnak és a szabadságfogalom belső differenciálódásának az előfeltételeit, anélkül, hogy a terminológia azonnal ki is fejezte volna.

A társadalmi helyzet tanulságos többrétűsége különösen a miles kategóriáinál figyelhető meg. A törvények említik a király közvetlen hatalma alatt álló milest: őt a királytól elidegeníteni nem lehetett. Szó van emellett olyan milesről is, aki comeshez vagy magánúrhoz állt, és olyanról is, aki önálló volt és senkitől sem függött. A törvény ennek ellenére nem tett különbséget sem a vérdíj, sem a bírságok kirovásában a saját földön élő és a királyhoz vagy más úrhoz állt miles között. Mind a milesnek, mind a hospesnek az úrhoz való kapcsolata kétoldalú volt, s ennek a seniort is kötelező feltételei voltak. Ezt a függést a jellege különböztette meg az úr és szolgálta kapcsolatától. A szabad ember függő viszonyából hiányzott a tulajdonban állás szolgai bélyege, szégyenfoltja. A hospeszt éppen úgy libernek tekintették, mint a milest, s nem vették ki az átfogó liber fogalomból. Az úrhoz való beállítás ténye még nem határozta meg szolgálatának jellegét: egyaránt lehetett katonai és paraszti is. Szabad mivoltukat ez mindenesetre István korában még nem érintette.²⁶

A királyi birtokon a servusok körében is adva voltak a differenciálódás előfeltételei. István korában ez a birtok már erőteljesen működött és „üzemben volt”, habár szervezete és népeinek belső hierarchiája még hosszú ideig alakulóban volt, és aránylag sokára jutott el a teljes kifejlettség állapotába. A királynak mint földesúrnak a hatalma alatt álló réteg jogállásánál aránylag hamar kell számolnunk a fogalmak belső differenciálódásának kezdetével. A körülmények azonban nem voltak kedvezőek ahhoz, hogy ez a folyamat már a királyi birtok kialakulásának korai szakaszában jól tükröződjék.²⁷

²⁶ I. m. 144. 7. §, 148. 23. és 24. §. Vö. *Borosy* 1974. 19–24., a vonatkozó irodalom összefoglalása uo. 6–18.

²⁷ A II. törvénykönyv két *későbbi* kézírata az udvarnokok feletti bíráskodást úgy szabályozza, hogy jogállásukat a szöveg szerint nem lehetne ellentmondásmentesen

Keletkezése óta az államhatalom fokozatosan egyre több vonatkozásban és növekvő intenzitással avatkozott be alattvalóinak a szokásjog által irányított addigi életébe. Mind gazdasági, mind társadalmi tekintetben lényegbevágó intézkedés volt pl. a kereszténység terjesztésének természetes következményeként az egyházi adóztatás, a tized törvénybe foglalt bevezetése. Ezt valószínűleg már István, szabályozott formában talán Péter idején követte a katonai szempontból kevésbé jelentős, kis közösségi vagyonnal rendelkező szabadok királyi megadóztatása, közösségeik hagyományos, belső rendjének és hitvilágának megbontása, Istvánénál is keményebb eszközökkel. Így közsabad mivoltuk társadalmi alapja került közvetlen veszélybe. Mindezeknek a Vata-felkelésben robbanó ellenhatását jól ismerjük. A „régí szokások”, a „régí törvény” visszaállítását követelő, heterogén összetételű tömeg nagyobb részét az új szokások, rend és vallás által legjobban érintett kis vagyonú közsabadok alkothatták. Csattanós bizonyítékát adták annak, hogy ha a szükség úgy kívánta, hadakozni is tudtak. Soraikban hadakozhattak már függésben levő elemek is. Péter uralma és az István halálát követő úri pártharcok mindenesetre hozzájárulhattak – főként a királyi népeknél – szabad mivoltuk veszélyeztettségének tudatosodásához. A felkelő tömeg egyszersmind új királyt segített hatalomra I. András személyében. Az általa levert lázadást nem követte nagyméretű, véres állami megtorlás. A mozgalom vezetőjének családját sem fenyegette szolgásgorba taszítás, csupán a családjából való házasodás lett tilalmas.²⁸ Az

jellemezni a törvény egyéb helyein érvényes, belsőleg tagolatlan szabad vagy servus jogi fogalommal. Az udvarnokokat ugyanis a két kézirat szerint tolvajság esetén „lege liberorum” kell megítélni, tanúskodásuk pedig „inter liberos [variáns: ipsos] non recipiatur”. (Závodszky 1904. 156. 21. § és a tc. 7. sz. jegyzete.) Az Admonti Kódex szerint azonban a tolvaj udvarnokok felett „lege” kell ítélni (uo. 4. jegyzet). A legkorábbi kézirat tehát *nem* utal az udvarnokok ellentmondásos és a servusétól különböző jogállására, a „liberorum” a későbbi kéziratok betoldása. A cikkely eredeti rubrumát alighanem szintén az Admonti Kódex őrizte meg („Ne furis testimonium recipiatur”, i. m. 156.), a másik két kéziraté („De furto udornicum”, illetve „De furto wdvarnicorum”, i. m. 156. 21. § 1. jegyzet) ehhez képest későbbi módosítás lehet. A királyi (fejedelmi) birtok szervezetének kialakulásáról s szolgáló népei helyzetének elrendezéséről vö. Heckenast 1970.

²⁸ Závodszky 1904. 156. 18. §. „De decimacione” rendelkezik István a második törvénykönyvben. Péter király adója: S.R.H. I. 325. Az adó bevezetése, mint Péter feudalizáló törekvése: vö. Kristó 1965. 23–24. Györffy 1973. 63. szerint István király intézkedésének tekintendő.

államhatalom megszilárdulása, helyi szerveinek: a megyék határainak kiterjesztése ha lassan is, a függésbe kerülők számát és függőségük minőségét is megváltoztatta a század második felében.

A nagyméretű felkelés, valamint a lázadás előtti és utáni háborúk igen súlyosan érinthették a lakosság nagy részét. Főleg a kisebb vagyonúakat kivetették a hagyományos rokoni kötelékből. A belső és külső háborúk lakóhelyük elhagyására is kényszerítették őket. Életük pusztá fenntartása érdekében is új utak keresésére kényszerültek.

Mindez nemcsak az életük szokásos társadalmi kereteiből kiesett, eddigi egzisztenciájukat veszítő emberek és csoportjaik sürgős megoldást követelő problémája volt, hanem a királyoké is.

I. Béla az égetővé vált helyzeten a krónika szerint még archaikus népgyűlés összehívásával próbált segíteni, az ország egész szabad lakosságának képviseleti bevonásával. A minden faluból összehívott képviselők, a vének és a király tanácskozása azonban kudarcot vallott.²⁹ A Fehérvárott összegyűltek újabb lázadása és leverése csak tovább élezte a társadalmi feszültséget. Mindehhez járultak a Béla halála után ismételten kirobbant trónviszályok és úri pártharcok, valamint a nyugatról és keletről fenyegető külső támadások. A hontalanná vált vagusok, üzbégek helyzetének rendezése s a tolvajlás megakadályozása, a kezdeti feudális viszonyok megszilárdítása lett az elsőrangú feladata a László neve alatt fennmaradt törvényeknek.

A többségükben helyükből kivetett közszabadok, valamint a szökött vagy gazdátlaná vált szolgák helyzetének rendezésével maga a király foglalkozott. A „jókszedőkkel” gyűjtette őket össze a királyi várakhoz. A szolgákat igyekezett visszajuttatni tulajdonosaikhoz, a többieket viszont fennhatósága alá vonta. A kóborokat, üzbégeket augusztus 15-ére Fehérvárra rendelte a király, hogy sorsukról személyesen intézkedjék.³⁰ Nem

²⁹ S.R.H. I. 359. „Misit etiam rex clementissimus per totam Hungariam precones, ut de singulis villis vocarentur duo seniores facundiam habentes ad regis consilium.”

³⁰ A Szent László neve alatt fennmaradt törvényekről a történetírásban elfogadott az a nézet, hogy a Závodszky i. m. kiadott 3 törvény időrendi sorrendje fordítva érvényes (I. II. III. = III. II. I.), s ezek közül a III. decretum László király előtti, legalább 2 törvényhozás emléke. Vö. *Szilágyi Loránd* időrendi beosztását: *Lederer* 1964. 27–28. A törvények szövegét ezen időrendi meghatározás sorrendjében használjuk. A jókszedőkre: *Závodszky* 1904. 177. 13. §, az üzbégekre, vagusokra: 173. 2. §.

kétséges, hogy ezen vagusok, hontalanok jelentős része a függés valamely formájába kényszerült. Mindezen események nem hagyták érintetlenül az István korában még egységes liber és libertas fogalmának tartalmát sem.

A László neve alatt ismert törvényekben mindenekelőtt feltűnő, hogy a liber fogalom már nem fogja át a szabadok egészét. Az István-kori libernek legfelső rétege új fogalom alatt tűnik fel. Megjelenik a nobilis kifejezés és ellentétpárja, az ignobilis. A nobilis–ignobilis fogalompárra igen nagy jövő várt, mint a feudális társadalom alapvető osztályait majdan szabatosan jelölő kifejezésekre. László korában való feltűnése akkor is sokat mond, ha még hosszú ideig nem is volt képes kiszorítani a liber–servus jelölést. Az István korában már meglevő előfeltételek a XI. század második felében odavezettek – szempontunkból ez lényeges mozzanat –, hogy a libernek közül a terminológiában is tükrözött módon vált ki egy, a királlyal törvényeket hozó kategória, amelyet már nem neveztek egyszerűen libernek, hanem az előkelő (optimata) mellett *nobilis*nek. Kiválásával és a többiek fölé emelkedésével jogállása, libertasa is el kellett hogy különüljön a liberekétől, akkor is, ha az új jogállás tartalmát a törvények határozottan még nem fejtették ki.

Bizonyos, hogy pl. a tolvajlás esetében a nobilis rokonságot más mércével büntették, mint általában a libereket. Megvédeni ugyan nem lehetett a nobiliseket, csupán azért, mert előkelők. De míg a tolvaj libert eladták, mint számkivetettet, a nobilist őrizet alatti munkára kényszerítették.

A nobilisek társadalmi összetétele igen különböző lehetett. A törvényekből kivehetően ugyanis nem minden nobilis volt egyúttal gazdag. Egyes nemesekről a mílesszel együtt feltételezi a törvényhozó, hogy nincs elegendő vagyonuk mások házának megtámadása esetén a bírság kifizetésére. Ilyen helyzetben még a nobilist is eladták szolgának.³¹

A trónviszályok idején igen megváltozhatott az előkelők (primates, nobiles, optimates) kategóriájának összetétele. A születési előjogon alapuló, régi nemzetségi előkelők István törvényeiben terminológiailag közvetlenül nem reflektált csoportjának egy része alighanem kipusztult. Egyeseket már az államszervező harcok során kiirtottak. Számuk megfogyatkozott István

³¹I. m. 173. 2. § „... tam nobilibus, quam ignobilibus, imprimis episcopis, abbatibus, comitibus, postea vero minoribus...” Ez utóbbi egyeztethető az ignobilissal. A nobilis tolvajlására: 168–169. 9. § a nobilis és miles eladatására: 169. 11. §.

utódai, a trón- és pártharcok idején is. Más részük politikailag szorult háttérbe, kiesett az állam kormányzatában való részvételből és a király kegyéből, jöllehet nemességük, előkelő származásuk legalábbis bizonyos vidéken közismert volt és tekintélyt biztosíthatott. Ugyanakkor nagy szerephez jutottak az advenák, a külföldről jött lovagok, akiknek hatalmát és tekintélyét királyaink nagy birtokok és jelentős tisztségek adományozásával alapozták meg.

A régi, születési előkelők egy részéből és az advena nemességből új ötvözetű, tisztségviselő vezető csoport volt kialakulóban. Ők mint a király környezetének és tanácsának tagjai, fő tisztségviselői, az idegen hatásokat is könnyen befogadó és bizonyos körben szétsugárzó udvarban kulturálisan és életmódban is elkülönültek az alattuk állóktól.³²

A XI. században három adományt tevő, illetve sajáttegyházat alapító előkelő comes okleveléből fontos körülmény derül ki. Ezeknek az előkelőknek a körében ti. már akkor megindult a rokonok közös vagyonának a megosztása. A rokonság közül egyeseket külön is hatalmas földtulajdonhoz juttattak a királyi adományok. A királyi adományokból szerzett nagy földvagyonok egybenmaradását elősegítette és az örökösök széles körének kezén való aránylag gyors felaprózódását legalább is lassíthatta később Kálmánnak az örökösök körét és a szabad végrendekezést korlátozó cikkelye. Ennek értelmében ugyanis az István utáni királyok adományaiiban csak a szerző fiai, illetve fivérei és leszármazottai voltak jogosultak az öröklésre. A rokonság ennél szélesebb körét ezzel nyíltan, a végrendeleti örökösökét pedig burkoltan kizárta.³³ Kategóriájuk a közsabadok töme-

³² Az előkelők személyi összetételében már Péter és Aba Sámuel korában nagy változás következett be. Pályájuk során nem a származás (magyar vagy idegen), hanem a politikai állásfoglalás volt a döntő. A legkorábban monostort alapító előkelők egyike, Ottó comes is advena volt, a családi vagyon egésze királyi adományból eredt. *Kumorovitz* 1964. 66. Salamon király közvetlen környezetéhez tartozott. A krónikás feljegyzés szerint jelen volt monostora felszentelésénél: *S.R.H.* I. 364. *Vö. Molnár* 1949. I. 175. skk. *Bónis* 1947. 122. skk.

³³ 1057. *CD.* I. 394. (kétes hitelű, erősen interpolált); *vö. Lederer* 1959. 38. 6., 7., 8. jegyzete. Radó nádor rokonsága, vagyonának eredete nem ismeretes. Péter comes – Ottó mellett a másik nevezetes monostoralapító – már az Aba-rokonságtól elkülönítette örökölt birtokait, másrészt jelentős adománybirtokokkal dicsekedhetett: 1067. *Á.U.O.* I. 25–26. Kálmán törvényében az öröklés szabályozása az adománybirtokot illetően főleg a már birtokosztályt tett előkelők számára nyitotta meg a gazdagodás útját: *Závodszy* 1904. 186. 20. §.

géből való kiválás következtében – személyi összetételének változékonysága ellenére is – mind jogilag, mind társadalmilag igazában már az Aranybulla-kori nobilis-réteg előzményének tekinthető. Az ő kiemelkedésükkel tehát az István-törvények liber-kategóriájának egy része már nem szerepel a közsabadok soraiban.

A liber kifejezés alkalmazásában László törvényei folytatták az István-kori hagyományt. Mégis többről volt szó, mint a terminológia folytonosságáról; mindenekelőtt a liber jogállás kontinuitásáról kell beszélnünk. Az István-kori liber és libertas fogalom továbbélésének biztos ismertetőjegye a László-törvényeknek számos olyan rendelkezése, hogy a vétkes liber bizonyos körülmények között büntetésből „veszítse el” szabadságát vagy adják el szolgálának. Meghatározott esetben ugyanígy kellett büntetni a nobilist. A büntetéstől való szolgálává tétel, illetve eladatás mind a nobilis, mind a liber számára István-kori jelentéstartalmú liber-mivoltának elvesztését jelentette. E jogállás egységének egyik fontos István-kori bizonyítéka, a liber 110 pensás vérdíja László törvényében is előfordul. Ennyit kellett fizetnie a libert igazságtalanul kivégeztető bírónak, amellett, hogy az áldozat vagyonát vissza kellett adnia. A gyilkosnak is kellett rendelkeznie a vérdíj összegét kitevő vagyonnal ahhoz, hogy az általa megölt ember rokonsága részére kártérítést fizethessen és javai kétharmadán kívül szabadságát is el ne veszítse. A közsabad minőség társadalmi jelentősége szempontjából lényeges az a körülmény is, hogy László törvényei szerint a felelősségre vont liber mindig *önmagáért felelt*. A liberekre megállapított büntetéstelekek saját egzisztenciájú, maguk kenyerén élő emberekre vannak szabva, akiknek bizonyos önálló vagyonát a törvények eleve feltételezik. Gyakran kimondják ti. a bűnös liber javainak elkobzását a király, a sértett fél rokonsága vagy részben ama kisebb közösség javára, amelyhez az elítélt tartozott. A megfelelő értékű jószágok hiánya az illető személy közsabadságának elvesztését okozta, ha a rárótt büntetést vagy kompozíciót képtelen volt megfizetni, eladták.³⁴

³⁴ *Závodszy* 1904. 174. 4. §, 175. 8. §, 168. 6. és 9. §, 169. 12. §. A vérdíjra: 168. 6. §. A jogtalanul felakasztott liberért 110 pensa járt, s javait vissza kellett állítani. Az emberölésért szintén egységesen 110 pensát kellett adni: uo. 8. §. A liber lefoglalt vagyona a királyra, vagy a közösségre háramlott: 167. 4. § „Si autem reus iudicetur, omnis substantia eius vendicetur regi, unde detur IIII. pars villanis.”

A saját vagyonnal rendelkező liberek mellett feltűnnek László korában a szegények is, ti. a szegény hospesek és villanusok. Az ő templom mellé temetésükről a falu előjárójának (villicusnak) kellett gondoskodnia. A villanusok helyzetét, akik közé a törvény szerint szegény hospesek álltak, kétféleképpen is értelmezhetjük. Független, saját földjén élő kis közösséget is alkothattak, amely a hospeset soraiba fogadta. Lehetek azonban úri birtokon szabadságuk sérelme nélkül elhelyezkedett közsabadok is. A törvényszöveg lehetővé teszi mindkét magyarázatot.³⁵

Aránylag többet ír a törvény az ispánokhoz, apátokhoz és püspökökhöz csatlakozott liberekről. Velük uraik „tetszésük szerint bánhattak, liberatasuk épségben tartása mellett”, tanúsítja a szöveg. Egy részük már alighanem a liber-kategóriából való kiesés küszöbére juthatott. Ez *függőségük természetén* múlhatott: olyan volt-e, mint István törvényeiben a hospeseké, vagy más jellegű, olyan-e, amely közsabad jogállásukkal összeegyeztethetetlen volt. A törvényből ez egyértelműen nem derül ki. Az 1060-as évekből mindenesetre van okleveles példa arra, hogyan semmisíthette meg a közsabad mivoltot az úri függés meghatározott típusának vállalása. A századi monostor alapítólevelének értelmében ti. a monostor földjéről az egyház szolganépének (familia ecclesiastica) kivételével távoznia kellett mindenkinek, aki a szabadságra (nomen libertatis) igényt tartott. A helyben maradás itt a közsabadság feladását jelentette. *Ilyen függés* vállalására csak a különféle körülmények nyomasztó súlya kényszeríthette a közsabadot.³⁶

Ezen túl László I. törvénye a libertas fogalom fejlődésében *alapvető jelentőségű, új mozzanatról* is számot ad. Erre a szolgálatszabadításnak szintén új, István törvényében még nem említett változata világít rá. A zsinati határozat ugyanis olyan személyekről intézkedik, „akiket a lelkek üdvéért szabadsággal adományoznak meg, de olyan értelemben, hogy egyháznak szolgáljanak” (pro animarum salute libertati mancipati fuerint, eo tenore tamen, ut ecclesiae serviant). Szabadságuk nem volt azonos az István törvénye értelmében adott libertasszal, hanem feltétel alapozta meg, ahhoz volt kötve. Ők legfeljebb az *egyház szabadjai* lettek, de nem köz-

³⁵I. m. 162. 25. § „Si dominus servi sui corpus, aut villicus pauperis hospitis vel villani ad ecclesiam non detulerit, tantumdem peniteat” (ti. 12 napig vezekeljen).

³⁶I. m. 162. 30. §, 1067. *Á.U.O.* I. 25. „Vnde ex hac die recedant, preter ecclesiasticam familiam, quicunque libertatis nomen affectant.”

szabadok. Helyük az egyház szolganépe, a familia ecclesiastica közt volt. Személyüket ti. az ún. *libertasukat* megalapozó szolgálat elszakíthatatlan köteléke fűzte ahhoz az egyházi intézményhez, amely számára felszabadították. Ilyen természetű libertast István törvényeiből még nem lehetett kimutatni. Új, viszonylagos libertas-fogalom jelenik itt meg, amelyet a tőle elválaszthatatlan szolgálat határoz meg és értelmez. A törvény maga jellemzi a szolgálatot az ilyen libertas céljaként és értelmeként. Nélküle ez a szabadság értelmét veszti.

Amint az ilyen jellegű libertastól *fogalmilag* elválaszthatatlan a szolgálat, ugyanúgy a szolgálat maga is eltéphetetlen attól az egyháztól, amely azt a törvény szavai szerint kizárólagosan élvezi. Ez a kapcsolat teszi megszakíthatatlanná az ilyen libertast nyert személynek az egyháztól való függőségét: az egyházzal szemben *nem* kapott szabadságot. A százdi egyház szolganépeinek, a familia ecclesiasticának sem volt joga az oklevél szerint arra, hogy eltávozzék a monostor földjéről az archaikus, istváni fogalmazású szabadság, a *nomen libertatis* megszerzése érdekében. Milyen értelemben lehetett szó mégis a régebbi úr „Jelkének üdvösségéért” szolgálathoz kötöttek libertasáról? Nyilván a jól ismert servusok szokványos helyzeténél kétségtelenül kedvezőbb kötelezettségek és terhek elnyerésének értelmében beszéltek libertas adásáról, és ilyenkor a kedvezőbb, kevésbé súlyos terhek *szakrális* rendeltetése még nyomatékosabban fejezte ki az ilyen szolgálatnak a közönséges servuséhoz képest egyenesen *megtisztelő* voltát. Hozzájuk viszonyítva, a közülük és átlaguk helyzete fölé való ilyen mértékű emelkedés valóban felszabadítás, *bizonyos* libertas nyerése volt. Csakhogy ez *nem közszabadság*. A közszabadságétól eltérő, sőt ellentétes jelentéstartalmú libertasszal állunk szemben, új libertas fogalommal, amely az egységes, régi szabadságfogalomból vált ki. Megjelenése a forrásokban a közszabad és a servus *közti* helyzetű elemek, átmeneti rétegek jelenlétét tükrözi.³⁷

Az új libertas fogalom elterjedését nagyban elősegíthette az is, hogy közszabadok liber-nevezetük *megtartása mellett* kerülhettek közszabad voltukat megsemmisítő, szoros függésbe. Az ilyesmi szintén a közszabad-

³⁷ Závodszy 1904. 162. 30. § „Qui autem pro animarum salute libertati mancipati fuerint, eo tenore tamen, ut ecclesie serviant, ipsi nemini, nisi soli presbitero administrent.” – Az apátok szabadjai is hasonló libertásúak lehettek: uo. 27. § „Abbatēs de liberis suis dent decimacionem episcopis.”

sággal igazában összeférhetetlen jogi helyzetű kategóriák liber-nevezettel való jelölésének forrása és mintája volt.

Hasonló értelemben válhattak liberré azok is, akiket a jókszedők gyűjtöttek össze, s felettük a király az ispánnal 2/3 és 1/3 arányban osztozott, tizedrészüket pedig egyházaknak adták. Ha voltak is köztük született liberek, ők szintén nem *maradtak* közszabadok, mint ahogy az egyháznak felszabadított szolgálk nem *lettek* közszabadokká. Az úr rendelkezési joga felettük olyan szoros volt, hogy adott esetben el is adományozhatta őket, még ha libernek nevezték is.

Ilyen – kötött vagy feltételes – liberekkel a korabeli oklevelekben is találkozunk. Az interpolált pécsváradi alapítólevél szerint a király libereket adott az apátságnak. László király pedig vitézek (milesek) adományozásával gazdagította a somogyvári apátságot. A milesek személyével való rendelkezés arra mutat, hogy László korára – István idejéhez képest változásként – már megfigyelhető a vitézek közt a nem közszabad jogállásúak csoportja is.

A közszabadságtól eltérő libertasuk lehetett – a későbbiek alapján ítélve – a László törvényeiben külön comes fennhatósága alá tartozó határőröknek is. Ők ugyanis, ha megszegték az ökrök eladásának tilalmát, elvesztették libertasukat, a vagyonosok pedig javaikkal együtt veszték, csak gyermekeik maradtak a szabadságban (in libertate).³⁸

Ezek az elemek és libertasuk már a feudális állam és a feudális viszonyok fejlődésének termékei. Nevezetük megtévesztő a kutató számára, és megnehezíti minőségük felismerését, mivel rájuk is megkülönböztetés nélkül alkalmazták az eddig közszabadokat jelölő terminológiát. Nagy átrendeződés még homályos körvonalai bontakoznak ki a társadalomban is és ennek tudati-jogi vetületében is.

Az új, kötött helyzetű liberek az új libertasszal fontos folyamat kezdét jelzik. Ennek előrehaladott fokozatáról azonban jogosan még aligha lehet szó, még érlelődően volt. A közszabadok széles rétegével kell számolnunk egyrészt a nemesség kiválása, másrészt az új libertas megjele-

³⁸ István adománya: +1015. *Szentpétery* 1918. 22. „... tam liberis quam servis; liberis scilicet ducentis militibus.” *Vö. Reg. Arp.* nr. 6. László adománya: 1091. Századok, 1906. 405–406. „domus trecentorum servorum et centum militum domus.” *Závodszy* 1904. 170. 17. § „Custodes vero confiniorum, qui vulgo ewri vocantur, si absque sciencia comitum tale quid commiserint libertatem amittant...”

nése ellenére. A közsabadok rétege az ország fontos elemének számított. Az általuk képviselt katonai erőt a királyi várak és curtisok szervezetének fokozatos kiteljesedése ellenére sem lehetett nélkülözni a meg-megújuló trón- és pártharcok, valamint az ellenséges támadások körülményei közt.

A közsabadok jelentőségére éppen a század végén, 1092-ben tartott szabolcsi zsinat rendelkezéseinek bevezető szövege enged következtetni. A zsinat határozatait ti. a király együttesen alkotta az egyházi és világi előkelőkkel (optimates). De fontos körülmény, hogy az egész klérus és a *nép* (populus) tanúskodása mellett.³⁹ Ez a tanúskodó nép elsősorban a közsabadok széles rétege lehetett. Országos gyűlésen való részvétele és tanúskodása alighanem a népgyűlés utolsó maradványának tekinthető.

2. A liber és libertas fogalom Könyves Kálmántól az Aranybulláig

A szabolcsi zsinat után nagyjából egy évtizeden belül két monumentális törvényalkotás született. Kálmán király 1100 körül hozott törvényei és a korabeli zsinat határozatai mintegy összefoglalják a XI. század folyamán végbement fejlődést. A király ezenkívül e fejlődés fontos eredményeit az állam érdekeinek szolgálatába igyekezett állítani.

Mint hogy Kálmán korára a libertas fogalma differenciálódott, mindenképpen szükséges volt az „igazi” libertasnak, vagyis a közsabadság normájának a meghatározása. Ezt a normát a Kálmán-kori zsinat határozata a *plena libertas fogalmában* jelölte meg, és tartalmát is jellemezte.

A zsinat a plena libertas fogalmát a szolgák klerikussá tételének kérdésére vonatkoztatva fejtette ki, a kánonjog V. századba, I. Leó és I. Gelasius korába visszanyúló anyagának felhasználásával, de korántsem szolgálai másolásával. A kánonjog tekintélyeinek felhasználásánál megfigyelhető bizonyos önállóság fontos érv arra, hogy a zsinat körültekintően alkalmazta a hazai viszonyokra a tradicionális anyagot, tényleges magyarországi problémákat kívánt rendezni, latin terminológiája pedig fennálló jogviszonyok és intézmények nyelvi burka.

³⁹I. m. 157. „... cum universis regni sui pontificibus et abbatibus, necnon cunctis optimatibus, cum testimonio tocius cleri et populi.”

A servusok egyházi rendbe való felvételének két esetével foglalkozik: a servusnak ura kívánságára történő szentelésével és idegen úr szolgájának ordinálásával. A zsinat az úrtól saját szolgájának klerikussá tételéhez a plena libertas megadását kívánta. Az előírás világos célja az, hogy az egyházi rend tagja gazdájával ne servusként, vagyontárgyként álljon szemben, és a szentelés aktusa által az egyház szemében magasabb létrendbe emelt személye felett ne érvényesüljön a világi úr tulajdonosi hatalma. Itt annak a megakadályozásáról volt szó, hogy az úrnak proprius papja legyen, az úr visszaéléseit akarták megelőzni. Ezt az intézkedést a saját egyház elleni fellépés megfelelőjének lehet tekinteni.⁴⁰

A zsinat másik határozata a más úr servusának a tulajdonosi jogok sérelmére történő klerikussá tételével foglalkozik. Ha az aktus „az úr tudomása és megfelelően tett nyilatkozata nélkül” (absque consciencia et confessione domini sui) történt, akkor véghezvivőjének az ilyen klerikust meg kellett volna váltania és még 50 pensa büntetést is fizetnie. A zsinat világosan megjelöli, kik is azok az elemek és milyen természetű hatalom érvényesül felettük, akiknek tilalmas „a betűvetésre tanítása”, azaz klerikussá tétele: „más servusát vagy olyan serviensét, aki urától annak akarata nélkül nem idegeníthető el, vagy bárki a várnépből” (alterius servum, vel servientem talem, qui domino suo sine ipsius voluntate alienari non potest, aut quemlibet de civili populo).

Itt aránylag részletesen megtaláljuk, milyen kötelek, milyen tulajdonban állás megszakítása szükséges a klerikussá tételhez. A zsinati határozat szerint ezeknek a szentelés esetén *minden körülmények közt* meg kellett szünniük: vagy az úr jószántából, vagy az ordináló által fizetendő megváltás következtében. Ezen kapcsolatok bármelyikének megszakadása volt a tartalma az előbbi kánon szerinti plena libertas úr általi megadásának.

A megszakítandó három kapcsolat a felsorolás tanúsága szerint egymással korántsem azonos, de abban megegyeznek, hogy mindegyikük kívül esik a plena libertason. Felölelik mindenekelőtt a világi urak személyek

⁴⁰ Závodszy 1904. 201. 30. §. „Nullius servus clericus ordinetur, nisi antea dominus eius plenam sibi dederit libertatem.” A servus pappá tevésének tilalma állandóan szerepel az egyházi rendelkezésekben az V. századtól. A felszenteléshez mindig megkövetelték a szolga urától, hogy a szentelendő személyt felszabadítsa. L. Schaub 1913. 82–116. Az úr által adott szabadságot egy 800-ból való salzburgi tartományi zsinat a „libertas integra”-val fejezi ki. (Uo. 98. 2. jegyzet.)

feletti, tulajdonosi magánhatalmának körét. Az első és harmadik eset teljesen világos: servusok urairól és a királyról van szó. Talán a második eset a legérdekesebb. Ebből ugyanis kiderül, hogy a szó szoros értelmében vett servusok mellett voltak olyan függésű kategóriák is, amelyeknek tagjait „az úrtól akarata ellenére elidegeníteni nem lehet”, azaz plena libertast nem élveznek, személyükkel nem rendelkeznek. Esetükben a servusénál lazább, de a plena libertast, közsabadságot kizáró kötöttségről volt szó. Bennük elsősorban a világi birtok kötött, nem servus helyzetű népeit láthatjuk.⁴¹

A határozat terminológiája a várnépek esetében is és az „olyan serviens” esetében is teljesen a hazai körülményekhez igazodik. A plena libertas a közsabadság pontos kifejezésének tekinthető. Az erre való felszabadítás az István törvényében szereplő, egyetlen típus közvetlen folytatása volt.

Ezzel a szabadsággal szemben Kálmánnál az egyházi birtokon is szintűgy feltűnik a László korában már szereplő új, korántsem plena libertas. Az egyház ugyanis bizonyos keretek között rendelkezhetett a saját servusaival. Servusát az egyházi rendbe is felvehette, ezzel más érdekeit nem sértette. Erről a zsinat úgy döntött, hogy a klerikussá tett egyházi servus fiai ne maradjanak meg a servus-állapotban, hanem legyenek az *egyház liberjei* (inter liberos ecclesie habeantur).⁴²

Kálmán törvényei már mindkét liberről intézkednek, a plena libertas hordozóiról, a közsabadokról éppen úgy, mint a másik típusról.

A plena libertas birtokosairól részben az általános intézkedések szólnak, részben pedig az első, pontosabban megszabott állami adó: a szabadok dénárainak kivetésénél olvasunk róluk.

A Kálmán-kori zsinat általánosan intézkedett a házasságtörés büntetéséről. Itt olyan kategóriákról tesz említést a határozat, mint a László-kori. Ott előkelők és a nép szerepelt, itt nemes asszony és a népből származó. A két kategória büntetése különböző. A nobilist ugyanis vezeklésre ítélték, és tilalmazták számára az új házasságot. A népből való nőt (plebeia, de plebe) a szabadság reménye nélkül (sine spe libertatis) eladták. A plebeia közsabad kategóriát kellett hogy képviseljen, s nem valamely személynek vagy testületnek (pl. egyháznak) a kötött liberája lehetett. Az utóbbi

⁴¹ Závodszy 1904. 205. 69. §.

⁴² I. m. 201. 29. §.

esetben ti. az eladás ténye nem csupán az eladottat, hanem sokkal inkább urait sújtotta és károsította volna.⁴³

Kifejezetten liberekről szól Kálmán törvénye a dénáradó fizetési kötelezettségénél. Mindenekelőtt arról intézkedik, hogy a 8 dénárt, amelyet idáig minden egyes szabadtól (de liberis singulis) beszedtek, ezután ne hajtásák be. Vagyis általánosan, elvileg minden liberre nézve eltörölte. Ezután aránylag részletesen ismerteti, milyen liberektől kell mégis behajtani a nyolcdénáros adót, azaz kikre *nem* terjed ki az általános mentesítés.

A szövegből megállapíthatóan dénáradót kellett továbbra is fizetnie minden olyan libernek, aki másvalakinek a földjén élt és dolgozott, az viszont mentesült tőle, aki a maga ura volt, saját földjén élt, azt művelte vagy műveltette. A mentesítés, a megkülönböztetés szempontja tehát a liber vagyoni helyzete, önálló egzisztenciájának léte vagy hiánya lehetett. Azoknak a libereknek a jogállása, libertasa azonban, akiket a törvény adóalanyokként számba vett, úgy látszik nem azonos. Néha nehéz meghatározni, milyen jogállást képviselhet a törvény egyes helyein az adózásra kötelezett liberek egy-egy konkrét csoportja.

A dénáradót fizető liberek közül a plena libertas alanyai, azaz a közszabadok a következők lehettek. Azoknak a libereknek, akik királyi birtokra, királyi népek közé telepedtek, távozniuk kell a királyi földről, ha nem fizették meg a dénárokat. Mivel eltávozhattak, nem voltak a birtokhoz kötve. Ezért bennük a királyi birtokra telepedett közszabadokat láthatunk. A várnépek (civisek) közé telepedett hospesek szintén a plena libertas hordozói. Ők vagy 8 dénárt fizettek, vagy pedig vagyonuk fele része arányában részt kellett vállalniuk a várnépek katonai kötelezettségéből. Fizetniük kellett továbbá a 8 dénárt mindazon libereknek s a velük azonos jogállású (ekkor még főleg idegen) hospeseknek, akik egyáltalán más földjén éltek és azt művelték.⁴⁴

⁴³I. m. 203. 55. §.

⁴⁴I. m. 189. 45. § „Denarii VIII., qui de liberis singulis colligebantur, a modo non accipiantur.” „... Si autem liberi, qui regi per fines eorum transmigranti equos, currus subductorios et servicia stipendiaria suppeditabant, IIII. denarios persolvant. Et similiter liberos, qui cum eis cohabitare consenserint, *aut exeant*.” – Uo. 187. 35. § „Si quis hospitem accola terram civium cohabitavit, aut iuxta medietatem substantie civilium expeditionem faciat, aut VIII. denarios solvat.” – Uo. 194. 80. §

A dénáradoról szóló rendelkezés alapján a közsabadok két nagyobb csoportját különböztethetjük meg. Közülük az egyik más úr földjén élt, tehát dénáradót fizetett. A másik csoport viszont – s talán a jelentősebb – elvileg mentesült az adó fizetésétől. A törvény megállapítható adóztatási szempontját figyelembe véve azt kell mondanunk, hogy valószínűleg nem mások földjein dolgozhattak, hanem a sajátjukén. Itt azonos jogálláson belül a két csoport között a megkülönböztetés kétségtelenül vagyoni szempontból történt.

A törvény szerint azonban olyan liberek is voltak, akiknek jogállása, libertasa más lehetett, mint a fent tárgyalt, adózó közsabadoké. Ők ugyanis nem távozhattak el a földről, amelyen éltek, s személyükkel rendelkezhetett a király. Gazdasági helyzetük mégis hasonló lehetett a hospesként telepedettekéhez, mert feltételezték, hogy a rájuk rótt terhet fizetni tudják. Így adó alá vonták a hetes várnépek (civiles ebdomadarii) között élő olyan libereket, akik eme civisek viszonylatában liberek voltak, a király viszonylatában azonban nem (si quis liber non a rege, sed ab ipsis civibus). Ők tehát bizonyára csak alacsonyabb státusú királyi szolgáltató nép kiemelt helyzetű elemei, liberjei voltak, vagyis a király szabadjai, de nem a plena libertas, a közsabadság birtokosai. Hozzájuk hasonlóak lehettek a castellanusok is, akik mind libertasuk, mind valamely munka fejében (pro opere) fizettek dénárokat.⁴⁵ Hogy milyen munka

„liberi quique ac hospites, sicut Sclavi vel ceteri extranei, qui in terris laborant aliorum, pro libertate tantum denarios dent, non alios eciam insuper pro opere aliquo dare cogantur.”

⁴⁵I. m. 189. 45. § „De civilibus ebdomadariis octo denarios precipimus colligi, inter quos scilicet si quis liber non a rege, sed ab ipsis civibus.” Úgy látszik, hogy a király a dénárokat nem az összes hetes szolgálatot teljesítő várnéptől szedi, csupán eme népek liberjeitől. Az „inter quos scilicet” elsősorban így értelmezhető. A magyar fordítások ehelyütt indokolatlanul – a szövegben nem levő – „és”-t, vagy „is”-t toldanak be, amely a szöveg értelmét megváltoztatja. – Uo. 194. 81. § „De castellanis autem tam pro opere, quam pro libertate denarii accipiantur.” A castellanus kifejezés forrásainkban rendkívül ritka. Itt és a zobori apátság 1113. évi oklevelében fordul elő: *CD. Slov. I. 66.* „... sive in silva in terra, quantum habent castellani Golgocenses, tantum habet sanctus Ipolitus... media pars est castellenium.” A várszervezethez tartozó, viszonylagos libertasú, kötött liberek lehettek, akik nemcsak a többi, alantasabb várnépektől megkülönböztethető libertasuk, hanem bizonyos köteles munkálatok alóli mentesség fejében is fizettek.

fejében kellett fizetni, azt az alábbi liber-kategória kötelezettségének ismertetéséből következtethetjük:

A törvény ti. olyan liberek dénáradózását is szabályozza, akik a királynak a határaikon átvonulása alkalmával lovakat, szállítószekereket és zsoldos szolgálatot szoktak adni. Az ilyen szolgálatok teljesítésének a fejében nem 8, hanem csak 4 dénárt tartoztak fizetni. Liber minőségüket a törvénycikk nem világítja meg, nem lehet belőle egyértelműen megállapítani, vajon kötött liberek voltak-e vagy közsabadok. Mindenképpen liberek kis közösségeiről lehetett szó, mert lovakat, szekereket valószínűleg csak közösség volt képes rendelkezésre bocsátani, nem az egyes egyedek. Talán szegényedő közsabadok voltak, és közülük a hadi szolgálatot az egyedek legfeljebb csak a király költségén vállalhatták. Az is feltehető azonban, hogy a királyi birtok már magába tagolta ezeket a közösségeket, szabadságuk megszűnt plena libertas lenni, a liberek pedig a király szabadjai lettek. Ebben az esetben helyzetük hasonlíthatott a XIII. században is előforduló „udvarnokok szabadjaiéhoz” (liberi udvornicorum): nekik a XIII. században is tízenként kellett egy lovat a király szolgálatába adniuk.⁴⁶

Hasonlóan pontosan meg nem határozható libertasúak az ispánok liberjei. Ha ugyanis a comések falvában annyi liber élt, hogy tőlük uruk lovakat és 100 pensa kaphatott, akkor a törvény értelmében a coméseknek egy páncélost kellett kiállítaniuk. 40 pensa összegyűjtése esetén egy közönséges vitézt (miles) kellett felszerelni. Lehetek ezek a liberek akár ispánhoz — mint magánföldesúrhoz — jogállásuk megtartásával beállt közsabadok is. De lehetek akár az ispánoknak a plena libertast nélkülöző, olyan saját liberjei, akiknek személye is úri tulajdon (proprius) volt. Ez esetben hasonlók voltak az egyház vagy a király magánhatalmának keretei között viszonylagos libertast élvező szabadokhoz.⁴⁷

Kálmán törvényeiben szabadságuk természete és az adózáshoz való viszonyuk szerint legalább 3 átfogó liber-kategóriát találhatunk: a) saját vagyonnal rendelkező libereket, ők semmilyen adót nem fizettek; b) más

⁴⁶ Závodszky 1904. 189. 45. §. A „liberi udvornicorum” kötelezettségére: 1240. H.O. VIII. 42. vö. *Reg.Arp.* nr. 680. „ut decem homines de ipsis unum equum ad servicium domini regis deberent detinere”. A király III. Béla oklevelét írta át, lehet, hogy a lótartás kötelezettsége is régebbi.

⁴⁷ Závodszky 1904. 188. 40. §.

földjén élő közsabadokat — közjük tartoztak a hospesek is —, akik libertásukért 8 dénár adót fizettek; c) a király, az egyház (és talán az ispán) liberjeit, akiket elszakíthatatlan személyi kötelék fűz urukhoz, és szintén mint adóalanyok szerepelnek. Az ő soraik feltöltődhettek a *személyüket* is úri alávetésbe adó közsabadok közül, de — mint az egyház esetében látható — a servus státusból felemelkedők közül is. Emellett létezhetek átmeneti jellegű liber-kategóriák is, amelyeknek betagozódása, besorolása még nem ment végbe.

Tagányi a Kálmán-törvényekben szereplő liberek függő helyzetéből és megadóztatásából jutott arra a következtetésre, hogy ők a XII. század kezdetén már csak félszabadok voltak, akikre a közsabadság már nem vonatkozik. Tévedésének nyilván az a forrása, hogy a liberek egy része valóban függő viszonyba került, amit azután ő általánosított. Ez azonban nem érvényes a liberek összességére! Másrészt a függő viszonyba kerülés korántsem jelentette minden esetben a közsabadság teljes tartalomvesztését, illetve a libertas fogalom elértéktelenedését. Tőlük meg kell különböztetni a *kötött* libereket, akik a közsabadságból már kiestek, illetve a felszabadításkor csak viszonylagos libertast kaptak.

Kétségtelen, hogy Kálmán korában a liber és libertas jelentéstartalma az István-kori állapottal ellentétben már nem volt egységes, hanem tagolt, differenciált. Ez a tény a társadalomszerkezet átalakulásának fogalmi tükröződése. Sőt, arra is gondolnunk kell, hogy ezek a törvények a liber-ki-fejezést talán nem is használják minden lehetséges nyelvi értelemben, hanem csak egyes, a törvényhozó szempontjából fontos jelentésekben. Kálmán nem törekedhetett az összes liber helyzetének átfogó jellemzésére. Mint adóalanyokkal kincstári szempontból elsősorban a különféle módon függésben levő, nem azonos libertású szabadokkal foglalkozott. Bármely liber-kategóriához tartoztak is, számuk annyira már gyarapodott, s gazdasági szempontból volt már akkora jelentőségük, hogy a királyi hatalom teherbírásukat igénybe vehette.

Megítélésünk szerint az igen jelentős számú *vagyonos* közsabadot a törvény az adózás szabályozásánál csak említi. Mivel ők nem lettek adózók, nem is foglalkozik velük tovább. Anyagi erejükre, teherbíró képességükre az állam egészen más módon épített. Ők továbbra is annak a populusnak a körébe tartozhattak, amely László törvényhozásánál a klérussal együtt tanúskodott.

A XII. században és a XIII. század elején az a három legfontosabb liber-kategória él tovább, amely Kálmán törvényeiből is világosan kivehető: a kötött liberek, a más úr földjén élő, de közszabadságukat megőrzött liberek, valamint a saját földvagyonnal rendelkező közszabadok kategóriája. Kálmán korától az Aranybulláig nem maradtak fenn törvények, amelyek az egyes társadalmi csoportokról általános vagy konkrét intézkedéseket tartalmaztak volna. Megnövekedett azonban az oklevelek száma. Csakhogy ezek meglehetősen egyoldalú képet adnak az egyes liber-kategóriákhoz tartozókról. A XII. században ugyanis a libereket említő oklevelek adományozás és monostoralapítás alkalmával éppen a legalacsonyabb helyzetű liberekről tájékoztatnak bővebben. A másik pólusról, a tulajdonnal rendelkező közszabadokról nemigen beszélnek a források, mert jogügyleteikről oklevelek nem készültek. Ők ugyanis akkora egyházak alapításához nem voltak elég vagyonosak, hogy az alapításnak és körülményeinek írásba foglalását az egyház szorgalmazza. Életüket a szokásjog irányította, és szerepükről írásos emlék előbb nem szól, mint a XIII. század elején. A következőkben a rendelkezésünkre álló forrásanyagból, ennek szem előtt tartásával próbáljuk nyomon követni az Aranybulla keletkezéséig a különféle liberek jogi helyzetét.

Először a kötött liber-csoportot vesszük számba, amelyről a legtöbb oklevél tudósít.

A Kálmán korában, 1111-ben és 1113-ban kelt zobori oklevelek szerint az apátságnak még István király adományozta a monostor saját servusainak és libereinek tizedét. 1113-ban ugyanazon egyház bizonyos emberei el akartak szakadni, mert „vakmerően libernek állították magukat” (presumptuose se liberos esse asserebant). Aligha tévedünk, ha itt a lázongó emberekben elsősorban az 1111-es oklevél libereit keressük. Ők ugyanis nem voltak közszabadok, hanem csak az *egyház szabadjai*. Bizonyára a cseh háborúk miatti helyzet készítette őket arra, hogy másféle liberként, azaz közszabadként függetlenítsék magukat az egyház kötöttségétől. A nem sokkal később keletkezett bakonybéli összeírás szintén a liberekkel kezdi népeinek felsorolását. Ők magas tisztséget viseltek ugyan a monostor birtokai és népei között, de mégiscsak az *egyház liberjei* voltak.⁴⁸

⁴⁸ 1111. *CD. Slov.* I. 64. „... id est populi sancti Ypoliti, servi vel liberi . . .”
1113. uo. 65. — XII. sz. *Ph.Rt.* VIII. 269. „Hii sunt liberi . . .” Kritikájára vö. *Váczy* 1930. 314–333.

1138-ban herceg, illetve király által adományozott liberekről értesít a dömösi prépostság összeíró levele. Az eladományozott *király, illetve hercegi szabadjaiból* szintén az *egyház liberjei* lettek. A királyi, illetve hercegi birtokról a monostorhoz került liberek státusát II. Béla úgy szabályozta, hogy a liberek közül senkit ne tegyenek a servusok közé, és fordítva, a servusokat se sorolják a liberek közé. Ez a tilalom csupán az egyházi birtok keretein belül szabályozta az egyének státusát.

III. Béla a királyi liberek egy másik kategóriájáról intézkedett. Négy Sopron, illetve Vas megyei faluban élő udvarnok-szabadok (liberi udvornicorum) számát íratta össze azért, hogy a közönséges udvarnokok közül akárki ne „bitorolhassa a szabadság nevét” (nomen libertatis). Összeírásuk megkülönböztetett helyzetre vall, és a király általi megbecsülésüket mutatja, de mégsem voltak közsabadok. „Szabadságuk” a királyi birtok keretein belül volt rang, ennek világában volt számottevő, ide pedig őket elszakíthatatlan kötelék fűzte.

Szintén nem közsabadok, hanem a királyi szabadjai voltak általánosságban a várjobbágyok is. Ezt éppen legelőkelőbb rétegük neve fejezi ki: liberi sancti regis. A közsabadsághoz viszonyítva ez nem jelentett társadalmilag alacsonyabb helyzetet, hanem ettől eredetében és lényegében különbözött. A várjobbágyoknak, legfőként a „szent király szabadjai”-nak libertasa már a feudális berendezkedés, a királyi birtokszervezet terméke, társadalmilag magas fokú libertas volt, de egészen más, mint a közsabadság. Az új, a király által megszabott libertas különféle fokainak alanyai eredetüket tekintve jórészt a közsabadokból kerülhettek ki, de számuk gyarapodott alacsonyabb, servus státusú királyi népek közéjük emelése által is.⁴⁹

A világi földesurak birtokain szintén találkozunk nem közsabad liberekkel. Így II. István korában Fila, mivel örököse nem volt, Örs prédiúmat servusokkal és liberekkel (cum servis et liberis) adományozta a veszprémi egyháznak. Kikötötte, hogy a liberek olyan feltétellel szolgáljanak (servirent) az új egyházi uraságnak, mint azelőtt neki magának. Az 1150-es években Margit úrnő adományozott Pannonhalmának egy Péter nevű libert

⁴⁹ 1138. *M.Ny.* 1936. 54. skk. „Isti sunt liberi” 1186. *H.O.* VI. 4., *Á.U.O.* VI. 164., *Fejérpataky* 1900. 11. – „Liberi Sancti Regis” pl. 1213, 1215., 1222. *V.R.* nr. 51., 112., 341.

családjával, majd Adalbert úr Ság prédiomot szabad emberekkel (cum liberis hominibus).⁵⁰

Mindezek – bár más-más fokon – a közszabadságtól eltérő jogállású, új liberek voltak. Személyük szorosabb vagy lazább módon kötve volt az egyházhoz, királyhoz vagy magánúrhoz, s az ezekhez fűző köteléket nem szakíthatták meg. Bármekkora volt közöttük a különbség uruk birtokán viselt funkciójuk, vagyonuk vagy akár társadalmi rangjuk és szerepük szerint, a közszabadoktól jogállásuk alapján való megkülönböztetésül összefoglalóan mégis csak *feltételes vagy kötött libereknek* tekinthetjük őket. Rájuk valóban érvényes volt a Kálmán-kori zsinat összefoglaló jellemzése: „urától ennek akarata nélkül nem idegeníthető el.” Ez a kritérium a servilis jogálláshoz fűzte őket.

Kívülük egyre gyarapodó számban tűnnek fel a másik jogállás képviselői, a Kálmán-kori zsinati határozatból ismert plena libertast élvező, de más földjén élő liberek. Mivel közszabadok voltak, függésük és az úr hatalmához való viszonyuk jogilag más természetű volt, mint a feltételes liberek bármelyik csoportjáé. Személyükre ugyanis nem terjedt ki az úr tulajdonosi hatalma, mint a kötött liberek fölé.

1121-ben Atyusz említ liber hospeseket gyér népességű Mura vidéki birtokán az almádi monostor alapító oklevelében. A század közepén Színes asszonyról tudjuk, hogy liber hospeseket szokott felfogadni. Az ő hospesei azért jöttek ugyan, hogy lakják és műveljék az úrnő földjét, de kötelességük volt a király hadába is menni. Birtokát eladományozva Színes a hospesek felfogadásának jogát és egyben a király hadába vonulásuk megtartásának kötelezettségét is a pannonhalmi apátságra ruházta. Magdolna asszony oklevelében különösen érdekes az az intézkedés, hogy amikor monostorának több szolgálóadót adott, az egyik szolga feleségét kivette az adományozás alól, „mivel szabad nő” (quia libera est) volt. Ez a nő közszabad lehetett, mert különben Magdolna ugyanúgy eladományozhatta volna, mint ahogyan pl. Margit úrnő is Péter libert feleségévé és családostól.⁵¹

⁵⁰ 1116–31. *Fejérpataky* 1895. 19. „... sed prenomiatos liberos, qua michi condicione ministrabant, delegauerim.” 1152. *Ph.Rt.* I. 601., 1153. uo. 602.

⁵¹ 1121. *M.Ny.* 1927. 361. Az almádi monostor alapítójának leszármazottja 1164-ben szintén „liberi hospites”-t említ. *L.K.* 1924. 156., 1146. *Ph.Rt.* I. 598., 1141–61. *M.Ksz.* 1892–93. 19. Itt a servus mellett a libera feleség az István-törvé-

A XIII. század elején sok hasonló közszabadról tudunk. 1211-ben II. András a topuszkói oklevélben említi azokat a szabad embereket (*liberi homines*), akik az egyház földjére mint *liberek jönnek*, s ugyancsak mint *liberek el is távozhatnak*. A Váradi Regestrumból szintén sok ilyen helyzetű, a király vagy más úr birtokán élő liberről és liber hospesről értesülünk. A szabad hospesek jellemző módon éppen a várjobbágyokkal szemben bizonyítják be közszabad státusukat. A várjobbágyok ugyanis őket maguk közül valónak állították.⁵² Ez a státusper a felek közötti jogi különbségre utal.

A mások földjén élő közszabadok anyagi helyzete a kötött liberekéhez hasonló vagy esetleg jóval kedvezőtlenebb is volt, különösen ha a királyi és egyházi birtok magasabb szintű liberjeivel vetjük össze. Jogállásuk normája azonban még mindig a régi közszabadság volt. Ennek a köztudat által szentesített ismérve pontosan megfelelt személyük szabad voltának.

Jogilag ugyanúgy ítélték meg a saját tulajdonnal igen különböző mértékben rendelkező libereket is. Nemesnek korántsem számítottak. Ők elsősorban hadakozók lehettek, akár személyesen teljesítették ezt a kötelezettséget, akár kollektíven. Mivel értettek a fegyverforgatáshoz, elszegényedésük esetén olykor vitézkedésük is felszínen tarthatta őket, némelykor talán éppen a király támogatásával. Ilyen szegényedő egzisztenciájú „pauper miles”-ről emlékezik meg a László-legenda. A vitéz apját szolgálataiért a király egy ezüstpáncél jutalmazta. Ezt a megajándékozott fia el is akarta adni egy comesnek, hogy szegénységén enyhítsen. II. András pedig 1212-ben egy régi advena liber homo leszármazottját, Alykon fiát, Istvánt állította vissza „antiqua libertas”-ába 5 ekealjnyi földjével együtt a soproni várjobbágyok ellenében úgy, hogy minden servitustól mentes legyen. A várjobbágyok ugyanis István apját soraik közé vonták. Ugyancsak a XIII. század elején vagyonos liberek perlekedtek a Váradi Regest-

nyekben még szigorú házassági tilalom oldódását mutatja. Az ilyen „vegyes házasságok” azonban későbbben sem voltak problémamentesek, különösen az utódok státusát illetően.

⁵² 1211. *Smič*. III. 105. „Sicut autem liber intravit ita quando voluerit liber discedat.” – *V.R.* nr. 32., 74., 220., 285., 289., 336., 348. Az 1213. nov. 31-i feljegyzés jól mutatja, hogy a hospes „absoluta libertas”-ától, azaz közszabadságától különbözött a várjobbágy libertasa.

rum feljegyzései szerint: ők ellenfeleikkel szemben mindenben szabad (omnino liber) voltukat hangsúlyozták.⁵³

A közszabadok vagyonos kategóriájára vonatkozó adatokat mintegy összefoglalja és általánosítja 1209-ben, majd 1235-ben II. András intézkedése. Ő ti. egészen általános fogalmazású okleveleiben engedte meg, hogy *bárki szabad ember* (quicumque liber homo) külön királyi engedély nélkül adományozhasson a templomos lovagoknak akár földet, akár prédiomot, akár servus, akár libertinus mansiókat.⁵⁴ A két oklevélnek a bennük említett liber-kategória vagyonosságára vonatkozó, fontos tanulságából a terminológia régiessége semmit sem von le, sőt ez adja jelentőségét. Az oklevél éppen a régies terminológia szívósságát és életképességét bizonyítja.

Jogi szempontból tehát kettő, a társadalmi és vagyoni helyzet szempontjából három átfogó liber-kategóriát vehetünk számba. A libereknek ezt a három fő csoportját híven tükrözik a liber-nevezettel való szolgálatszabadítások típusai. Ilyen felszabadítás ti. szintén háromféle volt, mintegy a való életet tükrözve.

Farkas comes 1171-ben az egyház számára kötött liberré szabadított egyeseket servusai közül. Az egyik szolgálcsoportot úgy szabadította fel, hogy az egyháznak „clericaliter” szolgáljon, egy másik csoportot pedig úgy, hogy szabadon (libere) szolgáljon. III. István egy egyházi uraságnál

⁵³ S.R.H. II. 524. „Quidam itaque miles, urgente necessitate scutellam argenteam, quam patri suo pius rex donaverat, cuidam comiti venalem exposuit...” 1212. *Burg. O.I.* 62. „... quidam Kaal nomine homo libere condicionis terram liberam consumpsisset et omnis servitutis expers predecessor fidelis clerici eiusdem domini Andree regis, Stephani nomine... libere et absque alicuius condicione terram et locum cohabitandum elegisset.” A várjobbágyok közé kényszerített Istvánt „in pristinum libertatis titulum restituens”, 5 ekényi földjét is visszaadta a király. — 1217. *V.R.* nr. 165.: bihari várnépek vádoltak. „quandam liberum hominem, nomine Deum, dicentes quod eorum esset concivis. Deus autem dixit, se liberum esse omnino... libertatem eius... fecit contestari.” — 1222. *V.R.* nr. 342. A csanádi esperes bizonyos földről állította: „quod quidam liber homo, nomine Kelemen... eam sibi vendidisset”, s igazolódott, hogy ez az eladó hereditaria terrája volt.

⁵⁴ 1209/10. és 1235. *CD.* III/2. 420. „... ut quicumque in regno nostro *liber homo* domui templi aliquam helemosynam, sive terram, sive predia, sive mansiones seruorum vel libertinorum, aut aliquid erogare voluerit, libere... condonare valeat et legare.” *Vö. Reg. Arp.* nr. 251. és 542.

adósság fejében lekötött várnépet szintén úgy szabadított fel a veszprémi egyház számára, hogy szabadon (libere) szolgáljon. A XIII. század elején Sebe asszony végrendeletileg az egyház számára szabadított fel servusokat. Ugyancsak a XII. század végétől sok servust szabadítottak fel egyházak számára azzal a feltétellel, hogy évente a felszabadítók halotti torának megtartására megszabott mennyiségű terméket és állatot adjanak az egyházi uraságnak.⁵⁵

Mindez a servus-jogálláson, az úri magánhatalom keretein belüli emelkedést mutatja. A kötött liberré tett emberek kétségkívül a servilis állapot kereteiben elérhető legmagasabb szintet képviselték.

A felszabadító oklevelek másik csoportja mintáját szintén a társadalmi valóságból vette, s eme felszabadítás minősége megfelelt a közszabad státusban más úr földjén élő, ismertetett liber, liber hospes kategóriának. Ez tulajdonképpen az István-törvények szerinti kizárólagos formának, illetve a Kálmán-kori, már jelzősített plena libertasra szabadításnak az egyenes folytatója. Ez a felszabadítási forma az oklevelekből a XII. század közepétől ismeretes, de még a XIV. században is használatos volt. A formulák szerint a teljes liberré tétel lényege az, hogy a felszabadított ott telepedhetik meg, ahol akar, illetve annál az úrnál szolgálhat szabadon, akinél akar. Valóban, a formula ezt a fontos jogot is kifejezi. De azt is tartalmazza, hogy ez a libertas teljes és visszavonhatatlan, mert a felszabadítottnak megszűnik minden személyi alávetettsége, tulajdoni, proprius-mivolta.

Ilyen felszabadítást tartalmaznak pl. Márton comes és felesége, Magdolna oklevelei. Sőt, Magdolna asszony felszabadítottjainak még egy-egy szolgát is adományozott.⁵⁶ A felszabadításnak ez a teljes (plena) vál-

⁵⁵ 1171. *Óm.Okv.* 47. „Manumisit quoque petrum et thomam supradicte ecclesie clericaliter seruire . . . Dimisit quinque i---ut supradicte ecclesie libere seruiant.” 1164. k. *CD.* IX/7. 634. „Cuidam etiam seruianti suo, nomine Lilate, qui de ciuibus fuerat . . . libertatem dedi, vt in eodem predio sancto Michaeli libere seruiat . . .” — 1217. *V.R.* nr. 166. „. . . duoque viri, scilicet Sekur et Lotomas liberi quidem essent, sed legatarii.” 1212. *H.O.* VI. 9–10. „Manumisi eciam unum seruuum . . . (a fiaival) quod ibunt ad legacionem”, más servusokat „ut sit jobagio ecclesie”, „ut sint Tawarnici ecclesie.” Torlóvá szabadítás pl. 1194. *H.O.* V. 1–4. *V.R.* nr. 328.

⁵⁶ 1141–61. *M.Ksz.* 1892–3. 17. és 19. Márton comes felszabadítottjai „cuicumque nobilium vellent; libere seruirent”. Felesége: „Hos preterea seruientes propria libertate donavi . . . ut ubicunq; seruire voluerint, libere seruiant. Puellas

tozata sokkal értékesebb volt a kötött libertas adományozásánál. Mivel a kötött liber – noha lazábban – mégiscsak valakinek a tulajdonában állt, ezért vétsége esetén ura újból alacsonyabb szintre taszíthatta. A teljes libertas esetén azonban ez az egyik oklevélben „in servitutum revocare”-nak nevezett aktus már nem volt lehetséges, mert az illető nem volt többé senki tulajdona, hanem a született szabadok jogállását nyerte el. Ennek következtében reá nézve minden szolgai eredet, s ezzel együtt lealázó szégyenfolt – macula – eltöröltetett. Ezt a libertast természetének megfelelően éppen a felszabadító formulák nevezik a Kálmán-kori plena libertason kívül „teljes”, „örök”, s a XIII. század elejétől „arany” (perpetua, absoluta, aurea) libertasnak.^{5 7}

Az ilyen szabadság adásának azonban a felszabadított számára egyéb szempontból súlyos hátránya is volt. Ritka esetben járt ugyanis együtt földadománnyal. Csupán a *személy* szabadságát adta, anyagilag ezt nem alapozta meg. Ezért a felszabadítottnak mindenképpen más földjére kellett telepednie. Megválaszthatta ugyan, hogy kihez, melyik úrhoz. De számíthatott a felszabadított arra is, hogy még mindig létező szabad közösség fogadja be. Mégis a közszabadság adásának ez a fajtája a felszabadítottat gazdasági és társadalmi szempontból ténylegesen korlátozta, és közszabad minőségét a későbbiekben az határozta meg, hogy önálló egzisztenciáját saját vagyon nem támasztotta alá. Az ő közszabadságuk fokozatosan olyan új tartalmat kapott, amely megfelelt az egyre jobban kiteljesedő feudális viszonyoknak. Amint a költözés szabadságának a felszabadító oklevelekben való hangsúlyozása mutatja, a közszabadság lényege az ő esetükben a patrónustól, valamely úrtól való személyes függetlenséggel azonosult, erre összpontosult. Noha az ilyen közszabad gazdaságilag korlátozva volt, a proprius-viszonyból kikerülve jogilag mégis a plena libertasba került.

A felszabadító oklevelek harmadik típusa a vagyonos közszabad réteg helyzetét vette mintául. Ilyen felszabadítást csak a király adott. Ez a

vero: Hemeci, cui pro seruitio puellam dedi, Cusudi, Magudi cui et aliam puellam concessi Cepa.” L. még 1146. *Ph.Rt.* I. 598., 1208. *V.R.* nr. 58., 1215. uo. nr. 144., 1208–20. *Burg. O.I.* 78., 1221. *CD.* III/1. 326–328.

^{5 7} 1186. *A.U.O.* VI. 161. „Statuimus itaque, ut nulli omnino hominum liceat, iam dictos homines (ti. a felszabadítottakat), seu posteritatem eorum in servitutum revocare.” – a jelzősített (absoluta, perpetua, aurea) libertasra pl. *V.R.* nr. 373., *CD.* V/1. 74., uo. V/2. 417. *Zichy* I. 12–13., *H.O.* VIII. 137., *A.U.O.* XII. 331–332. és 595., uo. IV. 305., V. 88. stb.

használt oklevélformulák azonossága ellenére lényege szerint volt több a világi urak által adott közszabadságnál. Első nyomait III. Istvánnál találjuk.

1162-ben a király a soproni várhoz tartozó Farkas várnépet (civilist) olyan libertasszal adományozta meg, hogy szabadon és biztonságban szolgálhat ott, ahol akar. Eddig tehát ugyanez a formula, mint a világi urak felszabadító aktusainál. A szabadon szolgálást azonban megtoldotta a király több rét és malom adományozásával. Ugyancsak III. István szabadította fel Gab fiát, Botust. Apja, Gab, „meghatározott módon” a kalocsai érsek fennhatósága alatt szolgált. Ez alól őt már II. Géza kivette, ahogy az oklevél elmondja. Fia, Botus, III. István szolgálatába került. Botust most úgy jutalmazta, hogy mindenben szabad legyen (omnino liber), s a király házában szolgáljon (in domo regia deserviat). Ezen felül 5 ekealja földet kapott adományba.

III. Béla Dénes nevű kézművesét jutalmazta perpetua libertasszal, mert a szentté avatás idején felnyitotta László király sírját. (Ezt Dénes fiának az előadásából tudjuk.) Ő mindenesetre olyan anyagi helyzetbe került, hogy szolgát adományozhatott torlóul a besenyői egyháznak. 1197-ben Imre király pozsonyi várjobbágyot arra az „eximia libertas”-ra emelt, hogy felette se ispánnak, se másnak ne legyen semmiféle joga. Perpetua libertast adományozott neki, és a királyi udvarba fogadta. Imre király tehát őt „király, illetve vár szabadjából” közszabaddá tette.^{5 8}

^{5 8} 1162. *Burg. O.I.* 24. „... hominem in Supruniensis castris manentem nomine Forcos a civili iugo subtraxi tantaque dote libertatis sublimavi, ut ubicumque vellet, libere ac secure famulari posset, ea videlicet, quod fidelis mihi extitit in omnibus . . . preterea predicto fideli meo dedi in villa Kacil unum pratum cum uno molendino et in villa Vidza similiter, in villa eciam Welen unum pratum cum II. molendinis . . .” — 1163—4. *H.O.* VI. 3. III. István Botust jutalmazza: „ut omnino liber et a prefato ecclesie servicio retractus in domo regia cum omni progenie in sempiternum deserviat. Insuper terram ad V. aratra sufficientem . . . dicto Botus et suis heredibus libere et pacifice concessi perpetuo possidere.” — 1226. *V.R.* nr. 352. „Tecus, filius Dionysii artificis, qui aperuit in elevatione sepulchrum Sancti Ladislai regis et a gloriosissimo rege Béla dato pro eo artifice perpetua libertate donatus est cum omni generatione ab eo successura . . .” — 1197. *CD. Slov.* I. 96—97. Imre király „quendam iobagionem de castro Poseniensi nomine Zerzowoy, filium Zbima . . . ad eximiam extulimus libertatem statuente, quod nullus comitum aut aliorum in eo sibi ius aliquod vindicare praesumat, verum in aula regia tam ipse quam sui heredes perpetua libertate gaudeant.”

Tagányi ezt a fajta felszabadítást nemesítésnek tekintette. Felfogása azonban nem helyeselhető. A bemutatott oklevelek keletkezése idején a *nobilis* már régen ismert és használatos kifejezés volt, mert voltak nemesek. Ezek az oklevelek nem az ő helyzetüket, hanem a kiadásuk idején jól ismert, kisebb-nagyobb földtulajdonnal rendelkező, hadakozó közszabad elemek állapotát vehették mintául formuláikban. Mivel az egyszerű felszabadításnál jóval többet adtak, különleges privilégiumok voltak, de nem nemesítő oklevelek. Ezekből a korai privilégiumokból, illetve formuláikból valóban nemesítő formulák csak későbbben lettek, akkor, amikor a közszabadoknak ez a kategóriája maga is nemes lett. A vagyonos közszabadokat azonban a XII. század folyamán egyszerűen a *plena libertas* élvezőjeként tartották számon. Világosan mutatja ezt II. András említett oklevele is. Ez ugyanis bármely ingatlan vagy ingó vagyonnal rendelkező *liber homo* szabad adományozási jogát biztosítja a templomosok javára.⁵⁹

A XII. századi oklevelekből kitűnik, hogy a *liber* és *libertas* fogalma Kálmántól a XIII. századig további nagymérvű változáson ment át. A változás egyik pólusát a közszabadságtól eltérő, lényegileg már korábban kialakult új *libertas* határozott elkülönülése és teljes kibontakozása képezte a XII. század folyamán. E szempontból legjelentősebb mozzanat az, hogy a XI. századi előzmények nyomán a forrásokban mind világosabban kibontakozott a világi birtok népeinek kis részét, a királyi és egyházi birtokok *liberrel* jelölt népeinek pedig szinte egészét érintő, új (feltételes, kötött) *libertas*-fogalom. A királyi és egyházi birtokok népeinek *liberjei* a közszabadságon kívül rekedtek még akkor is, ha egyes rétegeik helyzete a maguk keretei közt kiemelkedő, sőt előkelő volt. Új *libertasuk* a királyi és egyházi birtokok szervezetének fokozatos kiépülésével párhuzamosan öltött a közszabadságtól elütő jelleget. A királyi és egyházi birtokokon a régi közszabadságot tulajdonképpen csak a főleg csoportosan telepedő, kezdetben idegen, majd egyre több magyar *hospes* őrizte meg. A *libernek* nevezett többi réteg tagjai azonban még vagyონosságuk esetén is a közszabadságtól lényegében eltérő jogállású „király, vár szabadjai, előkelői”, illetve „egyház szabadjai” lettek. Tény, hogy velük az ország akkor *liber-*

⁵⁹ Tagányi 1916. 592. Véleménye szerint a *serviens regis* tartalmában is azonos a *nobilisszel* az Aranybulla kiadása idején és előtte is. — L. az 54. jegyzetet.

nek nevezett lakosságának jelentős része kanyarodott le az ősi közsabad-ság útjáról.

A változás másik pólusán a szintén libernek nevezett és a lakosság másik nagy csoportját képező közsabadok körében a XII. század folyamán — jogi egységük mellett — igen előrehaladt a vagyoni differenciálódás. Ez oda vezetett, hogy Kálmán korától megnövekedett a „más úr földjére” telepedett közsabadok száma. Úgy látszik, Kálmán király a birtokos közsabadok közt igyekezett ezt a folyamatot meggátolni. Erre vall az a rendelkezése, amely a még tulajdonnal rendelkező közsabadokat mentesítette az adófizetéstől.

A körükben is megkezdődő birtokosztályok, valamint a háborús pusztítások, s nemegyszer az ezt követő éhínség ezt a független, közsabad réteget szintén tovább tagolta, olyannyira, hogy legalábbis egy része a hadi kötelezettséget véglegesen vagy átmeneti időre a régi mértékben vállalni már nem tudta. A szegény szabadokat mint csekély értékű harcosokat a király — a krónikás hagyomány szerint Péter — valószínűleg már a XI. század első felében megadóztatta. Aba Sámuel és I. Béla — ugyancsak a krónika szerint — mindenféle adó eltörlését tervezte. Az adóztatás rendezését azonban csak Kálmán király valósíthatta meg bizonyos keretek között.⁶⁰

Kálmánnak a szabadok dénárjairól szóló rendelkezése tulajdonképpen hadszervezeti reformmal függött össze. Tartalmát nem ismerjük, de a dénáradó szedésének a törvényben olvasható indoklása kifejezetten utal rá. A más földjén élő szabadok ugyanis ilyen minőségükben sem szabadulhattak a hadfenntartáshoz való hozzájárulástól. Fizettek vagy fele részben hadakoztak, illetve lovakat, szekereket adtak. Más tekintetben viszont a liberek urait kötelezték a liberek önálló egzisztenciájának megszűnésével kieső haderő valamilyen mértékű pótlására. A saját kisebb vagy nagyobb vagyonnal rendelkező liberek válláról azonban — alighanem katonáskodásuk reményében — a király levette ezt az adóterhet. Öccsével, Álmos-sal vívott harcában a nemesek hatalmának megnövekedése idején mind hadi, mind politikai szempontból is fontos lehetett számára a még széles

⁶⁰ S.R.H. I. 325. és 359. I. Béla: „Allevavit hic etiam pietatis onus Hungarorum a debito servitio, relaxans eis consuetas pensiones et antiquas exactiones.” Vö. a 28. jegyzettel.

közszabad réteg. A szemben álló Kálmán és Álmos hívei nem voltak hajlandók egymás ellen harcolni, hanem előkelők a királyt és a herceget kibékülésre kényszerítették. Kálmán fiát és utódját, II. Istvánt ugyancsak az előkelők hagyták magára a halicsi háborúban.⁶¹ Ezért Kálmán a szegényebb, de saját vagyonú libereket nem adóztatta, hanem valamilyen fegyveres szolgálatot kívánhatott tőlük. Bizonyára a módját is megszabta, de erről közvetlen forrás nem maradt fenn. Valószínűleg az ő korára vezethető vissza az a hadszervezési forma, amely néhány évtized múlva Freisingi Ottó leírásából ismeretes. Eszerint Magyarországon „a parasztok (colonusok), akik falun élnek, nem fejenként hadakoztak, hanem kilencen szokták felszerelni a tizediket a hadhoz szükségesekkel, vagy heten a nyolcadikat, vagy tovább is, ha szükséges, a többi pedig otthon maradt földet művelni”. Ez a kollektív hadviselés lehetett jellemző a kis vagyonú közszabadokra is és a királyi népek bizonyos kategóriáira is. Freisingi Ottó szemében ez a hadszervezés azért lehetett szokatlan és feljegyzésre méltó, mert hazájában ez a forma már régen a múltba merült. Nagy Károly és Jámbor Lajos tett hasonló intézkedéseket a szegény közszabadok védelmére, elrendelve, hogy ne fejenként, hanem tehetségükhöz mérten többeknek kelljen együtt egy katonát felszerelni.

Feltehető, hogy Magyarországon Kálmán nevéhez fűződik a szegényebb közszabadok hadkötelezettségének hasonló szabályozása. Jó részük csak olyan parasztkatonára lehetett, mint a Widukind által említett „agrarii milites” a Madarász Henrik-kori német hadszervezetben. A szabadok dénárjai adó — keletkezése idején — a vagyontalan liberek hozzájárulásaként elsősorban hadi adó lehetett, amelyet Kálmán kiterjesztett a kötött hely-

⁶¹ Vö. a 44. és 47. jegyzettel. Az előkelők hadi részvételének és segítségének megtagadása Kálmánnál: *S.R.H.* I. 423. „Quid est, quod nos pugnamus? . . . Nec nos videmus causam pugne. Sed eis si pugna placet, ipsi duo (ti. Kálmán és Álmos) pugnent, et quis eorum prevaluerit, ipsum pro domino habeamus.” Uo. 439. II. Istvánt figyelmezteti az előkelők küldötte: „Si oppugnare vis, solus pugna, nos autem in Hungariam recedimus et nobis regem eligemus.” — Az „első állami egyenes adó” körül folyt vitában Hóman és Eckhart járhattak közelebb az igazsághoz, amikor a dénáradót hadmentességi adónak fogták fel. Erdélyi ezt „földbér”-nek értelmezte. *Hóman* 1912. 179. Vö. *Erdélyi* 1912. Mint hadi adót, illetve az önálló tulajdonosok ez alóli mentességét fejt ki: *Mályusz* 1942. 284–286.

zetű liberekre is.⁶² Ez a kötött helyzetű liberek számára a servituson belül megkülönböztető libertasuk kifejezése is volt.

A közsabadokból is kiállított ilyen összetételű haderő Anonymus koráig alighanem fennmaradhatott. Ő ugyanis a serviensekkel egy sorban a rusticusokról is mint katonákról ír. Mind a serviens, mind a rusticus többféle (királyi, egyházi) társadalmi csoportot foglalhatott magába. Egy részét mindenesetre vagyonosabb és szegényebb közsabadok képezhették. P. mester művében a nobilesoknak az egyéb kategóriáktól való megkülönböztettségét a lakomán számukra arany edényekben feltálatl étel és ital is kifejezi. A serviensek és rusticusok egymáshoz való közelállását az mutatja, hogy részükre ezüst edényben szolgáltak fel.⁶³

A XII. század folyamán a független közsabadok széles rétegével kell számolnunk. Vagyoni differenciálódásukat Kálmán adómentességi rendelkezése legfeljebb lassította, de meg nem akadályozhatta. Generációról generációra többen lehettek olyan közsabadok, akik akár mint vitézek, akár mint parasztok más úr földjére kényszerültek. Ezeknek a számát gyarapították a külföldről jött hospesek és a plena libertasra felszabadítottak. Összetételük egyre heterogénebb lett, s jelentős részük már nem tekinthető az István-kori közsabadok egyenes leszármazottjának. A földvagyon nélküli közsabadok száma a XIII. század elején már akkora lehetett, hogy szükségessé vált azoknak a közsabadoknak a többiek töme-

⁶² *Catalogus* III. 1767. „Si quando vero exercitum rex ducere voluerit, cuncti sine contradictione quasi in unum corpus adunantur; coloni quidem, qui in vicis morantur, novem decimum, vel etiam septem octavum vel infra, si necesse fuerit, cum subpellectili ad bellum necessaria instruunt, ceteris pro cultura terrae domi relictis. Qui vero de militum ordine sunt, nulla occasione nisi gravissima domi remanere audebunt.” – A bő forrássanyaggal rendelkező Karoling-kori katonáskodásra l. Müller–Mertens 1963. 72. skk. A más úr földjére telepedett, és magukat „commendált” „liberi homines” sem mentesülhettek a katonáskodás alól. A király ebben az esetben az úrra hártotta a katona kiállításának terhét.

⁶³ *S.R.H.* I. 94. „Fercula, pocula portabantur duci et nobilibus in vasis aureis, servientibus et rusticis in vasis argenteis.” – A Königsfrei-teória képviselői szerint a germán haderőt már a Meroving-kortól lényegileg a király által szervezett feudális haderő alkotta, amelynek tömegét a Königsfreiek, valamint a király kíséretéhez tartozók képezték. Ezzel a véleménnyel szemben Wernli 1959. 72. skk. („Die Freien im frühmittelalterlichen Heer” c. fejezet), Müller–Mertens 1963. 78. és 106–107. hangsúlyozzák, hogy a IX. század végéig még egymás mellett élt a királyi feudális hadsereg s az egyre enyésző mértékben ezt kiegészítő közsabadok hadereje.

gétől való megkülönböztetése, akik a fejenkénti vagy legalább családonkénti hadakozás vállalásához is elegendő vagyonnal rendelkeztek. Ők, a vagyonos közsabadok, a XIII. század elején *serviens regis* néven tűnnek fel.

3. A liber és libertas fogalom átalakulása az Aranybulla után

A magyarországi feudalizmus fejlődésének fontos szakaszaként a XIII. század elejére alapvető társadalmi különbségek, osztálykülönbségek érelődtek meg a közsabadok tömege és a följük emelkedett vagyonos, egyénileg is hadra képes közsabadok csoportja közt. A feudális osztályviszonyok továbbhaladásának következményei most lettek nyilvánvalóvá a forrásokban a közsabadok differenciálódására nézve is. Ezt annak ellenére is meg kell állapítani, hogy a közsabadság még alkalmas volt a közsabadok körében zajló társadalmi differenciálódás elfedésére is. A liber kifejezésnek az ellentétes társadalmi helyzetű kategóriákra való alkalmazása kétségtelenül a fogalmi-terminológiai fejlődés bizonyos kérését fejezte ki az alapjukul szolgáló társadalmi viszonyokéhoz képest.

A vagyonos közsabadok aránylag széles rétege vált a XIII. századra jól felismerhetően és véglegesen a földesúri osztály részévé. Elkerülhetetlen lett, hogy ennek a változásnak a következményeit mind a jogban, mind a társadalmi terminológiában levonják. A jogi szabályozást különösen sürgetővé tették az úri osztály felső rétegének, az országos tisztségeket betöltő előkelőknek, a nobilisoknak a támadásai a vagyonos közsabadok önálló, úri léte ellen. Igazában annak a jogi elismertetéséről és biztosításáról volt szó, hogy ezek az elemek – nem nemes, ignobilis voltak ellenére is – az uralkodó osztály tagjai.

Jogaik elismertetését törvény formájában 1222-ben vívták ki az Aranybullában. A közsabadok tömegéből való kiválásuknak azonban szinte még természetesebben kellett tükröződnie nevezetükben. Helyzetük pontos, ellentmondás nélküli jellemzésére a közsabadság fogalma már alkalmatlan volt. E fogalom ellentmondásossá válására kitűnő példa az ifjabb király egyik 1224. évi kiváltságlevele. Ebben házába és familiájába fogadta Rados várjobbágyot és atyafiságát, és megengedte, hogy földjüket szabadon (libere) birtokolhassák, sőt hogy a földjükre telepedő hospes nép királyi

adójának harmadrésze is övék legyen. Rados és rokonai itt közsabadságot nyertek mint azt megelőzően még nélkülöző várjobbágyok (király szabadjai), azaz jogállásuk így a földjükre telepedő, szintén közsabad hospesekével lett azonos. Privilégiumuk elnyert jogállásuknak parasztjaikéval azonos, közsabad mozzanatát emelte ki, és földesúri mivoltukat csak közvetve mutatta. Társadalmi minőségüknek a közsabadság csak eleme volt, de nem lényege. A vagyonos közsabad-mivolt, a földesúri lét a közsabadsághoz képest új minőségként jelent meg, és aránylag pontos kifejezéséhez új jelölésre volt szükség. A társadalomfejlődés ezen a ponton ellentmondásossá tette a közsabadságot.⁶⁴

A vagyonos közsabadok legnagyobb részének jelölésére szükséges új terminus technicus: a királyi serviens (serviens regis) az 1210-es évektől jelenik meg. A régi liber elnevezést egyelőre még nem szorította ki. Tekintsük át röviden, honnan indult és hová torkolt a fontos új nevezet útja.

A serviens regis kifejezés a kancelláriából indulhatott el, alkalmazásában jelentős szerepük lehetett a királyi kancellária tisztségviselőinek. Eddigi ismereteink szerint ugyanis a serviens regis először a király és a királyi udvarban nagy szerepet játszó esztergomi érsek okleveleiben tűnik fel. A század elejétől induló hiteleshelyi gyakorlat ezután vehette át. Nem honosodott meg egy csapásra, hanem csak fokozatosan, lassan. Elterjedésének körülményeire jellemző, hogy a Várad Regestrum 1208–1235 között keletkezett 389 regesztája közül *egy sem* használta a serviens regis terminust, csupán magánúri szolgálatban említ servienseket. Az ifjabb király környezetében még az Aranybulla kiadása utáni években sem volt általánosan használatos.

A serviens regis – legalábbis átmenetileg – úgy látszik alkalmas volt a vagyonos közsabadok megkülönböztető jelölésére. A név eredetét ezen a

⁶⁴ 1224. *Smič*. III. 238. Béla ifj. király rokonokat, „qui de filiis Jobagionum Sancti regis de Gorica oriundi fuerant . . . tanta donavimus prerogativa libertatis, vt tam ipsi, quam ab eis in perpetuum descendentes, de domo et familia nostra de cetero censeantur. Quibus etiam terram de Klokocha perpetua donavimus libertate . . . Porro hospites, quos *predicti liberi homines* habuerint infra metas prescriptas, decem denarios debent annuatim pro Marturinis. Unde quilibet de prefatis liberis hominibus, terciam partem marturinam habet de suis hominibus . . .” – A királyi serviensek és nobilesek különbözőségét hangsúlyozza *Váczy* 1927. 411. *Mályusz* 1942. 288–289.

nyomon lehetne követni. Azok az oklevelek, amelyek kifejezetten a királyi serviensek közé fogadták a felszabadított-privilegizált személyeket, bizonyos szabályossággal tartalmazzák a következőket: a közsabadság (aurea, plena, perpetua stb. libertas) megadása, királyi földadomány (vagy az esetleg korábban birtokolt föld birtoklási jogcímének megváltoztatása) és az illető személynek a király házába (udvarába) fogadása (vagy ott való szolgálatának engedélyezése). Ez a három mozzanat azonban *nem* az 1210-es évektől jellemző sajátossága a királyi felszabadító privilégiumoknak, hanem még a XII. századi oklevelek örökségét képviseli. A XII. századi királyi felszabadító-privilegizáló oklevelek tanúsága szerint akkor ezek egyszerűen a vagyonos közsabadok társadalmi létének jellemzői voltak, de korántsem megkülönböztetett jogállás kritériumai. Az 1210-es évek néhány oklevele hozzájuk újdonságként a *királyi servienssé fogadás* aktusát fűzte. Ez azt jelentette, hogy a korábbról is ismert három mozzanatot ekkor már *új jogállás* kritériumának tekintették.⁶⁵

Az elnevezés a serviens regisnek a király házában, udvarában való szolgálatán, a királyhoz való kapcsolatán alapult, és ezeknek a kapcsolatoknak és szolgálatoknak a sokféleségét fejezte ki. Egyik legfontosabbjuk az volt, hogy a királyi serviensek mindig a király zászlója alatt hadakoztak, azaz *nem* a megyés ispán vagy más testület csapatához tartoztak, a király, illetve a vár kötött libertasú jobagióitól vagy egyéb királyi és királynéi népek hadakozásra kötelezett elemeitől eltérően. A hadiszolgálat azonban egyáltalán nem merítette ki a serviensek királyi házba (udvarba) fogadásának minden vonatkozását és a vele járó különféle előnyöket. Mint a király házába bejáratosak, különféle pereiket és ügyeiket is ott intézhették el.

Az udvarba való bejáratoságuk kiváltsága arra szintén alkalmat teremtett, hogy mint szabad emberek, tetszésük szerinti időre ne csak vitézi (miles), hanem egyéb szolgálatot is vállaljanak a király udvarában vagy az

⁶⁵ Pl. 1217. *A.U.O.* XI. 141. II. András Vruzt és atyafiait „a Jobagionibus S. Regis de Castro Zaladiensi penitus exemtum, liberum et immunem permanere praecipimus, regia statuentes auctoritate, ut liceat amplius ipsi vna cum fratribus nominatis . . . et cum prediis pariter eorundem . . . aurea et perpetua perfrui libertate, et inter servienses Regis annumerari perpetuo”. Hasonló: 1217. *Smič.* III. 157. Egyedet „cum terris et prediis . . . perpetuo libertati donavimus . . . inter nostros servienses computabilis habeatur”. A XII. századi felszabadító-privilegizáló, majd királyi servienssé emelő, illetve nemesítő oklevelek formuláit l. *Váczy* 1927. 253–263.

ennek ellátására szolgáló *curtisok* szervezetében. Serviens voltuk és neveztük szempontjából ez lényeges körülmény volt. A *curtisok* tisztségeit elsősorban *nem* a királyi serviensek töltötték be, hanem a szervezet kötött liberjei, sőt szolganépei is. Csakhogy ezeknek a kötött libereknek (udvarnokok, tárnokok stb. comeseinek, jobagióinak) a szolgálata, tisztségviselése megszakíthatatlan kötelék volt, a vagyonos közsabadé viszont önkéntesen, saját belátásán alapult. Ha érdeke úgy kívánta, vállalt *servitiumától* megválhatott. Ezért a királyi felszabadító-privilegizáló okleveleknek a kiváltásgoltat a király házába fogadó formulája igen fontos volt abban az esetben is, ha az illető felszabadítása előtt szintén ott teljesített szolgálatot. Érdekes XII. századi példa van erre. Egy — már említett — II. Géza által királyi szabadjává tett egyház szabadja a fiával együtt az udvarban szolgált. A fiú azután III. Istvántól nyert közsabadságot (*omnino liber*), közsabadként földadományt és a királyi házba újabb befogadást. Lehet, hogy közsabadként az udvarba fogadtatva, ottani előbbi teendőiben, munkakörében semmi sem változott. Igen nagy lett azonban a különbség jogállásában! Ezután saját elhatározásából, a maga érdekében tartózkodhatott a „király házában”, nem kötelezettséggént. Ha eltávozott az udvarból, a birtokadomány biztosíthatta részére a vagyonos közsabad anyagi szintjének megfelelő életmódot.⁶⁶ A privilegizáló okleveleknek a királyi udvarába vagy házába fogadó formulái mögött a közsabadoknak az udvar és *curtis*-szervezet különféle beosztásaiban önként vállalt szolgálata keresendő társadalmi gyakorlatként. Ez lehetett a királyi serviens elnevezés kiindulópontja is.

A királyi udvarban és az udvartartást ellátó *curtis*-szervezetben működő közsabadokról a XII. századi gyér forrásanyag közvetlenül nem szól. Nem lehetett azonban XII. századi előzmények nélkül a közsabadoknak és

⁶⁶ 1163–4. *H.O.* VI. 3. III. István oklevelében: II. Géza Gabot a kalocsai érsek fennhatósága alól „in domo regia tradita libertate constituit”. Fia, Botus a későbbi III. Istvánnak „per manus comitis Dionisy ad serviendum a patre nostro prefato videlicet rege transmissus ab infancia nostra mihi fidelissime deservivit”. III. István ismételt jutalmazza Botust „ut *omnino liber* . . . in domo regia . . . deserviat”. S az apának a II. Géza által adományozott földet „libere et pacifice concessi perpetuo possidere”. Hogy itt az amúgy is a királyi udvarban szolgálatot teljesítő személy ismételt királyi házba fogadása kétféle libertast takar, megfigyelte *Váczy* 1927. 262. 6. jegyzet.

nemeseknek a curtis-szervezetben a XIII. századból jól ismert és dokumentált tisztségviselése. A XIII. században királyi tárnokok, hírnökök, királyi agarászok, udvarnokok, nyulászok, fegyverhordók, hercegi népek ispánjának (comes) tiszttét töltötték be pl. a Hont-Pázmány, Hahót, Pok, Baksa, Szalók, Nádasd nem tagjai.^{6 7}

A királyi curtis-szervezetben a királynak mint földesúrnak szolgáltak, s nem úgy, mint az ország urának. Ez a servitium hasonló volt ahhoz, mint amit más földesúrnál az ő serviensei láttak el. A királynál vállalt ilyenfajta szolgálat hozhatta felszínre a serviens regis elnevezés mellett a rendkívül gyakori — *nem várispáni* jelentésű — *comes* címet. Szinte alig létezhetett kisebb vagy nagyobb földvagyonnal rendelkező olyan rokonság, amelynek egy-két tagja ne lett volna ilyen módon is a király serviense. Az egyeseket megkülönböztető, rangjukat jelölő kifejezés kitüntette és átfoghatta az akkor még néha két-három nemzedékig is részben vagy egészben osztatlan

^{6 7}Pl. 1249. CD. IV/2. 54. Andreas filius Ivanka de genere Huntpazman *comes tavarnicorum*, uő: 1256. H.O. VIII. 68. 1. *comes tavarnicorum* et magister Bele ducis — 1255. *Á.U.O.* XI. 422. Tristan *comes preconum* domini Regis filius Buzad Bani — 1263. H.O. VII. 85. Pok nb. János *comes populorum* Bele ducis — 1271. Baksa nb. Tamás *comes liciscariorum* regis — 1274. CD. VII/4. 146. és VII/5. 395. Salamon nb. László és Tiborc quondam *comes udvornicorum* de villa Thoty — 1279. H.Okt. 80. Reg.Arp. nr. 2944. Szalók nb. Hem *comes leporariferorum* regis — 1283. *Á.U.O.* IX. 353. András *comes armigerorum* stb. A királyi curtis-szervezet comesi tisztségeit — különösen az udvarnokok körében — az illető szolgáltató nép köréből kiemelték is viselték. Pl. 1273. Ph.Rt. II. 341. „Andreas centurio de Gamas pro se et pro Peturna comite vduornicorum cum Ponoc et Paulo comparentibus . . . sociis et cognatis suis udvornicis de villa Tord” — 1280. *Á.U.O.* IV. 216–217. „Comes Matheus fidelis et familiaris tavarnicus noster”-t és fraterit „de populis tavarnicorum nostrorum oriendos” nemesítik. — 1282. *Á.U.O.* IV. 243. „. . . filii Comitum Udvornicorum . . . in suis libertatibus plurimum essent . . . agravati — kérték a nádort — ut ipsos libertati eorum antique et approbate restitueremus” stb. Az István király korában már működő udvari szervezet fokozatos kiépülésével párhuzamosan szervezheték külön-külön comesek alá az egyes szolgáltató csoportokat, s ilyen comesi tisztséget egyre több közsabad, sőt régi nobilis vállalhatott. A curtis-szervezet comesi tisztsége jellegénél fogva jelentéktelenebb volt a várispáni tisztségnél. Míg ez országos funkció volt, amaz a királyé, mint magánuré. Már Kálmán törvényében különbséget tettek a nagyobb és kisebb „ministerek” között. Talán az udvari szervezet comesei is azon „minores ministri” közé értendők, akik „ante iudicem” (közönséges bíró) alá tartoztak. Závodszky 1904. 185. 11. és 9. §.

tulajdonközösségben élő rokonságot, elsősorban a régi, úri nemzetségekből levált, kisebb vagyonú közszabad elemeket.

Az újonnan elkülönülő, vagyonos közszabad réteg jogi helyzete kétség-telenül átmeneti jellegű volt, és meg is szűnt. A nobilesek és a maradék közszabadok között foglaltak helyet, a közszabadságon már túlemelkedtek, de nobilesek még nem voltak. Mivel azonban politikai és társadalmi helyzetükben — nemegyszer rokonság következtében is — egyre több szál kötötte őket a nobilesekhez, az alapján azonos osztályhelyzet következtében a velük való összeolvadás jogilag — és terminológiailag tükrözötten — eléggé rövid idő alatt meg is történhetett. Nobilis serviens regisnek, majd nobilisnak nevezték őket is. Hozzájárult ehhez az a körülmény, hogy a XIII. század közepétől gyors ütemben kialakuló páncélos haderőt a régi nemességgel együtt elsősorban ők alkották.⁶⁸

A nobilis és serviens regis rétegek összeolvadását siettetette a tatár pusztítás következményeit még súlyosabbá tevő belső pártharcokban a királyi család szemben álló tagjainak politikája is. A vetélkedő öreg és ifjabb király számára egyaránt fontos volt híveik számának gyarapítása. Az öreg vagy ifjabb királyhoz való csatlakozás, az udvarban való szolgálat némelyek számára igen nagy emelkedést jelenthetett. A névtelenségből így küzdötte fel magát pl. Basztély Rénold. Mint István ifjabb király vitéze (miles), a lovász comesi, szabolcsi ispáni és egyéb tisztség után Kun László uralkodása végére már a nádorispánságra emelkedett. Pályafutásához nagyban hozzájárulhatott a Hahót nemzetség egyik előkelő ágába való beházasodása is. Ezt annak idején éppen István ifjabb király közvetítette, hogy feltétlen híveinek családjait házassági kapcsolatokkal is egymáshoz és magához fűzze. Hahót Panyit ugyan tiltakozott a leánya és Rénold tervezett házassága ellen, mivel vőjelöltjét vagyoniilag sem tartotta rangjábelinek. Az ifjabb király mégis létrehozta hívei között a rokonságot, s Rénold helyett ő adott birtokokat a jegyajándék fejében.⁶⁹

⁶⁸ A serviens regis nobilisszá válásában a lovagi hadviselés szerepét és IV. Béla, valamint V. István hadszervezeti reformjának fontosságát hangsúlyozza *Mályusz* 1942. 292. skk.

⁶⁹ Az idősebb Reinoldus „de villa Bozteh” 1222-ben András király „fidelis serviense” volt, s királyi adomány beiktatásánál szerepelt: *CD. Slov.* I. 203. — *Uő:* „procurator Ugrini archiepiscopi Colocensis” volt 1240-ben abban a birtokperben, amelyben az egyik fél maga Ugrin érsek volt testvérével és rokonaival. Az id. Rénold a Csákok (újlaki ág) serviense lehetett. *Burg.O.* I. 198. Az ifj. Rénold házasságkötése:

A XIII. század utolsó harmadában a királyi serviensek és a régebbi nobilisek minden más társadalmi kategóriától megkülönböztető jogokkal olvadtak össze a nemesek osztályában, az *ország* nemesseivé válván a *király* serviensei is. A nobilis név így kiterjedt a királyi serviensek tömegére, és elveszítette korábbi, exkluzív rangjelölő értékét.

A nobilis mint jelző ezzel a folyamattal párhuzamosan – sőt helyelközzel megelőzve – a királyi és egyházi birtok *nem* közsabad jogállású liberjeinek egy rétegéhez is tapadt. A liber, illetve jobagio sancti regis és a liber jobagio ecclesie helyett és mellett a nemes várjobbágy, illetve az egyház nemes jobbágya (nobilis jobagio castri, ecclesie) kifejezéssel találkozunk az oklevelekben. Ez az illető birtokon végbement jelentős átrétegződés következménye volt. Az ilyen elemek nobilis jelzője éppúgy *nem* fejezett ki a királyi serviensek országos nemességével (nobilis regni) azonos jogállást, mint ahogy liber jelölésük sem volt azonos a közsabadsággal. De rávilágít arra, hogy a királyi és egyházi birtok világában elfoglalt helyzetük kifejezésére a liber már kevésnek bizonyult. A várjobbágyok és egyházi jobbágyok száma igen megszorodott, főleg az illető birtok keretein belül élő servilis státusúak emelkedésével, de közsabad, sőt országos nemes közéjük állásával is. A két rétegen *belül* igen nagy lett a differenciáltság, ezért szükséges volt itt is a devalválódott liber helyett egyeseknek az átlagosnál magasabb szintű libertására a nobilis jelző alkalmazása.⁷⁰

1259. *H.O.* II. 5. 1270. *Á.U.O.* XII. 12. több tisztséget töltött be, ezek között *comes agasonum*, s hatalmas birtokadományt kapott. 1273. *Reg.Arp.* nr. 2367. „Reynoldus magister dapiferorum nostrorum, comes agasonum et de Zvlgageur.” 1289. *Á.U.O.* XII. 479. „Renoldus palatinus”.

⁷⁰A nobilis jelző először egyházi jobagiók neve mellett tűnt fel. 1232. *Zalai O.* II. 644. a tanúk sorában: „Scynke, Adam de Pulach, et multi Jobbagiones Nobiles eiusdem Ecclesiae.” A várjobbágyok egy részét csak a tatárjárás után kezdték nobilisszal jelölni, pl. 1263. *Burg.O.* I. 293. „... salvis nihilominus terris nobilium jobagionum castri.” Nobilis voltuk azonban éppen úgy különbözött a „nobilis regni”-től, mint korábban „liber”-mivoltuk a közsabadságtól. A „nobilis jobagio castri”-ből „nobilis regni” külön királyi nemesítéssel válhatott. Pl. 1273. *Zalai O.* I. 74. Vö. a III. fejezettel és *Mályusz* 1942. 246. A várjobbágyok helyzete sok hasonlóságot mutat a VII–IX. századi, különféle germán népeknél szereplő gasindusok, arimannusok és aprisionariusok jogállásához. Ezek a rétegek a közsabadok közül kivált harcos kategóriák voltak, amelyekben az újabb marxista történeti irodalom is a közsabadságtól eltérő libertású elemeket, „Königsfrei”-eket lát. *Njeussychin* 1961. 390. skk.; *Müller-Mertens* 1963. 60–66.

A királyi servienségnek mint új nemességnek a tömegessé válását kétségtelenül nem kis mértékben segítette elő a különféle libertasú vagy szolgaságú királyi népeknek nagy számban történt nemesítése, főleg V. István és IV. László által. Az ilyen nemesítés a legtöbb esetben nemcsak egy személyre vonatkozott, hanem széles körű rokonságára is. Pl. 1273-ban IV. László Vas megyei „szent király jobbágy” rokonságot, mintegy 30 férfit vett ki korábbi állapotuk „bélyege” (nota) alól, s a királyi serviensek, illetve nemesek közé sorolta őket.⁷¹ A nemesség soraiban a nagyarányú feltöltődés mellett vagy éppen ettől siettette erős tagolódás kezdődött. Közülük ismét nagy vagyonú és nagy hatalmú szűkebb réteg vált ki, régi és esetenként új nemesekből álló csoport. Ők mint bárók jutottak igen jelentős szerephez és befolyáshoz az ország életében.

Az „új nemeseknek”, a királyi servienseknek a régiekkel való összeolvadása hosszan tartó, bonyolult eseménysor volt. Ez azzal is magyarázható, hogy a két fő komponens, különösen a királyi serviensek, önmagában sem volt vagyoniilag eredendően egységes csoport. Az eredeti, belső differenciáltságot még világosabban fejezte ki és siettette a királyi serviensek közt is előrehaladó birtokosztály, amelyet 1237-ben már szokásként említenek. A régi nemességgel való összeolvadás kétségtelenül régi kívánsága volt a királyi servienseknek, a király a folyamatot elő is segítette és törvényben is becikkelyezte.⁷²

A királyi serviens nemesekben mégis hosszú ideig élt a maguk közszabad eredetének emléke, a régi nemességtől való különbségük tudata, csak lassan szakadtak el azok a szálak, amelyek őket a kiválásuk után, sőt nemességük elnyerése után is a közszabadnak maradtak világához fűzték.

⁷¹ 1273. *H.O.* VII. 141–142. „... quod Michael filius apsa, Chepanus et Timus filij Tenkez, Gregorius Matias et Mestur filij Morodek, Marcellus filius Benete, Chepanus filius andree, Adrianus et Andreas filij Gyuge et aly cognati eorum de villa Kuchk, exercitiales populi Castris ferrei, qui filij iobagionum sancti Regis apellantur”, őket, s általuk még 22 férfi rokont, „de pristina condicione eorum et potestate comitis Castris ferrey omnino exhimentes ad numerum cetum et collegium regalium serviencium duximus transferendos” földjükkel együtt. A nemesítettek, összesen 32 személy, vagy családoso, vagy leendő családfejek.

⁷² 1237. *M.E.S.* I. 324. „... ipsa terra sibi cedente ex divisione, que fieri consuevit per singulas generationes in Hungaria.” — 1267. *Szentpétery* 1927. 53. „quod nobiles regni Vngarie universi, qui servientes regales dicuntur.” A nemesség másutt is lassan vált ki a szabadok tömegéből: *Bloch* 1963. I. 356.

Az Aranybulla a vagyonos közsabadok jogait a királyi serviensek jogaként foglalta írásba. Ez a kodifikáció — noha Szent Istvánra hivatkozott — a királyi birtok túlsúlyának megszűnésével keletkezett új helyzetet tükrözte, és a közsabadság újabb, nagyméretű és egyben végleges differenciálódásának kifejezője lett. A serviens regis jogállása ekkor kb. úgy különült el a közsabadok alsó rétegétől, mint ahogyan a XI. század végére a nobilis-kategória külön útra tért a közsabadoknak akkor még a későbbi királyi serviensek elődeit is magában foglaló tömegétől.

A királyi serviens kifejezés voltaképpen nem is állandósult, néhány évtizedig volt csak használatban, és a XIII. században előbb adta át helyét és szerepét a nobilisknak, mintsem maga kizárólagossá vált és teljesen kiszoríthatta a királyi serviensek liber-jelölését. Erre példaként nemcsak Béla ifjabb királynak néhány évvel az Aranybulla után kiadott privilegizáló okleveleit idézhetjük, amelyek a királyi serviens név alkalmazása *nélkül* tesznek *liberré* és adományoznak máshonnet serviens-kiváltságnak ismert jogot, és nem pusztán a templomos rend érdekében szóló és a földesurakat is egyszerűen libernek nevező privilégiumokra hivatkozhatunk, hanem jóval későbbi adatokban feltűnő reminiscenciákra is.⁷³ A dolognak mindenestre mélyebben fekvő oka is lehetett, mint pl. csak az oklevéladók szintén számításba veendő egyfajta terminológiai konzervativizmusa.

A serviens regis kifejezés alkalmazásában és terjedésében jelentős különbségek figyelhetők meg *területenként* az ország egyes tájai között. A Várad Regestrumra nézve megállapított helyzettel, a királyi serviens név használatának 1235-ig észlelt mellőzésével pl. valkói, baranyai, zalai és soproni adatok állnak szemben. Elterjedése bizonyára összefügghetett az egyes megyék területén élő királyi serviensek számarányával és tömörülésének a mértékével, valamint az ottani lakosság más csoportjaitól való megkülönböztettségükkel is. 1226-ban Valkó, 1227-ben Baranya, 1232-ben Zala, 1230 körül Sopron megyében a királyi serviensek már az egyéb közsabadoktól különvált és tömörült társadalmi csoportként szerepeltek.

Különösen a Sopron megyére vonatkozó oklevél ad erről érdekes tájékoztatást. Hatalmaskodás alkalmával ugyanis tanúkat kellett állítani az

⁷³ Béla ifj. király oklevelei: 1224. *H.O.* VIII. 142., 1224. *Smič.* III. 238. — II. András oklevele: 1209/10. és 1235. *CD.* III/2. 420. I. L. a 76. jegyzetet.

emberek három „genus”-ából, mégpedig a királyi serviensek, várjobbágyok és jó hírű szabadok közül (qui sunt genere liberi ac bone fame). Ebben az esetben a serviens regis más és több, mint a liber. A közsabad itt már a harmadik, a király szabadja, a várjobbágy utáni helyre szorult. Ez részben társadalmi súlyának hanyatlására, de részben még számontartottságára hívja fel a figyelmet. Tanúskodása még mindig fontos volt. A zalai serviensek bírói tevékenysége 1232-ből közismert. Itt is lezárult a királyi servienseknek a közsabadoktól elkülönült társadalmi kategóriává alakulása.⁷⁴

A közsabad terminológia életképességének, valamint a vagyonos közsabadokat a közsabadok tömegéhez fűző kapcsolatok erejének fontos bizonyítékai azok az esetek, amikor „liber et serviens regis” és „liber et nobilis” szókapcsolatokkal fejezik ki a társadalmi helyzetet vagy jogállást. Így az esztergomi érseknek a király megbízásából kiadott 1212. évi oklevele szerint a pécsváradi apát hetényi embereket azzal vádolt, hogy ők az apátság jobagioi, s hogy egyházától el ne szakadjanak, javaikat lefoglalta. A hetényiek hangsúlyozták, hogy ők „szabadok és királyi serviensek” (liberi et servientes regis). Állításukat rokonságukkal igazolták. Az érsek azután ebben a státusban megvédte őket.⁷⁵

A nemesekre nézve tartalmaz hasonló kettős kifejezést IV. Béla 1255-ből származó oklevele, melyben „liber nobilis regni”-ről van szó, valamint az 1276-ban, a Margit szentté avatási eljárása során tett tanúvallomások jegyzőkönyve. A jegyzőkönyv felvételénél minden tanú státusa és vagyoni helyzete után érdeklődtek. A néhány régi nemes családból származó vallo-

⁷⁴ 1226. *DI. 5359.* Valkó m. Hyzy fiainak pere Balázs fiai ellen a közös atavus által alapított szentjakabi egyház és Bencenc föld miatt „coram eodem (ti. László ország-bíró) et plurimis servientibus de Valkou ac coram multis nobilibus Hungarie . . .” – 1227. *Á.U.O.* VI. 441. Baranya m. 8 név szerint felsorolt „servientes quidam de Brana . . . qui verbo et voluntate servientium omnium de Brana” prédiumokat akartak visszaszerezni Majsmonostorának. 1230 után *Burg. O.* I. 133. Sopron m. „testes producent de tribus hominum generibus, scilicet de servientibus regis et de yobagionibus castri et aliis hominibus, qui sunt genere liberi ac bone fame, et media pars testium . . . sacramentum prestarent.” – 1232. *Zalai O.* II. 643. Zala m. „Universi Servientes regis citra et ultra Zalam constituti.”

⁷⁵ 1212. *Á.U.O.* VI. 355–356. A vádlottak rokonai is „liberi et servientes regis” voltak.

mást tevő arra a kérdésre, hogy szabad-e vagy szolga (si est liber vel servus), egyszerűen nemes státusát említette, s megnevezte nemzetségét is. Az „új nemesek” – eredetileg királyi serviens-státusúak lehettek – azonban nemes státusukat a liber kiegészítéssel toldották meg (liber et nobilis) még akkor is, ha „nemesi nemzetségből” (de nobili progenie) eredtek.⁷⁶

Míndezen adatok azt kétségtelenül tanúsítják, hogy a királyi serviensekben még nemességre emelkedésük után sem homályosodott el közszabad eredetük emléke. Nemességük elnyerése bizonyos tekintetben még erősíthette is ezt a tudatot: „új nemesként” maguk is felmérhették, mennyire eltért hatalmuk, vagyonuk és rangjuk a földesúri osztályon belül a régi nemesekétől, az Aranybulla nobiliséjától.

Mégis, ennél fontosabb okot is hozhatunk fel annak magyarázatára, miért nem mosta el teljesen a vagyonos közszabadok társadalmi és jogi különállása és elnevezésük kétszeri változása sem közszabad eredetük emléket, és miért alkalmazhatták rájuk – vitathatatlan ellentmondásossága ellenére is – nevezetük egyik elemeként a liber-terminust?

Ennek fő tényezőjét abban kereshetjük, hogy jogállásuknak alkotórésze volt a közszabadok státusa, és a királyi serviensek, majd az „új nemesek” joga a közszabad jogot is fenntartotta saját alkotóelemeként. Fontos tanúi ennek azok az uralkodói oklevelek, amelyek királyi serviensséget, majd utóbb nemességet adományozva a kiváltságoltat egyszersmind kifejezetten *közszabadságban* is részesítették. Ez sokáig kétségtelenül közös sajátosságuk volt azokkal a magánúri felszabadító oklevelekkel, amelyek különféle szolganépeknek szintén adományoztak teljes, örök,

⁷⁶ 1255. *M.E.S.* I. 423. „quidam nobiles iobagiones ecclesie Strigoniensis exercituantes et alii conditionerij eiusdem a servicio ipsius ecclesie fugientes, *liberys nobilibus regni* se conformassent.” – 1271. *Á.U.O.* VIII. 347. V. István pozsonyi várjobbágyokat „in cetum . . . *liberorum seruiencium regni sui*” emelt. – 1276. *Mon. Veszpr.* I. 304. „liber et nobilis et de nobili progenie”; 320. „libera et de nobili progenie – satis dives”; 322. „liber et nobilis – dives homo fui, sed modo pauper, quia spoliatus sum”; 324. „liber et nobilis – satis sum dives”; 325. „libera et nobilis – dives”; 335. „liber et nobilis – nec dives, nec pauper”; 344. „libera sum et nobilis – non sum dives”; 352. „liber et nobilis – pauper”. – Mivel a liber-kifejezés a nobilis mellett is használatos volt, ezért születethett mintegy 100 évre visszadatálva olyan oklevélhamisításnál előforduló formula, mint 1186. *M.E.S.* I. 131. „se esse *liberos* et militari armatu in exercitu domini regis equitandos tamquam decet *nobiles seruientes*”. *Vö. Reg.Arp.* nr. 146.

arany szabadságot, de ennél többet *nem*.⁷⁷ A közös sajátosság nem volt egyszerűen formuláris természetű, hanem mind a király, mind a magánúr felszabadítottja számára a közszabad jogállás biztosításában állt. A különbség az volt, hogy a földesúr ennél magasabbat nem adhatott, a király viszont a közszabadságot magasabb jogállás *elemeként* adományozta. A királyi *serviens*, majd nemes jogállása tehát a közszabadéra épült, és azt magában foglalta. Ez magyarázhatja leginkább, hogy a vagyonos közszabad liber jelölését nem szorította ki egészen a királyi *serviens*, és egy darabig a vagyonos közszabadok „nemes” nevezetének társaként is élt. Elnevezésükben a liber használata és közszabad voltuk tudata igazában addig nem ment teljesen veszendőbe, amíg jogállásuk közszabad elemének ismerete nem mosódott el. Jelölésük liber-eleme nem volt téves, mert tárgyi igazságot fejezett ki: a királyi *serviens*, majd nemes a XIII. században közszabad *is* volt. Társadalmi helyzete ebben természetesen nem merült ki, úri egzisztenciájának a közszabadság csak része volt, mégpedig olyan része, amely közös volt közszabad, ignobilis elemekével, tehát akár saját szabad parasztjaiéval is. Ennyiben a királyi *serviens*, illetve XIII. századi „új nemes” nevében a *liber* előfordulása csak részigazságot tükrözött.

⁷⁷ A privilegizálásnak, majd a nemesítésnek *egyik eleme* volt annak a közszabadságot biztosító *perpetua*, *absoluta*, *aurea libertas*nak a megadása, amely a szolgafelszabadításoknak a *lényege* s egyedüli *tartalma*. (L. az 58. jegyzetet.) A XII. században keletkezett felszabadító-privilegizáló oklevelekhez hasonló formula még 1243-ban is: *Á.U.O.* VII. 132. IV. Béla nemesíti a királyné aranyművészt és atyafiságát „... ab omni iugo debiti siue seruicy, quo sua generacio, uidelicet uilla Bedegey . . . tenentur, penitus eximentes sic *pure et perpetue statuimus libertati*, ut tam ipsi, quam ipsorum heredes . . . *ubicunque voluerint, manendi, sine seruiendi liberam* et *absque alicuius condicionis nexu habeant facultatem*: aula vero nostre celsitudinis Regie pateat eis, tanquam alijs aulicis nobilibus Regni nostri. Statuentes, ut ijdem de cetero *inter nobiles Regni nostri honorifice computarentur*”. Vö. 1162. *Burg.O.* I. 24. — A nemesítéseknél a közszabadság adása *is* igen sok oklevélben szerepel, pl. a 65. jegyzetben idézettek mellett: 1224/1271. *H.O.* VIII. 141. „*aurea et mera condonavimus libertate*”; 1259. *H.O.* VI. 98. „*aurea perfrui libertate . . .*”; 1279. *H.O.* VI. 249. „*aurea dotare tenetur libertate . . .*”; 1297. *Á.U.O.* X. 259. „*mera libertate duximus transferendos*” stb. — A szolgafelszabadító formulákban pl. *V.R.* nr. 373. „*in absolutam libertatem*”; 1229. *Burg.O.* I. 118. „*perpetuam libertatem*”; 1259. *H.O.* V. 31. „*perpetua, pura et absoluta libertate gratulari permiserunt*”; 1270. *H.O.* VIII. 137. „*manumisit absolute perpetue donando libertati*”; 1277. *C.D.* V/2. 417. „*aurea gaudebunt libertate . . .*”; 1296. *Á.U.O.* XII. 595. „*aureeque libertati condonando . . .*” stb. Vö. az 57. jegyzettel.

A királyi servienseknek a liberek közül való kiemelkedésével együtt változott meg a közszabadok vagyoniilag s már jogilag is alattuk álló rétegének helyzete. A király számára jelentőségük egyre csökkent. Számottevő szolganép hiányában tömegük elparasztosodott. Így ha még többen együttesen küldtek is katonákat a király hadába, harcos minőségük akkor sem lehetett a kor követelményeinek megfelelő. A királyi serviensek kiválásával a közszabadok sorai közül éppen a király számára katonai szempontból értékes elem távozott.

A szegényedő közszabad hadrafoghatóságának csökkenésével, más oldalról pedig a szolgastátuson belüli gazdasági emelkedéssel párhuzamosan a Kálmán korában eredetileg hadfenntartás céljából szedett adó, a szabadok dénárja is elveszthette régi szerepét. A XIII. századra már tömegesen terjedt ki ez az adó különféle szolgarétegekre is. Az önálló gazdasággal rendelkező földesúri népek jogállástól független, általános adójává alakult. A hadviselésből kikopott közszabadok okozta hiány pótlására valószínűleg már korábban – az okleveles anyag szerint a XIII. század elejétől – új adót vetettek ki a nem katonáskodó, de adófizetésre képes lakosságra. Ez collecta vagy exactio néven szerepel a XIII. században, s pénzben és élelmiszerben fizették.⁷⁸

A közszabadok világában bonyolult, átmeneti helyzet figyelhető meg a XIII. század folyamán. Az a tényező, hogy a vagyonosok kiváltak közülük, soraikat pedig nagyobb arányban csak a közszabadságra felszabadított szolgák vagy a hospesek gyarapították, társadalmilag magát a közszabadságot vonta korlátok közé. A hospesek többsége és a felszabadítottak ugyanis földtulajdonnal nem rendelkeztek. Mindenképpen valamelyik uraság földjén kellett tehát megtelepedniük. A régi közszabadokra is ez az út várt, bár nem jelentette feltétlenül azonnal paraszti sorba jutásukat.

A forrásokban a XIII. században, különösen az első felében még szerepelnek önálló, kisebb-nagyobb földdel rendelkező közszabadok. Ők szerencsés esetben feljebb is emelkedhettek. Feltűnnek mint földeladók, földvásárlók, végrendelkezők, vagy éppen földjük védelmében pereskedők. 1228-ban pl. egy kis közösség vásárolt a sajátja mellé 10 hold földet,

⁷⁸ *Eckhart* 1908. 14–30. és 33–73. Noha az exactio és a collecta többféle királyi jövedelmet foglalt magába, ezek között fontos szerepe volt a hadjáratok alkalmával szedett pénznek és élelemnek.

2 hold szőlőt és két bárd használatára elegendő erdőt. Ez utóbbi az egész közösségé (tota villa) lett, a többi pedig a közösség 4 megnevezett tagjé. Mindezért 12 márkát voltak képesek kifizetni. Az ilyen liber mögött is saját földvagyon állhatott, aki közszabadságát defensor nélkül, önmaga volt képes megvédeni a király által delegált bíró előtt.⁷⁹

Másokat már függésben látunk. Az ilyenek státusper esetén függőségük ellenére is teljesen szabad (omnino liber) voltukat hangsúlyozzák. Máskor a közszabad veszélybe jutásának olyan esetét figyelhetjük meg, amikor ezt ő azonnal nem is érzékelte. 1236-ban Vas megyei hódászok pereltek az országbíró előtt két embert, hogy közülük valók. Státusukat az alperesek sikerrel védték meg azzal az érveléssel, hogy apjuk liber volt, s anyjukkal máshonnan jöttek a hódászok közé. Örök szabadságukat (perpetua libertas) az országbíró megerősítette.⁸⁰

A tatárjárás csak siettette a földtulajdonnal rendelkező liberek helyzetének végleges átalakulását. Egyesek, főleg ott, ahol vagyonos rokonságuk

⁷⁹ 1228. *H.O.* V. 12. Ezek a „populi ville” később mint „parochiani” tűntek fel, elhatárolatlan földjük volt a tihanyi apátság népeivel. Ivadékaik lehettek azok a dörgicsei nemesek, akik föld miatt perben álltak a tihanyi apáttal. L. *Ph.Rt.* X. 285–286. – 1234. *V.R.* nr. 380. Nógrádi várnépek és várjobbágyok „requisierunt terram cuiusdam liberi hominis de nomine Peth, quae est ad quatuor aratra – s a vádlók – memoratam terram nominato Peth pro terra sua resignauerunt” – *V.R.* nr. 189. Szintén közszabadok lehettek azok a földtulajdonosok, akiknek rokonai birtokperben azt állították (nr. 193. 194.): „se esse de genere equestri, scilicet militum regis”. L. még: uo. nr. 165., 224., 334., 340., 342., 368. és az 53. sz. jegyzetben idézettek. 1234. *DI.* 67677. Hasonló birtokos közszabadok lehettek az elhalt bögöri Coma rokonai. A rájuk szállt földet összesen 2 márkáért adták el „viginti et tria iugera terre arabilis et fundum curie in una (!) iugere et siluam”. Vö. *Györffy* 1963. 290. – Hasonlók 1226. *Burg.O.* I. 111., 1233. *Á.U.O.* VI. 532., 1234. uo. 345. „... et ibi est commetanea terre Salan, ubi sunt homines liberi.”

⁸⁰ 1213. és 1225. *V.R.* nr. 32 és 348. „Castrenses . . . impetierunt quosdam ioubagiones Nicus . . . Illi autem dixerunt se esse liberos omnino”, „... illi autem responderunt, se omnino esse liberos et adduxerunt assertorem libertatis ipsorum et defensorem, nomine Stephanum filium Johannis cuiusdam hospitis.” – 1236. *H.O.* VIII. 32. A vádlottak a hódászokat „publice convicissent et comprobassent idoneo testimonio se patre ipsorum libero defuncto, aliunde cum matre eorum ad Hodacenses devenisse, nec se in aliquibus eorundem generi pertinere . . . quod perpetua iugi quiete frui debeant libertate”. Hasonló *V.R.* nr. 220.: liberi homines állították „se habere terram communem cum castrensibus a prima occupatione sui generis”.

nem töredezett szét, ennek segítségével is megkapaszkodhattak a királyi serviensek közt. Mások azonban gyors ütemben kényszerültek (akár tulajdonukkal együtt is) valamely uraság védelmébe, azaz függésébe. Hiába volt meg ugyanis a földjük, ha munkabíró családtagjaik elpusztultak, szolgálók — ha voltak — megfutottak, s munkaeszköz nélkül maradtak. Nemesember is kénytelen volt a tatárjárás után 16 évvel tulajdonjogát a királlyal elismertetni. A tatárjárás óta ugyanis az oklevél keltéig (1257) olyan nyomorúság és szegénység sújtotta, hogy 6 ekényi földjén képtelen volt megmaradni. Ugyancsak a szegénység, sőt az éhínség készítetett arra egyeseket, hogy földjüket eladják vagy ezzel együtt keressenek a hatalmasoknál megélhetést. Úgy látszik, az inség miatt elidegenített földeket később igyekeztek visszaperelni. A királyi hatalom azonban nem a megszorultak, hanem a vevők javára döntött. 1255-ben és 1258-ban ugyanis ismételtlen kimondotta, hogy az éhínség idején elidegenített birtokokat nem szabad visszavenni.⁸¹

A tatárjárás után találkozunk közsabadokkal olyan körülmények közt is, amikor földjükkel együtt éppen az egyházhoz állnak, közsabadságukról lemondanak, s vállalják az egyház szabadjainak viszonylagos libertasát és kötöttségét. Pl. a veszprémi káptalan „régii, valódi jobbágyai közé” álltak örsi szabadok (*libere conditionis homines*), szabad földjükkel együtt (*cum terra eorum libera*), vagy Dezső szintén kustáni szabad földjével. Máskor vagyonuk elvesztése miatt az úri földön való megtelepedés volt a cél, vagy úri földadomány elnyerésének reményében vállaltak szolgálatot. Földek, szőlők cseréltek gazdát, hogy a földtől megfosztott közsabad szülőhelyét is elhagyva nemcsak más úrnál, de más vidéken is keresse megélhetését.⁸²

⁸¹ 1257. *Á.U.O.* II. 282. „... in qua a tempore Tartarorum propter inopiam et paupertatem, que ipsos oppresserat, residenciam facere non poterant.” Hasonló panaszok későbbben is, pl. 1276. *H.O.* VI. 215. „quod ipsi atenuati paupertatis gravaminibus et iacturis non habentes aliunde spem respirandi” földjét, amely egy servus árának (3 márka) felelt meg, eladta. — IV. Béla intézkedései: 1255. *M.E.S.* I. 421. „ut possessiones alienate famis tempore nequeant revocari”, hasonló: *Á.U.O.* II. 306.

⁸² 1245. Veszpr. Kápt. m. lt. Felsőörs 3. *OL* fgky. U. 34. 2. doboz. „quidam libere conditionis homines de villa Wrs poua scilicet et — Pantus filius Petri coram nobis constituti proposuerunt viva voce (quod coacti) aliqua necessitate optulissent se simul cum terra eorum libera in Wrs esistenti” a veszprémi káptalan régi és valódi jobbágyai közé állnak. — 1243. *CD.* IX/7. 659. Dezső átadja birtokát a veszprémi

Csakhogy az úri földön való elhelyezkedésük, ottani tevékenységük ismét sok árnyalatot mutat.

A század első felében, a főleg magánföldesúri birtokon feltűnő liberek sok esetben mint serviensek, jobagiók vagy hospesek védték közszabad státusukat. *Defensoruk* legtöbbször földesúr volt. De függő helyzetük ellenére is teljes jogú szabadként vettek részt a bírósági eljárásokon. Ezt olyan esetek bizonyítják, amikor függésben levő liber közszabadságát nem földesura védte, hanem másik úr függésében levő, liber státusú rokona, ismerőse. A függő viszonyban levő liberek (nemcsak a serviensek, hanem a jobagiók is!) akkor még többségükben *nem* parasztok voltak. A Váradi Regestrum adatai szerint igen sok jobagiónak dominus címe volt. A jobagio a világi birtokon is kiemelt helyzetű szolgáltató jelölése volt, akár a királyi és egyházi birtokon. A liber mint serviens főleg katonai, a jobagio birtokkezelő szolgálatot láthatott el. A jobagio – földet is művelve – valamely közbülső helyet foglalhatott el a paraszt és официális között. Még a század végén is hasonló tisztséget tölthetett be pl. Óvári Konrád egyik jobagiója, akinek egyúttal comes címe is volt. Noha soraik között voltak kötött liberek is, a közszabadként világi úrhoz álltak személyük szabadságát megőrizték. Szolgálati viszonyukat megszakíthatták, lehetett ez ideiglenes is, amint életkörülményeik megkívánták.⁸³

káptalannak az élete végéig való használatot kikötve. Még 4 márkát is kapott „vt exinde suam paupertatem possit releuare”. – 1250. *Sztáray* I. 8. „homines libere conditionis” szolgálataikért magánúrtól kaptak földet. – 1287. *Reg.Arp.* nr. 3440. IV. László tanúsítja: „Janus de Rodoan inter piscatores nostros diurnam fecisset residentiam, tamen libere condicionis esset et nunquam fuisset de numero dictorum piscatorum . . . dantes eidem . . . facultatem ubicunque voluerint commorandi.” 1279. *M.E.S.* II. 118. Wasard fia Péntek, „vineam suam paruulam, quam a libero homine emptam” elcseréli. – 1294. uo. II. 350. Az esztergomi káptalan egy földet ad át átmeneti mentességgel, majd terragium fizetése ellenében „Nycolao filii Martini aduenticio in Strigonium de villa aranyas, de partibus montis Matra, et obhoc aranyaulgariter appellatur”.

⁸³ A libernek mint magánúri jobagiónak, hospesnek, serviensnek státusperében védője a földesura: pl. *V.R.* nr. 274. 285. 355. A nr. 133-ban Pou fia Péter latorsággal vádolt 7 jobagiója ügyét egyenesen a király elé viszi „quod differet causam illam ad festum Sancti Regis ad regem”. – Liber státusának védője a szintén függésben levő rokon vagy convillanus: pl. uo. nr. 74., 31., 348. – A jobagiók kiemelt helyzetére, dominus jelzőjére: uc. nr. 10., 11., 14., 42., 82., 152. – A XIII. század végén

A függésbe került libereknek mint servienseknek és jobagióknak lehetett örökölt vagy szerzett vagyonuk, ingóságuk vagy ingatlanuk. 1230-ban pl. Osl comes serviense a maga örökölt földjét ura csornai monostorának adta, mivel nem volt örököse. 1250-ben „liberi homines” kaptak 10 ekealja földet Szoboszló fia Pétertől, mint akinek régtől, s különösen a tatárjáráskor híven szolgáltak. Máskor szabályos szerződés szabta meg, hogy földet kapnak hadi szolgálatért, de ha ezt nem teljesítik, a földet is elvesztik. Magánúri hospes, jobagio még saját servusszal is rendelkezhetett.⁸⁴

A XIII. század második felében a világi birtok gyors előretörésével együtt rohamosan nőtt azoknak a libereknek a száma, akik úri földön paraszti tevékenységet folytattak. A liberek tömegét ekkor már az ilyenek alkották. A nemesi osztály kialakulásával ők végleg ignobilisek lettek. Az ignobilitas nemcsak a földesúri birtokon élő közsabadokat fogta át, hanem mindazokat, akik a nemesi osztályon kívül álltak, azaz a servus státusúakat is, elfedve az ignobilisek közt még fennálló jogi különbségeket.

magánúri jobagio mint comes: 1280. *Á.U.O.* XII. 316. „Golomb jobagio”, uő: *H.O.* VII. 240. „Golomb comes”. – Az úrhoz való kapcsolat ideiglenességére pl. *V.R.* nr. 37. „. . . dicens, quod cum Georgius prius iobagio ipsius fuerat, 12 marcas pro causa eius, scilicet Georgii expedierit.” A jobagio új ura, Ypolitus adott kártérítést. – uo. nr. 265. „. . . quem equum praedictus Benedictus (a tolvajssággal vádolt) dixit ab eodem comite pro servitio suo possedisse.”

⁸⁴ Magánúri serviens vagyonosságára pl. 1230. *Burg.O.* I. 124. – Hogy a más úr földjére települt liber számára bizonyos szolgálatok megkövetelése szokatlannak, sőt jogtalanak tűnt, arra érdekes példa: 1240. Üchtritz–Amadé lt. Bős, Lad.1. F.1.N.15. *OL* fkgy. U. 38. „populi in villa Kova circa Wag sita residentes contra tres (nobiles?) de genere Koppan . . . Bele regi conquesti extitissent, ut ydem ipsos ex libera progenie ortos ad servicia facienda invitarent”, de kitűnt, hogy a nemeseknek „tamquam dominis eorum” valóban tartoztak szolgálattal. – 1250.k. *Sztáray* I. 8. Szoboszló fia, Péter 10 ekealja földet adományozott szabad embereknek, akik „a primevo etatis sue tempore” neki szolgálatokat tettek már a tatárjárás idején is. – 1254. *M.E.S.* I. 418. Egyed sági nemes 63 hold földet adott egy rokonságnak „sub tali conventionione, quod quandocunque exercitus regis immineret, ipsi in personam cum praetacto Egidio ad officium exercitus properare omni tempore essent astricti”. Ha ezt később megtagadják, a „iure hereditario” adott föld visszaháramlik Egyedre vagy örökösire. – 1284. *Sztáray* I. 32. Ernye bán Borsod megyében ad birtokot Vas megyéből származó serviensének. – *V.R.* nr. 15., 60., 75., 242. magánúri jobagióknak és hospesnek servusa, pénzé, *Á.U.O.* XII. 316. szólóje van.

A *servus státusiak* jelentős része gazdaságilag a földesúri birtokra települt liber szintjére emelkedett. Ezzel gazdasági és társadalmi szempontból megtörtént a liberok és servusok jobbágyparaszti szolgáltató osztállyá alakulása, amely osztály a nemességgel *ignobilisként* élesen szemben állt. A század végén már törvénybe iktatott nemesi követelés volt, hogy a bárók és megyésispánok ne tarthassanak helyettesükként ignobilist, főként a megyében ne, azaz nobilis ügyében ignobilis ne járhatson el.^{8 5}

A közzabadság véglegesen az ignobilitas gyűrűjébe zárva, a parasztság világába szorult vissza, s ezzel régi minőségét is elvesztette. A nagy választóvonal ettől kezdve nem a liber és a servus, hanem a nobilis és ignobilis között húzódott a középkori ember szemében is.

A paraszti osztály formálódásának viszonylagos lezáratlanságát, belső, jogi egységének hiányát mutatja mégis az az érdekes körülmény, hogy az ignobilitason belül még mindig fontosságot tulajdonítottak a liber és servus szembeállításának is.

A már említett, 1276-ban keletkezett szentté avatási jegyzőkönyvben a „szabad és nemes” (liber et nobilis) tanúk mellett a vallomást tevők többsége egyszerűen libernek jelölte státusát. Margit cselédapácáján kívül servus egyáltalán nem is tanúskodott. A liber-minőség a tanúk többségénél a közzabadság volt. Csupán egy tanú jegyezte meg, hogy szabad, de a királynéi szakácsok nemzetségéből, vagyis nem közzabadság státusú. Vagyoni helyzetüket tekintve volt közöttük gazdag, szegény vagy kifosztott. Eme liberok között egyáltalán nem tettek különbséget aszerint, hogy az illető önálló birtokos-e vagy más úr földjén él. Hogy az itt szereplő libereknek legalább egy része földesúri paraszt volt, vallomásukból derül ki. Néha megjegyezték, melyik úr falujában élnek, vagy hogy akkor van elegendő élelmük, ha jól dolgoznak. Tanúskodásuk értékét mindez nem befolyásolta, hanem azonos értékű volt, akár gazdag budai polgár volt a liber, akár önálló kistulajdonosról vagy más úr földjén élő parasztról volt szó.^{8 6}

^{8 5} *Urk. Sieb.* I. 173–4. 1. 1290–1. évi decr. 3. és 4. §.

^{8 6} *Mon. Vespr.* I. 346. „ego sum liber, tamen sum de genere coquorum regine – eram dives, sed spoliaverunt me”; 291–295. „liber – dictus dives, secundum consuetudinem huius terre”. Servitialis és rokona „liber – satis dives”; 306. „libera – pauper”; 309. „libera – nimis sum pauper, quia sum sine filio”; 312. „libera – nec nimis dives, nec nimis pauper”; 313. „liber – dives eram, sed depredatus sum a predonibus”; 315. „liber – pauper”; 315–317. „libera – férje pedig – dives homo,

Mindez arra enged következtetni, hogy a közsabadságnak még mindig volt jelentősége, de már *csak* a szolgáltató osztályon belül.

A közsabadságnak azonban nemcsak az ignobilisszé lett paraszti liberéteg tulajdonított fontosságot, hanem ismerte ezt a nemesség a maga földesúri gyakorlatában is. Gazdálkodásuk, és éppen a kisebbeké, ekkor még mindig átalakulóban volt. Birtokaikon ti. a servus-munkát még nem szorította háttérbe a kötött szabadságra emelt, proprius-függésű nép és a telepítésekkel a szabad státusú parasztság. Az ilyenek mellett még mindig voltak olyan servusaik, akik semmiféle viszonylagos libertast nem élveztek, s személyükkel uruk teljes mértékben rendelkezett.

A földesurak nemcsak a XIII. század végén, hanem még a XIV. század folyamán is adták-vették, felosztották servusaikat, ancillákat, vagy alkalmanként felszabadították őket. A felszabadítási formula nem változott, frazeológiájában is az első, XII. századi úri felszabadító oklevelekét követte. A libertas minősége a közsabadság (aurea, perpetua libertas) volt. Néha megtoldották a *restitutio natalium* záradékával is, hogy ti. a felszabadított olyan szabad legyen, mint aki szabad születésű (ingenuus) szülőktől ered. Eme szabadság tartalma pedig szintén a régi, hogy ott telepszik meg, ahol akar, vagy annál az úrnál szolgálhat szabadon, ahol akar.^{8 7} A felszabadítási aktus előtt még a XIV. században is „proprius seu servus”-ok voltak, a „szolgaság szolgálatához kötve” (in servitia servitutis astricti). Ha az urak

sicut burgensis”; 318. „liber – pauper”; 329. „non sum servus – non sum dives” felesége „libera et nobilis”; 331. „libera – nec dives, nec pauper”; 333. „libera – dives eram, sed modo sum pauper”; 337. „libera – multa amisimus, sed adhuc satis habemus”; 339. „liber – quando bene laboro, satis habeo”; 340. „liber – satis habeo”; 341. „liber – pauper, contentus tamen sum de iis, que habeo”; 356. „liber – non sum multum dives, sed habeo unde vivere possum”; 357. „libera – non est dives, sed habemus victum nostrum”; 358. és 361. „libera – pauper”; 364. „liber – apud domum meam satis habeo pro me”; 367. „liber – pauper, quia depredatus sum”; 372. és 378. „libera – pauper”; 374. „libera – satis habeo pro me”; 381. „liber – non sum dives”; 383. „liber – sum dives”.

^{8 7} 1282. *Á.U.O.* IV. 244. „quemdam serum suum empticum... perpetue donaverit et restituerit libertati” – 1284. Uo. IV. 271. „... nullius obnoxietatis necessitudine pertinerent, sed native et perpetue libertatis ac ingenuitatis priuilegio fruerentur”. Hasonló uo. 288., 305., 330. – 1284. *H.O.* VI. 301. „manumisisse titulo perpetuo libertatis... vbiunque et apud quoscunque uellent liberam et securam, tamquam ab *ingenuis parentibus* procreate haberent commorandi facultatem.”

vagyonukon osztoztak, szolgálkat is elosztották, s még a század közepén is megkülönböztették, ha szolgáltató népük valamelyik családjában az egyik fél servus volt, a másik liber. Az ilyen házasságból származó gyermekeknek uraik kérésre vagy pénzért megadták az „arany szabadságot” és megengedhették, hogy „a korábbi szolgálásnak szégyenfeltolja eltöröltessék”. A XIV. században keletkezett formuláskönyv anyaga szintén foglalkozik a szabad és szolga közötti házasság egyik esetével. Mintát közöl ti., miként kell házas felek tévedésen vagy tévesztésen alapuló kötelékét (thorus erroris) felbontani, ha utólag tudódik ki, hogy az egyik fél szolga státusú.⁸⁸

Míndezek a társadalom szerkezetéből eltűnő jelenségek még hosszú ideig fenntartották – különösen a tudatvilágban – a liber-státusnak a szolgálai állapothoz viszonyított értékét, jóllehet országos viszonylatban egyre jelentéktelenebb lett. A szolgáltató osztály körébe szorult közszabadság tartalma olyan ütemben üresedett ki, amilyen mértékben a különféle mentesség értelmű libertasok jelentőséget nyertek és tömegessé váltak a társadalmi struktúrában.

4. A nemesi és a paraszti szabadság közös eleme: az aurea libertas

A liber és libertas fogalom fejlődésének összefoglalásaként a forrásokból azt a lényeges következtetést vonhatjuk le, hogy mindkét fogalom tartalma első megjelenésétől kezdve egyre többértű, bonyolultabb és elentmondásosabb lett.

⁸⁸1304. Pókatelki Kondé cs.lt.-a, Szlovák Közp. Áll. Lt. *OL* fkgy. U. 55. „quandam ancillam suam Margaretham vocatam et filium eius Pactazo vocatum – urához – *in servitia servitutis astrictos*” eladták 5 márkáért. Ugyanakkor a szolgálk felszabadítása az 1300-as évektől tömegesnek mondható. Pl. *M.E.S.* II. 540., 552., 554., 563., 564., 566., 584., 618., 702., 788. stb. – A felszabadítások formulája viszont kétszáz év alatt nem változott. Pl. 1325. *Zalai O.* I. 185. „... in aliis servis et ancillis eorundem similiter *equalem divisionem fecisse*”, egy ancilla *aurea libertast* kapott, költözési joggal. – 1333. *M.E.S.* III. 232. „*perpetuam libertatem*” adnak szavatossággal. 1338. *T.T.* 1911. 140. „Nicolaum ... proprium seu servum ... perpetuae tradidit *libertati*”. 1346. *DL* 41019. „quandam mulierem ... tamen per *liberum patrem* ... generatam ... et Nicolaum filium suum ... manumittendo *aurea libertate* condonassent ... nulla ex pristinae servitutis et conditionis macula ... remanente” szabad költözési joggal. – A formuláskönyv i. v. részlete: *Kovachich* 1799. 86–88.

A liber kifejezés a feudális fejlődés kezdetén tűnt fel a magyarországi latinságban, amikor még az ember és ember között a leglényegesebb különbséget nem annyira vagyoni helyzetében, hanem szabad vagy szolga mivoltában látták. Ilyen, a szolgától világosan megkülönböztetett, egyértelmű elnevezésként használták a libert István király törvényei. A feudális osztályviszonyok előrehaladásának következtében azután a liber kifejezés sokértelművé fejlődött, és különféle társadalmi helyzetű kategóriákra alkalmazták: mind a közsabadok, mind a kötött liberek nagyon is eltérő vagyoni helyzetű csoportjaira, amelyek ellentétes társadalmi osztályokhoz tartoztak. Ezért a fogalom tartalma a XII. századtól annyira bővült, hogy a liber már nem jelölte mindig pontosan és nem fejezte ki jól a társadalmi helyzetet. Így a különféle liberek egymástól való megkülönböztetésére az esetek egy részében olyan szókapcsolatokat alkalmaztak, amelyeknek csak egyik eleme volt a liber (pl. liber sed legatarius, — et jobagio, — et serviens regis, — et hospes, — et nobilis). De szükséges volt alkalmanként a liber minőségére, illetve eredetére is utalni (pl. omnino liber, melynek ellentéte, ha valaki nem minden szempontból liber, ingenuus liber, melynek ellentéte a servusból lett liber).⁸⁹

A liber terminussal jelöltek széles skálájú differenciálódásával együtt változott a libertas kifejezés jelentése is. A liber és libertas István korában kimutatható egysége felbomlott. A különféle helyzetű, kötött népek differenciálódása, kedvezményezett elemeknek közülük való kiemelkedése és régebbi közsabadoknak — liber nevük megtartása mellett — közójük süllyedése következtében megjelent a közsabadságtól eltérő, *viszonylagos libertas* fogalma. Ez azután csak egy adott vagy korábbi állapothoz viszonyított „szabadságot”, mentességet, kedvezményt kezdett jelenteni. Ez magyarázza a források olyan fordulatait, hogy kedvezőbb helyzetű, de szolga státusú népek „libertasuk szerint szolgáltak”.⁹⁰ A libertas jelentése

⁸⁹ V.R. nr. 166. „liberi quidam essent, sed legatarii”. Az egyéb liber szókapcsolatokra l. az 55., 75., 83. jegyzeteket, a libertas minőségére l. a 80. és 87. jegyzeteket. Nem véletlen, hogy az ingenuitast különösen a XIII. század végétől hangsúlyozzák, vagyis akkor, amikor a földesúri szolgáltató liber és servus között a gazdasági különbségek erősen oldódtak.

⁹⁰ 1227. M.E.S. I. 265. — Már 1164-ben szó van a libertinusok „libertasáról”, ti. megválaszthatták, hogy a végrendelkező úr melyik testvérénél szolgálnak. L.K. 1924. 157.

tehát szintén többrétű és sokértelmű lett, sokértelműsége miatt pedig ingadozó.

A következőkben azzal foglalkozunk, mi lett magával a terminológiai fejlődés kiindulópontjával szolgált közszabadsággal, hogyan változott a tartalma, melyik őrizte meg a kialakult sokféle libertas közül, továbbá mi volt a viszonya ennek a közszabadságnak a feudális társadalom két alapvető osztályának, a nemességnek és a parasztságnak a libertasához.

A közszabadságot a források Kálmán korától kezdve különféle szókapcsolatok alkalmazásával különböztették meg az egyéb libertasoktól: plena, perpetua, absoluta és *mellettük* a XIII. század elejétől aurea libertasnak nevezték. Az *aurea* jelző legfőként Magyarországon volt használatos. Ezért a következőkben a közszabadság kifejezésére a többi rokon értelmű jelzőt elhagyva, az *arany szabadságot* használjuk. Az így jelzősített libertas igen különböző társadalmi kategóriák szabadságának azonos elemét, közös alkotórészét fejezte ki. Az aurea libertast ezért a szabadság *alapegységének* tekinthetjük, amely még a XIII. század elején is – egyéb lényeges különbségekre való tekintet nélkül – ősi maradványként közös nevezőre hozhatta és átfoghatta bizonyos tekintetben a vele élőket, a közszabadságot nyert felszabadítottaktól a királyi serviensekig. Az aurea libertas önmagában nem fejezte ki élvezőjének osztályhelyzetét, vagyoni állapotát, függését vagy önálló egzisztenciáját. Inkább azt mondhatnánk, mindezen tényezők határozták meg, hogy a teljes libertásra jogosultak közül ki mennyit volt képes megvalósítani és élvezni az aurea libertas tartalmából, a benne foglalt jogokból. E jogok összességének élvezetére nyilván nem minden jogosultnak volt módja.

Kellett viszont lennie e jogok olyan alapvető minimumának, amely nélkül az aurea libertas már értelmét veszítette. Ebben a tekintetben az arany szabadság nagyon pontosan fejez ki lényegbevágó, elhatároló jegyet. Ezt éppen a felszabadító formulák mutatják, hogy ti. a közszabadságra felszabadított ott telepedhetett meg, ahol akart, vagyis élhetett a helyváltoztatás lehetőségével. Ez a jog a közszabadságnak csak az előbb említett, alapvető minimuma, nélküle lehetetlen aurea libertasról beszélni. Ez azt jelentette, hogy megszerzője semmilyen tekintetben nem maradt úri tulajdonban vagy szoros személyi függésben, azaz felszabadítása után nem hord proprius-jegyeket, hanem rendelkezhet önmagával. A helyváltoztatás joga olyan kritérium, amely az aurea libertast, a közszabadságot élesen

megkülönbözteti a proprius jellegű függés bármilyen formájában levő nép-
elemek korántsem aurea libertasától. Szinte magától értetődött tehát, hogy
az oklevelek a proprius-függésből a közsabadságra emelt elemek felszab-
adítása alkalmával az éppen elnyert aurea libertasnak azt az ismertetőjegyét
emelték ki, amely ezt az új szabadságot a legjellegzetesebben elhatárolta a
korábbi kötöttség állapotától. Ez a határ az úr személyének és területének
elhagyási joga volt, amelyet történetírásunk *szabad költözési jog* néven
ismer. Akinek ez nem volt meg, az nélkülözötte az arany szabadsághoz
tartozó jogok minimumát, alatta maradt ezen libertas alsó határának, még
akkor is, ha egyébként nem nevezhető szegénynek vagy alantas szolgálatot
teljesítőnek. A XIII. században ezért szerepelhetett eme libertas adása is a
nemesítéseknél.

Az előadottakból az is következik, hogy korántsem minden libert
illetett meg az aurea libertas és ezen belül az ún. szabad költözés joga. Erre
csak a közsabadok voltak jogosultak. A közsabad-mivolt és az aurea
libertas kölcsönösen feltételezték egymást.

Nélkülözték tehát a teljes szabadságot és ennek minimumát, a szabad
költözést a libernek nevezettek közül is a csak feltételes liberséget nyert
elemek és azok is, akik a függés olyan formájába kerültek, hogy ezzel
végre fel kellett adniuk a szabad költözés, pontosabban az úr sze-
mélyének, illetve területének elhagyási jogát. Az előbbieket még nem nyer-
ték el, az utóbbiak pedig elvesztették a közsabad minőséget és a vele járó
aurea libertast. Személyükre az úr tulajdonosi hatalma oly mértékben
terjedt ki, hogy alkalmanként el is adományozhatta őket.⁹¹

Világos azonban, hogy a költözési jog mint minimum nem tehetette ki az
aurea libertashoz tartozó jogok összességét. A XIII. században a királyi

⁹¹ Világi urak is, de főként királyok adományoztak libereket, vitézeket
egyházaknak. Pl. 1091. Századok, 1906. 405–406. 1138. *M.Ny.* 1936. 54.; 1152–3.
Ph.Rt. I. 601. és 602. – Nem tekinthetők az aurea libertas élvezőinek a jelentős
számú „király, vár szabadjai” és „egyház szabadjai” sem. Természetesen őket az aurea
libertas minimumának hiányában sem lehet servilis státusúnak nyilvánítani. Körükben
más libertas fogalom volt érvényes. Jól érzékelteti ezt IV. Béla egyik oklevele: 1239.
Á.U.O. VII. 67–69. Csertőt és rokonait kivette a szekszárdi apátság lovas hírnökei
közül, és az apátság jobagiói közé helyezte át, kijelentve: „non *in meram libertatem*
ipsum et cognatos suos transtuleramus, sed in liberos jobagiones Ecclesie.” – A
várjobbágyok státusára l. a 70. jegyzetet.

serviensek kiválása után is volt még a libereknek egyre csökkenő számú olyan csoportja, amely kisebb-nagyobb föld tulajdonosa volt. Az ilyenek részére mit sem jelenthetett a szabad költözés lehetősége. Ebből következik, hogy az aurea libertas tartalma ennél sokkal több lehetett. Mivel ez az „átlagszabadság” az íratlan szokásjogban élt, tartalmát ma már pontosan körülírni lehetetlen.

Bizonyos, hogy a közsabadság tartalma is olyan változáson ment át, mint alanyainak, a közsabadoknak a társadalmi helyzete és összetétele. Az aurea libertas nyilván többet jelentett addig, amíg a közsabadok közé tartoztak a vagyonosok (királyi serviensek) is, mint az utóbbiak kiválása után. Az arany szabadság néhány vonására az alábbiakból következtethetünk.

Úgy látszik, hogy a közsabadok helyzetüktől függetlenül részt vehettek az ország és szűkebb pátriájuk „közéletében”. Ez a részvétel a XI. században még igen széles körűnek gondolható el. Résztvevői voltak olyan országos gyűlésnek, ahol őket érintő ügyekről is szó volt. Az I. László-kori zsinati határozatok meghozatalának is tanúi voltak. A XII. századtól ilyen tevékenységükről nem hallani. Feltehetően részesei lehettek azonban a királyi megye „közéletének”. A Váradi Regestrum tanúsága szerint a conprovinciales közé tartoztak. Mint ilyenek, felemelhették szavukat a királyi kiküldöttek előtt. Találkozunk ilyen alkalmakkor független és függésben levő liberekkel, hospesekkel, jobagiókkal egyaránt. Az önálló birtokos közsabadok közül kerülhettek ki billogosok, poroszlók is. 1217-ben találkozunk pl. ilyennel, aki többször töltött be poroszlói tiszteket, máskor ugyanő a conprovincialesszel védte meg örökölt földjét a várnépekkel szemben. Sőt, a liberek intézhették ügyeiket rangjuknak megfelelően összeállított választott bírósággal, arbiterekkel, probi virivel.⁹² Az aurea libertas természetes velejárója volt a törvényes házasság (thorus legitimus),

⁹² L. a 29. és 39. jegyzeteket. – „Közéleti” tevékenységükre a XIII. századi királyi megyében: *V.R.* nr. 235., 263., 286., 292., 295–298., 329., 331., 332. A „conprovinciales” között független és függésben levő közsabadok (jobagiok, hospesek), de más státusúak is voltak. – Uo. nr. 317. várnépekkel szemben tulajdonjogot „testimonio conprovincialium probaverunt”, nr. 274-ben a vádlott poroszló volt. – Arbiterek, ezek között hospes, villicus, s egyéb, közelebbiről meg nem jelölt státusú egyén: uo. nr. 60., 105., 106., 354. – Per intézése „consilio arbitratorum . . . et aliorum conprovincialiorum” uo. nr. 385.

ennek minden kellékével, hacsak az egyik fél nem volt servilis státusú. Anyagi helyzetüktől függően adhattak ilyenkor ingatlanban vagy ingóságokban nászajándékot, illetve hozományt. Öröklési jogukat senki nem vitatta. De szerepet játszhattak a tanúsításoknál, a határjárások alkalmával összehívottak között is. A *consuetudo* akkor is érvényesülhetett körükben, ha minden földtulajdon nélkül, más földjén élő liberek lettek. Természetesen ilyenkor az új helyzet adta körülmények erősen szűkítették ezen jogok, illetve szokások gyakorlatát.⁹³

A királyi megye *conprovincialisait* nemcsak ők alkották. A „közéletben” részt vettek a vagyonos közsabadokhoz hasonló anyagi és társadalmi helyzetű, de nem közsabad jogállású elemek is: a királyi és egyházi birtokok népeinek különféle módon kötött „szabadjai” és egyéb népek.

A *conprovincialesnek megyei közönséggé* alakulásába azután döntően szólt bele a vagyonos közsabadok javára a közsabadok tömegével szemben a társadalmi helyzet, a feltételes szabadságú népekkel szemben pedig a jogállás szempontja. A királyi serviensek provinciális szervezkedéséből ugyanis az egyéb közsabadokat eltérő osztályhelyzetük és a katonaszkodásból való kiszorulásuk, a kötött szabadságú elemeket pedig – még tehetős, vagyonos mivoltuk esetén is – közsabadságuk hiánya rekesztette ki. A királyi serviensekétől eltérő jogállásukat, pontosabban a különbség lényegét: az arany szabadság hiányát az 1222., 1231. és 1267. évi törvényhozás a serviens-jogok ismételt kodifikálásával csak aláhúzhatta.⁹⁴

⁹³ A házasságjogra pl.: *V.R.* nr. 66. a liberának servusszal kötött házassága „*indignum connubium*” volt, de miután kitűnt, hogy a servust már a házasság előtt felszabadították, elismerték „*illum uxorem liberam legitime accepisse*”. *Mediatores* szerepére leányrablásnál *uo.* nr. 23., 197. *Vö. Degré* 1943. 188. skk. – Az öröklési jogot más úr földjére telepedett liber számára is biztosítják, pl. *R.M.A.*: 1201. 399., 1231. 434., 1270. 520–522. – 1230. *H.O.* VIII. 18. a kiküldött bírák érdeklődtek „*a sacerdotibus, clericis, laicis, magnis et paruis*”. L. még 1230. k. *Burg.O.* I. 133., 1232. k. *H.O.* VIII. 29. 1239. *CD.* IV/1. 164–165.

⁹⁴ Különösen a várjobbágyok mint „király, illetve vár szabadjai” fontos tisztségeket töltöttek be a comes mellett a királyi megyében (*curialis comes, maior castri, maior exercitus, centurio* stb.). A serviens regis – nobilitól elűtő – libertásának hátránya a gyakorlati életben a nemesi megye kialakulásakor mutatkozott meg, amikor a régi, tekintélyt biztosító tisztségek megszűntek vagy jelentéktelenné váltak. Az Aranybulla és megújítása jogaikról konkrétan nem intézkedik, csupán általánoságban tesz említést „a szent királytól rendelt szabadság” megtartásáról. (1222. 19. §, 1231. 27. §)

A fejlődés az igen sokféle liber-csoportot a XIII. században fokozatosan új, nagyobb átfogó kategóriákba tömörítette. A liber-csoportokat magába olvasztó, új társadalmi kategóriák keretei jóval előbb alakulhattak ki, mintsem a liber szókapcsolatok megszűntek. A terminológia néha túlélte tartalmát, mégpedig annál nagyobb mértékben vált elavulttá, minél hamarabb helyezkedett el, illeszkedett bele a vele jelölt liber-csoport az új, átfogó kategóriába. A liberek végleges és társadalmilag polarizált differenciálódása, azaz egyfelől jobbágyi függésben levőkre, másfelől nemesekre (majd polgárookra) tagolódásuk csak ekkorra, és nem a XII. század elejére értéktelenítette el és formálta át lényegét érintően az arany szabadságot.

A XIII. század folyamán emlegetett liberek széles skálájából először a királyi serviens emelkedett ki. Földtulajdona, társadalmi funkciója, személy szerinti hadba vonulása már korábban megérlelte a helyzetét. Kiválási folyamatának elhatárolható kezdetét mégis az Aranybulla kiadását megelőző mozgalmakhoz, majd az Aranybulla közzétételéhez köthetjük, amikor jogaikat írásban rögzítették. Csakhogy ezek a jogok már nem egyszerűen az aurea libertast foglalták magukban, hanem ennek a sokszorosát, ami a rajtuk kívül más liber-csoportokra már nem volt érvényes. A királyi serviensek kiválása a XIII. század második felében fejeződött be, amikor a nobilitasba olvadva, a nemesi libertas lett az osztályrészük. A nemesi libertas részesévé lehettek mindazok, akiket a király akár alacsonyabb, akár magasabb sorból nemesített. A nemesi libertas többletét találón jellemzi az az adat, amely szerint a nemesi státusában később megtámadott fél oklevéllel bizonyította, hogy családjá számára Kun László „aranynál jobb” (auro melior) *szabadságot* adott. A királyi serviens, majd nemes jogállása tehát a közszabadságra épült és azt magába foglalta. Ez magyarázhatja leginkább, hogy egy darabig mind a serviens regis, mind a nobilis kifejezés társaként élt a liber-jelölés is.⁹⁵

Ugyancsak kivált a közszabadok közül a hospesek tehetősebbje. A korai hospes-kiváltságok a települések (falusi vagy várak melletti) minőségétől függetlenül nagy hasonlóságot mutatnak, és tartalmuk lényege szerint megegyezett a más úr földjére települt közszabadok libertasával. A jogok között kiemelkedő helyet foglalt el a szabad költözés, amely személyük szabadságát fejezte ki. A XIII. század folyamán a piachelyeken vagy más

⁹⁵ 1275/1359. *Ph. Rt.* II. 499. Vö. a 75. és 76. jegyzettel.

fontos ipari területeken már megtelepedett vagy telepedő hospesek azonban az átlagos hospes-kiváltságokat kiegészítve olyan új, kollektív szabadságjogokat kaptak, amelyek tartalmukban szintén messze meghaladták az átalakuló aurea libertast. Jogaik országosan nem voltak megszabva és egységesítve, mint a nemeseké. Helyileg és a település sajátos jellegét tekintve (pl. bányavárosok) sokféléknek mutatkoznak. Külföldiek csoportos telepedése esetén a magukkal hozott jogot is figyelembe vették a városi libertas megállapításánál (pl. német jog). Közismert, hogy egy-egy városnak megvolt a maga jellemző, külön kollektív libertasa. Sokféleségük ellenére minden városi libertasnak megkülönböztető, elkülönítő jellege volt mind a nemesek, mind a paraszti sorba süllyedt liberek, hospesek libertasával szemben. A sokféleségnek mindenesetre közös alapja volt az aurea libertas, amely nélkül városi, polgári jogról beszélni nem lehetett. Ennek lényeges eleme a személyes szabadság, a letelepedési és költözési jog. A helyileg különféle fokon és módon kibővített arany szabadságon felépülő városi szabadság részesei lehettek olyan szolgarendű elemek is, akiket a király a hospesek közé és szabadságába emelt, s olyan liber, aki közéjük költözött.⁹⁶

Az önálló kis egzisztenciák száma a XIII. század végére jelentéktelenné zsugorodhatott. Maradékaik lehettek részben a XIV. században is azon ignobilisek, akik mellett olykor nobilis feleségek tűntek fel.

A közsabad értelmű liber jelölésének köre a vele jelöltek körének zsugorodásával a XIII. század elejétől ilyen módon egyre szűkült, tartalma egységesebb lett. A XIII. század végén és még a XIV. században is használt magánúri felszabadító formulák tanúsága szerint az átlagos aurea libertas hordozóinak zömmel azok maradhattak meg, akik valamely úrhoz álltak, vagyis „ott tartózkodtak vagy ott szolgáltak szabadon, akiknél akartak”. Ez a magánúri formula már a XII. században feltűnt. A formula olyan

⁹⁶ A hospesek szerepére a városi polgárság kialakulásában: *Lederer* 1927. 510. skk. – A városi kiváltságokra, ezek többszöri megújítására és kiegészítésére: *Fügedi* 1961. 17–108. – A főleg paraszti foglalkozásra utaló hospes-kiváltság polgári kiváltsággá bővülését jól szemléltetik a Bars suburbiumában lakó magyar és német hospesek privilégiumai: *Györffy* 1963. 430–431. – A polgári kiváltság kiterjesztésére különféle szolganepekre különösen jó példa Győr 1271. évi privilégiuma: *R.M.A.* 526–529.

liberekre volt szabva, akiknek arany szabadságát nem alapozta meg önálló egzisztencia, azaz szabadságuk nem volt gazdasági önállóság is, hanem csupán személyi függetlenséget fejezett ki. Megélhetésük a más úrhoz való beállástól, a nála vállalt szolgálattól függött.

A XIII. század közepéig az úrtól való függés természete még a birtoktalanként beállt közsabadoknál is többféle lehetett, és az esetek egy részében a más úrnál szolgálás vagy a valamely úr földjén való tartózkodás nem volt kifejezetten paraszti jellegű. A XIII. század közepétől azonban a más úr földjén élők már valóban tömegükben olyanok lehettek, akik apró tulajdontörődékük mellé úri földet is kényszerültek művelni vagy minden földvagyon híján voltak. Ilyenek lehettek a született (ingenuus) liberek és hospesek alsóbb rétege, valamint azok, akiket ilyen libertásra szabadítottak fel vagy egyéb körülmények folytán ezt kiharcolták. Az önálló egzisztenciájú földtulajdonos, ha kicsi volt is jószága, ott maradt, ahol vagyona volt. Számára az ilyen értelemben összezsugorodott arany szabadság keveset mondott. Ezért lett az aurea libertas végül is a földesúri függésbe került vagy abban volt népek lassú összeolvadásával a XIV. században is ismert, sőt ekkor már jobban megnyirbált átlagos „parasztszabadságá”.⁹⁷

A liber névvel jelölt elemek rendkívül sokrétűre tagolt világa tehát csak a királyi serviensek-nemesek kiválásával párhuzamosan, a XIII. század végére lett homogénabbá mint a jobbágyparazsti osztály egyik összetevője. Ekkorra már a nagyurak kíséretéhez, fegyveres hadához inkább a kényszerhelyzetben levő, kisebb hatalmú és vagyonú nemesek szolgáltatták a tömeget. A nem nemes liberek útja tehát főként a függés másik formájához vezetett, amely az osztályviszonyok fejlődése szempontjából alapvető volt: a paraszti függéshez. A jobbágyparazsttá válás – a familiáris függéssel ellentétben – a liber számára *osztályhelyzetében* beálló változást jelentett még abban az esetben is, ha közsabad voltát megtarthatta.

Mivel az aurea libertas hordozói a XIII. század végén már csak paraszti függésbe került vagy ezáltal legközvetlenebbül fenyegetett elemek voltak, a megváltozott osztályhelyzetet kifejező jogállás tartalmában ekkorra már nem lehetett azonos a hajdani szabad magyarok társadalmi helyzetét tükröző aurea libertas jogállásával. Az új osztályhelyzetnek az aurea liber-

⁹⁷ A XIV. századi paraszti libertásra: Szabó 1948. 35–36.; Székely 1953. 192–193., 276–277.

tas régi, teljes tartalma már nem felelt meg, mert a feudális gazdaság- és társadalomszerkezet, valamint a nemesi jog gyakorlati alkalmazása korlátok közé vonta. Bonyolult, átmeneti állapot keletkezett. Ha nemrég még önálló, független liber került közszabadként paraszti függésbe, régi aurea libertasának tudata hosszú időre elfedhette előle osztályhelyezete megváltozásának tényleges következményeit. Régi jogállása csorbíthatatlanul maradásának illúzióját ebben az átmeneti korban csak erősíthette az, hogy libertasa még mindig tekintélyt biztosító rang volt a helyenként még el nem hanyagolható számú servusokkal szemben.

A közszabadokat kitevő tömeg osztályhelyezetének változása miatt nem maradhatott sértetlen az arany szabadság tartalma még azok számára sem, akiknek a függése viszonylag újabb keletű volt. Az aurea libertast alkotó jogok közül mindazoknak fokozatosan el kellett tűnniük, amelyek a jobbágyparasztta válással és következményeivel összeegyeztethetetlenek voltak.

Az aurea libertas azonban teljes egészében nem mehetett veszendőbe, számos eleme átmentődött, átvészelt hordozóinak földesúri paraszttá süllyedését. Ami megmaradt belőle, ami nem volt összebékíthetetlen a jobbágyi sorsral és amit a függésbe került, illetve az alacsony sorból felemelkedett közszabadok lassú, szívós küzdelme megőrzött, az fontos alkotóelemévé vált a jobbágyparasztli libertasnak.

Az aurea libertasnak ezt a röviden vázolt, minden bizonnyal több szakaszban történt átalakulását írásos források és akármiféle kodifikáció hiányában lehetetlen lépésenként követni és pontosan ábrázolni. Az aurea libertas egyik fontos elemének a földesúr–jobbágy viszony keretei szorulását a liberek „közéleti” szerepének alakulásánál figyelhetjük meg.

A földesúri paraszttá kényszerült liber bizonyára olyan szabad conprovincialisnak érezte magát, mint egy-két nemzedékkel előbb önálló egzisztenciájú elődei és atyafisága. Az ő „közéleti” tevékenységüket maga is próbálta folytatni a XIII. század második felének már *nemesivé* alakult megyéjében, mint ahogy a még gyéreb magánföldesúri liber-elem tehette ezt a század elején a királyi megyében. Csakhogy ez többszörös akadályokba ütközött. Úri földön élve, a saját és családja ellátásához szükségeseken kívül a különféle járadékokra valót is meg kellett termelnie, mert különben földönfutó lehetett. A szélesebb körű társadalmi tevékenységhez tehát ideje is jóval kevesebb maradt. Emellett a bomló királyi megye a XIII.

század második felében gyors ütemben vált a nemesség fórumává, ahonnan a nemesség igyekezett kiszorítani minden olyan tevékenységet és tényezőt, amely érdekeivel ellenkezett. Ezt annyival inkább megtehették a nemesek, mert a paraszti sorba került liberek földesurai csaknem kizárólag ők voltak.

A liberek mint jobbágyok, hospesek, azaz ignobilisek egyéb más liber-tasú, főleg királyi népekkel ugyan még egy ideig megjelentek a generalis congregatiókon, anélkül, hogy ott jelentősebb szerepet játszottak volna.⁹⁸ Mindenesetre a XIII. század végén az alországbírók ilyen alkalommal még úgy küldte ki a király, hogy országa nobilissainak és ignobilissainak az ügyét intézze. „Közéleti” szerepük azonban inkább az alkalmankénti tanúsítá-sokra szorítkozott, főleg birtok- és hatalmaskodási perekben.⁹⁹

A királlyal mint az ország urával megszűnt minden kapcsolatuk. Még kollektív kötelezettség alapján sem katonáskodtak a király zászlaja alatt, legfeljebb hadratermettségük esetén földesuruk bandériumában. A király a XIII. század folyamán lemondott a földesúri szabadok állami adójáról is, pedig ez őket, legalábbis mint adózókat, a kincstár szempontjából számon tartott alanyokká tette. Adóztatásukat fokozatosan a földesurakra ruház-ta, a felettük való bíraskodással együtt. Ha a parasztnak földesúri keretek között is volt némi ingatlana, szőlője, ha örökös nélkül halt el, mindez már nem a királyra, hanem földesurára szállt.¹⁰⁰

⁹⁸ A generalis congregatiókon ignobilisek is jelen voltak, pl. *H.O.* II. 22., *CD.* V/2. 42. *Á.U.O.* VII. 463. Az ignobilisek tevékenységére a nemesi megyében sok adatot közöl *Székely* 1953. 11–12., 69–70. E jelenségről *Molnár* 1949. II. 76. úgy ítélt, hogy az ignobilisek behatolása a nemesi megyébe a XIII. század végén mint új jelenség, a paraszti osztályharc eredménye. Ez elsősorban a servus-státusból kikerült elemekre érvényes. A közsabadokból lett ignobiliseknek a megyei tevékenysége régi keletű lehetett, s „közéleti” szereplésük a XIV. század folyamán hanyatlott le.

⁹⁹ 1292. k. *H.O.* VI. 391. Az alországbírók a király „ad expediendum universas causas nobilium et innobilium regni sui” küldte ki. – Tanúsításnál való részvételükre pl. 1294. *Á.U.O.* XII. 557.: „coram multis alijs . . . virisque nobilibus conprovincialibus et ceteris inferioris gradus hominibus ad hoc ibidem convocatis”; 1323. *CD.* VIII/2. 459.: „in eodem comitatu tam a Nobilibus, quam ab Ignobilibus, clericis et laicis.”

¹⁰⁰ Pl. 1256. *CD.* IV/2. 381. 1283. uo. V/3. 166–167. – A jobbágyparaszti szőlők földesúri háramlására pl: 1266. *Á.U.O.* VIII. 161.: „Dicimus tamen, quod eadem vinea post mortem Thoma predicti iuste et legitime in manus nostras est deuluta”, mondja Arnold comes az utód nélkül meghalt jobbágya ingatlanáról.

Mindezen tényezők is oda hatottak, hogy a nemesi libertas végül maga alá gyűrte az egyszerű aurea libertast, és a földesúri hatalom sokoldalú kiépülésével a liber-népeség számára a közéleti tevékenység fóruma a falu határai és keretei közé szorult.

Ennek analógiájára gondolhatjuk el ama bonyolult folyamat más mozzanatainak lejátszódását is, amelynek eredményeként az aurea libertas parasztszabadság, falusi szinten gyakorolt és élvezett jogok összessége lett. Vagyis paraszti keretben az arany szabadságból legjobb esetben is azok a szabadságjogok őrződtek meg, amelyekről a szabad falvak kiváltságai tanúskodnak. A liber-elem, bármely rétegből lett jobbágygá, rendszerint az úrral való (szóbeli, néha írásbeli) megállapodás szerint fizette járadékát. Az úr a járadékok adásán túl ilyen szolgáltató népeinek szabad kezet engedett a gazdálkodásban és ügyeik belső intézésében. A liber bizonyos öröklési joga az úri birtok kereteiben is tovább élt, s az önkormányzatban és házasságjogban igen régi szokásjogot őrzött tovább.¹⁰¹ A magánföldesúri birtokokat benépesítő liber-elem helyzetének ilyen alakulása következtében természetes volt, hogy őket, mint tulajdonát, az úr sem a korai időben, sem később nem foglalhatta leltárba, s személyük felett hatalma korlátozottan érvényesülhetett, éppen azért, mert szabadok voltak.

Ezen libertasoknak nem kevés küzdelem árán, fokozatosan és sokszor korlátozva lett részese a XIII. század folyamán az alacsonyabb állapotból kiemelkedő szolgáltató nép. Azok számára azonban, akik felszabadtással (vagy egyéb módon, pl. régi urukat önkényesen elhagyva) kerültek a földesúr liber parasztjainak sorába, nyilván egészen mást jelentett a korábbi szoros függésüknél jóval lazább jobbágyparaszti sor, mint azoknak, akik önálló egzisztenciájukat elveszítve ebbe a helyzetbe *süllyedtek*. Az aurea libertas tartalmának megváltozása és parasztszabadsággá alakulása az előbbieik számára korántsem lehetett olyan kínos és fájdalmas folyamat, mert nekik nem jelentette a korábban — esetleg nemzedékeken át — élvezett jogok elvesztését. Többségüknél a parasztszabadságnak a falu közösségében és keretei között való gyakorlása a „közéleti”, „társadalmi” tevékenységnek nem annyira korlátok közé szorítása és devalválása, hanem inkább a kezdete volt.

¹⁰¹ 1267. *Reg. Arp.* nr. 1865.; 1270. k. *H.O.* V. 40.; 1270. *R.M.A.* 520–522.; 1279. *Á.U.O.* XII. 272–274.; 1299. *CD.* VI/2. 227.; 1305. *A.O.* I. 99. Vö. a 93. jegyzettel.

Miközben az aurea libertas átalakulva parasztszabadsággá süllyedt, a szolgáltató osztályon belül a régi különbségek is elhalványodtak, és új különbségek jöttek létre. A liber ezzel a társadalmi folyamattal párhuzamosan kopott ki a XIV. században a társadalmi terminológiából. Eltűnése előtt az Anjou-korban szintén kifejezte még a jogállást is (pl. csak liber jogállású ember költözhetett egyik úrtól a másikhoz), de ezzel a régies használattal egyidőben, majd ezt kiszorítva más jelentéskörben is feltűnik. A XIV. század közepétől libernek a törzsében már közszabad jogállású jobbágyparaszti osztályon belül azokat a parasztokat kezdték nevezni, akik a szokásos földesúri adóktól mentesek — liberek voltak, azaz járadékot egyáltalán nem vagy csak részben fizettek.¹⁰²

A liber jelölés nemcsak egyénekre, hanem egyes közösségekre, településekre is kiterjedt, ahol ti, a település liber jelzőjének értelmében vett liberek éltek. A település szabad jelzője éppoly változáson ment át, mint a státusra vonatkozó liber kifejezés. A jobbágyparasztság egységesülése előtt ugyanis a szabad jelzőt azokra a településekre alkalmazták, ahol közszabadok, hospesek vagy kötött libertasú, de szintén liber nevet viselő népek éltek. Ezt néhány településnek a középkorban, de még napjainkban is használatos neve kifejezi. Pl. Sopron megyében a Domonkos bán adományából eredő, egyházi kézen levő Bárán mellett 1225-ben feltűnik Szabadbárán (Zobotbaran) település is, ahol királyi serviensek éltek. 1229-ben Bihar megyében Szabadgyán (Zobodian) a Szt. András egyház patrónusainak faluja volt, a patrónusok később nemesekként szerepeltek. Ugyanebben a megyében más Gyán települések is találhatók, lakóik királyi és egyházi, nem közszabad státusú népek voltak. A szabad jelző olyan településekhez is tapadt, ahol úri függésben levő liberek éltek, Szabadcsát pl. onnan kapta jelzőjét, hogy földesura oda *liber* jobagiókat telepített, míg Lakcsáton servusai és libertinusai éltek. Zéland mester Szántó prédiума is altelepekre oszlott szolgáltatóinak státusa szerint, ezek egyike a villa liberorum, ahová szabadokat telepített.¹⁰³

¹⁰² Pl. 1343. *Veszp.R.* nr. 378. „...et dum voluerint ab eadem alias se commorandi causa transferendi, quemadmodum aliorum *liberorum conditionum hominum* libertas requirit approbata, liberam per omnia facultatem . . .” — A liber új jelentésére l. *Szabó* 1948. 28–29.

¹⁰³ „Zobotbaran”: *Burg.O.* I. 103–105. és 117., *Csánki*, 1890–1913. III. 600. — „Zobodian”: 1229. *V.R.* nr. 361; *Györfly* 1963. 765. — 1236. *H.O.* VI. 31.: „duas

A főleg királyi birtokokon keletkezett libera villak libera jelzője kezdetben az odatelepült hospesek közsabad státusát jelölhette, amely eltért a királyi birtokon élő népek többségének státusától, akár a király szabadjai, akár servilis szolgáltató népei különféle magas vagy alacsonyabb szintű libertasától. A XIII. századi gyors társadalmi átalakulás időszakában azonban a libera villa lakói jogainak és kötelezettségeinek írásba foglalásával a falu „libera” jelzője egyre inkább a „mentesség”, „kiváltság” jelentés felé tolódott. Hasonlóan jelöltek státust is, de mentességet is a Szabadi néven ismert települések, amelyek lakói főleg királyi és egyházi – nem közsabad státusú – liberek voltak. Pl. a később Szentkirályszabadjának nevezett Szabadiban a XIII. században valószínű „király szabadjai”, azaz várjobbágyok élhettek.¹⁰⁴

Az arany szabadság felbomlásával és átalakulásával, valamint a liberterminus eredeti értelmének a kikopásával új értelmet nyert a „szabad” kifejezés mind a személyt, mind a települést illetően. A közsabadság a világi birtokosok között, majd a világi birtok keretein belül tartotta fenn legtovább archaikus értelmét. A királyi és egyházi birtokon egyaránt korán veszendőbe ment mind jelentése, mind tartalma.

*

A fejezetben áttekintettük azt a fejlődést, amely fogalmi vetülete volt a magyarországi mezőgazdasági termelő népesség jogilag is nagyjából egységes jobbágyparasztsággá kovácsolódásának, végigkísértük állomásain az arany szabadság parasztsabadsággá alakulását.

Ennek a vizsgálódásnak az eredményei eddig meglehetősen háttérben maradt szempontokat szolgáltatnak ahhoz, hogy a hazai jobbágy-ság alapjában már tisztázott történetének még homályos, de nem lényegtelen kérdéseit közelebb lehessen vinni a megoldáshoz. A következőkben a jobbágy-

villas suas unam libertinorum et aliam liberorum in Samtov”, amely prédiun egy részén házigazdaság is volt servusokkal.

¹⁰⁴Vö. a 96. jegyzettel. — A különféle liber státusúak Szabadi településeire pl. *Ph.Rt.* X. 497., 544., 572., *Vesp.R.* nr. 70., 168., 676., 789., 791., 852. Vö. *Pais* 1957. 52–66. Szentkirályszabadja a Szabadi mellett a XIV. századtól szerepel. A helynév Szentkirály eleme vehette eredetét temploma védőszentjéről is, de lakói eredeti státusáról is.

paraszti osztály főbb összetevőinek útját törekszünk bemutatni az átlagos parasztszabadság birtokosaivá válásukig, a feudális birtok különböző típusai szerint, amelyek szinterei és keretei voltak jellegzetes feudális szolgáló osztállyá alakulásuknak. Előadásunkban a szolgáló osztály különféle csoportjainak útját a forrásokból kielemezhető, *jogi* szempontú kategorizálásuk fejlődése szerint kívánjuk felvázolni. Ezt az eljárást elsősorban a források „közelében maradás” és a mondanivalójuk lényegébe való mélyebb behatolás szándéka sugalmazza. A források jogi terminológiája és változása hű tükörképe a társadalom tényleges fejlődésének. Terminológiájuk felszíni ellentmondásossága és zavarossága sokszor összhangba hozható és feloldható. Ez a művelet a társadalmi valóság történetének nagyon érdekes, olykor figyelmet alig keltő kérdéseit is legalább felveti és gyakran válaszhoz juttatja.

A továbbiakban a feudális magyar parasztság életének és küzdelmének szinterei közül először a világi birtok népeivel foglalkozunk, mint amelyen a feudalizmus több évszázados távlatban a legprimitívebb kezdetektől a legdinamikusabb fejlődést tette meg.

II. A VILÁGI BIRTOK SZOLGÁLTATÓ NÉPEI

Amikor a XIII. században az ország különféle birtoktípusairól bővebb okleveles anyag tájékoztat, feltűnő, hogy a világi birtok szolgáltató népeinek jelölésére a források a mindennapi életben más-más szempontú terminológiát alkalmaztak, mint a királyi és egyházi birtokokon élőkére. Az utóbbiaknál ti. a jogi állapotra utaló kifejezés aránylag ritkán fordul elő. Ehelyett az oklevelek a királyi és egyházi birtok népeit többnyire szolgáltatók neme szerint megkülönböztetve mutatják be, vagy az általános kondicionárius kifejezést alkalmazzák rájuk, megszabván szolgáltatásaik mennyiségét és minőségét. Ennek alapján közvetlenül lehet következtetni a szolgáltató népek tevékenységére és a birtokon belüli szerepére, jogállásukra azonban csak közvetve derül fény.

A világi birtokon ettől eltérően hosszú ideig a szolgáltatóknak éppen jogállásuk szerinti osztályozása a gyakori és ennek megfelelően servusként, libertinusként vagy liberként emlegetésük a mindennapos.

A szolgáltató népeknek ez a más-más szempontok szerinti csoportosítása és számontartásuk módjának birtoktípusonkénti különbsége – felszíni jelenségeként – azzal függhet össze, hogy a világi birtok a feudális fejlődésnek némileg más útját járhatta, mint a királyi és egyházi birtok.

A világi birtok servus-státusú népeit a XI–XII. században is azért emlegetik gyakran jogállásuk szerint, mert ezzel azt hangsúlyozzák, hogy ők elsősorban az uraság mindenre kötelezhető robotos népei voltak. Ebből jogosan vonták le azt a következtetést, hogy a világi birtok szervezete és gazdálkodása a korai feudális időszakban sokkal primitívebb volt, mint a királyi és egyházi birtoké. A gazdálkodásnak a rabszolgaságra, a servusok munkaerejének nyers kiaknázására való alapítása legalábbis az államalapítást követő első két században – ritka kivételektől eltekintve – kezdetleges állapotokra vall.¹

¹ Váczy 1958. 319. skk.; Lederer 1959. 44. skk.; Szabó 1963. 28. skk.

Miért őrzi meg a világi birtok viszonylag hosszú ideig az efféle gazdálkodást, s miben kereshető a másik két birtoktípushoz képest a szembezőkülönbség gyökere? Ez nemcsak birtokszervezés kérdése volt, hanem a feudális tulajdonviszonyok fejlődésének a világi birtokra jellemző, specifikus útjáé is.

A királyi és az egyházi birtok az állam és az egyház szervezetével együtt épült ki, és e szervezetek pusztá léte is a királyi és egyházi birtokon alapult. Mindkét intézmény, de főként az egyházi birtoké, osztályszempontból és más formai tekintetben is gyökeresen újat képviselt a magyar társadalom hagyományos rendjével szemben, igazában szakítás volt vele. Mindkettőt a királyi hatalom szervezte meg a kialakuló feudális rend követelményei szerint, kívülről, felülről és mintegy a központból. A korai feudalizmus tartóoszlopainak, az államnak és az egyháznak az alapvetéséről volt szó. A király ennek a célnak megfelelően igyekezett szabályozni a birtokain élő népek kötelezettségeit, bontotta meg, alakította át vagy hagyta meg rokoni kötelékeiket, osztotta őket tizedekbe és századokba, és szabta meg ezeknek a szervezeteknek a feladatait.

A királyi birtok berendezése a fejedelmitől elvileg különböző királyi hatalom érdekeinek alárendelten történt. Eszerint tagolták be a birtok szolgáltatóinak különféle kategóriába az újonnan kisajátított, addig közszabad elemeket, és eszerint alakíthatták át a fejedelmi hatalomtól már megelőzően függő, eleve sem közszabad szolgáltatók csoportjait és terheit. A királyi és egyházi birtok népei uruktól szoros tulajdoni (proprius) függésben voltak ugyan, de náluk csak igen kevésbé érvényesült a szolgálai munkaerő kiaknázásának a világi birtokra jellemző nyers formája. Ennek több oka is lehet. A királyi és egyházi birtok roppant terjedelme és szórtsága önmagában sem kedvezett volna a robotmunkával való latifundiumszerű művelésnek, a szolgáltatók kizárólagosan munkajáradékra való kötelezésének. Ezenkívül a királyi hatalom — mindenekelőtt az államszervező harcok során — nem pusztán földönfutó, termelőeszközeitől megfosztott tömegeket vont szoros függésbe, hanem nagy számban önálló termelőket is, létfeltételeik és gazdaságuk birtokában hagyva őket, és önállóan gazdálkodó alanyokként kötelezte munka- és termékjáradékra, különféle teendők ellátására. Régi, hagyományos közösségeiket sem zúzta szét feltétlenül, hanem bizonyos körülmények közt éppen ezeket tehette szolgálatra szervezésük építőköveivé, változtathatta kényszerközösségeik

kiindulópontjává, szerkezetüket megtartva, funkcióikat módosítva. Ebben az esetben az ilyen elemek gazdálkodása és rokoni-közösségi szervezete sok hasonlóságot őrizhetett meg a királyi hatalom felülről való rátelepedése ellenére is az effajta alávetést elkerült és közszabadságban maradt kategóriákéval. A királyi és egyházi szolgáltatók többsége azután önálló kis gazdaságával a szolgálat-szolgáltatás neme szerint illeszkedett be a birtok szervezetébe, helyzetét ez szabta meg.

A nagyobb egyházak birtokába már ilyen módon szervezett szolgáltató nép került. Amikor világi urak is alapítottak magánegyházakat vagy már meglévő, királyi alapítású egyházakra hagyományoztak, az egyházi uraság a tulajdonába jutott népeknek szintén felülről építette ki azokat a kereteket, amelyek közt munkájukat, termelőtevékenységüket a legcélszerűbben hasznosíthatja. A szervezet kiépítésénél bőven alkalmazhatta egyetemes tapasztalatait is. A szolgáltatók kisebb vagy nagyobb gazdaságát azonban nem egyformán terhelték kötelezettségeik. Ez szolgálati besorolásuktól függött, amelyet a birtokok tulajdonosai vagy megbízottaik megváltoztathattak. Mégis a szolgálat vagy szolgáltatás minőségétől és mennyiségétől függetlenül a királyi és egyházi népek egészét ugyanaz az uraság fogta át, amelynek hatalma alatt egyformán alattvalóvá vált a legmagasabb rangú szolgálatot ellátótól a legalacsonyabb rangú munkát végzőig mindenki, aki ebbe a szervezetbe bármilyen módon bekerült.²

A világi birtokon a másik két birtoktípusra jellemző szervezés tulajdonképpen hiányzott, nehezebben rekonstruálható és sokkal bonyolultabb fejlődés ment végbe. A XI–XII. századi oklevelek tanúsága szerint a jelentősebb egyházi birtokokéhoz fogható, valóban fejlett gazdálkodás csak néhány nagyúrnak főként saját szerzeményű, legfelejtőbb kiscsaládi tulajdonban álló és a szélesebb rokonság igényeitől mentes birtokain volt. Ezek voltaképpen kivételnek számítottak. A világi birtokosok legnagyobb részénél egészen más volt a helyzet, mint ahogy erre későbbi forrásanyagból következtetni lehet.

A magyar állam kialakulása idejére a foglaló nemzetségek már szűkebb rokoni csoportokra, nagycsaládokra bomlottak. Az uralkodói hatalom kisajátító tevékenysége erősen siettette a nemzetségi szállásterületeken

² A királyi és egyházi birtok és népeinek eredetére, szolgálat szerinti besorolásukra: *Lederer* 1959. 93. skk.; 175. skk.; *Heckenast* 1970.

amúgy is végbemenő, több oldalú fejlődést: a nemzetségből kiváló rokonság egy részének a birtoklásból való kiszorulását, a nagy- és kiscsaládi tulajdon létrejöttét és ennek megfelelően az eredeti szállásterület kisebb települési egységekre hasadását. Az uralkodói kisajátítást részben vagy egészben elkerült nagycsaládok létezéséről és funkciójáról a XI. századi törvények is számot adnak.

A törvényekben a nagycsalád *cognatio*, *proximi*, *parentes* néven fordul elő, és fontos szerepe volt mint jogközösségnek. A *cognatio*hoz tartozó személyért felelős volt az egész rokonság, és az egyed ellen elkövetett bűncselekményért a tettesnek a sértett atyafisága javára kellett kártérítést fizetnie.³

A nemzetségnél szűkebb rokonság, a *cognatio* jogközössége tulajdonközösségen alapult, amely a nemzetségből vált ki, túlélte az államalapítást, s a nagyon is eltérő helyi adottságok szerint, különféle módon és időben fokozatosan alakult át kifejezetten úri tulajdonná. Amíg ez meg nem történt, mindaddig egyik alapja volt a függésbe nem jutott közsabadkategória önállóságának. Úrívá alakulása, teljes feudalizálódása emelte ki véglegesen a királyi *servienseket* és süllyesztette parasztszabadsággá az *aurea libertast* a XIII. században. Már feudális és fokozatosan feudalizálódó földtulajdon aránylag huzamos egymás mellett létezéséről beszélhetünk tehát. A rokoni csoporttulajdon összefért mind a kettővel. A rokoni kollektív tulajdon fennállása, akár igen nagy volt, akár kicsi, fontos következményekkel járt a benne részesedő közösség tagjai számára. Legalábbis lassította a tulajdonközösség egyedeinek a deklasszálódását és tönkremenését, emellett megkötötte, nehezítette a földdel való rendelkezést, a gazdálkodás egyéni, önálló szervezését. Bizonyos fokon tehát a gazdálkodás továbbfejlődésének akadálya lett.⁴

³*Závodszy* 1904. 145. 12. § és 14. §, 146. 15. §, 149. 26. §, 151. 34. §, 160. 13. §, 166. 1. §, 168. 8. §.

⁴A már megosztott földtulajdonnal rendelkező közsabadok és nemesek szegénység vagy egyéb kényszerítő körülmény folytán földjüket gyakran eladták vagy különféle függőséget vállaltak. *Pl. V.R.* nr. 342., 380.; *CD. IX/7.* 659., uo. 688., uo. VII/1. 293–294.; *Á.U.O.* IX. 132., uo. XII. 461. és 498–499., uo. V. 102., uo. X. 166.; *H.O.* VI. 215. uo. VIII. 299. – A nagy vagyonú uraknál a telepítés, irtás, falvak alapítása csak a birtok megosztása után bontakozhatott ki, *pl. CD. IV/2.* 462.; *Á.U.O.* VII. 446.; uo. XII. 382–383.; *CD. VIII/1.* 165–168.; *A.O.* II. 517.

A rokonság kollektív földtulajdonának a gyökere az állattartás elsőbb-ségében keresendő. Ennek a kollektív csoporttulajdonnak területileg kifelé többé-kevésbé szilárd határa és a jogosultak körén kívül állókat kirekesztő természete volt. Ezen területen azonban szigetszerűen már korán létrejötték a jogosult lakosság egyes kiscsaládjainak külön tulajdonában álló gazdaságok, amelyek kikezdtek a kollektív tulajdon szerkezetét. Az oklevelekben predium, curia, sessio néven tűnnek fel. Felszerelésükből, a hozzájuk tartozó emberi és állati munkaerő, valamint a szerszámok felsorolásából kitűnik, hogy többnyire kiscsaládi-egyéni munkaeszközökkel földművelésre hasznosított területekké váltak. Így a világi földtulajdonnál meg kell egymástól különböztetni a főleg állattartásra szolgáló kollektív csoporttulajdont, amely a rokonság egészéé, és az előbbin belül létrejött, elsősorban földművelésre hasznosított, többnyire már kiscsaládi vagy legálábbis szűkebb rokoni tulajdonú földet. A földtulajdonnak ez a kétarcúsága a településszerkezetre is rányomta a bélyegét. A prediumoknak (vagy esetenként az ezzel szinonim jelentésű curiaknak, sessióknak) ugyanis csak egy része ment önálló településszámba. Többségük egy-egy települési egésznek mint kollektív tulajdonnak csupán része volt, s magát a települési területet rendkívül laza szerkezetűvé alakították. A kollektív és egyéni tulajdonú föld eltérő jogi természete hamar kiütközött. A kiscsaládi-egyéni tulajdonnal bizonyos korlátok közt jóval könnyebben lehetett rendelkezni: adományozható, eladható, illetve megvásárolható volt. A rokoni közösségben maradt résszel való rendelkezésbe viszont a legnagyobb mértékben szólt bele az atyafiság.⁵

⁵ A házigazdaságok virágzása a világi birtokon igen hosszú ideig tartott, olyan településeken is, amelyeket az oklevelek villa kifejezéssel jelöltek. A rokoni (vagy szomszédai) tulajdonban levő villák jó része az erdők, vizek, stb. kollektív tulajdonának és házigazdaságok (terrak, prédiomok, s ezzel sokszor azonos jelentésű curiak, sessiók) kiscsaládi tulajdonának laza együtteséből állt. A területileg kifelé elhatárolt rokoni kollektív, s ezen belül az egyesek individuális tulajdonának kettősségét jól szemlélteti az Atyusz nemzetség Almád és Verestó települése. Almád locusként tűnik fel 1121-ben. Bánd az ő almádi részén monostort alapított. Ugyanitt Bánd 2 fiának s más rokonuknak is volt egyéni tulajdona. Bánd idősebb fia, Atyusz, itteni prédiomának felét tekintélyes számú szolgáltatóval és ekékkel szintén e monostornak adta még 1121-ben. Az alapító Bánd másik fiától származó unokája 1164-ben az ő Almád prédiomát adományozta a monostornak ekékkel, szolgálkkal. 1222-ben egy másik rokoni ágból származó: Sol comes az ő Almád prédiomát Éva leányára hagyta. A

Az eredetileg atyafiúi csoporttulajdonban állt területre vonatkozó jog rokonon kizárólagossága azonban korán csorbát is szenvedhetett. Részbeli kisajátítás esetén behatolhatott oda elsősorban a király vagy megadóományozottja, vagy a kollektív tulajdonosok adományozó aktusa alapján például az egyház is. De a rokonság egyes tagjai is beállhattak a király vagy az egyházak szolgálatába, a különféle módon birtokolt földjeikkel együtt. Így eredetileg zárt területen egymás mellett állhatott fenn a feudális tulajdon több típusa és az esetleg még csak feudalizálódó tulajdon is, ezeken belül kiscsaládi-egyéni, valamint szomszédsági vagy rokonsági közös tulajdonegyüttes.⁶ Akár szomszédsági, akár rokonsági volt a vegyes tulajdonú települési terület, élvezőinek érdekei addig nem ütközhetek össze, amíg a földtartalék viszonylag bőséges volt.

A földnek rokonon vagy idegen tulajdonosok közötti megosztatlanságát jelelték a communis, mixtim kifejezésekkel. E szavak használatának fejlődésében bizonyos különbséget kell tennünk. Ezeket ti. még a XIII. században is nagyjából nem a – világi birtokon inkább csak ekkor

rokonon tulajdon képező Almád mint közös település tehát több részt mint kiscsaládi tulajdon foglalt magába. Ehhez hasonló volt Verestó is. 1121-ben egy prédiüm-rész, 1222-ben egy prédiüm került itt eladóományozásra. 1222-ben Sol megjegyezte, hogy Almádon és Verestón a genusával osztozik, de az ő prédiüma mindenünnen elhatárolt. 1121. *M.Ny.* 1927. 261–264.; 1164. *L.K.* 1924. 155–162.; 1222/27. *CD.* III/1. 325–328. és III/2. 105–108. A Szabó István által leírt házigazdaságok elsősorban a világi gazdálkodás- és településszervezetre jellemzőek. *Szabó* 1963. 26. és uo. 102. jegyzet; *Maksay* 1971. 41. skk. Hasonló (szerez, hadasnak nevezhető) települési egységek keletkeztek országszerte a kettős tulajdon nyomán, s a régészet is felszínre hozott néhányat. Esetenként nehézségbe ütközik annak eldöntése, hogy az épületcsoportok egy településnek a részei vagy külön-külön kis települések. *Kovalovszky* 1960. 32–40.; *Méry* 1952. 49–65. Vö. pl. *Ila* 1940. 2. skk. (Hanva). *Györffy* 1963. I. 64. (Bárca), 92. (Ida), 152. (Tuzsa), 306. (Gerde), 308. (Geresd), 333. (Lajmér), 336. (Lippó). – Az egyéni tulajdonban álló birtokok elidegenítéséről, adásvételéről már a XII. századi oklevelek említést tesznek, későbbben egészen általános. Pl. 1135. *CD.Slov.* I. 71.; 1141–46. *M.Ksz.* 1892/3. 16.; *Ph.Rt.* I. 598–599.; 1164. *L.K.* 1924. 156.; 1181. *Fejérpataky* 1900. 29.

⁶ Pl. a Kál-völgy határain belül kialakult Kál villulákban vagy Paloznak területén egyes világiaknak, rokonságnak voltak prédiümök a királyi és egyházi birtokon kívül. Kál: *L.K.* 1924. 160.; *CD.* IX/7. 632.; *Óm.Okv.* 46–48.; *H.O.* V. 1. és 79., uo. VI. 50.; *CD.* III/1. 326. Vö. *Csánki* 1890–1913. III. 66. – Paloznak: *Szentpétery* 1927. 42.; *L.K.* 1924. 156.; *Reg.Arp.* nr. 320. és 340. *Csánki* 1890–1913. III. 92.

kialakuló – faluközösségek elegendő fekvésű földjeire alkalmazták, hanem a határokkal el nem különített rokoni vagy szomszédási kollektív tulajdon megosztatlanságát fejezték ki velük. A mixtim és communis szinonimája volt ugyanis a XIII. században gyakran emlegetett indivisim, nondum separata, ellentéte pedig a privatim, divisim, separatim birtokolt jószág.⁷

A rokoni jószágok tulajdonában megfigyelt kettősség: a communis és a privatim élvezett föld megkülönböztetése az „ősi foglalók”, az adománybirtokosok és a jövevény urak leszármazóinál egyaránt érvényesült. Az egyesek, illetve kiscsaládok kezére került jószágok a leszármazottak körében – legalábbis részben – szintén szélesebb rokoni tulajdonná alakultak. Ez a legalább nagycsaládi méretekből mutató tulajdon adta meg a vagyonszerző, közös őstől való származástudat őrzésének és a rokonság számontartásának értelmét.⁸

⁷Pl. 1198. *Burg.O.* I. 33. „Dedit et aliud predium idem Symon, quod Bothian dicitur, cuius terra communis est cum cognatis eiusdem Symonis, quam precepto piissimi Bele regis cum cumulis et signis certis assignavit.” 1214. *V.R.* nr. 68. „distinctus” – „indistinctus” részek. 1239. *Á.U.O.* VII. 90. Ajka nembeliek communis terrájukból egy rokoni részt kihasítottak. 1243. uo. 144. Hipolit „totam terram suam . . . communem cum dicto cognato suo Paulo, seu divisam et separatam ab eodem” eladta. 1266. *M.E.S.I.* I. 534–536. Magán- és királyi birtok „pro indiviso et mixtim”. 1268. uo. 561. „non cum metis separatam, sed mixtim adiacentem” földet adtak el. 1273. *H.O.* VIII. 151. rokonokkal „mixtim vel privatim” föld. 1277. *Á.U.O.* IV. 94. János comes „dixit, ut haberet terram cum terris castrensium . . . communem et sine divisione et nunc uellet separare de eisdem”. 1280. uo. 228. „de una generatione” eredt nemesek „quandam terram eorum heraditariam et communem iuxta ueteres metas et antiquas” eladták. 1281. uo. 231–233. „mixtim et communiter” bírt jószágokat különítettek el. 1282. uo. IX. 340. Az Aba nembeliek egyik ága eddig közösen bírt jószágát megosztotta, csak a nagy erdő maradt „communis”. – *Tagányi* 1949². 54. skk. a korai földközösségre, illetve a mixtim, communis kifejezések alkalmazására felhozott példák jelentős része is úri tulajdonközösségre vonatkozik. Ettől meg kell különböztetni a világi birtokon a prédiumos szerkezet eltűnésével másodlagosan kialakuló paraszti faluközösségeket. A mixtim és communis kifejezések ez utóbbiaknál jelentésváltozáson mentek át. Itt nem a *tulajdonközösség* elhatárolatlanságát, hanem a nyomásokban való elegendő fekvést, valamint a határ egyéb tartozékának (erdő, legelő stb.) közös *használatát* jelölték.

⁸A jövevények leszármazottai, pl. a Bogátradvány, Gútkeled, Győr, Hahót, Hontpázmány nemzetségek a XIII. században – legalábbis az ágakon belül – kiscsaládi tulajdon mellett – több-kevesebb osztatlan közös tulajdonnal is rendelkeztek, éppúgy, mint a honos nemesi rokonságok. *Karácsonyi* 1900. I. 249. skk., II. 19. skk.,

Noha a megalakuló királyi hatalom a kiscsaládi birtok létezését és a vele való rendelkezési jogot biztosította, ez a gyakorlatban mégis csak kivételesen valósulhatott meg. Ezért az első ilyen tárgyú rendelkezés után száz évvel Kálmán királynak is foglalkoznia kellett vele. Törvénye ugyanis a rokoni kollektív tulajdon jelentőségét az öröklési jogban bizonyos tekintetben megerősítette, más tekintetben pedig korlátozta, amikor elrendelte, hogy az István-kori adományok – s tágabb értelemben a korabeli kollektív tulajdonban álló földek – minden „humana successio” szerinti örököszt illessenek meg. Ezzel szemben a későbbi királyok adományaiban csak a szerzők, illetve fivéreik fiági leszármazottai örökölhettek. Ez a rendelkezés a kiscsaládi, majd az ebből kifejlődő ági tulajdon kialakulását segítette elő.⁹ Ily módon már a XI–XII. században is rendkívül bonyolult birtoklási viszonyok alakultak ki. A feudális fejlődés szempontjából korszerű formát kétségtelenül a világiak körében rendkívül egyenetlenül alakuló, mozgékonyabb kiscsaládi tulajdon képviselte.

94. skk., 116. skk., 182. skk. – A rokonság számontartása különösen fontos volt a XIII. században, amikor a rokonság egyedeinek agrártevékenysége és sokasodása a még meg nem osztott, communiter élvezett jószágok egyre gyakoribb felosztását igényelte és eredményezte, s az individuális tulajdon győzelmét egyengette. E folyamattal párhuzamosan zajlottak a rokonsághoz tartozás elismertetéséért indított perek. Pl. 1221. *V.R.* nr. 93. „Petrus... dixit se esse cognatum Marci de villa Marcu”. 1294. *CD.* VI/1. 285. Leusták perelt 6 nemes családot, „super eo, quod ipse esset de generatione eorumdem et in eadem terra Tezer haberet portionem”. A 6 család „eundem Leustachium prout generationem et cognatum ipsorum recepissent in medium eorumdem”, s átadtak egy darab földet. – 1292. *Á.U.O.* V. 74. Három fitestvér visszatért apjuk földjére, amelyet ő valamely szükség miatt elhagyott. Földjüket közben a helyben maradt rokon művelte, sőt egy részét el is zálogosította. A helyben maradt rokon a föld felét átengedte a fivéréknek, mivel a felek apjai „ab uno auro sunt exorti”. A XIV. században az Apor és Becsegergely nemzetségen belül is folytak rokonságot igazoló perek. *Karácsonyi* 1900. I. 130. és 214.

⁹ *Závodszky* 1904. 144. 6. §. és 153. 2. §. (István intézkedései). Uo. 186. 20. § (Kálmán törvénye). Vö. *Waldapfel* 1931. 8. skk. A nagyobb rokonságon (genus) belül a korábbi osztozások és egyes ágak szerzeményei révén igen nagy vagyoni különbségek jöttek létre. Pl. a XIII. század elején a Ják nemzetség jákmonostori ágának birtoka és tekintélye messze felülmúlta a másik jáki (később jákfai) ágat. Az utóbbiak körében a birtokmegosztás, majd a körükből kivált egyes ágak osztozkodása a XIII. század végén és a XIV. században zajlott. *Karácsonyi* 1900. II. 244. skk. Hasonlóan nagy különbségek jöttek létre pl. az Aba (Ugrai ág), Csanád (Kajmáti ág), Dorozsma (Bernát fia János) nemzetségeken belül is. *Karácsonyi* 1900. I. 70., 359. és 423.

A földművelés erőteljesebben a kiscsaládi tulajdonban álló részeken bontakozhatott ki. Ez a tulajdon a használati jog nyomán jöhetett létre. Amikor a világi birtokosok kezén egyidőben figyelhető meg adott területen kollektív és egyéni tulajdonú föld, az esetek nagyobb részében egyéni tulajdonban az a terület volt, amelyet a birtokos lakott, illetve amelyet saját tulajdonában álló emberi erővel és eszközzel műveltetett. Ameddig egy meghatározott települési területen belül a jogosultak számára elegendő föld volt, addig az egyének a földtulajdonhoz való joga — a pásztorkor örökiségének megfelelően — egyéni tulajdonú ingóságokkal: ember- és igerővel való használat útján valósulhatott meg. Az egyén munkabefektetése a tehetségének megfelelő ingósággal mindenképpen a föld egyéni-kiscsaládi tulajdonának kibontakozását egyengette és megfordítva: a földnek ilyen módon való műveltetése, a családi vagy szolgálővel való munkabefektetés a tulajdonosi mivolt bizonyítéka volt.¹⁰

Ezek a körülmények magyarázhatják az egyházak javára tett adományokról szóló XI–XII. századi okleveleknek a későbbiekhez viszonyítva ama feltűnő sajátosságát, hogy bennük pontos leírást, leltárt nem annyira az adományozott földről, ingatlanról olvashatunk, hanem az ingóságokról. Ebből korántsem szabad egyoldalúan és túlozva arra következtetni, hogy a föld teljesen érték nélküli jószág lehetett. A föld alapvető fontosságú volt az egyén és a közösség szempontjából egyaránt, a hozzávaló jogosultság csak a tulajdonosok körében értetődött magától. Az említett oklevelek mindenkor tartalmazzák a föld átruházásának tényét, pontos határleírás nélkül is mindig meghatározott személy konkrét földtulajdonának adományozásáról, azaz a megadományozottnak nem akárhol, tetszőlegesen

¹⁰ Későbbben is, amikor a földtulajdon arányát más szempontok szerint szabták meg, a tulajdonjog elismertetéséhez fontos volt az egyéni munka ráfordítása. Pl. 1228. *Á.U.O.* VI. 457. Rubinus érve a vitás föld tulajdonjogához: „allegando eam (ti. terram) per generacionem suam olim populasse et coluisse”. Még 1338-ban is *H.O.* III. 136. 2 nemes rokon osztozásakor vita tárgya volt egy darab szántóföld. 4 probus virnek kellett igazolni, hogy e vitatott föld nem régi szántó, hanem az egyik fél maga irtotta a korábban neki jutott berekből, s így ez „sine divisione libere ad suum nemus possidere” maradt. 1275–83. *Á.U.O.* IX. 577. Szőny eladományozásakor Péter fia István úgy tarthatta meg 1 ekealjnyi örökölt földjét: „patrem suum in eadem terra domum habuisse et ibidem mansisse asserendo”, noha az eladományozás idején a jelzett helyen nem találtak házat.

felfogható föld tulajdonosává tételéről van szó. Jogosítványait a megadómanóyozott ott gyakorolhatta, ahol azelőtt az adományozó. Az elsődleges kérdés az volt, mivel képes gyakorolni. Az oklevelekben többnyire egyéni tulajdonú föld s esetenként közösségi tulajdonban álló használati jog (ius) az adományozás tárgya, ennek mennyisége pedig a kiscsalád ingóságaiával végzett munkabefektetésen alapult. Ezért jól érthető, ha a XI–XII. század viszonyai közt sokkal nagyobb pontossággal jegyezték fel az említett tulajdon gyakorlásának eszközeit: az ingóságokat, mintsem a nélkülük megvalósíthatatlan földtulajdon határait.¹¹

A kiscsaládi tulajdon és a megteremtéséhez szükséges ingóságok fontosságáról Kálmán törvényei is számot adnak. Tilalmazza ti. „a más földjének . . . bitorlását”, továbbá előírása szerint bírósági tanú vagy poroszló csak az lehetett, akinek saját ekéje volt. Ez eleve feltételezte a saját szántóföldet, amelynek elkobzása hamis tanúság esetén nem ütközött olyan nehézségbe, mint a kollektív tulajdonban álló területé.¹²

¹¹ A korai időszakban a föld jelentéktelenségét hangsúlyozta *Tagányi* 1949². 65. Az emberek feletti tulajdon és a földtulajdon szoros kapcsolatát fejt ki ezzel szemben *Molnár* 1949². I. 267. skk. – A földtulajdon fontosságára akkor is, ha csak az ingóságokat vették pontosan számba, pl.: *Szentpétery* 1927. 42. A XI. század végén Guden paloznaki adományában az oklevél pontosan felsorolja az ingóságokat (5 mansio servus, 2 eke, 20 ökör, 300 juh), az ingatlanok közül konkrétan megemlíti 11 szőlőt, a földeknek sem a helyét, sem a mennyiségét nem jelöli (prata, agros, silvam). Ez az ingatlan annyi lehetett, mint amennyit a servusok a 2 ekével megműveltek, s ezt elismerhették a többi paloznakiak is, akikkel együtt Gudennek ott része volt. A XII. század folyamán is az ingóság felsorolása a részletesebb. Pl. 1164–1165. *CD.Slov.* I. 84–85. Poznan fia Farkas (Hontpázmány nem) adományában név szerint felsorolták a servusokat, libertinusokat, valamint kötelezettségeiket. Az adományozott 2 Szelepcsény prédiumnak határleírás nélkül csupán nagyságát (12, illetve 4 ekealja), valamint a nagyobbik prédiumon levő curiát és gyümölcsöst vették számba. Ám a 2 Szelepcsény prédiúm mint két különálló rész beletartozott Szelepcsény település területébe. Farkas adományából a garamszentbenedeki apátság 2 Szelepcsény prédiúmán (később villa) kívül része volt itt a Hontpázmány nem másik ágának is, valamint királyi servienseknek (talán ugyanazon nemzetség szegény tagjainak). A Farkas által adományozott prédiúmoknak mint individuális tulajdonoknak a helye közismert lehetett, és megszabta az adományozott szolgáltatók földművelő tevékenységének a területét, Szelepcsény más részeinek a károsítása nélkül. *Vö. CD.Slov.* I. 255. és 318.; *Györffy* 1963. I. 475.

¹² *Závodszky* 1904. 187. 32. §. Uo. 26., 29. § szerint alkalmas tanú és poroszló csak az lehetett „si denique aratrum habeat . . . et mendacis culpe redemptio fiat in

Az ingósággal való felszereltség a rokonság egyes kiscsaládainál igen különböző lehetett. Körükben ehhez igazodva és ennek következtében fejlődhetett ki a kiscsaládi művelésbe, majd tulajdonba került földek családunkénti aránya. Az ingó tulajdon arányában a kollektívból egyéni művelésre és tulajdonul kihasználható föld önmagában sem volt korlátlan, mert mindez meghatározott területen belül mehetett végbe. Bizonyos fokon élesen összezsaptak a kollektív rokoni tulajdonból minél nagyobb részt kikerekítő és a belőle kiszorulással fenyegetett családok érdekei. Elkerülhetetlen lett a földvagyon megosztása, de nem a használat, hanem a leszármazás rendje szerint az ivadékok arányának megfelelően, legalábbis a nagyapai ingatlanban. Új szerzemények ezt a folyamatot csak gyorsíthatták.

A kollektív rokoni tulajdon mellett a kiscsaládi-egyéni tulajdon és birtokosztály a XI–XII. században főként a világi birtokosok két ellentétes helyzetű kategóriájánál jelent meg. Egyrészt – a korabeli magánoklevelek tanúsága szerint – a legelőkelőbb, legvagyonosabb urak között. Másrészt a legkevésbé módosak körében, akik némi állatvagyonnal és talán csekély szolgálai munkaerővel rendelkeztek. Megélhetésüket a kevés ingó vagyon birtokában már kizárólag a földművelés biztosíthatta. Így ők kis vagyonú, szabad parasztként a saját egyéni tulajdonú munkaeszközzel való művelés alapján hamar elérhették a földnek mint alapvető termelőeszköznek az individuális tulajdonát és a vele való rendelkezést. Ez egyszersmind korai hanyatlásuk kezdetét is jelenthette. Közülük kerülhetett ki – a közvetlen kisajátítás áldozatául esettek leszámítva – azoknak a libereknek egy része, akik már László korában „valamely püspökhöz, vagy ispánhoz állottak (adheserint)”, és akik Kálmán idején „mások földjein dolgoztak”. Ilyen módon a földtulajdonosok bármelyik (úri vagy paraszti) csoportjából kiestek.^{1 3}

possessione”. Závodszy helyesen javította a Turóczy és Ilosvai Kodex iv. kifejezéseit: „aratrium”, illetve „contrarium”. A Kálmán-kori zsinati határozat szerint is „ad duo aratra unum monachum . . . teneat” az apát (i. m. 202. 37. §) azaz 2 ekével megművelhető föld hozamát tartották elégségesnek egy szerzetes illő ellátásához. 1061. *Kumorovitz* 1964. 54. az adományozó nevének és az apátnak a részesedését a földből így fejezi ki az oklevél: „comitissaeque duo aratra vadunt”, „aratum unum ibi arat abbati.”

^{1 3} Többnyire individuális földtulajdont adományoztak olyan jövevényeknek a fiai, illetve unokái, akik vagyonukat királyi adományból szerezték. Pl. 1061. *Kumorovitz*

A rokonok által közösen birtokolt, ősínek tekintett jószág megosztása a XIII. században lett az úri osztály közép- és alsóbb rétegeiben, a királyi servienseknél, illetve a kisebb nemeseknél is rendszeressé és tömegessé, mégpedig a forrásokban „de genere” jelöltek és az ilyen jelölés nélküliek között ugyanúgy, különbség nélkül. A kis- és középbirtokos nemességnél, illetve előzményeinél a kiscsaládi tulajdon lassabban szakadt ki a kollektív rokoni tulajdonból, s fejlődése évszázadokig tartott. Egy-egy nemzedék fiainak vagy unokáinak felnövekedése újra meg újra napirendre tűzte az osztályt, az addig közösen hagyott, egyre csökkenő földeken is.¹⁴ Ezen a

1964. 53–55. Ottó comes (Győr nem, talán a beköltöző fia) a zselicszentjakabi monostort ilyen birtokokból alapította. 1135. *CD.Slov.* I. 71–72. Lampert comes (Hontpázmány nem) a bozóki egyházat olyan egyéni tulajdonban álló jószágokból alapította, amelyek egy részét még Szent István adományozta Hontnak, illetve Lampert hasonló nevű nagyapjának, továbbá amit az alapító comes szerzett a királytól vagy vásárolt. – A honos nemzetségek egyes tagjainak a kezén is jelentős mennyiségű kiscsaládi tulajdon halmozódott fel már a XI–XII. században, részben a rokonsággal való birtokosztály, részben királyi adomány vagy egyéb szerzemény révén. Pl. 1067. *Á.U.O.* I. 25. Péter comes (Aba nem) monostorát ilyen vegyes eredetű, egyéni tulajdonában álló birtokokból alapította. 1121. *M.Ny.* 1927. 362. Atyusz (Atyusz nem) külön sorolja fel azokat a birtokokat, amelyekben rokonainak is vannak prédiukai, és külön azokat, amelyek teljesen a sajátjai: „Insuper de propriis possessionibus meis . . . dedi predia”, s eme birtokoknak a határait írásba is foglaltatta. – A saját, kis földtulajdonnal rendelkező közszabadosok főleg a hatalmas királyi és egyházi birtokok közé ékelődve, könnyen váltak kiszolgáltatottá, s ez önállóságuk feladására kényszeríthette őket a törvények tanúsága szerint. *Závodszy* 1904. 162. 30. §: „liberi vero, cuicumque episcopo vel comiti adhesionem . . .”, uo. 194. 80. §. „Liberi quique ac hospites . . . qui terris laborant aliorum . . .” A XII–XIII. században folytatódott körükben az elszegényedés, s maradványaik csekély ingóságukkal szabad parasztokból földesúri parasztokká váltak. Ilyenféle lehetett az az Wzd, aki a szentgotthárdi apátság conversusa lett, s servusát is a kolostornak adta. 1198. *Burg.O.* I. 33. Vö. a 4. jegyzettel.

¹⁴ A birtokmegosztások igen egyenlőtlenül, sokszor ágak között vagy ágakon belül több ízben zajlottak le, s kiscsaládi vagy a korábbiánál szűkebb rokonsági tulajdont eredményeztek. A házasságokkal, egyéni szerzeményekkel vagy az utódok számának az aránytalanságával rokon és rokon között nagy különbségek mutatkoznak. Pl. 1221. *H.O.* VII. 9–10. a rokonok már megosztozhattak, s „vicini” voltak. Még „in communitate” is levő földjükkel határos földdarab megvételéért egyiküket atyjafia nem mint „cognatus”-t, hanem mint „vicinus”-t perelte, mert a föld megvételére „vicinus”-ként ő is jogosult volt. 1243. uo. 27. A Bogátradvány nembeliek dunántúli ágának 2 rokonsági csoportja osztozott Haláp birtokon. A trágás földet osztották

szántóföldek hasznosításának jobb módszere és a legelőváltással való szakítás sem változtatható.

Az osztálytétellel járt együtt a birtok elhatárolása is. Az utóbbi aktus volt az, amely a kifelé korábban aránylag zárt területen a föld eredetileg rokoni kollektív tulajdonába kívülről behatolt, nem rokon feudális társ-tulajdonos jogosítványát is részben vagy egészben kihalította.¹⁵

először 2 részre a 2 csoport között, majd az egyik csoport az ő részét ismét 7 felé osztotta, megszüntetve a terra fimatan a szűkebb rokoni közösséget is. Az egyik osztó – szabadon rendelkezvén immár saját földjével – a neki jutott hetedrész el is adta egyik osztó társának, akinek egyébként is 4 rész jutott. A közösség teljesen nem szűnt meg, mert a „montes, silve, virgulti, prata, feneta et terre extranee videlicet arabiles et inarabiles, culte et inculte . . . communitati ac toti generacioni remansissent” azzal a kikötéssel, ha az utódok jónak látják, majd megosztják. – 1254. *Á.U.O.* II. 254. az Apor nembeli Sándor fiai egyik villájuk felének eladásakor mondják: „que ab aliis cognatis sui generis metis separata ad ipsos solummodo . . . pertinebat.” – Az Ajka nemzetségen belül korai birtokosztály lehetett, mert a genus egyik tagja már 1228-ban 200 hold földet, servusokat, libertinusokat és malom-részeket adott dos fejében saját, külön részéből. *H.O.* III. 1. Ugyanezen nemzetség másik rokoni csoportja között 1239-ben, majd 1278-ban történt osztály, *Á.U.O.* VII. 90. és uo. IX. 218–219. Az osztozkodások egyeseknek kedveztek, másoknak, a szaporább családoknak azonban hátrányosak voltak. Ezért 1284-ben, uo. X. 421. az egyik rokon pert folytatott az egyenlőtlen osztály miatt azzal, hogy ő is „ab uno atavo” eredt a többiekkel, s 25 hold földet kapott még. Az osztozás folytatódott körükben a XIV. században is. 1263. *Burg.O.* I. 282–283. a vági nemesek, három „linea generationis” osztozkodtak a dédapai örökségen úgy, hogy a 3 nagyapától származó 3 unokatestvér-csoport mindegyike még közösségben maradt. Hasonló osztozkodás zajlott le 1338-ban is a sági nemesek között, *H.O.* III. 134., amikor 7 nagyapától eredt nepotes 7 egyenlő részre osztották az örökséget.

¹⁵ A birtokelhatárolás és a határok leírásának részletezése az individuális tulajdon előretörésével ment végbe, s lett részletező, akár rokonok egymás között, akár idegenekkel osztozkodtak egy-egy településen. Pl. 1265. *H.O.* VIII. 69. a bicskei és papi nemesek (az utóbbiak nőági rokonai a bicskeieknek) osztozásánál igen részletező az elkülönítés, kiindulva a bicskei templom oltára feletti ablaktól. – Különösen pontos a határleírás ott, ahol vegyes, főleg királyi és magánbirtok megosztásáról van szó: 1255. *Burg.O.* I. 247. a szécsi nemeseket a királyi népek azzal vádolták, hogy várföldet „occupassent et intra metas suas detinerent”. A határt pontosan kimérték, „tali fune, qui continent 33 amplexus”. – 1275. *Á.U.O.* IX. 136–137. a Szalók nembeli Ant comes eszényi örökölt, s ugyanitt a királytól kapott földjeit, amelyek „mixtim prius cum terra dictorum conditionalium domini Regis in Ezen adiacebant” pontos határokkal elkülönítették, mivel a királyi részt a király eladományozta, s Ant nem akarta, hogy viszály támadjon ő és az új tulajdonos között. Földeladás vagy

Kettős jellege, ezen belül a kollektív csoporttulajdon századokon át való részbeni fennmaradása archaikus, ősi bélyeget ütött a világi földtulajdonra. Éppen ezért ebben a szektorban a feudális viszonyok „spontánabb”, lassabb fejlődéséről lehet szó, mint az egyházi vagy a királyi birtokon.

Ennek megfelelően archaikus vonást őrzött a rajta élő szolgáltató népek élete és világa is, amelynek archaizmusa az úri tulajdon és birtoklás archaizmusával párhuzamosan veszített tért, szorult vissza. Minél szívósabban őrződött meg a föld mint ingatlan feletti kollektív tulajdon és ennek megkötő ereje, annál tartósabban maradt fenn a kiscsaládi tulajdonban álló szolgáltatók mint propriusok ingó vagydon jellege. A világi urak propriusainak (Nyugat-Európában találóan *homines de corpore, Leibeigen*) több kategóriája volt, s ezeket a birtokon belüli foglalkoztatottságuk foka szerint jogi kifejezéssel különböztették meg. Közöttük a legalacsonyabb helyen a servusok álltak. Ők gazdáik számára fontos eszközt jelentettek kiscsaládi ingatlan jószág kihasításához és ezen a földművelés megindításához.

A servitus nyers formája a kiscsaládi és kollektív tulajdonnak az előbbi javára való eltolódásával kezdett átalakulni, egyes világi birtokon már a XI. században, másutt csak a XIII. században.

A kiscsaládi tulajdon előtérbe lépésével kiszélesedő földművelés alapján az úri érdekek rendelkezésre álló népek munkaerejének másféle felhasználását kívánta, mint a hagyományos servusé volt. Ez a folyamat ösztönözte a világi urakat egyrészt a servusoktól megkülönböztetett helyzetű propriusokkal való gazdálkodásra, másrészt elszegényedett vagy idegenből jött közsabadoknak a birtokaikra telepítésére. Mind a servusnál önállóbb termelési tevékenységet folytató proprius-népeknek, mind a befogadott közsabadoknak a helyzetét uraik a tradicionális servus-kategóriához viszonyították, és körülírására megkülönböztetésük szempontjainak megfelelően szintén jogi kifejezést alkalmaztak: a *libertinust* és a *libert*.

A következőkben a világi birtok eme három legjellemzőbb szolgáltató kategóriájának a helyzetét és jobbágyparasztta válásának útját kísérjük figyelemmel.

bírság fejében való lefoglalás alkalmával szintén részletes határleírást eszközöltek. *Pl. Zalai O. I. 23–24. és 113–114.; Á.U.O. IX. 39–40.; M.E.S. I. 534–536.; H.O. VII. 159. A XIII. század második felétől a határjárások adták a legtöbb munkát a hiteles helyeknek.*

1. A servusok

A servusok szerepe a feudális agrárszervezetben Európa-szerte igen jelentős volt. Nyugat-Európában a VI. századtól a XIV. századig a források gyakran emlegetett társadalmi kategóriája volt a servus, mancipium. A nyolc évszázad alatt azonban a kifejezés tartalma megváltozott. Míg a VI–VIII. században a servusok helyzete nagy hasonlóságot mutatott az antik rabszolgáéhoz, a IX. századtól egyre inkább önálló gazdaságú, függő paraszttokká váltak. Ettől az időtől kezdve a servus-kifejezés önmagában vagy különféle értelmező jelzőkkel ellátva gyakori feltűnése ellenére is elveszítette rabszolga értelmét, s a szolgaság feloldódott az úrral szembeni konkrét, felsorolható kötelezettségek összességében.

Az újabb kutatások szerint a rabszolgai helyzetű servusok száma még a Karoling-korban is igen jelentős volt. A földesúri saját kezelésben levő domíniumok (házi gazdaságok) parasztgazdaságokká osztódása, s ezzel együtt a szoros servitus oldódása egyes nyugati területeken már a magyar honfoglalás és államalapítás korában előrehaladt, míg másutt ez a folyamat csak a XII. században vált erőteljesebbé.¹⁶

Magyarországon az államalapítás idején keletkezett forrásokban a servusok a társadalomnak a szabadokéval ellentétes pólusán elhelyezkedő, fontos kategória tagjaiként tűnnek fel. A szolgaság nem volt újkeletű a korabeli magyar társadalomban. A szolgálai munkaerő alkalmazásának és a rabszolgakereskedelemnek bizonyos foka a honfoglalás előtti időben is ismeretes volt. A szolgaság akkori meglétére nemcsak írott források világítanak rá, hanem a szolgálai régi, finnugor nyelvi jelölése is: az „in”. Ezt a szót még egyik XI. századi törvényünkben is alkalmazták a servus ősi szinonimájaként (ewnek vel servi). A XII. században ezt a köznyelvi kifejezést már felváltotta a szlávól kölcsönzött „szolga” (illorum nomine, qui dicuntur sulga), amely meggyökeresedett nyelvünkben. A régi jelölés

¹⁶ *Boutruche* 1955. 130 skk.; *Duby* 1962. 100. skk. fejtik ki a IX. században élő servusok jogi és gazdasági helyzetének antik rabszolgai jellegét, kiszolgáltatottságát, amelyen akkor még a kereszténység befolyása is csak kevéssé enyhített. – A servitus oldódására *Lütge* 1963. 14–15. A servitus különféle fokozatait összefoglalóan ismerteti *Dhondt* 1968. 31–32. – *Grekov* 1956. I. 179. skk. Kelet-Európában szintén jelentős szerepet játszanak a kora feudális agrárszervezetben a rabszolga helyzetű holopok. A kifejezés tartalma hasonlóan változott, mint a servus.

háttérbe szorulása valamilyen módon azzal is összefüggethető, hogy a honfoglalás, a kalandozó hadjáratok, majd az államszervező harcok után a rabszolgák száma tetemesen megnövekedhetett, a termelésben betöltött szerepük pedig kibővült és megváltozhatott. Írott forrásaink általánosan a nyugat-európai latinság megszokott *servus*, *ancilla*, ritkábban *mancipium* kifejezést alkalmazták a rabszolgára, szolgára.¹⁷

A *servus* István király korától a XIV. század második feléig szerepel forrásainkban, a törvények közül érdekes módon a periódus két határán, a XI. és XIV. században keletkezettek rendelkeznek róluk.

István, László és Kálmán törvényei a *servus* szót birtoktípusra való tekintet nélkül, gyűjtőfogalomként alkalmazták mindazokra, akik valamely természetes vagy jogi személynek a tulajdonában álltak. A *servusok* ról elsősorban jogi vonatkozásban intézkedtek, s helyzetüknek azt a kritériumát emelték ki, amely őket a szabadoktól a legvilágosabban megkülönböztette. A mindennapi élet különböző vonatkozásaiban ennek megfelelő korlátozásokat és tilalmakat állítottak fel. A László- és Kálmán-kori zsinati határozatok azonban olyan gazdasági jellegű intézkedéseket is tartalmaznak, amelyekből nyilvánvaló, hogy a különféle birtokosok tulajdonában levő, *servus*nak nevezett elemek már ekkor sem alkottak homogén társadalmi réteget.¹⁸

A XIV. századi országos vonatkozású intézkedéseket tartalmazó forrásokban (kamarai szerződések), illetve törvényben ismét feltűnik a *servus*. 1336–1342-ben, majd 1351-ben a kapudó fizetésének szabályozása alkalmával a király, az egyházak és a nemesek *servusait* mentesítették a *lucrum camerae* alól. Jogi helyzetüket ez alkalommal nem írták körül, erre a *servus* jelölésből és a kapudó alóli mentességükből lehet következtetni.¹⁹

¹⁷ Az „in” szó jelentésére és irodalmára l. Györffy 1959. 26. A „sulga” szó: *Reg. Arp.* nr. 202. Kelektkezési idejére l. Borsá 1962. 215–216. A feudális földtulajdon kialakulásával a rabszolgatartás átalakulására, számuk növekedésére: Lederer 1959. 16. skk.. 43.

¹⁸ Különösen a tanúskodási, házassági és pappá szentelési tilalom jellemző. Závodszy 1904. 147. 20. §, 149. 28. §, 150. 29. §, 205. 69. §. Gazdasági intézkedések a tizedszedés, valamint kifejezetten az egyház *servusainál* a termékjáradék szabályozása uo. 165. 40. § és 205. 67. §.

¹⁹ 1336–42. *T.T.* 1911. 12–15., *M.T.T.* 156. és *M.E.S.* III. 279.: „exceptis servis et condicionariis nostrorum regalium et regnialium, ecclesiarum, ac aliorum quorum-

Mind a XI., mind a XIV. századi törvények arról tanúskodnak, hogy a servus-kategória a XI. századtól legalábbis 1351-ig egyaránt része volt a szolgáltató osztálynak. Ugyancsak a törvények világítanak rá arra is, hogy a servusok számában és a társadalmi termelésben elfoglalt helyzetében igen nagy változás történt három és fél évszázad alatt. A XI. századi törvényekből ti. kitűnik, hogy az alávetett osztály egyik legnépesebb csoportját ők alkották. A XIV. századi törvények azonban már csak másodlagosan foglalkoznak velük. Rendelkezéseik ugyanis elsősorban a jobagiók, a jobbágy-parasztok állami és földesúri terheit szabályozzák.

A servus kifejezés tartalmi változását, a szolgálai állapot sokszínűségét nem törvények, hanem a XII–XIV. században keletkezett, egyre sokasodó számú oklevelek világítják meg. E szempontból különösen jelentősek a nagy egyházi összeírások. Ezekből kitűnik, hogy az egyházak servusainak jó részénél már a XII. században sem a rabszolgaság volt a helyzetüket meghatározó és jellemző minőség. A XIII. században keletkezett pannonhalmi összeírás pedig külön intézkedett a csekély számú „valódi szolgáról” (veri servi), mert velük szemben a servusnak nevezettek többsége akkorra túljutott a rabszolgai állapoton.²⁰

A servusok számarányának, valamint a kifejezés tartalmának koronkénti változását figyelembe véve a servusok jogi helyzetét már a régebbi szakirodalom is beható vizsgálat tárgyává tette. Rámutattak a servusok jogfosztottságára, rabszolgai helyzetére, majd lassú emelkedésük alapján jogképesség szerzésére és végül a XIV. században a servitus megszűnésére.²¹ A jogi emelkedést megalapozó gazdasági feltételek elemzésével az újabb szakirodalom ért el jelentős eredményeket. Vizsgálatai elsősorban a földesúri

libet”. – 1351. törvény 5. §. „Villicos et servientes in propriis eorum possessionibus commorantes, ac servos ipsius lucri camerae dicatores dicere et super ipsos lucrum camerae exigere non possint.”

²⁰ *Ph. Rt.* 1. 774. a pannonhalmi vitorok egy csoportja „veri servi ecclesie”. A különféle földtulajdonosok servusairól, illetve servus eredetű szolgáltatókról statisztikai jellegű összeállítást közöl *Szabó* 1963. 20. skk.

²¹ *Békefi* 1901. A servus-réteget a birtoktípusok megkülönböztetése nélkül tárgyalja, tanulmányában a szolgálai helyzet különbségei elmosódtak. – *Gáspár* 1909. 13–28. tanulmánya inkább a servitus oldódásával foglalkozik. – *Acsády* 1948³. 31–79. a szolgák helyzetét főként a nagyobb egyházi összeírások alapján mutatja be.

gazdálkodásra vetettek fényt, amely a servusok tevékenységének kerete, színtere volt.

Fontos, új megállapítás az, hogy az államalapítást követő két évszázadban a föld többnyire nemcsak úri tulajdonban, hanem egyszersmind úri kezelésben is álló jószág volt. A házi gazdaságok (allódiium, predium) virágzásában jelölték meg a servusok termelői jelentőségének az alapját is. A servusok emelkedése a házi gazdaságok keretein belül a munkaeszközhöz jutással indult el. Uraik először „ad usum” bíztak rájuk igás fogatot, és azt a földet, amelyet ezzel műveltek. Az említett megállapítások szerint itt kétirányú folyamat kezdődött el. Egyrészt a servusok munkaeszközhöz jutva önálló gazdasággal rendelkező termelőkkel váltak, s földhöz kötött és a munka mellett termékjáradékkal is adózó parasztok lettek akkor is, ha a servus kifejezést továbbra is alkalmazták rájuk. Másrészt a servusok helyzetének változásával a földesúri házi gazdaságok felbomlottak, parasztgazdaságokká alakultak, s fejlettebb gazdálkodási és települési formának adták át helyüket. Ez a kétirányú fejlődés a XI–XII. században megindult, s a XIII. század második felében jutott el végső szakaszához. A servusok gazdasági helyzetének fokozatos emelkedése ekkorra oda vezetett, hogy kivívták a költözés jogát is, és betagozódtak a kialakuló jobbágyparaszt osztályba.²²

A servusok gazdasági és jogi helyzetének az újabb szakirodalom által rajzolt fejlődése igen bonyolult és több fázisban ment végbe. A forrásokból úgy tűnik, hogy a magyar földbirtok különféle típusai közül a világi birtok alkalmazta legtöbbször a rabszolgai jelleget őrző servusok munkáját. Ezért az itt élő servusok helyzetének és szerepének sajátosságai megkülönböztetett figyelmet érdemelnek.

A világi birtokon az oklevelek szerint változatos számarányban fordulnak elő a servusok a XI. századtól a XIV. század közepéig. A számarány

²² *Lederer* 1959. 31–55. és 69. rámutat a világi birtokon élő servusok munkaerejének nyers kiaknázására, s megállapítja, hogy a servus a libertinusszal együtt „földhöz kötött jobbágy, akiket eleinte súlyos munkajáradékkal, később munka- és termékjáradékkal sújtottak”. *Szabó* 1963. 20–44. a servusok nagyobb részét a prédiakon önálló gazdasággal rendelkező alanyokként tárgyalja. – *Székelty* 1953. 13–18. szerint a servusok – mint örökös jobbágyok – osztályharca a XIII. század második felében és a XIV. század elején a szabad költözési jog kivívásához vezet.

változásáról pontos képet alkotni nem lehet, mivel a XIII. század közepétől a szolgáltatók felsorolása ritkábban szerepel az oklevelekben. Annyi bizonyos, hogy a servusok és egyéb szolgáltatók aránya a világi urak földjeinek mennyiségétől és a tulajdon minőségétől függően ingadozott.

A nagy földvagonú urak szolgáltató népe soha nem állt kizárólag servusokból. Erre utalnak a XI. századból – bár későbbi átiratban – fennmaradt oklevelek is. A jövevény eredetű Ottó comes 327 családnai szolgáltatója között mindössze 25 servus mansio volt. Péter comes adománylevele a 30 equitesen kívül 200 családnai szolgáltató közül 114-et jelöl servusként. A XII–XIII. században szintén különféle arányú volt a servusok száma egyes úri birtokokon. 1135-ben pl. Lampert comes adományában a 85 család szolgáltató közül 23 volt servus, 1164-ben viszont Miske fia István 51 mansio szolgáltatójáról végrendekezett, ezeknek nagyobb része, 32 mansio mancipium volt. 1237-ben Miklós comes birtokán a servus, illetve mancipium a szolgáltató népnek csupán töredékét alkotta. 1273-ban Arnold fia Miklós comes viszont kárpótlás fejében 82 servust adott, de feltehetően úgy, hogy ez a szám servusainak egy része volt. A XIV. században nagyúri birtokon ritkábban, s a többi szolgáltató néphez viszonyítva csekély számban van szó servusról. 1338-ban ugyan a gazdag Putnoki család még mindig osztozott servusain, de jövedelme jelentős részét a birtokain élő jobbágyok teremtették elő, és nem a servusok.^{2 3}

Más volt a helyzet a kis vagonú földesuraknál. Náluk szinte kizárólagosan a servus alkotta a szolgáltató népet, az előbbiekhöz viszonyítva csekély számmal. A XI. században pl. Guden csak servusokat adományozott, összesen 5 mansiót. A XII. század végén Kaba 100 hold földjén, Hoda sebesi jószágán csak szolgacsaládok (mancipium) szántottak az úr ekéjével. Hasonló, kisebb vagyonnal rendelkező urak tulajdonában többnyire servusok voltak a XIII–XIV. században is. 1272-ben a büntetéseért felakasztott Őrsi Pál elkobzott jószágát kis földből (parva terra), servusokból, ancillák-ból állt. A Ludány nemzetség egyes ágai a föld mellett servusaikon és

^{2 3} 1061. *Kumorovitz* 1964. 53–54. Otto comes oklevelében a legtöbb szolgáltató (124 mansio) „tributarius minister”, megszabott szolgáltatásokkal. – 1067. *A. U. O.* I. 24–27.; 1135. *CD. Slov.* I. 71–72.; 1164. *L. K.* 1924. 155–162.; 1237. *Óm. Okv.* 88–92.; 1273. *Burg. O.* II. 32–33.; 1338. *CD.* VIII/5. 248–252. két testvér 8 servuson és 7 ancillán osztozott, de Málét, Pagonyt, Pókalfavát és Putnokot jobbágytelkek szerint osztották meg.

ancilláikon osztoztak a XIII. század végén is. A XIV. század elején egy-egy servus eladása vagy felszabadítása az egész rokonság jelenlétében történt, hogy megelőzzék az esetleges későbbi perlekedést. Úgy látszik, a kisebb földtulajdonosok birtokain a servus-munkaerő sokkal tovább őrizte jelentőségét, mint a nagy vagyonú uraknál.²⁴

Kisebb és nagyobb vagyonú urak között tehát nagy különbség volt mind servusaik számában, mind az úri jövedelmet előteremtő funkciójában. Egy fontos vonatkozásban azonban nem mutatkozik különbség: a világi úr servusának jogi helyzetében. A világi birtoknak az egyházzal és királyival szemben jellegzetes sajátossága volt, hogy servusnak jelölt népeire ezt a nevezetet csak addig alkalmazták, ameddig helyzetük valóban rabszolgai is volt, és uraik tulajdonosi hatalma korlátlanul érvényesült felettük. Amint a rabszolgasornál kedvezőbb helyzetbe kerültek, legtöbbször servus jelölésük is megszűnt, helyzetük változása általában a rájuk alkalmazott terminológia változásával járt együtt. A servus kifejezés tartalma az egyházi és a királyi birtoktól eltérően a világi birtokon évszázadok alatt sem módosult lényegesen, ezért ez utóbbin a rabszolgaság oldódására és eltűnésére megbízhatóan lehet következtetni a servus és nem servus kifejezéssel jelölt népek arányának a nem servusok javára való eltolódásából, vagyis terminológiai változásból.

A források elsősorban a servusok jogi helyzetét világítják meg. A világi birtokon élő servus kritériumai közül vagyontárgyi minősége, tulajdoni, proprius-mivolta az uralkodó. A XI. századtól a XIV. század közepéig ugyanúgy ingóságként kezelték őket. Ezt mutatják a különböző alkalmakkor készült oklevelek, leltárok, amelyeknek a servusok fejenként vagy családonként feltüntetett tételei.

Különösen sok servust adományoztak világi urak egyházaknak. A XI–XII. században elsősorban ezeket az adományokat foglalták írásba. De a XIII. században is alapítottak vagy gazdagítottak még egyházakat birtokokkal, s többek között servusokkal is.²⁵ Ezek a servusok egyszersmind

²⁴ 1079. k. *Szentpétery* 1927. 42.; 1173–1185. és 1186. *Ph.Rt.* I. 605. és 611.; 1272. *Reg.Arp.* nr. 2168.; 1274. uo. nr. 2526.; 1285. *H.O.* VI. 314.; 1305. *M.E.S.* II. 552. és 1307. uo. 569.

²⁵ A XI–XII. századi magánegyházakat alapító oklevelek adományait ismerteti *Lederer* 1959. 45. skk. A XIII. században jelentős alapítványok s több-kevesebb servus felsorolása egyéb szolgáltatók mellett pl. 1208. *Burg.O.* I. 52–56. (Lébény);

ki is kerültek a világi urak hatalma alól, s eladományozásuk alkalmával gyakran szoros rabszolgai kötöttségüket is módosították. A XIII. századtól gyakoribbak azok a források, amelyek a világi urak egymás közötti vagy családi ügyeleinél mutatják be a servusokat mint ingóságként kezelt vagyontárgyakat.

Az oklevelek tekintélyes csoportja foglalkozik a családi tulajdon és ezen belül a servusok megosztásával. Kisebb vagyónú urak perlekedése elsősorban miattuk folyik, és nem a föld miatt. A nagy vagyonnal rendelkezőknél a birtokok mellett másodlagos szerepet játszanak. Így volt ez pl. a XIII. század folyamán Makár bán leszármazottainál, amikor fia, majd az unokák osztoztak az örökségen. Ilyen módon szerepelnek a servusok az 1320-as és 1330-as években is, amikor a földvagyon s a rajta levő jobbágytelkek mellett még a servusokon és ancillákon is osztályt tettek. Viszont a szerzetes nemesek 1333-ban is csak servusaikat osztották meg, rajtuk pereskedtek, míg fogott bírák közbejöttével igazságot nem tettek 9 servus hovatarozása dolgában.²⁶

A servusokból a családok nőtagjai is részesedtek. Gyakran ajándékozták meg a szülők leányaikat házasságkötésükkor, sőt előfordult, hogy a leánynegyedet is főleg servusokban vagy csupán egy servusban kapták meg. Pl. 1283-ban a Hanva nemzetség tagjai 3 kislány negyede fejében összesen 3 servust adtak. A házasságkor a szülőktől kapott servusok száma is igen különböző volt. A Héder, Monoszló vagy a Hont–Pázmány nem gazdagabb ágából származó asszonyok 11 servust is vittek magukkal az ékszerek s egyéb ingóságok mellett. Mások csupán egyet, de rokonaik azt is el akarták tőlük perelni, vagy más esetben „pro communi necessitate” később el

1214. *CD.* III/1. 153–154. és uo. VII/5. 204–205.; vö. *Reg.Arp.* nr. 295. (Lelesz, a szolgáltatók felsorolása és szolgálata igen archaikus. Noha az alapító egyházi személy volt, az adományozott jószágok jelentős része családi örökség és egyéb szerzemény.) 1245. *CD.* IV/3. 276. Vö. *Reg.Arp.* nr. 818. (Ság); 1263. *CD.* IV/3. 111. és 1270. uo. V/1. 86. (Ábrahám) Adományok: pl. 1264. *Á.U.O.* VIII. 105., 1305. *M.E.S.* II. 560.

²⁶ Makár bán leszármazottainak osztozásában servusok is: 1231. *Á.U.O.* XI. 219–230.; 1237. *H.O.* VII. 23–25.; 1247. uo. 37.; 1256. uo. 51–52; 1270. uo. 120–122. A servusok megosztása hol békésen, hol perlekedéssel igen általános volt. Pl. 1278. *Reg.Arp.* nr. 2526.; 1278. *Burg.O.* II. 121–122.; 1280. *Ph.Rt.* VIII. 300.; 1282. *H.O.* VIII. 225–256.; 1285. uo. VI. 314.; 1293. uo. 399.; 1296. *Á.U.O.* X. 233–238.; 1325. *Zalai O.* I. 185.; 1327. *A.O.* II. 341–342.; 1329. *H.O.* III. 72.; 1333. *Sztáray I.* 77.; 1338. *CD.* VIII/5. 251–252.

kellett adni.²⁷ Hasonlóan változatos arányban kaptak csak szolgákat vagy jelentős birtok mellett dosként az asszonyok férjüktől vagy a férj rokonaitól. Volt, aki dosa fejében megelegetett 2 servusszal. Kállai Mihály „in rebus mobilibus” ménest, szarvasmarhákat, juhokat, sertéseket, fegyvert adott rokona özvegyének, és megtoldotta még egy 6 fővel megszaporodott (multiplicatum) manicipiummal.²⁸

Mint jelentős értékhez ragaszkodtak a rokonok a servusokhoz akkor is, ha valamely módon királyi kézre kerültek. Például 1270-ben V. István latorsággal vádolt két testvér javait foglaltatta le és adományozta el. Az ártatlan — és így a vagyonekobbzástól mentesült — harmadik testvér inkább a megadómanóyozottnak adta egyik birtokát, csak hogy magához válthassa fiverei servusait és ancilláit. Adósság vagy vásárlás alkalmával a kevés pénzzel rendelkező féltől „in estimatione” szívesen fogadták a servusokat is. Szükség esetén elzálogosítottak egy-egy szolgát vagy éppen eladták. Az oklevelek igen gyakran emlegetik a servusokat és ancillákat mint adásvétel tárgyait a XIII. század folyamán, de a XIV. század elején is.²⁹

²⁷ Pl. 1256. *H.O.* VII. 51. leánynegyed fejében adtak 11 „capita servorum et ancillarum, cum suis pueris”-t és 3 libertinust. — 1266. *Sztáray* I. 10–11. 2 terra negyedén kívül adtak 1 ancillát leányával, az ancillának még egy kicsi lányát viszont eladták. — 1283. *H.O.* VII. 182–183. leánynegyediként 1–1 servust adtak. Hozományként adott servus: 1251. *Zichy* I. 6.; 1255. *Á.U.O.* VII. 411. (11 fő); 1270. *H.O.* VIII. 137. (1 fő); 1272. *CD.* V/1. 265–266. (11 fő); 1287. *Á.U.O.* IV. 305. (1 fő); 1290. *H.O.* VI. 71–72. (3 család); 1291. uo. 370–372. (3 család, összesen 16 fő); 1315. *M.E.S.* II. 702.; 1333. uo. III. 232–233. (1 fő).

²⁸ 1216. *V.R.* 160. (2 fő, ingatlan nélkül); 1231. *Á.U.O.* VI. 499. (birtok, szőlő, 2 ökörekefogat és 50 sertés mellett 20 „homines inter servos et ancillas”, valamint az egyik ancilla 2 serdüetlen fiát adták); 1250. *CD.* IV/2. 70–71. („in rebus mobilibus, videlicet equacium, pecudes, oves et porcos, nec non arma eiusdem militaria . . . preterea unum mancipium sex capitibus multiplicatum”); 1260. *H. Oklt.* 39. (2 ancilla); 1267. *CD.* IV/3. 428. (12 fő servus és ancilla); 1274. *H.O.* V. 51. (2 ancilla); 1284. *Á.U.O.* XII. 420. (5 ancilla); 1300. *H.O.* VIII. 407. (6 fő).

²⁹ 1270. *Á.U.O.* XII. 12–14.; 1219. *V.R.* nr. 234. (3 márka adósságot 1 servusszal fizettek meg); 1251. *CD.* IV/2. 122. (8 márkáért vett birtokért fizetség „in hominibus videlicet una ancilla, nomine Neste, et filio suc Michaelae, et in equo, pecudibus, et argento”); 1258. *Ph.Rt.* II. 303–305. (6 servus és 1 libertinus elzálogosítása); 1287. *CD.* V/3. 382. („ancillam Lente vocatam simul cum filio suo Paulo vocato impignoratam”); 1290. *Á.U.O.* V. 17. (1 servust elzálogosítottak, kiváltani nem tudták, s végleg eladták „perpetuo in filios filiorum”. — A servusok adásvétele igen általános.

Ejtettek hadifoglyot is, férfit, asszonyt egyaránt a XIII. században is, noha róluk ritkán tudósítanak források, csak abban az esetben, ha felszabadították, egyezkedtek miatta, vagy eladományozták, mint pl. 1313-ban egy borfői nemes Csehországból hozott hadifoglyát és ennek fiát.³⁰ Ezért nem csoda, hogy az 1288-ban átírt és bővített esztergomi vámszabályzat említést tesz a „venditor servorum et ancillarum”-ról: a szolgák eladása után 40 dénár vámot kellett fizetni. Mivel a servus gyakorta volt adásvétel tárgya, ezért kialakult szokásos árfolyama is, amely átlagosan 3 márkát tett ki vagy ekörül ingadozott. Volt olyan értékes szolga, hogy az átlagár kétszereséért, 6 márkáért kelt el. Máskor az ár az átlag alatt maradt, sőt kisgyermekért még 1 márkát sem adtak. A korabeli földárakhoz viszonyítva egy servus valóságos kis vagyonnak számított.³¹

A fenti esetek kétségtelenül amellettszólnak, hogy a világi birtok servus névvel jelölt szolgáltatói rabszolga-mivoltuktól mindaddig nem szabadulhattak, amíg kategóriájuk egyáltalán létezett, jöllehet számuk, valamint gazdasági és társadalmi jelentőségük a XIV. századra erősen visszaesett. A „proprius servus” állapot maculá-ját az 1330-as, 1340-es években még

Pl. 1232. *H.O.* VIII. 28.; 1235. uo. 420.; 1244. uo. V. 19.; 1255. uo. 25–26.; 1263. uo. III. 12.; 1266. *Á.U.O.* VIII. 156–157.; 1269. *H.O.* IV. 46.; 1278. *Á.U.O.* IV. 178.; 1282. uo. 244.; 1282. *M.E.S.* II. 154.; 1290. *H.O.* VII. 211–212.; *CD.* V/3. 511. és 503.; 1300. *M.E.S.* II. 488.; *H.O.* VII. 295–296.; 1302. *M.E.S.* II. 513.; 1304. uo. 540–541., Pókatelki Kondé cs. lt-a Szlovák Központi Áll. Lt. *OL.*, fkgy. U. 55.

³⁰ Hadifogoly servusokról (ancillákról) kevés oklevél szól, noha általános lehetett, s a hadban forgó világiak (de a királyi birtok hadakozói is) a servus utánpótlást részben így szerezhették, elhurcoltak a nem katonáskodó, helyben maradt lakosságból is. A hadifoglyokért később inkább váltságdíjra számíthattak, s csak akkor tarthatták meg, ha a fogoly vagy hozzátartozói ezt nem tudták kifizetni. Pl. 1270. k. *H.O.* VIII. 126. Kinizsi János „suam porcionem in uno captivo de Bohemia deducto, et in quodam equo in spoliis recepto devenientem . . .” odaadta egy földrészért. 1284. uo. VI. 302. Kaplyon comes özvegye „quandam ancillam suam teutonicam nacione incaptivitate adductam” felszabadította. 1296. *Á.U.O.* XII. 59–60. „filium ancille sue Melka vocate, de bello contra Bosnenses factio in captivitate adducte” ura felszabadította. 1313. *M.E.S.* II. 674–675. Dama „famulum suum . . . in captivitate de Regno Boemia ductum” a sági monostornak adományozta. A fogoly innen 3 márkáért „a uinculis proprietatis” megszabadult.

³¹ 1288. *Gárdonyi* 1936. 237. „Item venditor servorum et ancillarum dat quadraginta denarios usuales.” – A servus árára pl. *CD.* V/3. 503.; *H.O.* VII. 211.; *Sztáray* I. 10–11. Sok adatot közöl *Békefi* 1901. 36. Vö. *Hóman* 1921. 520. skk.

mindig olvashatjuk az oklevelekben.³² A servus-kategoriához tartozás következményeinek, a rabszolga-mivolt velejáróinak oldódása a világi birtokon csak igen szerény mértékben követhető nyomon.

Emelkedés mutatkozik a servus házasságánál. István törvényei még tilalmazták a liber és servus közötti házasságot, rendelkezése szerint ti. ilyen házasság kötése esetén a libert is szolgáskorba taszították. A szolgák egymás közötti házassága természetes, sőt előnyös volt az úr szempontjából, mert a szolgáladékok az úri vagyont gyarapították, „hereditarius servus”-ként közülük egyeseket eladtak, vagy a testvér tulajdonosok osztottak rajtuk, mint más jószágokon.³³

Csak hogy a servus és ancilla együttélését nem tartották azonos, de még csak hasonló minőségűnek sem, mint a szabadok házasságát, amelyet rendszerint vagyoni egyezkedés, szerződés előzött meg, s a házasságkötésnek bizonyára szokásos, ünnepélyes formája volt. A servus maga is vagyontárgy lévén, legfeljebb gazdájától kaphatott asszonyt, ámbar szökött servus ideiglenes átadásánál ez is tilalmas volt, mert az úr elveszíthette a feleségül adott szolganőjét is. A servus—ancilla közti kapcsolat házasság voltát, törvényességét bizonyára egyházi kezdeményezésre ismerték el, amikor a szabad emberéhez hasonlóan a servus házasságát is pap közreműködésével kötötték. Jellemző módon az ancilla házasságának felbonthatatlanságára éppen egy pap hivatkozott a XIII. század elején. Nővére ugyanis egy ancillát követelt tőle. A pap azzal érvelt, hogy a perelt szolganőt már férjhez adta, ezért nem választhatja el „de iure” a férjétől, s nem adhatja a nővérének. Helyette a felperes úrnő egy másik ancillát kapott.³⁴

³² 1338. *T.T.* 1911. 140. Anna asszony „*proprium seu servum suum ad ipsam iure hereditario pertinentem*” felszabadította. — 1346. *DI.* 41019. egy ancilla libertől született lánya „*ex pristina servitutis et condicionis macula*” kivéve aurea libertast kapott.

³³ L. a 18. jegyzetet. *Szabó* 1963. 23. skk.

³⁴ Hogy a házasság mikor kötődött egyházi szertartáshoz (mind a libereknél, mind a servusoknál), nem lehet pontosan tudni. Valószínűleg László és Kálmán zsinati határozatai teremtették meg a feltételeit. A házasságkötésnek a nemesek körében hagyományos formája lehetett. *Pl.* 1298. *Á.U.O.* X. 325. Salamon mester leánya subarraciója alkalmával jelentette ki, hogy mely birtokot adott lányának és vejének, „*in presencia ipsius Salomonis et aliorum nobilium, qui in ipsa subarracione et in contractu nupciarum presentes fuerant*”. Jelen volt még Pál somogyvári apát

Szolgáik házasságának törvényességét a világi urak csak igen lassan ismerhették el, mert mind a XIII., mind a XIV. században előfordulnak olyan esetek, hogy különféle alkalmakkor a servus-családot megbontották. Pl. 1229-ben egy úr a servus-apát egyháznak adományozta dusnokul, a servus feleségén és leányán pedig az úr nővérei osztoztak. Ebben az esetben a dusnokká lett servus szerencsés volt, mert annyi pénzt tudott teremteni, hogy elszakított családját megválthatta. Servus-családok megosztása azonban jóval később is előfordult.³⁵

Más oldalról viszont a XII. századtól egyre sűrűbben szerepelnek olyan servusok, akiknek felesége libera. Az ilyen asszonyokat – ha libertasuk közszabadság volt – éppen státusuk miatt nem is adományozták el férjeikkel, ők önként követhették férjüket az új urasághoz, anélkül, hogy – István törvényével ellentétben – státusuk a házassággal megváltozott volna. Alig fordul elő olyan eset, hogy a férj liber s a feleség ancilla. Valószínű, hogy a servusok mellett feltűnő libera feleségek többsége feltehetően vagy arany szabadsággal felszabadított ancilla lehetett. Az ilyenek számára kevésbé tűnt lealázónak a servusszal kötött házasság.³⁶

A liber vagy libera magasabb státusa a házastárs servilis helyzetét nem változtathatta meg, de megváltozott a gyermekek státusa. Az utódok ugyanis nem minden esetben maradtak servusok. Az ő jogi helyzetüket nem szabályozta törvény, de a szokásjog teremtett bizonyos gyakorlatot. Általában kétféle megoldást alkalmaztak. Egyrészt a „vegyes házasságból” származó utódok fele-fele arányban örökölték szülőik státusát. Pl. 1256-ban egy uraság megengedte, hogy servusának a szabad nőtől született és születendő fiait az asszony rokonai pénzért felszabadíthassák, mivel az

„conpater eiusdem Magistri Salomonis”. – *V.R.* nr. 30. Az ancilla házasságának törvényességét a XIII. század elején elismerte Custodia sacerdos: „Margeritam dederat marito et non potuit eam separare de iure a viro suo.”

³⁵ 1229. *V.R.* nr. 364.; 1270. *CD.* V/1. 73–75. Gotthardus comes végrendeletében a megbontott servus családok egyes tagjai nemcsak más úrhoz, hanem más státusba is kerültek. 1282. *H.O.* VIII. 225–226.; 1285. uo. VI. 314.; 1325. *Zalai O.* I. 185.; 1333. *Sztáray* I. 77.

³⁶ 1141–6. *M.Ksz.* 1892/3. 18. „Hartuigic cum filiis suis absque uxore, que libera est.” – 1199. *H.O.* V. 2–3. „uxore libera”; 1243. *Á.U.O.* VII. 142. a servus feleségeket nem adták el „quia libere sint”. – 1270. *H.O.* VIII. 137. „Wasard servum suum . . . cum filiabus suis de libera muliere procreatis” felszabadítják.

oklevél szerint a már megszületett fiú „apja után félig servus, anyja után félig liber”. Másrészt szokás volt az is, hogy a gyermekek nemük szerint követték a szülők státusát. 1311-ben egy nemes úr birtokokat és ancillákat adott egy másik nemesnek, mivel korábban ennek ancilláját vette „legitime” ugyan, de urának jóváhagyása nélkül feleségül. Közben a házasságból négy leánygyermek született. Ők anyjuk státusát követve ancillák maradtak. Így került sor arra, hogy a nemes úr feleségét, megszületett és születendő lányait megváltsa az asszony gazdájától. Fiúgyermekek születése esetén csak a feleséget kellett volna megváltania vagy egyszerűen megvennie. Bizonyos, hogy az ilyen eset ritkaságszámba mehetett, hiszen hasonló házasság nagy szégyent hozott egy családra, rokonságra. 1300 körül pl. Csepregi Péter nagy perpatvart csapott Zsédeni István comesszel és jobbágyaival, mert leányát akarata és engedelme nélkül az uraság Lőrinc nevű servusával titokban összeházasították. Ez a társadalmi közmegegyezés is hozzájárulhatott ahhoz, hogy az Ars notarialis összeállítója a XIV. század közepén formulát közöl a servus és liber közötti, tévesztésen alapuló házasság felbontásának a módjáról.³⁷

Egy bizonyos, az István-kori házassági tilalom megszegésének büntetlensége, sőt a szolgarendűvel kötött házasságból származó utódok helyzetének némi emelkedése – ha szűk keretek között is – a servus társadalmi megvetettségének enyhülésére és bizonyos javulására utal. Erre az emelkedésre egy másik, szórványosan megfigyelhető jelenségből is lehet következtetni.

A XIII. század elejétől némelykor előfordul, hogy a servus pénzen megválthatta magát, s ezzel aurea libertast szerezhetett. 1225-ben Ipolit fia,

³⁷1256. *H.O.* VIII. 71. Farkas fia Moysa „filium Zombot servi sui Mathey nomine, natum de libera muliere . . . cuius infantis medietas materne cedebat libertati, pro medietate vero que ipsum Moysam contingebat servi predicti . . . manumisit” pénzért. (Az ilyen propriusokat lehet „félszabadnak” tekinteni.) 1311. *H.O.* VII. 364. Adalbert fia, György előadta, „quod non ex datu et uoluntate magistri Dobou duxisset legitime quandam filiam mancipii vel servi ipsius nomine Bench, Elizabeth vocatam, de qua quatuor filias iuxta torum legitimum se habere dixit . . . nolensque eas in iugum servi et ancille committere uel perpetuari . . . eas volens liberare” adott megváltásukért „duo capita hominum Elena et Elizabeth vocatas proprias et hereditarias” és egy tuzsai földrészt. – 1300. k. *Burg.O.* II. 336–337. Csepregi Péter leányát „violenter . . . in loco privato eam invitam detinuerint”, s servushoz kényszerítették feleségül. – *Kovachich* 1799. 86–88.

Albert, a rokonaival közösen bírt dörgicsei földekből öt illető 18 hold földet, 3 szőlőt és kaszálórészt adott el 17 márkáért, kivéve 4 embert (homines), akik a szőlőkhöz tartoznak, és servusi kötelezettségük szerint ezeket művelniük kell. Felszabadítja azonban őket a „szolgaság bilincseiből”, ha mindegyikük magáért vagy akár egyik a másik helyett is 1 márkát fizet Albertnek. 1255-ben Pósa fia Nána comestől követelték mostohaanyjának a házasság idején magával vitt ingóságait, közöttük 11 embert is (homines). Róluk Pósa comes úgy rendelkezett, ha kifizetnek 13 márkát, megszabadulnak az ő szolgálatától. Azután a XIV. század elejéről szól néhány oklevél hasonló esetről. Pl. 1303-ban két uraság – nyilván szorultságból – ancillájuk csecsemő fiát szabadította fel 2 márkáért. 1309-ben egy vásárolt servust, 1323-ban egy örökölt servust 3-3 márkáért bocsátottak el, de szabadítottak fel servust lelki üdvösség reményében és a tőle kapott 1 márkáért is.³⁸

A servusok önmegváltása azonban nem vált mosszá, szokásjoggá. Lehet, hogy a néhány XIII. századi esetben az önmegváltók propriusok voltak ugyan, de már nem servusok. Az oklevelek is hominesként említik őket. Ez a lehetőség a servusok körében inkább a XIV. században volt gyakoribb, a XIII. században ritkaságszámba ment, s a róla szóló híradások már elenyészően kis számuk miatt sem változtatnak a hazai servusok helyzetének összképén.

A világi birtokon élő servusok többségére a fentiek alapján nem lehet jellemző a földhözköttötség sem. Jogi helyzetük századokon keresztül

³⁸ 1225. Veszpr. Kápt. hiteleshelyi levéltára, Instr. regnic. famil. Capsa sub lit. D. 71. *OL* fkgy. U. 25. 1. köteg: „Sane cum quatuor homines videlicet – – [et] Harus ad eadem vineas pertinerent et ex debito servitutis ipsas colere tenerentur – – a servitutis iugo manumisit, si quilibet eorum eidem Alberto pro redemptione sua marcam unam – – eis deficerent.” – 1255. *A.U.O.* VII. 411. „et super iamdictis XI. capitibus hominum ita ordinando, quod solutis XIII. marcis de argento Nana Comiti ab ipsius servicio erunt libera.” – 1296. *A.U.O.* XII. 595–596.; 1303. *M.E.S.* II. 537.; 1309. uo. 612–613.; 1323. uo. III. 34. – Ezek az eseteken kívül olyan servusok önmegváltásáról tájékoztatnak az oklevelek, akik korábban liberek voltak, s adósság vagy szükség esetén önmaguk eladása folytán váltak servussá. Ez a servitus olyan szempontból „ideiglenes” volt, hogy kiváltásuk esetén újból visszakerülhettek eredeti státusukba. *V.R.* nr. 150. egy fiú „pro pecunia in servitute fuit”, s apja 1 márkáért és 1 fertőért megváltotta „a servitute”. Uo. nr. 258. leánytestvért „imminente necessitate . . . in vadio posuissent”.

olyan archaikus bélyeget őrzött, amely az ingó vagyon között tartotta őket. A szoros dominus—servus viszonyt nem oldották fel automatikusan az ehhez egyébként kedvezőnek látszó körülmények sem. A világi úrtól servusa elszökhetett, és így azt a szoros köteléket, amely urához fűzte, megszakíthatta, de legálisan rabszolgai állapotából csak úgy szabadulhatott, ha számára az úr különféle fokú és minőségű libertast adott. Ezért a servus kifejezéssel illetettek jelentős részének az úrtól való szoros függése, ingóság jellege lehetetlenné tette az észrevétlen parasztvá válást, s a dominus—servus viszonyt mint intézményt hosszú időre fenntartotta, jóval tovább, mint a királyi vagy egyházi birtokon.

Mindezt befolyásolták az alábbi tényezők is. A világi birtok servus-népe természetes személy (vagy személyek) tulajdonában állt, nem valamely testületében (pl. egyház), s ez érdekesen hatott a föld mint ingatlan és a servus mint ingó vagyon kapcsolatára is. Az úr érdekei és belátása szerint rendelkezett erről a kapcsolatról, teremtette meg vagy bontotta fel, tette tartóssá vagy múltóvá. A servusnak a földhöz való kapcsolata az urához való kapcsolatától függött. A magánúrnak mint tulajdonosnak a személyében sokkal könnyebben és hamarabb történhetett változás, mint a testületi tulajdonosban, érdekei, céljai sokkal „pillanatnyibbak” és átmenetibbek, gádzálkodása rövidebb távlatú, és jóval kevésbé tette lehetővé a föld és a művelő servus kapcsolatának megszilárdulását, huzamosságát. Teljesen esetleges volt, hogy a servust családjával vagy a földdel együtt adják-e vagy nélküle. Jól szemlélteti ezt bizonyos Tarka fia Pál eljárása. Először eladott 1243-ban 3 servust és fiaikat, feleség nélkül, mert az asszonyok szabadok voltak. Ezek után ő és rokonsága külön-külön adogatta el mohai földjeit. Majd a Mohán összevásárolt földeket az egyetlen vevő 12 év múlva ismét eladta „preter servos et ancillas et alia mobilia”.³⁹

Az úr személyének változása nem segítette elő, hanem inkább akadályozta föld és servus szoros kapcsolatának létrejöttét és állandóságát. Ezt a kapcsolatot azonban az sem biztosíthatta mindig, ha föld és servus aránylag huzamosan volt ugyanannak a magánúrnak a birtokában. Érdekeinek megfelelően az úr bármikor áthelyezhette servusát más helyre, és ezzel máris megszakadt a szolgálta s a korábban rábizott föld éppen hogy létrejött kapcsolata. Így volt ez pl. 1253-ban, amikor Vince és Péter comesek olyan

³⁹ 1243. *A.U.O.* VII. 142–144.; 1255. uo. 410.

földre helyezték servusaikat, amelyet a király később másnak adományozott. A comeseket kötelezték arra, hogy szent György ünnepéig servusaik erről a helyről távozzanak.⁴⁰

A magánúri servusnak a földhöz való kapcsolatát tehát nem helyes sem az ókori colonus, sem pedig a jobbágy földhözköttöttségéhez hasonlítani. Itt a servus és föld viszonyának tartalmát nem jellemzi kielégítően a földhözköttöttség fogalma. A szolga és a föld kapcsolatát az úr tetszése szerint felbonthatta, megteremtette, szabályozta, ingóságként rendelkezve a szolgálával. A colonus és jobbágy földhözköttöttsége viszont azt jelentette, hogy a földhöz való kapcsolatukat az úr nem bonthatta fel és nem változtathatta meg tetszése szerint. Ezért helyesebbnek látszik a világi birtokon a szolga földhözköttöttsége helyett személyhez, úrhoz köttöttségről beszélni.⁴¹

A világi birtokon dolgoztatott servus meghatározó jelentőségű rab-szolga-mivoltának, jogi helyzetének sokféle és bonyolult összefüggése van, de a leglényegesebb bizonyára a világi birtok gazdálkodásából következnek. A servus-munkaerő felhasználásának módját és minőségét, mint a gazdálkodás egyik elemét, az úri föld nagysága mellett elsősorban az befolyásolta, mennyiben volt ez a földtulajdon individuális, elkülönített, kiscsaládi jellegű, és mennyire hatott szervezésére a rokoni vagy szomszédi közösség beleszólása.

A világi urak nagyobb részénél többé-kevésbé individuális tulajdonban az állandó vagy akár időszakos lakhely, rezidencia volt, amelyen az úr családja élt. Itt őrizték az értékeket, ez volt a családi tűzhely. Őrzése olyan fontos volt, hogy a tűz őrét a templomba menéstől is felmentették. Az államhatalom a lakhelynek mint korán kialakult és elhatárolt családi tulajdonnak az intézményes védelméről gondoskodott elsősorban.⁴² Ezek a rezidenciák a XI–XII. században *curtis*, *curia*, a XIII. században emellett és ennek szinonimájaként többnyire *sessio* kifejezéssel jelölten tűnnek fel

⁴⁰ *M.E.S. I. 412.* „super quam terram vidimus domos servorum Vincentii et Petri Comitum . . . et servi saepe dictorum Comitum usque festum Sti Georgii debeant de illa terra abire.”

⁴¹ Európában a servus helyzetére hosszú ideig szintén nem a földhöz, hanem a személyhez köttöttség volt a jellemző. *Bloch* 1963. I. 356. skk. (Serf de la glèbe.)

⁴² *Závodszyk* 1904. 144. 9. §, 150. 32. és 35. §, 176. 12. §, 169. 11. §.

az oklevelekben. Feltehető, hogy ezeknek a XIII. században már azonos értelmű kifejezéseknek korábban eltérő jelentéstartalmuk lehetett.

A curia, curtis, vagyis az udvar a XI–XII. században állandó helyen levő rezidenciát jelentett, házi felszereléssel, sőt gyümölcsösssel. Területe mindenkor több lakóépület és egyéb rendeltetésű építmény elhelyezésére volt alkalmas, akár a nős fiakéra, sőt egész rokonságára is. Pl. Csák Miklós comes 1231-ben és 1237-ben rendelkezett vértesi „udvarhelyéről”. Ezt fiainak „in commune” hagyta. A rajta levő épületeket azonban „az ország szokása szerint” a legkisebb fiú örökölte, de a többi fia is emelhetett ott épületeket tetszése szerint. Miklós comes legkisebb fiának 1273-i halálakor 3 háza volt ott egy tető alatt, ezt testvérei örökölték. 1318-ban Péter fia Jakab mesternek olyan nagyméretű curiája volt, hogy mind őt, mind egész rokonságát és leszármazottaikat befogadhatta.^{4 3}

A sessio=ülés kifejezéshez bizonyos régiesség tapad. A szó korábban valószínűleg a kisebb, s főleg közösségi tulajdonnal rendelkezőknek olyan rezidenciáját jelölhette, amely a földművelés legelőváltó rendszerével periodikusan változtathatta a helyét is, s nemcsak az ideiglenes szálláshelyet, hanem a művelt földterületet is magába foglalhatta. Feltehető, hogy a világi birtokosok egy része a XI–XII. században ilyenféle lakóhellyel rendelkezhetett. A korabeli oklevelek a sessiót nem említik, a kis vagyonú urak ügyleteit amúgy is ritkán foglalták írásba. A XIII. században a sessio gyakran szerepel az oklevelekben, de a földművelés helyének változtatásával mozgása csak jobbágyparasztkörében mutatható ki, az úri osztálynál már rendszerint nem. Eredetileg mindenestre az ő körükben is hasonló, a közösség földterületének megszabott határain belüli „vándorlás” tehető fel abból a körülményből, hogy nemesi tulajdonmegosztások alkalmával vagy büntetésként a XIII–XIV. században többször szó esik az úri

^{4 3} A XI–XII. századi curiákra vonatkozó forrásokat l. *Lederer* 1959. 29. skk.; *Szabó* 1963. 16. skk.; 1231. *CD.* III/2. 227–8. és 1237. *Óm. Okv.* 88.; 1278. *Burg. O.* II. 121–122. „Preterea tres domos sub uno tecto in Wertus . . . cum fundo suo . . .”. – 1318. *Györffy* 1963. I. 202. Acsa. – 1270. k. *Reg. Arp.* nr. 1953. nemesi osztózásnál Miklósnak esküdnie kellett „super una domo, quam impedivit in curia Suga fratris Georgii”, hogy a ház az övé. – 1293. *H.O.* III. 44. „. . . et curia ac edificiis in eadem existentibus . . .” Atyafiaknak közös sessioja, több épülettel pl. 1269. *Á.U.O.* VIII. 247.; 1297. *H.O.* VIII. 47. „necnon sessionibus ac domibus in eadem existentibus”.

curiák, illetve sessiók kötelező áthelyezéséről. 1300-ban pl. Suli István rokona megöléséért nemcsak jóvátételt fizetett, hanem kötelezte magát, hogy arról a sessióról, amelyen eddig tartózkodott, mind az ő, mind jobbágyai épületeit áthelyezi egy másik földjére. A kisebb vagy nagyobb rokoni tulajdon megfelelő felosztásával udvarát ki-ki köteles volt a saját részére jutott területre áthelyezni (*translocare*), vagy megállapodtak, hogy az osztály ellenére udvarhelyeiket nem cserélik, hanem ki-ki ott lakja, ahol addig. A *curia*-*sessio* szűkebb családi tulajdoni jellegét fejezi ki sövényvel vagy árokkal való körülhatároltsága és kapuval való ellátása.⁴⁴

A servusok és ancillák egy része (kis vagyonú uraknál talán az egésze) ezeken a rezidenciákon lakott és tevékenykedett, őket a szakirodalom „házi” szolgaként tartja számon, és közjük a családtalan szolgákat számítja.⁴⁵

A nagyurak udvarházainál élő servusok száma nem lehetett csekély. A primitív viszonyok között, amikor majdnem minden munkát kézi erővel végeztek, sok servust és ancillát kellett a különféle teendők ellátására csoportosítani. Különösen olyan urak rezidenciáin összpontosíthaták a szolgák és szolganők sokaságát, akik állandó kíséretet és valóban „udvart” tartottak, és nemcsak az atyafiságot, hanem alkalmasint a királyt is vendéglátták.⁴⁶

⁴⁴ 1274. *Gárdonyi* 1936. 143–145. „quod si jobgiones dominarum voluerint sessionem suam unquam transmutare, aut a loco in quo nunc resident, in alium locum voluerint se transferre . . .” Vö. *Makkai* 1957. 471. skk. – 1300. *H.O.* VII. 285–286., nemesi curiák, sessiók áthelyezésére l. még pl. 1275. *Burg.O.* II. 76–77.; 1279. *Á.U.O.* XII. 267–268.; 1288. *H.O.* VIII. 259–262. „domos suas et curias in suam partem remove tenebuntur”. 1328. *CD.* VIII/3. 318–320. „sed ante idem festum quaelibet partium sua aedificia ad proprias portiones de novo sibi devolutas, quo voluerit transferre tenebitur”. – Az udvarház körülhatároltságáról viszonylag későn tájékoztatnak oklevelek, az árok lehetett a régiebb és egyszerűbb elhatárolási forma. L. *Méry* 1962. 211. skk. Pl. 1275. *Á.U.O.* IX. 139. „per portam curie Martini”; 1300. uo. X. 410–411. „super quamdam sessionem sive curiam sub una porta in dicta terra Tulman existentem”; 1300. *H.O.* VII. 288. „qua sepes curia et ortus eius circumdederunt”; 1339. Uo. III. 139. „unam curiam fossato circumdatam”. A nemesi telkekről is l. *Major* 1960. 34. skk.

⁴⁵ *Szabó* 1963. 28–29.

⁴⁶ Pl. 1177. k. *Ph.Rt.* I. 605. III. Béla „in domo Scene comitis” adott ki oklevelet. – 1236. *H.O.* VI. 32. Chelei házában volt és ítélkezett Kálmán király. Valószínű, hogy a több curiával rendelkező urak a XI–XII. században kíséretükkel szintűgy

A servusok, ancillák munkáját gazdáik bármire felhasználhatták, teendőiket változtathatták. Kivételesen fordult csak elő, hogy a világi úr egyszerűen szolgálatuk neve szerint nevezve csoportosítsa őket. A házi szolgák dolga volt az udvarház karban- és rendben tartása, uraik kiszolgálása, az udvarháznál tartott állatok gondozása, az élelmiszerek, italok, rostnövények, a gyapjú tárolása és feldolgozása. Ezeknek a feladatoknak egy része a servusokra, más része az ancillákra hárult. Voltak kifejezetten női munkák. 1199-ben az eladományozott ancillák kötelessége volt kenyérsütéssel, mosással, őrléssel szolgálni. A „pedagoga ancilla” a gyermeknevelésnél segídezhetett.⁴⁷

Mivel a nagyurak háziszolgáinak jó része az agrártevékenységben nemigen vett részt, emelkedésük különösen munkájuk serénységétől és az ezt honoráló úri kegytől függött. Helyzetük előnye az egyéb servusokéval szemben éppen az volt, hogy őket uraik személy szerint is jobban ismerték. Esetenként az is számított, hogy mióta „honosodtak” meg az úr udvarán. Benedek comes külön rendelkezett a „háznál született” szolgáiról. Velük a maga szűkebb keretei között éppúgy megkülönböztetett módon bánhatott, mint ahogyan Kálmán király is más elbánásban részesítette az országban született vagy a magyar nyelvű servusokat a szolgakereskedelemben. Az urak elsősorban házi servusaik munkabírását értékelték. 1276-ban pl. nemesek között servusok miatt folyt per alkalmával az egyik fél kötelezte magát, hogy a megállapított szolgákon felül olyan servust vagy ancillát ad át, aki kisebb munkák végzésére alkalmas, vagyis koránál vagy fizikumánál fogva nehéz munkát rábízni nem lehetett. A háziszolgák kiszolgáltatottságuk ellenére is a patriarchális szolgaság emlékét őrzik. Noha az úr tetszése szerint bánhatott velük, helyzetüket mégsem jellemezte valamely uniformizált egyformaság. Egyeseket inukszakadtáig dol-

„vándorlásban” voltak, mint királyaink, hogy javaikat feléljék. Külföldön I. *Duby* 1962. 108.

⁴⁷1061. *Kumorovitz* 1964. 53–54. A „sex mansiones operarii sunt balneorum . . . tres mansiones cubiculariorum”; 1135. *CD. Slov.* I. 71–72. a „Janiatores”, „pistores”; 1116–31. *Ph. Rt.* I. 595. az „ad opus mansionarii” s hasonló munkákra fogott servusok feleségestől a házi szolgák közé sorolhatók. – 1199. *H. O.* V. 1–4. az ancillák „serviant ei in panibus adsandis et vestibus lauandis, in molendo et hys similibus”. – 1227. *CD.* III/2. 106–107. felszabadított ancillák között „Martina filia Paedagoge Mariae”.

goztathatott, másokat meg éppen lovaskísérőnek, serviensként alkalmazott, esetenként valamilyen fokú felszabadító aktussal is megtoldva. Az is jutalmazásnak számított, ha az ancilla fiát maga az úrnő tartotta keresztvíz alá.⁴⁸

A háziszolgáknak egy része családjával együtt húzódhatott meg az úri udvarházon. Az úr személye körül tevékenykedő és az úr környezetében élő servus-családok lehettek azok, amelyeknek egyes tagjait, legfőként a gyermekeket a szülők „hű”, vagy „érdemes” szolgálataiért felszabadították. Ennek ellenére éppen az úri udvarházon élő házi szolgák maradtak legtovább szoros rabszolgai kötöttségben. Házi servusokra, ancillákra ugyanis sokkal tovább volt szükségük a nagyuraknak is, mint a termelőmunkában.⁴⁹

A servusok jelentős hányada termelőmunkát végzett. Adományozásokról, egyházak alapításáról szóló adatok szerint szerepük a földművelésben, a szántás-vetésben volt a legfontosabb, mégpedig úgy látszik sokkal jelentősebb, mint az állattartásban. Az adományozott servusok zöme ökörekefoggal együtt tűnik fel, s őket rendszerint „mansi-domus-familia servorum”-ként veszik számba. Egy részük olyan prediumokon dolgozott, ahol úri curia nem volt. Ők mindenesetre az úri udvarháztól független tevékenységet folytattak, ott laktak, ahol munkájukat végezték. A szakirodalom őket „házas-földes”, önálló gazdasággal rendelkező parasztoknak tekinti.⁵⁰ Az ilyenek számbeli gyarapodása együtt járhatott a világi birtok

⁴⁸ 1171. *Óm.Okv.* 46–48. Benedek comes „dedit filie sue vernulos”, összesen 16-ot. (Vö. Kálmán király megkülönböztetésének szempontjait a szolgakereskedelemben: *Závodszky* 1904. 193. 77. §) – 1276. *H.O.* VII. 334–335. „quendam seruum vel ancillam habentem habilitatem minuta seruicia faciendi”. – 1222. *CD.* III/1. 327. Servusokat nemcsak felszabadítottak, hanem szőlővel, földdel, malommal jutalmaztak. – 1227. uo. III/2. 107. felszabadítják többek között Benedek servust „quem domina uxor mea leauit de fonte”.

⁴⁹ Pl. 1220. k. *Burg.O.* I. 78. Poth comes figyelembe véve „devotum servicium servi nostri nomine Joachini et iuris iter fuit, ut intuitu fidele servitorum ipsius a servili condicione... cum filiis et filiabus et cum omnibus posteritatibus”, felszabadította. – 1264. *Zichy* I. 13–14.; 1284. *CD.* V/3. 271.; 1286. *Á.U.O.* IV. 288–289.; 1289. *H.O.* VIII. 269. Háziszolgák lehettek Béc nb. Miklós várában is: 1278. *Á.U.O.* IV. 173. „servos suos et ancillas, arma, victualia et alia bona sua, que in Castro Herichon vocato... habuerat” 75 márkáért eladta. A XIV. századi házi szolgákra is sok adatot közöl *Székely* 1953. 14. sk.

⁵⁰ *Szabó* 1963. 30–32.

növekedésével és területi szórtságával, amely tényezők eleve lehetetlenné tették a szolganép egy helyen való koncentrálását. A szolgák számától függetlenül, gazdaságossági szempontból is sokkal előnyösebb volt a családok szolgák curián kívüli, külön házakba való telepítése azokon a helyeken is, ahol úri rezidencia volt. Így a szolgacsaládokra hárult a birtok leendő munkaerőit kitevő gyermekeik nevelése és mindennapi falatjuk előteremtése. Másrészt a hosszú, téli mezőgazdasági holtidényben különösen fontos lehetett, hogy ne az urat terhelje közvetlenül szolgacsaldjai ellátásának, etetésének gondja olyankor is, amikor nem tartott igényt naponta az udvarház körüli robotmunkájukra.

Mindamellettt kérdéses, lehet-e az ilyen, udvarházon kívül – vagy akár udvarház nélküli prediumra – telepített servusokat valójában házas-földes szolgáknak tekinteni, azaz volt-e önálló gazdaságuk? Ez ugyanis feltételezné, hogy terheik között a termékjáradék is szerepeljen. Termékjáradékaikról azonban az oklevelek hallgatnak, még azoknál a servusoknál is, akiket mansionként vagy házanként vettek számba, holott más úri propriusoknál (pl. a libertinusoknál) többek között ezt a terhet is felsorolják. László és Kálmán törvényeiben van ugyan utalás a servusok termékben lerovandó dézsmájára, illetve adójára, ezek a cikkelyek azonban nem csupán és nem elsősorban a világi birtok servusaira vonatkoznak. Ezenkívül a tizedet egyházi és nem úri felsőség címén hajtották be. A világi birtokon önálló domusban élő servusoktól a tized szedése sokkal inkább az egyház szemében „szent tehernek” számító dézsmakötelezettség szigorúságát és egyetemességét mutatja, mintsem az illető servusok külön gazdaságát. Tőlük uruk munkát, az egyház pedig terméket követelt szolgáltatásként, más-más szempont szerint róttak rájuk terhet, és a tizednek tőlük való beszedéséből sem gazdálkodásukra, sem a világi birtokon betöltött szerepükre nem volna helyes messzemenő következtetést vonni.⁵¹

A világi birtok servusaira jellemző sajátosság, hogy a munkaeszköz, az ökörekefogat nem az ő tulajdonuk. Az úr ugyan szoros kapcsolatot teremt servus és munkaeszköz között, egy ekéhez átlag 2–4 családot rendelve, de anélkül, hogy ezzel a servust önálló, külön gazdasághoz juttatta volna.

⁵¹ *Závodszy* 1904. 165. 40. §. „... a filii vero aut servis, qui per se habent domos suas, accipiant decimam de omnibus, que habent”. Uo. 205. 67. §. Kálmán intézkedése kifejezetten az egyház servusainak a termékjáradékáról rendelkezik.

Ezért a világi birtok szántás-vetést végző servusát nem házas-földes, önállóan gazdálkodó alynak, hanem csupán házsnak, azaz önálló háztartással rendelkezőnek lehet tekinteni. Ennyit fejez ki csupán a számbavétel is: „domus-mansio servorum”. A világi birtokon a servusok mansiója – kivételes esetektől eltekintve – szinte az egész Árpád-korban megtartotta eredeti jelentését: család, háznép, ház. A mansio körükben még a XIII. századi források szerint sem lett azonos a paraszti curiával, sessióval, azaz nemigen bővült paraszti telekké, kis gazdasági központtá, mint ahogyan a királyi vagy az egyházi birtok szolgáltató népeinél vagy a világi urak magasabb szintű propriusainál történt.⁵² A servus „gazdálkodása” éppúgy az úri házi gazdaság keretei között maradhatott, mint Európa korábban fejlődő területein a servus casatusé. Az a darab föld, amelyet az úr eszközeivel művelt, csak ideiglenesen kapcsolódhatott házához, mert a rábízott földet az úri házigazdaság kötelékén belül, annak gazdálkodási ciklusaihoz igazodva vehette művelés alá vagy hagyhatta el.⁵³

A világi birtokon a servusok termékjradékáról azért nem tesznek említést az oklevelek, mert többségüknél ilyen nem is igen lehetett. Őket az úr persona voltak ellenére is termelőeszköznek tekinthette, s mint ilyet robotoltatta, munkaerejüket használta ki, és az általuk a rájuk bízott földön is termelt javak egészére úgy tarthatott igényt, mint prédiума hozamára. A servus családok fenntartása ebből a szempontból az úr gondja is volt, nemcsak kedvező termés esetén, hanem a vissza-visszatérő ínséges időszakban is. Az ilyenfajta gazdálkodás azután sajátos, de természetes funkciót is hártott bizonyos körülmények közt az úrra. Birtoka leltárának ugyanis legértékesebb részéhez tartozott az eleven munkaerő, a szolga. Megőrzéséhez, munkaképességének fenntartásához az úrnak életbevágó érdeke fűződött, ezért esetenként az éhhaláltól való megmentéséről szintén

⁵² A mansio kifejezés eredetileg a servilis-státusú szolgáltatók körében volt használatos. A curia (sessio) ellenben elsődlegesen a saját földtulajdonnal, majd másodlagosan földesúri birtokon élő, de önálló gazdasággal rendelkezők rezidenciája volt Nyugat-Európában is, Magyarországon is. Servilis-státusú szolgáltatóknál a mansio főként a királyi és egyházi birtokon kezdett a curiával azonos értelmű lenni, a világi birtok servusainál a XIII. század folyamán is szolgálcsaládokat számon tartó egység volt. *Dölling* 1958. 59. skk.; *Bolla* 1961. 107. skk.

⁵³ *Duby* 1962. 101–107. és 421–424. A XI–XII. században is sok „házi” és „házas” servus volt, ez utóbbiak is az úrtól kapták az ételmet.

az úrnak kellett gondoskodnia a rendelkezésre álló központi élelem-tartalékból. Ez a körülmény tehát a servusnak végső veszedelem esetén pusztá léte fenntartását biztosíthatta.

A servus ellátása a művelésére bízott prédiundarab terméséből analogikusan volna elképzelhető. Vagy úgy, hogy ebből a termésből bizonyos hányadot tarthatott vissza, amint azt a Kálmán-kori zsinati határozat az egyházi servusokról írja, hogy ti. az úr ökreivel szántó servusnak a termés egyharmada jár, kétharmada pedig az úré. Vagy úgy, hogy az úr becsülte fel a servus-család szükségletét, és átadta a termésből az ellátásukat fedező élelmet. Ezt kiegészíthette a rájuk bízott állatokból bizonyos szaporulattal, amely részint táplálékul, szerencsés esetben külön kis vagyonkáu is szolgálhatott, amint pl. Angliában a XI. században Hódító Vilmos uralkodása előtt rekonstruálható. Az angliai földesúr ugyanis különválasztotta az önálló gazdasággal rendelkező censuálisait, s a csupán önálló háztartást vivő servusait. Ez utóbbiaknál előírta, hogy az általuk termelt javak mennyiségétől függetlenül milyen és mennyi élelmet kapnak évi ellátásukhoz, s a rájuk bízott állatok szaporulatából hány és milyen minőségű állatot tarthatnak meg.^{5 4}

Ákár egyik, akár másik módot választotta a világi földesúr — ezt forrásanyag hiányában nem lehet eldönteni —, servusai számára a mindennapi élelmen túl nem sokat hagyhatott. Az is igaz, hogy az úr háztartásától függetlenül élő, külön házban lakó servus kezén maradt termék tizedére már szent László korában igényt tartott az egyház. A mennyiség azonban nem kecsegtetett jelentős jövedelemmel, mert a rendelkezés azt a lehetőséget is számításba veszi, hogy sok helyen csak 10 vödör vagy ennél is kevesebb gabona van, ez után pedig nem szedhetek tizedet. A servus-családok zöme azonban nem fordíthatta munkaerejét és idejét csupán a

^{5 4} *Závodszy* 1904. 205. 67. §. — *Liebermann* 1903. I. B. 448. skk., pl. a servus-kanásznak, aki az úr kondáját őrzi, jár 1 malac, valamint ennek a leendő szaporulata akkor, ha a szalonnát és a sonkát „rendesen elkészítette”. Ezzel szemben a censuális kanász, aki az úri udvarháztól függetlenül, saját gazdaságában él, évente átlag 15 sertést szállít levágásra. Amit a kanász ezen a 15-ön felül nevel, az övé. „Ezen kívül sokféle munkára kell készen állnia és legyen lova az úr szükségletére.” Más esetben pl. a seminátor a vetési időszakban kap egy tele kosár magot, ha munkáját jól elvégezte. Egy ancilla kap 8 font gabonát a megélhetésre, 1 juhot, vagy 3 dénárt téli ellátásként, 1 mérő babot a böjti időszakra, nyárra pedig savót vagy 1 dénárt stb.

rábízott földdarab művelésére, mivel az úr korlátlanul rendelkezhetett felette, s a család minden tagját, férfit és asszonyt, bármikor, bármilyen munkára parancsolhatta. Valószínűleg ezzel függ össze az a jelenség, hogy az oklevelek a servus-mansiók számbavételénél legtöbbször név szerint felsorolták az apa mellett az összes családtagot, feleséget, fiú- és leánygyermekeket egyaránt, mivel a család minden tagja bármikor munkára fogható volt, s nem vették figyelembe a servus-feleségeknek a gyermeknevelésben és a saját kis háztartásban adódó feladatait.⁵⁵

A családos, önálló háztartásban élő servus részére a birtokon elfoglalt helyzete még ilyen szűk keretek között is gazdaságilag csírájában megadta az önálló gazdaság megteremtésének lehetőségét. A forrásokból jobban ismert egyházi nagybirtok szolganépe ezt a lehetőséget gyakran és tömegesen valóra is válthatta, s szinte észrevétlenül vált paraszttá. A világi birtokok gazdálkodása a házi gazdaságok viszonylag késői és rendkívül egyenetlenül végbemenő felbomlásával – ez fontos, megkülönböztető jegy – a servus-nép egy részének lehetetlenné tette az „észrevétlen”, lassú paraszttá válást, s a rabszolgaságot mint intézményt hosszú időre fenntartotta.

A servusnak éppen a mindenféle szolgálatra kötelezhetősége és tulajdoni mivoltának egész tevékenységét közvetlenül befolyásoló jellege lehet a magyarázata annak, hogy a világi kis-, esetenként a nagybirtokon is gazdálkodásuk sajátosságainak megfelelően egyaránt hosszú ideig megmaradt ez a kategória, megtartva nevét is, a servust, amely egészen általános karakterű, s ritkán fejezett ki meghatározott szolgálathoz való kötöttséget.

Ilyen körülmények között feltehető, hogy a servus – a súlyos és sokrétű úri megterhelés és családja eltartásának gondja mellett – igen intenzív munkára kényszerülhetett, hogy valamit is megtakaríthasson. S még ilyenkor sem szegődött mellé mindig a szerencse, mert az úr nem csak servusával,

⁵⁵ L. az 51. jegyzetet. Valószínű, hogy a törvény a servus kifejezést átfogó értelemben alkalmazza általában a propriusokra. Az egyházi servusoknál mindenestre azonos terminológiát alkalmaztak a saját termelőeszközzel rendelkező s az ennek híjával levő servusra is. – Servus családok adományozásánál vagy név szerint felsorolták a nőket is, vagy összefoglalóan „cum uxoribus filiis et filibus” pl. *Óm.Okv.* 79–80. és 88–92.; *H.O.* II. 2–5.; *CD.* IV/2. 120.; uo. 469–70.; uo. V/2. 110–11.; *Burg.O.* I. 34.; uo. 304.

hanem ennek javaival is rendelkezhetett, és meg is foszthatta tőle.⁵⁶ Ha a servus szerencsés esetben saját igavonó vagy fogatos állatra tudott szert tenni (ami gyakran éppenúgy generációk szívós munkájának az eredménye lehetett, mint századok múlva egy darabka föld megszerzése), alkalmassá válhatott arra, hogy a földesúri üzem mellett vagy ebből kihalítva külön kis gazdasága legyen.

Az ilyen servusok helyzetében adva voltak az úrhoz fűződő szoros kötelék lazulásának és a rájuk bízott földhöz való kapcsolat megszilárdulásának gazdasági feltételei. Ha az úr érdeke úgy kívánta, akkor jóváhagyta és elősegítette az ilyen kapcsolatot. Ezzel a fejlődéssel párhuzamosan kezdett a rabszolgaság sorvadni és visszahúzódni először a nagyúri birtokon, helyenként már a XI–XII. században, nagyobb mértékben pedig a XIII. század folyamán. A birtokosztály megtörténtével, a tömeges adományokkal, birtokállományuk szétszórtságával a robotoltató házigazdaságot már nem lehetett fenntartani.

A servusok meghatározott helyhez és feladathoz kötése az úri birtoknak korán individuális tulajdonba került részein ment végbe: a szőlőknél, a malmoknál és a halászhelyeknél. Ezeknek a területeknek a művelése, illetve kezelése és karbantartása – amellet, hogy helyük állandósult – emberöltőnyi feladat volt. Az ilyenek végzéséhez való kötődés nemcsak a servusok szakértelmét és tapasztalatát növelte, hanem esetenként a pusztá megélhetősen túli jövedelemhez is juttatta őket. Mint a szőlők művelésére vagy a malmok, halászhelyek kezelésére odahelyezett, erre rendelt embereket kezdték foglalkozásuk neme szerint vinitorként, piscatorként és molendinatórként, vagy egyszerűen hominesként leltárba foglalni. „Földhőkötöttségük” előnyös volt gazdasági és jogi emelkedésük szempontjából egyaránt. E tekintetben is érdekes, hogy az úr által engedélyezett

⁵⁶ Adományozásnál vagy adásvételnél soha nem említik az oklevelek, hogy a servusnak bármilyen ingósága lett volna. Ahol ilyenről szó van – rendszerint az egyház számára adományozottaknál – az adományozás alkalmával adják a servusnak, valamilyen fokú „libertasszal” együtt. 1256. *Zichy* I. 11. a servusnál magasabb szinten levő libertinus eladásánál is kikötötték: „bona dicti libertini” az úré marad, az eladott libertinus nem viheti magával. Hatványozottan előfordulhatott ilyesmi a servusoknál.

önmegváltásról először szőlőművesekkel kapcsolatban maradt fenn – legálabbis eddigi ismereteink szerint – világi birtokon adat.⁵⁷

Ugyancsak az individuális tulajdonon figyelhető meg a szántó-vető munkát végző servusok háztartásának önálló gazdasággá bővülése is. Ilyenek lehettek a Csapó comes „porcióján” lakó „servi ascripticii”, akiknél már az elhatárolt úri birtokrész önálló művelése lehetett a fő teendő. De voltak olyanok is, akikről a végrendelkező úr kijelentette, hogy testvérei „birtokocskáikkal” együtt örököljék őket. Zozimas püspök szintén olyan hereditarius servusokat és saját tulajdonában levő (örökölt és vásárolt) földet hagyományozott Somogy megyében, amelyből 9 hold, egy helyen fekvő trágyás földet az adományozott servusok művelésére bízott, s elrendelte, hogy ennek fejében gabonajáradékot fizessenek. Az ilyen szolgálk vagy „homines” termését már nem kezelték a prédiumpok hozamaként. Ez fontos változás volt a szolgáltatás szerkezetében, s gazdasági tekintetben mintegy kirántotta a talajt az illető termelő rabszolgasorban tartása alól. Ezért a bármilyen kicsiny, de önálló gazdasággal rendelkező servust már nem is nevezték servusnak, hanem más jogi kifejezéssel jelölve foglalták őket lajstromba.⁵⁸

⁵⁷ Pl. 1116–31. *Ph.Rt.* I. 602. „Tradidi ergo quatuor hominum capita simul cum vinea et molendino, scilicet Burd ad eandem vineam excolendum et Scipched ad molendinum cum sua uxore Scinissa.” – 1146. uo. I. 597–598.; 1121. *M.Ny.* 1927. 360.; 1171 *Óm.Okv.* 46–46.; 1199. *H.O.* V. 1–4.; 1222. *CD.* III/1. 325–328.

⁵⁸ 1253. *Zalai O.* I. 25–26. jól megfigyelhető az új és régi szervezésű birtok servusa. Csapó comes feleségének elpusztult prédiumpát „suis expensis propriis cum servis, aratris, vineis, piscinis, molendinis ac aliis utilitatibus reparando ditaverit”; saját birtoka régebbi szervezésű lehetett: „porcio que ipsum contingit, ad ecclesiam sancti Georgii cum servis ascripticiis et ancillis suis utpote possederat”, ezt feleségére hagyta. – 1225. k. *CD.Slov.* I. 226–227. Az oklevél töredékessége miatt nem lehet megállapítani, hogy az ugyanitt szereplő 2 terra-részen adományozottakhoz hasonlóan a Curtag prédiumpon „cum omnibus suis possessiunculis” adományozott emberek servusok-e vagy más propriusok. Vö. *Györffy* 1963. 456. (Kurteg). – 1264. *M.E.S.* I. 502–503. Zosimas „terram nostram Berey nuncupatam, tam hereditariam, quam empticiam, ad nos solum pertinentem . . . preterea duos servos filios Zumbuth fugitivi servi nostri hereditarij, Paulum, scilicet et germanum eius et similiter predictum Zumbuth patrem eorum si redierit, dedimus, contulimus . . . Predictis eciam servis dedimus et reliquimus ibidem novem iugera terre fimate, in uno loco existencia, et volumus, quod ijdem servi et eorum heredes seu successores . . . uiginti cubulos farine de frumento bono et totidem cubulos de Annone, cum cubulo Symigiensi, annuatim soluere teneantur.”

A rabszolgákkal folytatott gazdálkodás a nagybirtokok többségén már a XIII. században erősen visszaszorult ugyan, de a kisbirtokon még ekkor is virágkorát élte. Ennek a jelenségnek többféle oka lehetett. Az egyik fő ok kétségtelenül abban keresendő, hogy az úri kisbirtokosok servusainak száma csekély volt. Ők nem tarthattak külön házi- és külön föld- vagy szőlőműves szolgákat. Az ő servusaik „mindenesek” lehettek, mindig olyan feladat megoldására fordítva munkaerejüket, amelyre éppen szükség volt. Másrészt körükben a családi osztozkodás későbbben következett be, mint a nagy vagyonú uraknál. Ez a körülmény az egyesek által esetleg időszakosan művelésbe vett területtel való rendelkezést és a tervszerű gazdálkodást még akkor is megnehezítette, ha több szolgálcsaláddal rendelkeztek. Mivel a közösség teljes jogú tagjai ők, az urak voltak, nehézségbe ütközött volna tulajdonostársaikkal elismertetni szolgálók önálló gazdaságvitelét, mert ebben a jogosult tulajdonostársak a maguk jogának sérelmét is láthatták volna.

A földtulajdon megosztása körükben újabb kis prédiuumokat hozott létre, mintegy újratermelve a házigazdaságot. Sokan még földjük teljesen egyéni tulajdona mellett is ennek kicsisége és a szolgák aránylag csekély száma miatt képtelenek lettek volna felszínén tartani magukat, ha földjüket szolgálók parasztgazdaságává alakítva, pusztán a tőlük befolyó termékjárdákra lettek volna utalva. Ezért náluk a servitus archaikus rabszolgaság jellege tovább fennmaradt, és a servus fő vagyontárgynak számított. Egy-egy szolga felszabadításánál vagy eladásánál sokszor megjelent a széles körű kisúri rokonság apraja-nagyja, hogy beleegyezésükkel elejét vegyék a későbbi perlekedéseknek. Osztályos atyafiak voltak ugyanis nemcsak a földben, hanem a servusokban, ancillákban is.⁵⁹

⁵⁹A kisebb vagyonú urak birtokmegosztásával késői házi gazdaságok keletkezésére l. Szabó 1963. 30., 315., és 323. Vö. a 14. jegyzettel. — A „házi”, illetve „mindenes” servusok fontosságára pl. 1260.k. *Ph.Rt.* X. 524.; 1272. *Reg.Arp.* nr. 2168.; 1286. *Á.U.O.* IV. 288.; 1293. uo. V. 89.; 1306. *M.E.S.* II. 563.; 1308. uo. 584.; 1324. *H.O.* III. 72.; 1327. *A.O.* II. 341–342. miután Sándor fiai az örökölt földet megosztották, „item facta divisione aliarum rerum suarum... duo capita hominum, 4 equi de equacia, 4 pecora, 19 oves, 17 porci, 2 marce, una lorica, quatuor marcis estimata” az egyiké, s ugyanennyi ingóság jutott a másiknak is. — 1333. *Sztáray* I. 77. két servusokon perlekedő félnek 4–4 servus jutott a probi virivel való egyezés alapján.

A XIV. század közepére a servitus mégis végleg lehanyaglott, számuk a többi szolgáltatóhoz viszonyítva elenyészően csekély lett. Maradékaik megtalálhatók ugyan a nagy- és kisbirtokon egyaránt, ez utóbbin mindeneként, a nagyuraknál pedig részben háziszolgákként, részben viszont — a birtok egészéhez viszonyítva — olyan kis területek robotos földműveseként, amelyeken az úr saját ekéjéhez tartott vissza földet. Ilyen servusai lehettek a Putnoki testvéreknek. „Hereditarius” servusaik ott voltak, ahol apjuknak „saját ekéjéhez” visszatartott földrésze volt. De már esetenként az ilyenek is önállóbban tagolódhattak a többi, más jogállású, helyi szolgáltatók közé, mint elődeik egy századdal korábban. Az agrártevékenységet folytató servusokat a világi birtokon a XIV. században kezdik conditionariusoknak nevezni, s már nemcsak domusaik, hanem curiáik is feltűnnek, ami az önálló gazdálkodás bizonyítéka. A pécsi püspökség tizedszedési jogáról szóló XIV. századi hamisítvány ennek megfelelően a nemesek kétféle servusáról rendelkezik. A nemesek servusai ti. eszerint általában kötelesek a tizedet megfizetni, kivéve azokat, akik uraik ekéjéhez tartoznak. Mivel az ilyen ekék utáni hozam akkor is a földesurat gazdagította, a hozzájuk tartozó servusok után ő fizette a tizedet.⁶⁰

A servusok a világi birtokon igen jelentős szerepet tölthettek be: ők voltak a földművelés úttörői. Ővelük végezgették uraik első renden az irtást, gyeptörést, ők tették az úri birtok kisebb vagy nagyobb részét szántás-vetésre alkalmassá.

A servusok nagy többsége nem közvetlenül olvadt be a jobbágyparasztságba. Igaz, hogy a XI–XIV. században sokukat arany szabadságra szaba-

⁶⁰ 1338. *CD.* VIII/5. 248–252. a putnokiak elsősorban a hospesek által lakott locus sessionalisokban vagy curiákban osztoztak. Megosztották azt a szántót is, amelyet apjuk, „cum proprio suo aratro coli fecisset”, s itt 5 servus és 2 ancilla az egyik féle, 3 servus és 5 ancilla a másik féle. Hasonló osztály a hegyeshalmi nemeseknél 1329. *H.O.* III. 99. és *Zalai O.* I. 185. — 1333. Sztáray I. 77. „quod dictos servos seu condicionales suos in duas partes coequales inter se divisissent”; 1343. *T.T.* 1907. 85. a fiak anyjuknak adtak „unam mulierem conditionalem”. — *Székely* 1953. 14. „fundo ac vineis servi”, „fundus curie servi”. A XIV. századi világi birtok servusai helyzetének alakulására, felszabadítására is sok adatot közöl *Székely* 1953. 14–15. — Az egyházi tizedszedésre *R.M.A.* 395., „Servi autem nobilium prorsus omnes, preter illos solum, qui in aratris suorum dominorum obsequuntur, cum de illis eorum domini decimas integras persolvant”. Vö. *Reg.Arp.* nr. 544. *Pauler* 1899. II. 590–592. szerint Károly Róbert-kori hamisítvány.

dították, de ezek a servusok összességéhez viszonyítva mégis kisebbségben voltak. Az ilyenek számára juttatott arany szabadság, vagyis a szolgasorból való végleges kijutás lényege a vagyontárgyiságnak, az úri tulajdonban állásnak, illetve a személyhez kötöttségnek a megszűnése volt.

A feljebb emelkedésnek azonban nem a teljes libertásra való szabadítás volt az egyetlen formája, hanem több fokozata létezett. Ezek a fokozatok annak a mértéknek feleltek meg, amennyire az úr személyéhez való kötöttség lazult, oldódott és közelített a teljes szabadsághoz. E kötöttség oldásának, a rabszolgasorból való kijutásnak az egyes fokozataival rendszerint ama szerepben és helyzetben is meghatározott, lényeges változás szokott együtt járnival, amelyet az addigi servus a világi úr birtokának gazdálkodásában betöltött és elfoglalt.

A servusok tömegének a felemelkedése, parasztosodása a világi birtokon közbülső fokozaton át ment végbe. Azokat a servusokat ugyanis, akik nemcsak önálló háztartással rendelkeztek, hanem önálló gazdasághoz is jutottak, libertinusoknak nevezték.

2. A libertinusok .

A XIII. század folyamán a servusok száma, különösen a nagyobb világi birtokokon, észrevehetően megfogyatkozott. Ez azonban nem jelentette azt, hogy az úri tulajdonban álló szolgáltatók száma is csökkent volna. Amennyire kevesbedett a servus kifejezéssel jelöltek száma, annyira növekedett egy másik szolgáltató kategóriáé: a libertinusoké.

A szakirodalomban a libertinusok helyzetének megítélése eddig még nem egyértelmű és világos. A kifejezetten nekik is figyelmet szentelő, régebbi tanulmányok helyzetüket összefoglalóan úgy jellemzik, hogy félig-meddig szabadok (liberi) voltak, de a felettük érvényesülő úri hatalom alapján ítélve igen közel álltak a servushoz. Felfigyeltek arra, hogy a libertinusnak a servuséhoz viszonyított helyzete gazdasági tekintetben volt előnyösebb, szolgálata az utóbbiakénál körülírtabb, meghatározottabb volt. Így alkalm volt a szerzésre és gazdasági emelkedésével jogi előnyök-höz jutásra. Egyébként a libertinusnak olyan földhözköötöttségét állapították meg, akár a servusét, szabadon nem költözhetett. Kedvezőbb anyagi

lehetőségei következtében viszont megválthatta szabadságát. Ilyen módon tehát gazdaságilag a liberhez, jogilag a servushoz állt volna közelebb.⁶¹

Az Erdélyi–Tagányi-vita sem tisztázta a libertinusok helyzetét. Erdélyi elsősorban a pannonhalmi apátság okleveleiből vont rájuk vonatkozó következtetéseket. Mivel az egyházi birtokon a servusok jogi és gazdasági helyzete között ellentmondást figyelt meg, ezért a szolgáltatók java részét (udvarnokokat, torlókat, lovasszolgákat stb.) egyaránt libertinusnak minősítette, servusnak pedig a terminológiától függetlenül csupán a háziszolgákat tekintette. Így magán a pannonhalmi birtokon is hatalmas számot mutatott a libertinusok csoportja, holott valójában a többi szolgáltató néphez viszonyítva elenyésző töredéket képviselt. Kategóriájukat Tagányi felszabadítottként, a szolga és szabad közötti átmeneti rétegnek tekintette, Erdélyi számadatait helyesbítette, behatóan azonban nem foglalkozott vele.⁶²

Az újabb szakirodalom nem a libertinusok jogi helyzetét, hanem az agrárszervezetben betöltött szerepüket vizsgálta. Ennek eredményeként a libertinus a servusszal lényeg szerint azonos, vele egyként földhöz kötött jobbgálynak mutatkozott a XI–XII. században, súlyos munka- és termékjáradékkal terhelten. Igazában a földesúri házigazdaság, a prédiium házasföldes népének minősül, s a servustól való megkülönböztetése meglehetősen nehéz.⁶³

A libertinus elnevezés éppúgy, mint a servus, jogi kategória, jogi szempontot érvényesít. Mindenesetre magyarázatra szorul az a tény, hogy a servust és a libertinust – a szakirodalom által feltett hasonlóságuk vagy éppen azonosságuk ellenére – gyakran ugyanaz az oklevél is megkülönbözteti egymástól és külön említi. Eleve sem nagy a valószínűsége annak, hogy ugyanazt a kategóriát kellő ok nélkül egyszerre két különböző jogi terminussal jelölték. Kétségtől, a középkori embernek nem jelentett prob-

⁶¹ *Békefi* 1901. 37–40.; *Gáspár* 1909. 29–38.

⁶² *Erdélyi* 1915. 169–171. Vö. a tanulmány végén közölt táblázattal. – *Tagányi* 1916. 559–566. – Megjegyzendő, hogy a libertinus réteget az Árpád-kori társadalomtörténettel foglalkozó legtöbb munka említi. Itt azonban csak azokat a munkákat vesszük figyelembe, amelyek a libertinus rétegről megállapítást is tesznek. – *Kiss* 1934. 11. skk. a libertinusokról – némileg módosítva – Erdélyi alapján szól.

⁶³ *Lederer* 1959. 65–70.; *Szabó* 1963. 23. skk.

lémát állapotuk megítélése, társadalmi „besorolásuk”. Ez akkor magától értetődött, természetes volt. A libertinusnak az egyéb kategóriákhoz viszonyított helyzetét jól szemlélteti a Várad Regestrum egyik esete. Amikor Bihar megyei várnépek előjáróikkal cívis társaikká akarták tenni bizonyos Farkas és Kelemen libertinusait, s kísérletük meghiúsult, olyan kikötéssel bocsátották vissza a libertinusokat a két úr tulajdonába, hogy alsóbbrendű állapotba nem szoríthatják, hanem megtartják őket a libertinus státusban.⁶⁴ Ezek szerint a libertinusnak külön státusa volt, úri tulajdont képezett, de alantasabb állapotú emberek is voltak náluk, a servusok.

A két kategóriát nemcsak a latin, hanem a köznyelvi terminológia is megkülönböztette: a servus „in”, majd „szolga” jelölése mellett a XII. században feltűnt a libertinus köznyelvi megfelelője is, az „uhug”. Igaz, hogy a szó jelentése a XIII. század végén feledésbe merült, majd nyelvünk-ből kikopott. Korai használata mégis arra vall, hogy a servus és a libertinus között különbséget tettek, s ezt a nép nyelvén is kifejezték, éppúgy, mint az oklevélírók a latin terminológiával.⁶⁵

A római birodalom nyugati tartományaiban berendezkedő különféle népek az antik latinság libertinus szavát „felszabadított” értelemben vették át. A „felszabadított” és a rá vonatkozó libertinus–libertus kifejezés tartalma azonban helyenként és koronként különbözött. Észak-Itáliában a longobárdoknál és Bajorországban ti. a teljesen felszabadított servust is jelölte, Nyugat-Európa más részein azonban csupán a servuséhoz viszonyított libertas élvezőjét fejezte ki. Használata a VII–XI. században vált gyakorivá, a korabeli gazdasági és társadalmi fejlődés szükségleteinek megfelelően, egyik államban előbb, másutt később. A földesúri birtokok növekedése és a gazdálkodás alakulása igen fontossá tette a földművelésre használt területek kibővítését. A földesurak ezt az egyre több embert

⁶⁴ V.R. nr. 161. „Compromiserunt enim Kelemen et Forcos, quod receptos libertinos suos in inferiore conditionis ordinem non deprimerent, sed in eodem statu, scilicet libertinorum retinerent.”

⁶⁵ 1131–41. *Ph.Rt.* I. 595. „in tribus villis . . . XXXVIII. homines libertos, quos vulgo vhwg vocant” adományozott András. – 1135. *CD.Slov.* I. 72. „Item comes Lampertus homines quosdam . . . quos hungarice uhug vocant . . . constituit ecclesiae.” – 1141–61. *M.Ksz.* 1892–3. 18. „unum uhugi Tomas”. – Kézai korára az uhug eredeti jelentése már elhomályosult, s ő a pogány hadifoglyokat jelöli a kifejezéssel. *S.R.H.* I. 194. „. . . illi captivi uhug nominantur”. *Melich* 1904. 137. a szó helyes ejtése uhug, eredete ismeretlen.

igénylő feladatot szolgálai munkaerő alkalmazásával megoldani nem tudták. Ezért servusaik kisebb-nagyobb részét önálló gazdasággal látták el, s az ilyenek számára a kötött, proprius állapot határain belül különféle libertast adtak. Ilyen módon lemondtak ugyan szolgálai munkaerejének korlátlan kihasználásáról, de anélkül, hogy magáról a libertással ellátott ember feletti tulajdonjogukról is lemondtak volna. Az ilyen proprius függésben maradt szolgáltatókat nevezték libertusnak, libertinusnak, tömeges kiemelés esetén collibertusnak. Ez a szolgáltató csoport rendszerint önálló gazdasággal rendelkezett, s járadékai a servuséhoz képest megszabottabbak voltak. Szolgálatuk neve a „libertaticum”, „obsequium libertinitatis” lett, s tartalma korlátozottabb kizsákmányolást jelentett. A libertus-libertinus tehát az alacsonyabb fokú felszabadítás által olyan kötött helyzetben (mundium-viszonyban) álló egyén neve lett, aki urával szemben bizonyos „szabadságot” szerzett, s ezzel jogi és gazdasági helyzete – jóllehet az úr tulajdonosi magánhatalma alatt maradt – a servushoz viszonyítva mégis előnyösen változott.^{6 6}

A nyugati latinságból átvett libertus-libertinus szót Árpád-kori törvényhozásunkban nem használták. István törvénye alkalmazza csupán a kifejezést, de a longobárd és bajorországi szóhasználat szerinti, speciális liber értelemben. Az István-kori viszonyoknak megfelelően a teljes felszabadítás ekkor szokásos jogkövetkezményét, a közszabadság nyerését fejezték ki vele. Oklevélben a szót először 1067-ben említik, de egészen más jelentésben. Mivel az oklevél interpolált, ezért lehetséges, hogy a kifejezést tartalmazó rész későbbi betoldás. 1121-ből azonban hiteles oklevél már elég bőven szól a libertinusokról. Ez a tény arra vall, hogy a kifejezést már előtte ismerhették. Bár a servusról és a liberről bőven beszélnek és rendelkeznek, a libertinus Kálmán törvényében való említetlenül maradásának valószínű magyarázata az lehet, hogy mint még csak keletkezően levő csoportot, a törvényhozó nem vette figyelembe, és valamely átfogóbb, nagyobb kategória részeként kezelték.^{6 7}

^{6 6} *Njeussychin* 1961. 379–380., 406., 473. skk.; *Bloch* 1963. I. 384–451. (V. Les „colliberti” . . . c. tanulmány); *uő* 1949. 428–429. A római birodalom libertinusaira I. *Brósz* 1964.

^{6 7} *Závodszyk* 1904. 147. 18. §. – 1067. *Á.U.O.* I. 25. a szolgáló népek mintegy tíz százaléka, 30 mansio libertinus, 3 településen. Vö. *Györffy* 1970. 234–237. Péter comes oklevele későbbi átírásban maradt fenn, Györffy a dusnokokra és a libertinusokra vonatkozó részt interpolációnak tartja.

A libertinusok a XII. században szinte minden olyan oklevélben előfordulnak, amely jelentősebb föld- és embertulajdonnal ellátott, világi eredetű birtokra vonatkozik.⁶⁸ A XIII. század folyamán rendszeresen szerepelnek, hol csak ők alkotják egy-egy település szolgáló népét, hol vegyesen, servusok és mancipiumok társaságában, váltakozó számarányban. A XII. századi előfordulásukhoz viszonyítva a különbség abban mutatkozik meg, hogy a XIII. században a libertinus nemcsak a nagy-, sőt óriás, hanem a kisebb úri birtokoknak is kezd állandó tartozékává válni. A XIII. század végén számuk úgy látszik hirtelen elapadt. Az oklevelek ekkor és a XIV. század elején mindenestre rendkívül ritkán említik őket.⁶⁹

⁶⁸ 1121. *M.Ny.* 1927. 361–365.; 1135. *CD.Slov.* I. 72.; 1131–41. *Ph.Rt.* I. 595.; 1141–61. *M.Ksz.* 1892–3. 14–15.; 1158.k. *CD.Slov.* I. 82.; 1164. *L.K.* 1924. 156–157.; 1165. *CD.Slov.* I. 84–85.; 1169.k. *CD.* VII/1. 161. 1181. *Fejérpatak* 1900. 29., 1198. *Burg.O.* I. 34. A 10 oklevélben 130 család és 66 felsorolt férfi (tényleges, vagy leendő családfők) számlálható meg, s összesen 25 helységben éltek.

⁶⁹ A XIII. században a világi birtokon sokszor említett kategória a libertinus. Az átnézett oklevelek és regeszták száma, amelyek csak libertinusokat, de inkább libertinusokat és servusokat együttesen említenek: 122. A fel nem használt, kiadatlan oklevelek a jelzett számot talán lényegesen nem módosítják. *Györffy* 1963. történeti földrajzi munkájában az ismertetett 15 megyében elenyészően csekély az ilyen vonatkozású kiadatlan oklevelek száma: Abaúj megyében 1 (Bölgse, 72. l.) és Bács megyében 1 (Lippó, 336. l.). Az oklevelek, illetve regeszták (*V.R.*) jelentős része az 1210–1280 közötti időre esik. 1200–1210 között mindössze 3 oklevél szól róluk (*Burg.O.* I. 53.; *M.E.S.* I. 193.; *Ph.Rt.* I. 650.) Ettől kezdve 1280 körülég évtizedenként átlag 14–17 oklevél vonatkozik rájuk (l. a további jegyzeteket és *Békefi* 1901. 37–38.; *Gáspár* 1909. 22. skk.). Az 1280-as évektől az Anjou-kor elejét is beleszámítva, hirtelen elapad a libertinusokat említő oklevelek száma (1286. *H.O.* VIII. 247–248.; 1289. *Á.U.Ö.* IV. 344.; 1292. *H.O.* IV. 81–82.; 1299.k. *M.E.S.* II. 473.; 1300. *Á.U.Ö.* X. 399.; 1305. *M.E.S.* II. 560–561.; 1333. *Veszp.R.* nr. 261., ahol hatalmaskodás alkalmával még szó van 2 jobbágy mellett 1 libertinusról. Késői előfordulásnak számítható még 1262. *Reg.Arp.* nr. 1286. Sebes comes leányának végrendeletét ui. Szentpétery 1327–28-ban keletkezett, korábbi oklevél alapján készült hamisítványnak tartja. – Az 1280-as évektől a libertinusokra vonatkozó források hirtelen csökkenése annyival inkább feltűnő, mivel az oklevelek száma egyébként egyre növekszik. A XIII. századi forrásokban megszámlálható libertinusok száma 347 mansio és 249 megnevezett férfi (családos vagy családtalan?), s 148 helységben tűnnek fel, hol igen nagy, hol csekély számban. Ezt a számot egészíti ki a későbbi hamisítású, de korai szövegekre támaszkodó leleszi prépostság 1214. évi dátummal fennmaradt oklevele (*CD.Slov.* I. 148–149., l. uo. az oklevél rövid kritiká-

Az oklevelekből az is kitűnik, hogy a libertinusok jellegzetesen a világi birtok egyik szolgáltató kategóriáját alkották. A király és egyház földjén rendkívül csekély számban fordulnak elő.

Királyi birtokról eredt libertinusokat említ a szentjobbi apátság 1169 körül keletkezett összeíró oklevele. Benne a mintegy 17-féle szolgálat szerint megjelölt, egyéb ember mellett 23 libertinus szerepel, akik szent László király adományából kerültek az apátságához. Ezután csak a XIII. század második felében van szó ismét libertinusokról a királyi birtokon. IV. Béla ti. Felhévizen és Jenőn a királyi udvartartáshoz (clitium) tartozó 7 libertinust adományozott a margitszigeti apácáknak mint hajósokat.⁷⁰

Egyházi birtokon az 1238–40 körül keletkezett Albeus-féle pannonhalmi összeírás említ 7 helységben 96 libertinust. Ezek a szolgáltatók viszont kimutathatóan magánuraktól kerültek egyházi kézre, az ő szolgálat szerinti, egyházi földesúrnál szokásos „besorolásuk” az összeírás idejére még nem történt meg. A pannonhalmi példa alapján joggal tehető fel, hogy az esztergomi Johanniták libertinusa (összesen 1) szintén magánadományból juthatott a lovagok tulajdonába.⁷¹

ját, amely szerint az adomány leírása eredeti feljegyzést tartalmaz. Vö. *Reg. Arp.* nr. 295.). A püspöki adományozó népei nem egyházi, hanem magánúri eredetű, örökölt, adományul nyert vagy vásárolt emberek voltak. Az oklevél e servusok mellett 142 mansio libertinust sorol fel. Meg kell azonban jegyezni, hogy ez a fenti összegzés nem ad teljes képet a libertinusok számáról. Az oklevelek több mint negyed része ugyanis említ libertinusokat, anélkül, hogy számukról tájékoztatna (pl. *Ph. Rt.* II. 290. adomány: „... cum . . . servis, libertinis, ancillis et aliis utilitatibus”; *Á. U. O.* VI. 440. prédiумok „cum omnibus libertinis et aliis sibi pertinentibus”; *Zichy* I. 11–12. „quod super divisione libertinorum, servorum et ancillarum servarent divisionem, que ab antiquo extitit”; *H. O.* VI. 101–102. „quod divisio in servis et libertinis ipsorum adhuc vivente patre ipsius Georgy facta fuerit inter eos” stb.). Az ilyen típusú, elég nagyszámú oklevél alkalmatlan a libertinusok helyzetének a tüzetes vizsgálatára is. Fontos dokumentumok viszont olyan szempontból, hogy a XIII. század elejétől állandóan említik őket, mint a világi birtok szolgáltató népeit, s szerepük a servusok mellett igen jelentős.

⁷⁰ *Gárdonyi* 1936. 95.

⁷¹ 1237–40. k. *Ph. Rt.* I. 774. (IX.) 779. (XXVIII és XXX.) 781. (XLI.), 783. (L–LIX.) Vö. uo. „Az apátság birtokai” c. fejezettel. 191. skk. – 1255. *Á. U. O.* II. 263. „... quod vineam Alberti sitam in Kirua . . . quam Chechy libertino Ecclesie nostre commiseramus, propter multiplicem infidelitatem ipsius ab eodem auferendo.” Helyenként még felbukkannak libertinusok egyházi birtokon, de kimutathatóan világi

A királyi és egyházi birtokon aránylag ritkán és csekély számban előforduló libertinusok ezért nem változtatnak azon a jól megfigyelhető körülményen, hogy a libertinusok a világi birtok jellegzetes szolgáltató népei voltak. Ezt bizonyítja a libertinusok lakta helységek földrajzi elhelyezkedése is. Mindenütt jelen voltak, ahol korán kialakult világi tulajdon állapítható meg, így a Dunántúl és az Alföld mondhatni minden megyéjében, a középkori Magyarország északnyugati és északkeleti részein, a Dráván túl és Erdélyben. Kivételt képeznek az ország északi és keleti felének, valamint a belső területeknek azok a részei, amelyek hosszú ideig királyi uradalmak, erdőispánságok voltak. Ezek a területeken számottevő világi birtok csak akkor alakult ki, amikor a libertinus réteg már eltűnően volt.

A világi birtokon a gyakran emlegetett servusok mellett a libertinusok száma bizonyos esetekben nemcsak növekedett, hanem kategóriájuk szinte kizárólagossá vált. Pl. 1223-ban II. András György birtokát, Ipoltlakát elkobozta, és a György által megrabolt szekszárdi egyháznak adta az okozott 274 márka fejében. Ipoltlakához 4 servus mellett 30 mansio libertinus tartozott. 1228-ban egy örökös nélkül elhunyt személy Kóny faluját adományozta András király a templomosoknak. A faluban csak libertinusok éltek, és mintegy 55 kisebb-nagyobb családot alkottak. Még feltűnőbb Csák Miklós 1237. évi végrendeletében a libertinusok aránya. Itt 6 erdőőr és 3 hirdető mellett 145 családni libertinus került felosztásra, s ezek 24 birtokon éltek Sopron, Fehér, Csanád, Arad és Temes megyékben.⁷²

A forrásanyag a birtokok jelentős részén inkább pillanatfelvételt ad csak népeikről, mert sok esetben, ha egy-egy birtok többször is előfordul az oklevelekben, a rajta élő lakosságról és ennek megoszlásáról csak egyszer van szó. Mégis néhány birtoknál – ha töredékesen is – folyamatosan megfigyelhetjük a szolgáltató nép összetételét. Pl. a Monoszló nembeli Tamás comes birtokain 1230-ban a „mansiones domorum” mellett ser-

birtokról eredtek. Pl. a veszprémi káptalan az adományul nyert Keszi prédiomot és a rajta élő libertinusokat külön procuratorral igazgatta, s később az adományozó elszegényedett rokonainak használatára bocsátotta: 1247. *H.O.* V. 20–21. L. még 1247. *Gárdonyi* 1936. 47.; 1261. *M.E.S.* I. 462.

⁷²1223. *Zichy* I. 525.; 1228. *H.O.* II. 2–5.; 1237. *Óm.Okv.* 88–92.

vusokat és libertinusokat tartottak számon. Belszondi birtokrészén egy halász mellett 6 háznép libertinusról, a külszondin 5 libertinusról tesznek említést. Császló és Szentpál falurészekén servusok és libertinusok éltek fel nem tüntetett számban, egy másik birtokot 3 háznép libertinusszal vásároltak. 1237-ben már Tamás comes fiai osztoztak az örökségen. Birtokaik mellett a servusokat és libertinusokat is megosztották, számukat nem említve. 1247-ben a Szond faluból való András adott el egy birtokrészt rokonának, a fentebb szereplő Tamás bán fiának, 5 libertinusszal. 1256-ban már Tamás bán unokái adtak leánynegyed fejében servusok és ancillák mellett libertinusokat is. 1270-ben a család másik ága tett birtokosztályt, s megosztották servusaikat és libertinusaikat is.⁷³ Még hosszabb távra figyelhetjük meg az Atyusz nem birtokainak némelyikét. Pabor prédiomot 1164-ben Miske fia István Atyusz nevű unokaöccsére ruházta 3 libertinusszal és 4 kutyapécérrel. 1223-ban a másik ágból származó László comes ugyanitt 4 servus és 2 ancilla mellett 7 libertinus családot hagyott feleségére. Két Kál birtok ugyancsak 1164-ben szerepel 3–3 libertinusszal. 1222-ben egy másik ágból való: Sol comes itt 7 libertinust adott a veszprémi káptalannak, egy másik örökös pedig 1249-ben osztály útján hozzá került 3 libertinusát szabadította fel. A család pécselyi részirtokán 1121-ben csak servusok és szőlőművesek éltek. 1164-ben már libertinusokat adományoztak, 1251-ben pedig egy késői leszármazott pécselyi örökölt birtokát 22 libertinusszal együtt adta el a veszprémi káptalannak.⁷⁴

A libertinusok gyakori előfordulása, sőt gyakran a servusokat kiszorító sokaságuk felveti a kérdést, vajon valóban a servusokkal nagyjából azonos jogi kategória voltak-e, s ugyanazt a szerepet töltötték-e be a világi birtok agrárszervezetében, mint a servus. A libertinus elnevezés nyelvileg közel áll a liberhez, ennek mintegy kicsinyítése. Mégis, amikor sokasodnak a libertinusokat emlegető források, úgy tűnik, hogy a servusokhoz hasonló, servilis jegyekkel felruházott népek. Egy magánföldesúr szerint libertinusait „a kényszerű szolgaság bilincse” kötötte hozzá. A libertinus urának

⁷³ 1231. *Á.U.O.* XI. 219–230.; 1237. *H.O.* VII. 23–25.; 1247. *uo.* 37.; 1257. *uo.* 51–52.; 1270. *uo.* 120–122. Vö. *Karácsonyi* 1900. II. 377–378.

⁷⁴ *Pabor*: 1164. *L.K.* 1924. 156–157.; 1223. *Turul*, 1937. 67. – *Kál*: 1164. *L.K.* 1924. *id.h.*; 1222. *CD.* III/1. 325–328.; 1249. *H.O.* VI. 50. – *Pécsely*: 1121. *M.Ny.* 1927. 361–365.; 1164. *L.K.* *id.h.*; 1251. *CD.* IV/2. 120.

éppen úgy tulajdona, propriusa volt, mint a servus. Kitűnik ez mindjárt onnan, hogy földdel is, föld nélkül is ingóságként adják-veszik, úgy, mint a servust. Áruként szerepelnek a XII. században, Márton comes pl. kereskedőtől vásárolt libertinusokat. 1209-ben az esztergomi érsek vásárolt 15 libertinust, földről szó sincs a vételnél. A Váradi Regestrumban többször szereplő Absolon fia János szökött libertinusát, miután megtalálta, nyomban eladta egy uncia híján 1 márkáért. Ha földet és libertinust együtt adtak el, nem biztos, hogy ez már minden esetben megbonthatatlan kapcsolatot jelentett föld és ember között. Néha kijelentik a föld és libertinus eladásánál, hogy a libertinusok szülője, ingó és ingatlan javaik az eladó úré maradnak.⁷⁵

Az adásvétel mellett éppen úgy osztozkodás, hozomány és egyházaknak tett adomány tárgyai, földdel vagy föld nélkül, mint a servusok.⁷⁶

Hasonlóan meghatározott személyhez való kötöttségükből ered, hogy a libertinusokat az övékénel magasabb (nem teljes) libertásra vagy éppen arany szabadságra úgy és olyan formulákkal szabadították fel, mint a servusokat. Előfordul, hogy ugyanazon oklevélben servus és libertinus együttes felszabadítással egyforma helyzetbe kerül. Pl. 1212-ben Ipolit fia Baran végrendeletében servust is, libertinust is úgy szabadított fel, hogy mindegyik egyházi jobagio legyen. Itt tehát ugyanazt a magasabb libertast nyerte a servus is, a libertinus is, de csak kötött liberré lettek, mert új

⁷⁵ 1227. Veszpr.Kápt. m.lt. Kál 4. *OL* fkgy. U. 34. 3. doboz: „In villa autem Kal quosdam *libertinos* et ab eis descendentes, qui mihi invite servitutis vinculo fuerant obligati.” 1141–61. *M.Ksz.* 1892/3. 16–17.; 1209. *M.E.S.* I. 193.; *V.R.* nr. 365.; 1217. *Á.U.O.* IX. 153.; 1240.k. *Zichy* I. 4–5.; 1256. uo. 11.; – Vö. *Á.U.O.* VI. 440., uo. VII. 140–141.; *CD.* VII/3. 28–29.; uo. IX/7. 666.; uo. VII/1. 309–310.; uo. 360–361.; uo. IV/3. 29.; *Á.U.O.* II. 307.; *H.O.* VII. 367.

⁷⁶ Pl. 1210. *Ph.Rt.* I. 650.; 1227. *CD.* III/1. 325–328.; 1228. *H.O.* III. 1.; 1229. *H.O.* VIII. 25.; 1231. *CD.* III/2. 490.; 1237. *Burg.O.* I. 178–179.; 1246. *CD.* VII/3. 289.; 1247. *H.O.* V. 20–21.; uo. VII. 35. és 36–37.; 1247. *Gárdonyi* 1936. 47.; 1248. *Á.U.O.* VII. 274.; 1253. *Ph.Rt.* II. 290.; 1256. *CD.* VII/1. 360.; 1256. *H.O.* VII. 52.; 1260. *H.Okt.* 38.; 1260. *H.O.* VI. 101–102.; 1261. *Á.U.O.* VIII. 15.; 1261. *Palásthy* 1890. I. 5.; 1263. *Á.U.O.* II. 245.; 1264. *Burg.O.* I. 304.; 1270. *M.E.S.* I. 605.; 1270–77. *Gárdonyi* 1936. 119–120.; 1276. *H.Okt.* 76.; 1280. Veszpr. Kápt. hit.h.ltára, instr.regnic.fam.Capsa sub litt. D. nr. 81. *OL* fkgy. U. 25.; 1286. *H.O.* VIII. 247–248.; 1289. *Á.U.O.* IV. 344.; 1300. uo. X. 399.; 1305. *M.E.S.* II. 560–561.

urukat, az egyházat nem hagyhatták el. Sok esetben azonban éppen úgy, mint a servust, a libertinust is közszabadsággal (perpetua, aurea, absoluta libertasszal) ruháztak fel, hogy ti. ahol akar, szabadon maradhat, illetve ahova akar, szabadon mehet. Más esetben a felszabadított libertinusok kis földtulajdonosok lettek. Amikor 1249-ben 3 libertinust szabadítottak fel arany szabadsággal, a felszabadító megtoldotta jótéteményét még 10 hold földdel és a már korábban általuk birtokolt szőlők tulajdonával.⁷⁷ Ez az adomány átmenetileg megmenthette a felszabadítottakat a függőség minden formájától. Gyermeküknek, unokáiknak a csekély föld azonban már nemigen biztosíthatta a megélhetést.

Mindezek a momentumok: az adásvétel, örökítés és felszabadítás módja servusnak minősítene a libertinust. Csakhogy a libertinusok adásvételénél olyan körülményre találunk, amely különbség megvonására készlet a földesúri nép két kategóriája között. Ugyanis a libertinusnak, akárcsak a servusnak, szokásos adásvételi ára volt. Minden időben és minden személyre nézve ez nem volt egyforma. Nyilvánvalóan befolyásolta az ár nagyságát a kereslet—kínálat, életkor, munkabírás is. De míg a servus átlagos árfolyama 3 márka volt, a libertinusé ezzel szemben 1 márka. 1256-ban, amikor egy sasadi libertinust adtak el, nem jelölték ugyan meg az eladási árát, csupán azt közli az oklevél, hogy olyan áron vették meg, ahogy szokásos a libertinusnál. A libertinus árát, valamint a servus és libertinus közötti értékkülönbözetet tisztán mutatja néhány adat. 1252-ben perlekedés folyt Jakab dömölki apát és a monostor kegyurai között. Ezek ugyanis elfoglalták az apátság kamondi földjét és az ott tartózkodó egyházi népet. A kegyurak szerint a föld és ennek libertinus lakossága az ő örökölt tulajdonuk. A megegyezés értelmében a vitatott Kamond földet lakóival együtt visszaállították az egyháznak olyan feltétellel, hogy a föld árát a megyebeliek (conprovinciales) által megbecsült értékben az apát megtéríti a

⁷⁷ 1212. *H.O.* VI. 9–10. „Libertinum uero meum nomine Peta cum fratre suo taliter manumisi, quod sit jobagio ecclesie . . . et quendam seruum suum nomine Tuda ita manumisi, ut sit Jobagio ecclesie, et II. filios eiusdem, ut sint Tawarnici ecclesie.” — 1249. *H.O.* VI. 50. „. . . idem Miske Confessus est, quod dictos libertinos suos qui sibi cesserant in diuisione cum fratribus suis facta, intuitu fidelitatis ipsorum, cum decem iugeribus terrarum, et vineis suis in villa Kal, prout primo possidebant; manumisit fratribus suis presentibus . . . dando auree et absolute libertati.” — I. 1229. *V.R.* nr. 363.; 1234. uo. nr. 382.; — 1244. *H.O.* VIII. 43–44.

kegyurak egyikének. A mintegy 42 libertinus közül 20 ellenszolgáltatás nélkül lett az apáté, a többiért pedig fejenként, „ahogy a libertinusoknál szokás”, 1–1 márkát fizet az apát. Tehát akkor a szokások kialakította árfolyam valóban 1 márka volt. Ennek a servuséhoz viszonyított arányát igen szemléletesen fejezi ki egy másik oklevél. 1272-ben várak átadásának kárpótlása fejében servusokat és ancillákat adtak. Amikor azonban ezeket volt uruktól átvezették az új urasághoz, 9 servus megszökött. Az egyezés értelmében ezeket a szökevényeket volt uruk tartozott volna felkutatni. Mivel bottal üthették mind a 9 servus nyomát, kárpótlást kellett adni. Ennek fejében adtak 2 háznép libertinust azzal a kikötéssel, ha a két háznép száma nem ütné meg a 9 főt, akkor a fennmaradó servusok értékét pénzben kell megtéríteni, minden egyes servusért 3 márkát jó ezüstben úgy, hogy egy servusért 3 libertinust kell adni. A libertinusok 1 márka átlagos értékét lehet látni a század első felében is egy per alkalmával. 1237-ben egy gyimóti rokonság libertinusokat követelt vissza a veszprémi egyháztól. Ez a béke kedvéért 4 márkát fizetett 4 libertinusért.⁷⁸

Az ár- és értékviszonyok, amelyeket mos-nak, tehát szokásnak kell tekintenünk, fontos körülményre utalnak, hogy ti. a földesúr számára – akár vevő volt, akár eladó – értékesebb volt a servus, mint a libertinus. Ebből viszont az következik, hogy ugyanazon oklevélen belül nem ok nélkül beszélnek különbséget téve servusról és libertinusról. A libertinusnak ugyanis a servusszal szemben valamiféle libertasa kellett hogy legyen, amelyet proprius-mivolta ellenére éppen a földesúrral szemben

⁷⁸ Zichy I. 11. „... Nana filius Nana... quendam libertinum suum nomine Iobos, filium Mertha, de villa Sasad vendidit... pro talí precio, pro quo solent vendi libertini.” Vö. *Gáspár* 1909. 35.; *Á.U.O.* II. 228.: „... de incolis autem super eadem terra existentibus pro singulis singulas marcas idem Abbas dicto Martino persolueret more libertinorum.” – Hasonló: *CD.* IV/3. 29.; *Burg.O.* II. 256. „... Sed si reinvenire non possent, extunc dabit pro eisdem predictis novem capitibus servorum duas mansiones libertinorum cum filiis suis videlicet Gregorium et Gurk, et si iidem duo libertini cum filiis suis complere numerum novem capitum servorum non possent, extunc complebit idem Nycolaus in pecunia dando pro quolibet capite tres marcas in bono argento ita tamen, quod pro uno servo tres libertini recipientur ex preno-minatis...” – 1237. *CD.* IX/7. 652–653. „Super alys autem quatuor (ti. libertinis) Petro scilicet, Pachud, Urbano et Vasard cum filys eorum iudicium facientes... quatuor marcas recipientes propter bonum pacis pro eisdem.”

érhetett el, illetve ura — ha érdekével ez egyezett — önkéntes akarattal ruházhatott rá. A servus és libertinus felett ezek szerint az úr tulajdonjoga nem egyformán érvényesült, az árviszonyok alapján azt mondhatnánk, hogy a libertinus felett tulajdonjoga kétharmaddal kevesebb lehetett, mint servusa felett. A csökkent mérvű tulajdonjog viszont a feudalizmus keretei között abból adódhatott, hogy az úr birtokain más-más szerepet tölthetett be a kötött népeknek ez a két kategóriája. A libertinusnak a servusszal szembeni kedvezőbb helyzete, libertasa jogi tekintetben is megállapítható.

Az oklevelek tanúsága szerint nemcsak a servus és a libertinus árának aránya kezdett szokásszerűvé válni. A XIII. század második felében egy másik mos-ról, szokásról is tesznek említést okleveleink, amely szokásról biztosan ugyan nem tudjuk, de feltehetjük, hogy korábbi eredetű lehetett. Ez a szokás biztosítja a libertinus számára, hogy pénzen megválthatja teljes libertasát, azaz önmegváltására — ha anyagiakkal bírja — joga van. Az önmegváltási összeg éppoly ingadozó lehetett, mint a libertinus ára. A szokás szerint ugyan egy márka, vagyis az átlagos vásárlási, illetve eladási ár, de attól is függhetett, egyáltalán mennyit tudott kicsikarni az úr saját emberétől. Pl. 1269-ben érdekes per zajlott le. Két testvér földesúr, Ernye és Sike comesek, egyezkedtek egy magánúri és két egyházi jobagióval. Az egyezkedés jóval korábbi eseményt idézett fel. A 3 jobbágy ugyanis régebben Sike comes libertinusa volt, s akkor még nőtlen és családatlan. Sike comesnek fizettek 10 márkát, s ezzel megváltották teljes szabadságukat. Élve ennek alapján a költözés lehetőségével, egyikük egy magánúrhoz, a másik kettő a pozsonyi káptalanhoz állt jobagiónak. Itt gyökeret vertek, megnősültek, s a három család 8 fiúval szaporodott. A fiak már felnőtt számot tehettek. Ez szemet szúrhatott a felszabadító Sike testvérenek, Ernye comesnek, s visszakövetelte őket azon a jogcímen, hogy a három családfő eredetileg nemcsak Sike, hanem az ő tulajdona is volt, neki viszont nem fizettek. Vagyis Ernye comes is pénzt követelt. Ezt el is érte. A pénzzel való, régebbi felszabadításuk ugyanis vagy szóbeli volt, vagy hiányzott Ernye comes hozzájárulása, s talán elmaradt a szokásos záradék is — ha volt oklevél —, hogy a felszabadítás örököseikre is vonatkozik. Ezért a megszorodott családok után még összesen 13 és 1/2 márkát fizettek Ernye comesnek jelenlegi uraik, s így örök szabadságot kaptak, nem hiányozván most már az oklevélből az ezek szerint fontos formula,

hogy mind ők, mind leszármazottaik szabadon maradhatnak ott, ahol akarnak.⁷⁹

Más oklevelek azt mutatják, hogy néha egészen komoly pénzösszeg halmozódott fel egy-egy libertinus kezén. 1275-ben Salamon comes fiait tanúsították, hogy Maraz nevű libertinusuk fizetett 4 márkát nem ugyan saját maga, hanem egyik fia megváltásáért. A fiút a 4 marka fejében örök (perpetua) szabadságra szabadították, úgy, hogy ő és utódai ott maradhatnak, ahol és akinél akarnak. 1276-ban, tehát egy évvel később ugyanez a Maraz másik fiának a felszabadításáért szintén képes volt 5 márkát kifizetni Salamon comes fiainak. Ez az utóbbi eset más szempontból is érdekes. Az urak közül ugyanis az egyik testvér fogságba esett az Ottokár elleni háborúban. Kiváltására pénz nem volt, ezért az atyafiság zálogba adta birtokát. A Maraz libertinusuktól kapott 5 márkán azután sikerült az elzálogosított birtokot is kiváltani. Az oklevél felszabadítási formulája azonos az előző évvel, megtoldva azzal, hogy a felszabadított és leszármazottain ezután a servitusnak semmi szégyenfeltja, maculája ne maradjon. Az utóbbi esetben a váltságdíj emelt összegét bizonyára a sürgős szükség szabta meg. 1292-ben a libertinus önmegváltási jogát „*mos libertinorum*”-nak nevezik, és összegét 1 márkában állapítják meg.⁸⁰

⁷⁹ *Á.U.O.* III. 202–203. „*Syke comes . . . Saulum videlicet, Ysip et Hythus antedictos, dum adhuc nec uxores, nec heredes haberent . . . recipiens ab eis decem marcas . . . donauerat libertati . . . Erney comes repetebat tanquam suos hereditarios libertinos . . .*” miután megkapta az újabb pénzt, ő is felszabadítja őket, „*vt ipsi et tota ipsorum successiua posteritas liberam ubicunque uoluerint, manendi habeant facultatem*”.

⁸⁰ *H.O.* VIII. 179. „*. . . quendam libertinum suum Chotou vocatum filium Maraz libertini eorum manumiserint et perpetua investiverint libertate, receptis nihilominus quatuor marcis argenti ab eodem, ita, quod ipse Chotou et eius heredes, quos ex nunc habuerit, ubicunque vel apud quemcunque voluerint, habeant manendi liberam, potestatem.*” – *CD.* V/2. 348–349. „*. . . quendam libertinum eorum, Beze vocatum filium videlicet Maraz, libertini ipsorum manumiserint, recepto nihilominus a predicto Maraz, patre prefati Beze 5 marcis argenti communis . . . dictus Beze taliter manumissus, et eiusdem heredes . . . vbicunque vel apud quemcunque voluerint, manendi liberam potestatem; nulla in ipsis ex precedenti seruitute macula remanente.*” – 1292. *H.O.* IV. 81–82. „*. . . tunc singuli datis singulis marcis, ut mos est libertinorum, se possint liberare; et apud dictos Dominos suos, vel apud alios, si voluerint, libere et sine villo impedimento commorari*”.

Ezek az adatok meggyőzően bizonyítják, hogy a libertinusnak szokás-szerűvé vált joga lett a teljes libertas megváltása. Alkalmanként a servus is megválthatta magát, de ez a lehetőség nem emelkedett a szokásjog rangjára. A libertinusok mos-a viszont rést ütött a földesúr személy feletti tulajdonjogán, s megnyitotta az utat – legalábbis a tehető libertinusok előtt – a közszabadság, az aurea libertas megszerzéséhez. Feltehető, hogy ezzel a lehetőséggel egyre többen élhettek, talán ez is egyik oka annak, hogy a XIII. század végétől oly hirtelen meggyérülnek a libertinusokra vonatkozó források, ami egyúttal az e néven jelölt réteg eltűnését is mutatja.

Az utóbbi oklevél a libertinusok egy másik „jogára” is felhívja a figyelmet. Az oklevél ugyanis megjegyzi, hogy a libertinus-fiak „törvényes házassággal” vehetnek feleséget. Amint látjuk, a servus házasságát nem ismerték el törvényesnek és felbonthatatlannak, talán éppen ezért hangsúlyozzák ennek ellentétét 1292-ben is a libertinusoknál.⁸¹ Kérdéses lehet, vajon a libertinus házasságát legitimnek tekintették-e már e réteg oklevélbeli első megjelenésének korában (XII. század elején) is, vagy csak később sikerült ezt a szokás rangjára emelni. Mivel ezt eldöntő forrásanyag ránk nem maradt, legfeljebb következtethetünk korábbi meglétére.

Feltűnő ugyanis, hogy a servusoknál a feleségeket és leányokat is mindig külön számba vették mint ancillákat. Egyébként is ancillákkal az oklevelekben külön is lépten-nyomon találkozunk, akár mint adományozottakkal vagy eladottakkal, vagy olyanokkal, akiket felszabadítanak, de libertával soha. A liberta mint terminus forrásanyagunkban hiányzik. Amikor az oklevelek név szerint sorolnak fel libertinus családokat, mindig szerepel a libertinus apa, a fia vagy fitestvére, de legritkább esetben van szó a feleségekről, leányokat pedig egyáltalán nem említenek a források. Holott a libertinus családokban nyilván leányok is voltak. A különbség jól megfigyelhető olyan oklevelekben, amelyek név szerint ismertetnek servus és libertinus családokat. A XII. század végén 8 servus mansio mindegyikénél megemlíti az apát, anyát, fiaikat s a lányokat is név szerint. Ugyanitt a 4 mansio, tehát szintén háznép libertinus család felsorolásánál csak az apa, fiúk és fitestvér szerepel, feleség és leány meg sincs említve. A XIII.

⁸¹ Uo. „... volens, vt filii eiusdem Petri (ti. libertini) uxores in legitimum contraherent matrimonium . . .”

században hasonló a helyzet. Egy esetben pl. 8 libertinus családnál szerepel név szerint a 8 apa és 18 fiú, de egyetlen feleség és leány sem, noha a család tagjaiként együtt lehettek, s ha eladták vagy adományozták a családfőt, a család többi tagja is követte. Ugyanez figyelhető meg a népeesebb libertinus családokat összeíró okleveleknél.⁸²

Ez a tény a libertinus valóban korábban kialakult legitim házasságára enged következtetni, vagyis a libertinus családokat nem választhatták úgy szét, mint a servus családokat. A libertinus státus és az ebből fakadó házassági szokásjog asszonyaiknak – szűk keretek között ugyan – valami rangot biztosíthatott, talán olyat, hogy a liberta anyák és leányok mint legitim házasságban élők felett a szokásjog alapján a földesúr nemhogy az ancilláknál, de még a libertinus férjeknél és fiaknál is kevésbé alkalmazta tulajdonjogából következő hatalmát. A libertinusok törvényes házassága is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a libertinus proprius-volta ellenére a magán-úri keretek között a servusénál kedvezőbb helyzetben volt. Jól példázza ezt bizonyos Ürögdi Kelemen esete. Elszökött tőle ugyanis Tádé nevű nős libertinusa. Amikor előkerült, arra hivatkozott, hogy ő szabad, de miután beigazolódott, hogy nem liber, hanem libertinus, az úr a férfit megtartotta a libertinus státusban, feleségét viszont felszabadította úgy, ha ezután lányokat szül, ezek szintén szabadok legyenek, a fiak pedig apjuk állapotát kövessék, mint libertinusok.⁸³ Mivel a források a liberta eladományozá-

⁸² *Burg.O.* I. 34. „Continentur autem in eodem predio VIII. mansiones servorum: Eurud cum uxore et cum IIII filiis, quorum nomina hec sunt: Funer, Scukereu, Locus, Mouruc, et duabus filiabus, quarum nomina hec sunt: Zumbotca, Picur . . .”, ugyanígy számba veszi a többi nyolc servus-mansiot. Ellenben „In eodem autem predio habentur IIII. mansiones *libertinorum*: Bucca cum uno filio Zumbot, Vendic cum fratre suo Tipsu, Geuden cum uno filio parvulo, Cozug cum IIII filiis Vs, Ded, Deus, Cuc.” *Vö. H.O.* V. 21.; *Óm. Okv.* 79–80. és 88–92.; *H.O.* II. 2–5. uo. VII. 36–37.; *CD.* IV/2. 120. uo. V/2. 110–111.; *Burg.O.* I. 304. *Vö. uo.* 256. oklevéllel, ahol csak az apák és a fiak jönnek számításba a servusok pótlására. – 1214. *CD.Slov.* I. 149.: a feleszi oklevélben az adományokat leíró rész régiességére utal, hogy e szempontból is megkülönböztetik a libertinusokat és a servusokat. A libertinusokra vonatkozóan: „Contulit omnes istos cum filiis secundum predictam libertatem servituros.” Ezzel szemben „Servos eciam contulit cunctis servilibus officiis deditos cum uxoribus, filiis et filiabus.”

⁸³ *V.R.* nr. 363.; 1244.k. *H.O.* VIII. 43–44., ez utóbbiban szintén említés történik a felszabadított libertinus Erzsébet nevű feleségéről.

sáról vagy az udvarház körül liberta dolgoztatásáról soha nem beszélnek, feltehető, hogy a libertinus feleségeket – a servusokéitól eltérően – nem terhelték semmilyen munkával. Az ő feladatuk és szerepük családjuk körében maradt, ez viszont feltételezi, hogy más volt a helyzetük a család háztartásának keretében, mint az ancilláké.

Valószínűleg a törvényes házasságkötés jogának is volt szerepe abban, hogy a libertinus, beleszületve státusába, személyének eladatása esetén proprius-volta ellenére sem servusként került másik úrhoz, hanem mint libertinus. A servuséhoz viszonyított kedvezőbb helyzete nem kívánt külön felszabadítási aktust még akkor sem, amikor mind az ő, mind a servusok aurea libertasra szabadításáról már bőven szólnak oklevelek. Egyetlen alkalommal, éppen a réteg eltűnésének idején foglaltatta írásba egy földesúr, hogy bizonyos servusát és fiait „libertinusai közé sorolja”. Vagyis a libertinusnak a servusénál magasabb, szokásjog szerinti státusa a tulajdonos magánhatalmának keretei között formálódott ki, az úrtól való proprius-függést nem szüntette meg.⁸⁴

A libertinusnak mind ura, mind az ország szokásjoga által elismert kedvezőbb státusa kétségtelenül a világi birtok szervezetében elfoglalt kedvezőbb gazdasági helyzetén alapult.

A libertinusok gazdasági helyzetére vonatkozó forrásanyagunk nem túlságosan bő ahhoz viszonyítva, ahány oklevél kategóriájukat említi. Hogy az úri birtokon nemcsak jogi, hanem gazdasági szempontból is bizonyos kedvezmények választották el a servustól, eleve kiténik egy negatívumból. Az oklevelek egy része már a XII. században akár ugyanazon településen belül együtt emleget servust és libertinust, vagy ha külön servus és külön libertinus településről van is szó, első pillanatra talán lényegtelennek látszó megkülönböztetést tesznek. A servus vagy mancipium néven emlegetet-teknel ugyanis majdnem mindig szerepel az eke, az úr szerszáma, amellyel dolgozniuk kell. Ilyen társítással azonban a libertinusnak esetében sem a

⁸⁴ 1292. *H.O.* IV. 81–82. Benedek comes „quendam seruum suum, nomine Petrum . . . assumpsit . . . in numerum et in cetum libertinorum suorum ita, vt secum et filiis suis exercituare in exercitu regali, et non in alio vna cum filiis suis, filiorumque successoribus teneatur, perpetuo et irrevocabiliter duxit transferendos . . . qui si etiam paupertate praepediti exercituare non possent, dominis eorum unciam dare pro expensa tenerentur.”

XII., sem a XIII. században nem találkozunk, őket tehát nem sorolták az úr ekéjéhez. Így volt ez a sok servust, illetve mancipiumot és libertinust számláló 1121-es és 1164-es almádi oklevelekben, ezt látjuk azoknál az adományoknál is, amelyeknél csak libertinus szerepel a birtokon, servus pedig nem. Márpedig az úr minden birtoka után és minden embertől valamilyen jövedelemhez akart jutni, tehát a tulajdonában álló libertinustól is. Az a tény, hogy ők ekék mellett egyáltalán nem szerepelnek, arra vall, hogy az úr libertinusait más formában és más módon dolgoztatta, mint servusait.^{8 5}

A libertinusok helyzetét közelebbről először Márton comesnek a XII. század közepén kelt, csatári monostorát alapító oklevele világítja meg. (Ennél korábbi oklevelek is tesznek róluk említést, de szolgáltatásaikat nem jegyezték fel ilyen pontosan.) Márton comes alapító levelének Csátarra vonatkozó része bővebb elemzést kíván, mivel az adományozott birtokok között csak ezen a prédiúmán éltek libertusok. Mint a többi prédiúmnak, Csátárnak sincs határleírása, mégis úgy tűnik, hogy területe igen nagy lehetett. A monostor alapításáig a prédiúm osztatlan családi birtok volt, a comes a monostor alapításakor cserélte el atyjafiaival az ő itteni részeit a maga más birtokaiért. Sőt, a közvetlen rokonságon kívül talán másnak is lehetett a csatári területhez kapcsolódó birtoka, rajta szolgáló népe. Valószínű innen kerülhettek gyilkosság miatt libertusok – bírsággént vagy kárpótlásul – Márton comes kezére. Így Csátár területének egésze Márton tulajdonába jutott. Ő azután belátása szerint átszervezte, és ekként hagyományozta monostorára és feleségére. Márton birtokcseréi

^{8 5} L. a 68. jegyzetben felsorolt XII. századi okleveleket. Ezekben, ha servusokról és libertinusokról van szó, a servusokat (mancipiumokat) legtöbbször ekékhez sorolják, a libertinusokat azonban nem. Hasonló a helyzet a XIII. században is, csupán egy helyen van szó libertinusokkal kapcsolatban ökrök adásáról: 1289. *Á.U.O.* IV. 344., Kartal nb. Ják kiadta fiának, Bekének a részét, ti. „*possessiones suas Kartas et Sagh vocatas, et unum libertinum cum duobus filijs suis, ac boves sufficientes ad unum aratrum perhenniter possidendum*”. Lehet, hogy ezek az ökrök a libertinusok használatában álltak, de az is lehet, hogy egyáltalán, mint ingóságot jegyezték fel. Egyéb esetekben ökörekefogat és libertinus kapcsolatáról nincs szó. Pl. 1228. *Á.U.O.* VI. 457.; 1231. uo. XI. 219–230.; 1235. *CD.* IV/1. 24–26.; 1236. *H.O.* VI. 30–34.; 1237. uo. VII. 23–25.; 1246. *CD.* VII/3. 28–29.; 1251. uo. IX/7. 666.; 1256. uo. VII/1. 360–361.; 1261. *Á.U.O.* VIII. 12. és 15.; 1270. *H.O.* VII. 120–122.; 1274. *M.E.S.* II. 29.; 1299.k. uo. 473.

megritkíthatták az addig itt csoportosított földesúri népeket. A birtokot cserélő rokonság ugyanis saját szolganépét Csatárról feltehetően magával vitte, mert rájuk a cserebirtokon is szüksége volt. De Márton comes tulajdonában is sok servus maradt, s számuk vásárlás útján is növekedett. Bőkezűen ellátta belőlük az alapított monostort, de jutott feleségének is. A servusok mellett még bőven akadhatott hely egyéb népek számára. Márton itt helyezte el a maga libertinusait, összesen 14 családot. Többségük — akiket a comes Ivon megölése miatt kapott — alighanem helyi vagy környékbeli lehetett, 5 ház libertinust bodrogi kereskedőktől vásárolt.⁸⁶ A servusok és libertinusok terheinek a leírása érdekes képet mutat. A servusokat tí. az oklevél az ekék mellé osztotta be, illetve a velük való további rendelkezést leendő urukra, a monostor apátjára bízta. Ők eszerint a szántás-vetés mellett mindenféle munkára fogható, olyan rabszolgák voltak, mint általában a világi urak házigazdaságainak servusai.

A libertinusoknak ezzel szemben más volt a kötelezettsége, sőt a két különféle módon és időben szerzett — 5 ház vásárolt és 9 háznép bírói úton kapott — libertinus-csoport járadékai között is eltérés mutatkozik. A vásárolt embereknek kevesebb és más jellegű megterhelése volt. Az ő előírt szolgálatuk az adományozás után is olyan lesz, mint amelyet a comes is kívánt tőlük eddig: egy héten három napon át szénát vágnak, aratás idején három napon át aratnak, lovat tartanak az apátnak, az úton szolgálnak, kocsit hajtanak, lovat őriznek, szénát hordanak, fát vágnak és tüzet gyűjtenek. Az 5 ház libertinusnál tehát munkajáradékról van szó. Az ő járadékukhoz csak részben hasonló, sok szempontból pedig elütő a bírság fejében nyert 9 háznép libertus szolgálat. A nagyjából azonos kötelezettség: mindegyikük tartson lovat, bárhova is megy uruk, kocsit adjanak lóval és takaróval, lovat őrizzenek, szénát és fát vágjanak, tüzet gyűjtsanak, állatokat hajtsanak etetésre. Bármely prédiúra küldik őket lóval és kocsival, szállítsák, amit az úr parancsol. Aratásra őket nem rendelték. Csakhogy a 9 háznépnél ezek a szolgálatok még más jellegű járadékkal is kiegészülnek. Résztint edényeket kell adniuk, ezen kívül szent Márton ünnepén egy köből mézet, egy juhot, 6 köből sört, 6 köből gabonát és 6 koci szénát szolgáltatnak. Szent Márton ünnepe azért is fontos lehetett a

⁸⁶ 1141–61. *M.K.sz.* 1892/3. 15–16. „Libertos vero quos emit Martinus comes ab Budrugiensibus, qui vocantur Grab et Odmat, V. domos.” „Alios etiam libertos dedit, qui evenerunt sibi de interfectione Iuonis . . . Istorum mansiones sunt VIII.”

9 háznép számára, mert ettől a naptól egészen húsvét szombatjáig bárdjaikkal az úrnál tartózkodnak, és házakat készítenek. Egy közülük mindig hetes szolgálatot teljesít.⁸⁷

A két felsorolás jól megvilágítja a csatári libertusok helyzetét. Különösen feltűnő a második, népesebb csoport termékjáradéka. Ahhoz, hogy a felsorolt termékeket szolgáltatthassák, kellett termelniük gabonát, a sörhöz árpát, olyan rétvüknek is kellett rendelkezésükre állni, amelynek szénájából nemcsak saját lovaikat, állataikat tartották, hanem még az úrnak is szolgáltattak. Érteniük kellett a fa- vagy agyagmunkákhoz, mert velük és nem külön esztergályosokkal vagy fazekasokkal állította elő az úr a mindennapi használatban gyorsan pusztuló edényeket. Ilyen termékeket az úr az ekék mellé, illetve mindenféle servitiumra rendelt servus-családoktól nem kívánhatott, nem is lett volna értelme, mert ők amúgy is elláttak az úr parancsa szerint mindenféle munkát. A termékjáradékok tehát eleve elkülönítik a libertinusokat a servusoktól. Noha a libertusokat jelentős munkajáradék is terheli, sőt az 5 ház libertust csak munkajáradék, mégsem mondhatjuk, hogy ezek mindegyike a servushoz teszi őket hasonlóvá.

A csatári libertusok munkajáradékai ugyanis szintén kétfélek. Egyrészt terheli mind a 14 háznépet olyan alacsonyabb rangú robot, amilyent az úr bármely servusától követelhetett, mert nem kellett hozzá más, mint a pusztá testi erő. Ilyen a mindkét csoportnál szereplő állatörzés, szénavágás, tűzgyújtás, favágás, az elsőknél az aratás. Ennél magasabb rangú servitium is terheli a libertusok összességét, ti. a saját lóval és kocsival való szolgálat. A robotnak ezt az utóbbi fajtáját a servus-elem már nem volt képes végezni, mivel hozzá való eszközzel nem rendelkezett, s ilyennel az úr sem látta el őket. De még azon servus jellegű szolgálatok teljesítésében is

⁸⁷ Uo. Az öt ház libertust „ad idem officium, quo prius utebantur in hebdomada tribus diebus fenum falcant, tempore messis III. diebus mettunt, equum tenent abbat, in via serviunt, currum ducunt, equos custodiunt, erbas afferunt, ligna incidunt, ignem faciunt”. — A 9 mansio libertus kötelezettsége: „per se ipsos tenent equum, quocunque eat dominus eorum. Currum dant cum equo et copertorio. Cacabum dant, equos serviant, erbas afferunt, ignem faciunt, ligna incidunt, peccora ad vescendum ducunt, simul in festo sancti Martini cubulum mellis dant, et I.ovem, VI. cubulos brasii, VI. annone, VI.currus feni. A festo sancti Martini morantur apud dominum suum cum securi usque sabbatum Pasche. Demino suo domos parant. Unus eorum semper est hebdomadarius, et sic per ordinem. Ad quodcumque predium mitantur cum equo et curru, quicquid dominus preceperit, afferunt.”

különbség állapítható meg a csatári servus és libertus között, amelyek pusztá fizikai erővel teljesíthetők voltak. A servusok munkái ugyanis nem voltak limitálva, a libertusoknál viszont egyes munkálatok az aratási és szénavágási időben 3 napra korlátozódtak, az egyéb, főleg az udvarház körüli munkákat pedig hetenként váltakozva egy-egy végezte el. S ezeknek a munkáknak is meghatározták nem a mennyiségét, hanem a nemét, egyáltalán azt, hogy milyen munkát kellett ellátniuk.

A csatári libertusok járadékainak vizsgálata arra a következtetésre jogosít, hogy mindkét libertus-csoport elkülönült a helyi servusoktól. Mivel a szolgálatszám meglehetősen nagy volt, zömük nyilván nem az úri udvarház területén élt, hanem ennek környékén, önálló házakban. Ám az önálló háztartásvitelen túl a servusok nemigen juthattak. Ezt munkaerejüknek az úr számára való korlátlan kiaknázhatósága nem tette lehetővé, s ezáltal teljes egészében a házigazdaság emberei voltak.

Ezen az állapoton viszont a csatári libertusok egésze már túljuthatott, nemcsak a termékjáradékkal tartozó csoport, hanem a különféle munkajáradékot teljesítő 5 háznép is. Nekik nemcsak háztartással, hanem az úri házigazdaság keretein kívül eső, önálló gazdasággal is kellett rendelkezniük. Gazdaságukhoz saját (vagy állandó használatra átadott) fogatos állat tartozott. Az itteni munka ellátására szükséges időt éppen az ő robotjukra való úri igény korlátozottsága biztosította. Igaz, a két libertus-csoport között volt különbség, de mégis kisebb, mint a libertusok egésze és a servusok között. A csak munkajáradékot teljesítő, 5 háznői vásárolt libertus servitiumának mennyiség szerinti meghatározása, illetve az elvégzendő munka nemének a megszabása, a ló- és kocsitartás szintén önálló gazdaságra utal. Termékjáradékuk hiánya arra vall, hogy az úr tekintettel lehetett megélhetésük kezdeti nehézségeire. A nemrég vásárolt libertusok még nem lehettek képesek gazdaságukat annyira teherbíróvá építeni, hogy termelvényükből az úr is részesedhessen. Az általuk termelt élelem fedezhette saját családjuk szükségletét. Ezért terhelhette őket a másik csoporthoz viszonyítva valamivel több kézimunka, aratás is. Kötelezettségeiket az úr olyan önálló gazdaságot vivő szolgáltatók járadékaként foglalhatta írásba, mint akiket csak az előírt servitium megszabott vagy szükséglet szerinti mennyisége terhel. Ez a körülmény kétségtelenül bizonyos libertas, kedvezmény volt a servusok státusához képest.

Összefoglalva a csatári libertusok helyzetét, azt mondhatjuk, hogy a földesúr a servusokkal üzemben tartott házigazdaságon kívül – talán a frissen cserélt és szerzett földeken (?) – olyan saját (proprius) embereket foglalkoztatott, akik önálló gazdaságot vittek, és ebből látták el családjukat és állataikat. Felmérve ezeknek a kis gazdaságoknak az erejét, feleslegükre az úr termékjáradékként nagyobb vagy szerényebb mértékben számíthatott. Csakhogy a kor gazdálkodásának szükséglete az úri udvarházon belül és kívül egyaránt igen sok kézierőt kívánt. Java részét az udvarházban vagy az ekörül élő servusok szolgáltatták, de időnként szükséges volt, hogy mindenre kötelezhető munkacsapatát az úr bizonyos munkálatok elvégzésénél kiegészítse. A libertus önálló gazdasága lazította ugyan a szálát, amely őt a személye feletti tulajdonjog alapján urával összekötötte. De a libertus személye feletti rendelkezést a proprius függésnek megfelelően éppen az a tény tartotta állandóan felszínen, hogy az úr őt mind udvarházánál, mind a saját kezelésű földön bevonta a házigazdaság munkálataiba.

A csatári libertusok helyzetét tehát ugyanaz a sajátos kétarcúság jellemezte, mint amely a libertusok járadékait említő, többi XII. századi oklevélből is kielemezhető. Ennek a többi, rövidebben szóló oklevélből szintén megállapítható kétarcúságnak a lényege: egyrészt a libertinusok önálló gazdaságvitele, másrészt az úri gazdasághoz kapcsolódó, időszakos munkajáradékuk. Legjellegzetesebb, mondhatni szokásszerű libertinus-teher lett a több vagy kevesebb saját lóval, kocsival szolgálás, s a földesúri házigazdaságot kiegészítő aratás, szénavágás, illetve -gyűjtés.

Ilyen munkára rendelte 1135-ben Lampert comes az általa alapított bozói apátság számára azt az 5 embert, akiket „magyarul uhugnek neveznek”. 1164. k. Poznan fia Farkas a Bars megyei nagyobb Szelepcsény prédián 16 mansio libertinust adományozott, akiknek leendő szolgálata a megadományozott garamszentbenedeki apátságnál is az lesz, mint amivel eddig Farkasnak szolgáltak: 3 napig arassanak, 3 napig szénát gyűjtsenek és hordják be, s ahová az apát akarja, oda küldheti őket.⁸⁸

⁸⁸ *CD.Slov.* I. 72. „Item comes Lampertus homines quosdam nomine Bodin, Stephan, Giura, Laurencium et Gellam, quos hungarice uhug vocant, pro anima filii sui Beyn, eodem tenore seruire, currus trahere, secare et metere constituit Ecclesie.” 1164–65. uo. I. 85. „Predicti vero libertini tali tenore abbati seruiant, sicut antea michi seruebant, scilicet per tres dies segetes metant et per alios tres fenum colligant et comportent, et quocunque voluerit, eos abbas mittere poterit.”

A libertinusoknak az ország különféle területein feltűnő, hasonló kötelezettségéből arra lehet következtetni, hogy az úri birtokon betöltött szerepük és életvitelük országszerte nagyjából hasonló volt a XII. század folyamán és a következő évszázadban is.

Amilyen mértékben sokasodtak a XIII. században a libertinusokra vonatkozó oklevelek, annál kevesebbet említik járadékaikat. Bizonyos adatok arra mutatnak, mintha a libertinusoknak az úri házigazdaság közvetlen igényeit szolgáló kézi munkája háttérbe szorult volna, szélesedett viszont lovas-fogatos szolgálatuk. A szolgálatnak ez az eltolódása már a XII. század végén megfigyelhető. Ekkor Froa úrnő eladta Szeles prédiáját, a rajta élő 27 háznép libertinusszal. Az eladás alkalmával az úrnő megszabta az eladott libertinusok foglalatosságát. 2–2 háznépet takács-, illetve kovácsmesterségre jelölt ki, mivel nyilvánvalóan korábban is járatosak voltak ezen foglalkozásokban. 2 háznép a kúria rendbentartását látta el, szobafűtési és szénagyűjtési kötelezettséggel együtt. De a legtöbb, 21 háznép lovas serviens lett, vagyis fő feladata a lovas-fogatos szolgálat. A prédiumon ökörekefogatról és szántási robotról nem hallunk. Az úrnő férjhezmenetekor valószínűleg messze kerülhetett földjétől, s örökölt prédiáját libertinusai vehették művelésbe. Ők saját gazdaságuk vitele mellett gondozták a kúriát, és ellátták az uraság körüli teendőket is, ha időnként a prédiumon tartózkodott. A libertinusok zöme, a 21 lovas serviens azonban ezen szolgálatok alól is mentesülhetett.⁸⁹

A lovas-fogatos szolgálat lett a járadéka — egyéb más servitium mellőzésével — 1208-ban Poth comes és testvére lébényi libertinusainak is. Lébény és a határához tartozó kis villa összesen 49 libertinusának az volt a feladata, hogy 15-en tartsanak egy kocsit vontató lovat, s leendő uruk, az apát megbízatása szerint kell ezzel szolgálatot teljesíteni. A házigazdaság kézi munkáját tehát nem kellett végezniük. Az itteni teendőket bizonyára

⁸⁹ 1181. *Fejérpataky* 1900. 29. „In supradicto autem predio scilicet Zeles sunt XXVII mansiones libertinorum, ex quibus Petus cum 2 filiis Abazo, Hada et Haioude cum filiis Huitec et Memen laude parant curiam, calefaciunt stubam et congregant fenum; Capv cum filio et Caphurde textores; Maradec cum filio et Joannes cum 2 filiis fabri; Fila cum filio et Figa cum filio, Cemis, Tosv cum filio Haio, Hipu cum 2 filiis, Vidus, Otus, Dedsa, Farcas, Vemdeg cum filio, Finta, Sun cum 2 filiis, Fila cum filio, Guguccu cum filiis, Abel cum filio, Camas, Buhtudi cum filio, isti sunt servientes cum equis suis.”

a szintén Lébényben 6 ekéhez adott 11 háznép látta el, fiastól, asszonyostól, leányostól, akiket (ti. az asszonynepet) az oklevél – a libertinusokkal ellentétben – szintén számba vett. Itt a libertinusok kötelezettsége inkább a szintén Lébény határában levő Szentmiklós villa 12 háznépnyi jobagiójának szolgálatához közelít. 1230 körül szintén úgy szabták meg a földdel együtt egyháznak átadott 4 libertinus háznép kötelezettségét, hogy a 4 család 2 lóval tartozik szolgálni az apát parancsa szerint. Saját fogattal szolgálás, követségbe járás lett a kötelezettsége azoknak a leleszi libertinusoknak is, akiket az oklevél megkülönböztet az adományozó úrtól csak „kisebb libertast” nyert libertinus-csoporttól.⁹⁰

A libertinusok szolgálata a világi birtokon hovatovább olyan jelleget kezdett öltetni, mint az egyházi birtokon a lovas servienseké, sőt lovas jobbágyoké. Nem véletlen, hogy libertinusok a lovas-fogatos szolgálat kötelezettségével több ízben mint jobagiók kerültek egyházi tulajdonba. A saját fogattal való szolgálatból, úgy látszik, hogy itt-ott rangosabb lovas-szolgálat fejlődött ki, amely nem paraszti, hanem serviensi jellegű volt. Mint lóval rendelkezőket az úr kísérőjeként is alkalmazták. 1217-ben pl. bizonyos Helg szűkebb pátriájából menekülni kényszerült, kíséretét 3 libertinusa alkotta. Ezekkel menekült Bot hadnagy két fiának a prédi-umára. A vész elmúltával visszatért szülőföldjére, csakhogy a hadnagyfiak visszatartották a 3 libertinust. Helg csak per útján tudta ismét visszaszerezni őket. Itt valószínűleg éppúgy fegyveres szolgálatot teljesíthettek, mint egy kisebb vagyonú gymóti uraságnál. Ő ugyanis 1235-ben földet adott el a veszprémi káptalannak, s ezzel együtt egy libertinust 4 fiával. Az eladó kikötötte, hogy az átadott libertinusnak továbbra is olyan

⁹⁰ *Burg.O.* I. 53. „... Libertinos vero, quorum pars habitat in Libyn, pars in Komlouzorm, quorum hec sunt nomina... (49 név felsorolva), tali servicio eidem ecclesie astrinxerunt, ut quindecim unum equum currikerum et currum habeant, in quo ad omnes usus secundum mandatum abbatis servire teneantur... duodecim preterea mansiones iobagionum, qui in villa sancti Nicolai morantur, quocumque pro negocio ecclesie abbas ipsos mittere voluerit, ire teneantur.” – 1230.k. *H.O.* VI. 26. „... in villa Zantou terram ad usum unius aratri et IIII-or mansiones libertinorum qui seruiant abbati cum II equis eundo secum quo usque uoluerint”. – 1214. *CD.Slov.* I. 148. „... Contulit ex seruiili genere exemptos, quorum est officium, cum preposito, quoties necesse fuerit, vel ad prepositi preceptum cum fratribus cum sui apparatu procedere; omnia litigia Ecclesie manutenere; legationes, quo necesse fuerit, deferre...” *Vö. Reg.Arp.* nr. 295.

„libertasa” legyen, mint korábban nála, hogy ti. hadi szogálatot teljesítsen. A libertinusok hadi szolgálata feltűnik a XIII. század végén is. 1292-ben Benedek comes Péter nevű servusát és ennek fiait „libertinusai sorába és csoportjába” helyezte, és kötelességükre tette, hogy vele vagy fiaival a király hadába menjenek. Ha szegénységtől akadályoztatva a hadiszolgálatot nem tudnák ellátni, akkor egy unciát tartoznak évenként szolgáltatni uraiknak. Ha a comes halála után fiai netán státusukon túl terhelnék a libertinusokat, fejenként 1 márkáért liberré szabadíthatják magukat.⁹¹

A libertinusokat a járadékaikról tájékoztató oklevelek szerint az úri házigazdaságok munkájában inkább a korábbi időszakban foglalkoztatták. A XIII. században számuk gyarapodásával szinte arányosan csökkent és tűnt el aratási, szénagyűjtési és az úri udvarház körüli robotjuk, ezzel szemben emelkedett a lovas-fogatos kötelezettségük, majd itt-ott hadiszolgálatot teljesítő vagy pénzjáradékot fizető szolgáltató elemként tűnnek fel.

Helyzetük kétségtelenül nem változhatott egyformán minden úri birtokon. A tőlük követelt járadék mennyiségét és minőségét sok tényező befolyásolhatta, többek között az úri birtok nagysága és a rajta élő különféle szolgáltatók aránya. A libertinusok némelykor említett hadi szolgálata pl. inkább csak kivételszámba mehetett, olyan uraknál, akiknek kevés volt a hadra fogható alkalmas serviensük. A fogatos szolgálat minden olyan birtokon fontos volt, amely az osztozások vagy adományozások következtében rendkívül szétszóródott. Valószínű azonban, hogy egyéb kötelezettség is terhelte őket. Ilyen, nem robot jellegű tehernek a meglétére kell következtetni abból a fontos tényből, hogy mind a XII., mind a XIII. században több olyan világi birtok tűnik fel, amelynek szolgáltatói szinte kizárólagosan libertinusok voltak. Tőlük ilyen helyzetben a földesúr bizonyára terményt, majd pénzt is követelt, különben pusztán az átlagos fejenkénti 1 márkás vételárban kifejeződő értékükért önmagában egyszerűen nem lett volna érdemes olyan tömegben libertinusokat tartania servus helyett.⁹²

⁹¹ 1217. V.R. nr. 168.–1235. Veszpr.Kápt. m.lt. Gyipolt 1–2. OL fkgy. U. 34. „... necnon libertinum nomine Grabus cum quattuor filiis Paulo scilicet, Pouca, Sudurman et Dehc eadem libertate, qua sibi in equo suo exercituali servire tenebatur.” 1292. L. a 84. és a 80. jegyzetet.

⁹² Feltehető, hogy járadékaik szokásszerűvé válván, hasonlatosak lehettek a XII. századi termék- és munkajáradékhoz, főleg a közép- és kisebb birtokosok körében,

A libertinusok szolgáltatásainak vizsgálata azt mutatja, hogy terheik és ingó vagyonuk tekintetében nagy különbségek voltak közöttük. Ilyesmiről ad számot a leleszi alapítólevél. Itt az alapító sokakat kiemelt a servilis állapotból és libertinusszá tett. Csakhogy ezeket a libertinusokat két csoportra osztotta. Egyik csoport csak „kisebb libertas”-t kapott. Az ő kötelességük volt a prépost vagy a fráterek „minden intésére” – de nem nyilván servus-feladatokra – „készen állni”. Másik csoportjuk saját fogattal szolgált, és szükség szerint követségbe ment. A „kisebb libertasúak” jóval előnyösebb helyzetben lehettek ugyan az adományozott servusoknál, akiket családjuk nőtagjaival együtt minden servilis munkára kötelez az oklevél, de anyagiakban kétségkívül a másik libertinus-csoport alatt állhattak. A libertinusok differenciáltsága máshol is megállapítható. Amint egyéb adatokból láttuk, voltak olyanok, akik egyenkint tudtak fogatot kiállítani, másutt viszont két család, a lébényi oklevél szerint pedig 15 család állított ki egy fogatot. Az ingósággal, állattal, szerzámmal való különböző ellátottság, s a különféle kollektív szolgálati kötelezettség alapján az is feltehető, hogy esetenként a libertinus-gazdaságok fenntartása és ellátása is több család tulajdonában vagy használatában levő munkaeszközzel történhetett.⁹³

Életük kereteinek földrajzi helyzetétől függően nemcsak földműves munkájuk termékeiből adhattak járadékot. A XIII. század első felében pl. Tamás comes belszondi libertinusaira bízhatta a szilaj marhák gondozását. A század második felében pedig a Katapán genus birtokain egyeseknek fő kötelezettsége és foglalkozása a halászat lehetett. A nemzetség osztályaiból

ahol a servusok munkáját egészíthették ki, mint pl. az Ajka, Koppán, Kartal, Pápa nemzetségek egyes tagjainál. (*H.O.* III. 1.; *Á.U.O.* VIII. 25.; *H.Oklt.* 76.; *Á.U.O.* IV. 344.; *H.O.* VIII. 247.) Az is valószínű, hogy robotkötelezettségük esetén sem az úr kényerén élhettek, hanem az ilyenre nem kötelezett asszonyaik láthatták el őket élelemmel. Bizonyára a termék-, majd később a pénzjáradék felé tolódtott el a libertinusok járadéka olyan birtokokon, ahol a proprius szolgáltatók zömét ők alkották. Az ilyen helyeken a házi gazdaság felszámolásával a szántási robotot a fuvarozás s az egyéb lovas szolgálat válthatta fel.

⁹³ *CD.Slov.* I. 148–149. és *CD.* VII/5. 214–215. „. . . Libertinos contulit minoris libertatis, quorum officium est stare ad omnem nutum prepositi, vel fratrum . . . seruos eciam contulit cunctis servilibus officiis deditos.” Velük szemben bizonyára „nagyobb libertast” nyertek azok a libertinusok, akiket mint „ex servili genere exemtos” fogatos szolgáltatra alkalmaztak.

kitűnik, hogy tulajdonuk legértékesebb elemét a rengeteg halászóhely alkotta. Ezeket – a víztől időnként elárasztott rétekekkel egyetemben – meglepő részletességgel sorolták fel, felosztásukra a más rendeltetésű területeknél sokkal nagyobb figyelmet szentelve. Ugyanakkor szó van a servusok és libertinusok megosztásáról is. Libertinusaik egy része valószínűleg önállóan gondozta a halászóhelyeket.⁹⁴

A libertinusok számára önálló gazdaságuk némi vagyon gyűjtését is lehetővé tehetette. Az idézett források esetenként közvetlenebbül is szólnak ingó, sőt ingatlan vagyonukról. Tádé fia János libertinusnak szülője, a Monoszló nembeli Tamás comes libertinusainak talán halastó része volt. Ingatlanuk (bona immobilia) ugyan felemás jellegű, mert végeredményben földesúri tulajdonon jött létre. Esetükben inkább arról lehetett szó, hogy az úri földön olyan egyéni munkabefektetést végeztek, amelynek alapján az úr elismerte a libertinus „ius”-át ahhoz a földdarabhoz, amelyen folyamatosan jövedelmező létesítményt rendezett be. Amikor két libertinus felszabadítottak, egyszersmind tulajdonul kapták azokat a szőlőket, amelyeket régtől ők műveltek és gondoztak. Az is lehetséges, hogy esetleg vásároltak is egy-egy kis földet, hiszen szó volt olyan libertinusról, aki évente 4–5 márkát tudott megtakarítani, ami igen jelentős összegnek számított.⁹⁵ Mégis a libertinus emelkedésének útja igen göröngyös volt, és az akadályokat, liberré válásának lassúságát éppen úri tulajdonban állása okozta. Előfordulhatott, hogy sikerült felhalmozni bizonyos értékeket,

⁹⁴ 1230. *A.U.O.* XI. 223. „ut libertini tantum et servi Thomas comitis ibi commoverentur cum pecoribus pascualibus.” – 1260. *H.O.* VI. 101. Balian és unokaöccse osztozásánál egyik fél halászó helyei „in pratis Mathyaveyze, Lunth, Scylew, Chekzefelveyze, Cobol”, még másutt 9 piscinával, a másik félé „in pratis Zubveyze, Vrbanveyze, Ahzunveyze, Egves, Emevseum, Teurum, Vrunvelg” más 10 halászóhellyel, ezen felül még számos piscina pontosan felsorolva. A földek, kaszálók és szolgáltató népek megosztásának leírása ugyanakkor elnagyolt. – Uo. 1261. 513–514. a nemzetség másik ágánál nagyobb szerepe van a culta terrának, pontosabb a libertinusok és servusok megosztása. Az előzőnél kisebb számú halászó helyek egy része „communis” marad, s a „proventus”-t osztják meg.

⁹⁵ 1240.k. *Zichy* I. 4. „... et libertinos suos, ad sex capita . . . absque suis vineis.” – 1256. uo. I. 11. „bona dicti libertiny tam mobilia quam immobilia . . .” – 1230. *A.U.O.* XI. 224. „In Kyn Zund Runus cum fratre suo et Mathey, Paulus et Kada. Prenotatis uero libertinis duodecim marcas persoluit (ti. Tamás comes).” *Vö. Reg. Arp.* I. nr. 467. és *Györffy* 1963. 237. L. a 77. és a 80. jegyzetel.

közben azonban őt magát ura eladta, javait pedig elvette. Az eladott libertinus tehát az új tulajdonosnál újra kezdhette küszködését. Számáranyuk növekedésével azonban egy-egy birtokon már úri érdek is volt a föld és a libertinusok szorosabb kapcsolatának a megteremtése, mert az úri jövedelmekhez fokozódó mértékben járulhattak hozzá termék- vagy pénzáradékokkal. Előfordult, hogy adományozásnál kifejezetten hangsúlyozták a libertinus és a föld szoros kapcsolatát. Apos kanonok ölbői örökölt földjének és libertinusainak adományozásakor kikötötte, hogy a föld a libertinusokhoz tartozik. Bodon comes Salamon falu egyharmadrésznyi birtokán a sessio és a 2 libertinus család kapcsolata állapítható meg. A gyilkosság miatt elmarasztalt Tiba tomaji részbirtoka többször is gazdát cserélt, de az ott élő 10 libertinus helyben maradt.⁹⁶

A libertinusoknak a világi birtokon elfoglalt helyzete arra vall, hogy a világi urak igazi „házas-földes” szolgálói ők voltak, nem pedig a servusok. Az úri kezelésben levő házigazdaságok bomlása első renden a libertinusok megjelenésével kezdődött. A libertinusok száma a servusok létszámának eleinte lassú, majd a XIII. századtól meggyorsuló apadásával arányosan növekedett, mert a servusok jelentős része libertinusszá emelkedett. A világi birtok nagy mozgékonyágánál fogva mennyisége, összetétele és szóródása szinte generációról generációra változott. Ezekkel a változásokkal a házigazdaságok kiépítésében és átszervezésével lépést tartani nem lehetett, és nem lett volna előnyös. Különösen akkor nem, ha a birtok kicsi vagy a rajta élő szolganép kevés számú volt. Irányításához és ellenőrzéséhez ugyanis főként a kisebb terjedelmű és szórt birtokok esetén az úrnak aránytalanul nagyszámú olyan munkaerőt kellett volna alkalmaznia, amely szerepénél fogva inkább csak fogyasztó, nem pedig termelő elemet képviselt. A birtokok és gazdálkodásuk megszervezésének problémája sokféle-

⁹⁶ 1210. *Ph. Rt.* I. 650. „Apos . . . omnes libertos suos, quos in villa Ilbew habet”, adta Pannonhalmának. „Et eorum terra eisdem pertinet, in qua manent.” – 1214. *V.R.* nr. 68. „Iaco filius Pata emit a Bodun comite . . . tertiam partem terrae Solomun, portionem silicet ipsius Bodun comitis, loco sessionis et parte nemoris, ad eandem portionem pertinente . . . Idem autem ab eodem emit super eandem terram duos libertinos, silicet Crachinum et fratrem eius Bucham.” – 1216. *H.O.* VI. 11–12. A birtok először Fábiáné volt, majd Poth comesnek ítélték, aztán Atyusz bánnak ajánlották fel megvételre, végül az elmarasztalt Tiba rokona megvette „partem que in Tumoꝝ Zaladiensi Tibam prenominatum contingebat et locum unius Molendini et decem libertinos”.

képpen vetődhetett fel, mivel az egyes birtokok nagysága, szórtsága is számtalan változatot mutat. Előfordult, hogy az úr központi rezidenciájának területét sem volt előnyös kizárólag servusokkal műveltetni, ha ti. a terület igen nagy volt, mert a servusok élelmének előteremtéséről végeredményben az úrnak kellett gondoskodnia. Máskor a központtól távol eső birtoknál lett volna hátrányos csak servusok alkalmazása. Ha pedig az örökös pl. egyházi pályára ment anélkül, hogy földbirtokáról is lemondott volna, szintén hátrányos, sőt lehetetlen volt a servus-munkán épülő házi gazdaság egészének fenntartása. Már a XII. században András remete eladományozott örökölt birtokain csak libertinusok voltak.⁹⁷

Mindezeknek a problémáknak a megoldására két út kínálkozott. Az egyik a szabad elemek befogadása volt. De ilyenek kb. a XIII. század közepéig a világi birtoknak csak egy töredékét szállták meg és vették művelésbe. Ehelyett a földesurak inkább a másik megoldáshoz folyamodtak. Servusaik több-kevesebb részét ugyanis fokozatosan önálló gazdasággal látták el, és számukra mintegy kisebb fokú libertast biztosítottak. Így jött létre az István-korítól megkülönböztetendő új libertinus réteg, amely igen különféleképpen népesítette be a világi birtokokat. Az ilyen megoldás mind az úr, mind a szolgáltató számára előnyös lehetett. Az úr számára azért, mert anélkül bízhatta népeire egy-egy birtok vagy birtokrész művelését és tehette érdekeltté a termelésben, hogy egyszersmind le kellett

⁹⁷ 1131–41. *Ph.Rt.* I. 595. András remetének 3 villájában 38 libertinusa és 6 vinitora volt. Mivel birtokától távol élt, alkalmasabb lehetett önállóan gazdálkodó propriusokkal műveltetni azokat. A XIII. században sokkal inkább megfigyelhető a libertinusok széles körű alkalmazása, különösen az ország különféle részeiben fekvő, de egy családhoz tartozó birtokokon. Csak nb. Miklós comes birtokai az 1230-as években pl. Sopron megyétől Csanádig, Torontálig szóródtak, s ezeken zömmel libertinusok éltek. (*Óm.Okv.* 88.) 1264. *Burg.O.* I. 304. Osl nb. Tamás comes fiai a Sopron megyei jóságok mellett Somogy és Zala megyei helységekben is tulajdonosok voltak, s szintén libertinusokon osztoztak, noha az osztály előtti kölcsönös zálogosítások s a bizonytalanság miatt népeik megfutottak. Ezért „adicientes quod quoscunque de servis et libertinis ipsorum fugitivis repetere poterint, communiter inter se dividere tenebuntur.” – 1280. Veszpr. Kápt. hiteleshelyi lt.-a, instr. regnic. fam. Capsa sub litt. D. nr. 81. *OL* fkgy. U. 25. 1.kötet Bogátradvány nb Simon fia Sándor nővére fiának Halápon (Zala m.) kiadta anyai részüket libertinusokkal, egy ancillával, s ennek 2 fiával. Sándor comes ekkor a család zempléni birtokán lakhatott (az oklevelet az egri püspök előtt foglalták írásba), dunántúli birtokát libertinusokkal művelthette.

volna mondania szolgáltatójáról mint tulajdonáról, és olyan servitiumairól, amelyet a birtokára gyéren telepedő libertől nemigen követelhetett. A servus számára szintén nagy előnyt jelenthetett a libertinus-sor. Ha igás állatot tudott magának nevelni, vagy az úr ezzel ellátva adta meg számára a libertinus státust, akkor egyszersmind kikerült a házigazdaságból, önálló gazda lett. Igaz, a házigazdasághoz fűzte még robotkötelezettsége, de ez korábbi állapotához képest sokkal körülírottabb és kevesebb volt. Így népesülhettek be már a XII. században, majd a XIII. század folyamán a világi birtokok változatos arányszámban libertinusokkal.

A servus libertinusszá tétele nem kívánt az arany szabadság adományozásánál szükséges eljáráshoz hasonló hivatalos aktust, mert az új libertinus továbbra is gazdája tulajdonában maradt, emelkedése teljesen az úr magánhatalmának szférájában történt. Néha a státusváltozás folyamatát is figyelemmel lehet kísérni. Az almádi monostor alapító oklevele szerint 1121-ben Atyusz Györök prédiát 4 servus mansióval, 2 ekével, 6 szőlővel és ugyanennyi vinitorral adományozta. A prédiát határában azonban 2 villa is volt, Berény 12 mansio halással és Boronka 6 háznép szőlőművessel. A 2 villa lakóiról megemlíti az oklevél, hogy saját földjük, erdőjük és legelőjük van, ami nyilván nem tartozott a györöki házi gazdaságba, hanem eme népek önálló gazdaságának tartozéka volt. Az oklevél előírja, hogy a villa népei „qui sunt quasi libertini”, segítsenek javítani a györöki kúriát és a templom tetőzetét, valamint kötelesek szénát vágni. Ezeknek a halászoknak és szőlőműveseknek a „quasi libertini” állapota valószínűleg megadta legalább fiaiknál az alapot és a kereteket ahhoz, hogy uruk levonja gazdasági helyzetük megváltozásából a jogi konzekvenciát, és libertinusszá tegye őket. Így, ha ezen népeket még nem is hívták libertinusnak, helyzetük ténylegesen már az volt, önálló gazdaság, a kúriához, illetve a házigazdaság bizonyos munkálataihoz kapcsolódó robot, amellyel időszakosan kiegészítették a györöki servusok munkáját. Hasonló, a servus-sorból a libertinus-mivolt vagy ennél is magasabb fokú libertas felé emelkedő termelők lehettek azok a hominesként jelölt és már a korai oklevelekben feltűnő elemek, akiknek „ius”-a volt a libertinusokéhoz hasonló szolgáltatás, s azok a vinitorok és egyéb servilis státusúak, akik hasonlóan összesen válthatták meg szabadságukat, mint a libertinusok.⁹⁸

⁹⁸ 1121. *M.Ny.* 1927. 363. „... villa Buren, in qua sunt 6 mansiones vinitorum cum totidem vineis, qui sunt quasi libertini, adiuvant reparare curiam et tectum

A világi földesurak libertinus népeinek járadékai nagyjából szokásszerűvé váltak, és a birtokon betöltött szerepük is lényeg szerint hasonló lett országshoz. Az eredetileg jogállásra vonatkozó libertinus szó ilyen módon gazdasági és társadalmi szempontból is egyértelmű, köztudomás szerinti tartalmat kapott, és így alkalmas volt a vele jelöltek helyzetének szabatos kifejezésére és megkülönböztetésére. A források az önálló gazdasággal rendelkező és az említett munkára kötelezett népeket nyilván ezért nem csoportosítják egyéb szolgálati elnevezés szerint, hanem az elnyert magánjogi libertas alapján a világi birtokon általában libertinusról beszélnek. Libertinusok közé sorolhatta be a világi úr a királyi adományként kapott, kötött állapotú, de önálló gazdaságot vivő embereket, pl. a castrensiseket vagy udvarnokokat is. A királyok ugyanis nemcsak földet, hanem esetenként az ezen élő embereket is, mint a föld tartozékait, átruházhatták világi urakra. Pl. Csák Miklós mint csanádi comes szerzett Csanád és a szomszédos megyékben II. Andrástól birtokokat. Ezek miatt nem kis kellemetlensége támadt a birtokvisszaszerző akciók idején. A sok földdel bizonyára királyi népek is kerültek tulajdonába. Mégis a Csanád megyei és egyéb tiszántúli, újonnan kapott birtokain csak libertinusok szerepelnek, éppúgy, mint dunántúli jószágain, ami a királytól kapott népeknek közéjük tagolása mellett szól.⁹⁹

ecclesie et debent fenum falcare et ibidem in vicina villa, que dicitur Brunca, 12 mansiones piscatorum cum piscatione . . . Porro idem piscatores et vinitores habent proprias terras et silvas et prata." A servitusból való emelkedés különféle fokozataira pl. 1141–61. *M.Ksz. id.h.* „Predium de Borz cum duobus aratris et VI. mansionibus et decem domos, ut serviant abbati, qualiter preceperit. Sed si abbati placuerit, dent filias liberis et ducant de liberis . . .”, uo. egy másik terrán: „cum illis habitant tales, qui dant constitutum reditum abbati et cum eis quidam nomine Quucgen, qui tenet abbati equum.” – 1135. *CD.Slov. I. 71.* „Tercium vero predium in villa Badun . . . et quatuor viros cum eodem predio . . . quorum ius est cum equis suis prelo ecclesie servire, currus trahere, fenum secare et segetes metere per quattuor dies et in via tentoria figere.” – Uo. „Nonum vero Paztuh . . . cum his hominibus . . . quorum ius est in coquina et cum equis suis servire, secare et metere.” – Uo. 72. lapon hasonló „ius”-a van a László királytól kapott „homo”-nak és családjának, valamint a korábban említett „uhug”-oknak. – L. még a 35. jegyzetben idézettek.

⁹⁹Pl. 1217. *Reg.Arp.* nr. 320. Turul comes 10 mansio zalai várnépet kapott földdel együtt. Csák Miklós végrendeletei: 1231. *CD. III/2. 227.*; 1237. *Óm.Okv. 88.*; 1239. *H.O. I. 22.* Az első végrendeletben csak Mihály prédiüm ingóságait sorolja fel: 30 mansio libertinust, 8 mancipiumot, 4 ököreke fogatot és jelentős állatállományt.

A libertinusoknak a világi birtokon betöltött szerepe az elmondottak alapján nem elhanyagolható. A házi gazdaságok felbomlasztásában a nyugat-európai fejlődéshez hasonlóan úttörő szerepet játszottak. Már a XII. században megmutatkozik ez a házi gazdaságot bomlasztó szerepük, mert ahol az ő önálló kis gazdaságuk csoportja kezdődik, ott végződik a földesúr saját kezelésű birtokának a határa. Így formálódott át lassan a világi birtok településrendje. Egyik helyen vegyesen van még a libertinusok kis gazdaságai mellett prédiúm is servusokkal, más helyütt viszont a libertinus teljesen kiszorította a servus munkát, és a település vagy ennek egy adott úrhoz tartozó része *sessio* néven is előforduló kisparaszti gazdaságokból tevődött már össze. Az ilyen helyeken robotmunkájukra sem volt már szüksége az úrnak, legfeljebb szekerezésre. Valószínű ezzel függött össze a libertinusok mezőgazdasági robotjának XIII. századi mellőzése.

A libertinus-gazdaságok települést formáló hatását néhány birtokon jól meg is lehet figyelni. Például 1228-ban a Vajk és Tétény nemzetség néhány tagja pereskedett Dráván túli föld miatt. Jóllehet az egyik fél tulajdonjogát azzal igyekezett bizonyítani, hogy ezt a földet előbb népesítette be, Dénes nádor mindkét félnek ítélte belőle. Mégpedig a földnek az a része, amelyen a Vajk nemzetség Keresztúr falut alapította, *sessio*ival, vetett földjeivel, falvaival és libertinusaival, valamint összes haszonvételével megmaradt ennek a nemzetségnek. A föld másik fele viszont, amelyen Megyerics falut alapították, *sessio*ival, vetett földjeivel, falvaival és libertinusaival a másik féle lesz. Az alapított falvak lakói itt zömmel liberti-

A második, legrészletesebb végrendeletben szerepel birtokain elosztva a nagy számú libertinus. E réteg ekkori, szinte kizárólagos jelenléte tudatos és koncepciózus birtokszervezésre vall. Birtokai egy részének a tulajdonjoga labilis volt. 1230 előtt Béla ifj. király a korábbi szerzemények közül többet visszavett (*CD. III/2. 204.*), majd András király újból visszaadta (1232. *H.O. I. 11.*). A tiszántúli jószágok azután el is vesztek Miklós utódai számára. Valószínű, hogy ezt nem elsősorban Béla király újabb visszavételei idézték elő, hanem a tatárjárás idején néptelenné válhattak, s fiai képtelenek voltak újból népesíteni. Az egyik, korábban Miklós kezén levő birtokot pl. IV. Béla csak 1247-ben adományozta a johannitáknak (*CD. IV/1. 447.*). A Miklós fiai kezén maradt birtokokon a XIII. század végén nem fejlődés, hanem inkább megtorpanás látható. 1278-ban az elhalt Márk mihályi és kázméri részén az egyik testvérré jutó emberek közül 12 servus és ancilla volt, s csak 4 libertinus. Ez a számarány határozott visszaesést mutat az 1231. és 1237. évi állapotokhoz viszonyítva. Vö. *Karácsonyi* 1900. I. 309–310.

nusok lehettek. A sessiók a szolgáltató nép önálló gazdálkodásának bizonyítékai. Más esetben a prédiüm keretein belül alakult ki külön libertinus-település is, hasonlóan a száz évvel korábban szereplő györi prédiümhoz. Zlandus fehérvári lektor, a későbbi veszprémi püspök, János nevű atyafiától megvásárolta a Szántó nevű Zala megyei örökölt prédiümot liberinusokkal, servusokkal, ancillákkal és szőlőművesekkel. 1236-ban a szomszédos ecséri királyi udvarnokok lerombolták a prédiüm határait, új határjeleket állítottak, és elvették a birtok egy részét. Több ízben is hiába jöttek az ügy kivizsgálására küldött hivatalos emberek, őket az udvarnokok elűzték, és az idézésekre nem jelentek meg. A prédiüm tulajdonosa úgy adta elő panaszát, hogy az udvarnokok Szántón feldúlták két villáját, mégpedig egyrészt libertinusai, másrészt liberjei faluját, Szántó prédiümről elűzték „famíliáját” és curialis comesét, és megakadályozták, hogy Zlandus mester saját prédiümán tartózkodjék. A per igen jól mutatja a vásárolt Szántó prédiüm átalakulását. Itt szűkebb házigazdaság maradt meg udvarházzal, servusokkal és ancillákkal, élén pedig curialis comesszel. A prédiüm határain belül, de a házigazdaság keretein kívül már külön települést képeztek a vásárolt libertinusok, s ismét másik villát alkottak a telepített vagy már korábban oda települt liberek.¹⁰⁰

A libertinus kifejezés magyarországi használatának fejlődése megállapíthatóan a korai feudális Európa gyakorlatát követte. István törvénye ti. a libertinust a longobárd és bajor forrásokhoz hasonlóan a felszabadítással teljes szabadságot nyert személyekre alkalmazta, a XII. század elejétől azonban az oklevelek már következetesen módosult értelemben használ-

¹⁰⁰ *A. U. O.* VI. 457–460. – „Rubinus repetebat ipsam terram sub nomine iuris sui vsui proprio, allegando eam per generacionem suam olim populasse et coluisse . . .” Megegyezés, „quod dictus comes Petrus partem terre predictae, supra quam villa Keresthwr ad generacionem Woyk pertinens, extitit fundata, cum sessionibus, terris sacionalibus, villis et libertinis . . . Rubino . . . annuit et concessit . . . aliam vero partem terre prescriptae, supra quam villa Megeriwch extitit fundata, cum sessionibus, terris sacionalibus, villis et libertinis . . .” Péter comesé és rokonságáé. – 1236. *H. O.* VI. 31–34. „. . . duas villas suas, unam libertinorum, et aliam liberorum in Samtov dixit, vt Vduornici iam dicti destruxissent, in super familiam suam et curialem comitem vi expulissent de Predio antedicto . . . nec ipsum (ti.Zlandum) in proprio Predio suo hospitari permiserunt . . .” – L. még: *Bánffy I.* 3–6.; *CD.* VII/3. 28–29.; *uo.* VII/1. 309–310.; *H. O.* VIII. 25.; *uo.* VI. 50.

ták, az általánosabb európai praxisnak megfelelően. A szó ti. a szabadság-fogalom István-kori egységének megbomlása, illetve az ebben kifejezett gazdasági-társadalmi fejlődés következményeként a XII. század elejétől a világi úr proprius-függésben levő népeinek olyan csoportjait jelölte, amelyeket a servustól és a libertól egyaránt megkülönböztettek.

Az ilyen népek magánúri birtokon való jelenlétének és megkülönböztetésének alapja az úri házi gazdaság megbomlásában és a rabszolgaerővel való kizárólagos műveltetés lehetetlenné, illetve ki nem fizetődővé válásának kezdeteiben keresendő. Földtulajdonuk nagyságától és minőségétől függően más-más időben ti. a földesurak gazdálkodásuk átszervezésére kényszerültek, és lehetővé kellett tenniük addigi servusaik legalább egy része számára önálló gazdaság vitelét. Az ilyenek helyzete más lett, mint a házi gazdaság csak robotot teljesítő rabszolgáié; az önálló, kis gazdaságaikban „földre ültetett” korábbi servusokat nevezték libertinusnak. Ez a jelölés terminológiailag is megkülönböztette őket a rabszolganéptől, és továbbra is fennmaradó proprius-függésüket is kifejezte. A „földre ültetett”, addigi servus libertinus néven és libertinus kötelezettségekkel lett az úr tulajdonosi hatalma alatt feudális paraszttá.

A világi urak servusainak libertinusszá emelkedése, a házigazdaságok felbomlása és az úri tulajdonban állt föld új termőterületté alakítása, a termőterület kibővítése ugyanannak a fejlődésnek különböző jelenségei. Amikor a földesurak a várható nagyobb járadék reményében és egyéb körülmények hatása alatt érdemesnek látták házi gazdaságukat részben vagy egészben feladni és ennek megfelelő mértékben területén korszerűbb gazdálkodást bevezetve parasztgazdaságokat létesíteni, az ezek műveléséhez szükséges munkaerőt a XI–XII. század folyamán, de még a XIII. század elején is elsősorban addigi servusaik közül szerezhették. A járadék-szolgáltató, önálló parasztgazdasághoz jutás a korábbi servusok számára a gazdasági előnyökön kívül kedvező alapot és feltételeket jelentett ahhoz is, hogy libertinusként a törvényes házasság és az önmegváltás jogát is *mos*-ként kivívják, és az úrtól való proprius függésüknek a servusokéhoz képest szinte számszerűen kifejezhető mértékben való lazítását is elérjék. Az úr tulajdonosi magánhatalmát sokáig ugyan nem voltak képesek teljesen lerázni, ez nyíltan megmutatkozott adásvételükben, a róluk való végrendelkezésben, személyük elidegenítésében. Ám 1 márkájú átlagos vételáruk a servus szokványos 3 márkányi árához arányítva jól szemlélteti a liber-

tinusok kiszolgáltatottságának és a felettük való úri tulajdonnak a viszonyított korlátozottságát.

A libertinus helyzetét (éppúgy, mint a servusét sem) a földhözkööttség fogalmával nem lehetne találóan jellemezni. Erre még mindig alkalmasabb a *személyhez* kötöttség. Az ingó és ingatlan javakhoz való bizonyos jogát az úr meghatározott körülmények között elismerhette, ez pedig adott esetben némi (bár korántsem teljes) biztonságot nyújthatott az aránylag háborítatlan termelőmunkához és bizonyos felhalmozáshoz az úr önkényes, tetszőleges kisajátítási kísérleteivel szemben. Az ilyesmi ellen teljes védelemet nem szerezhettek.

Az úr ekéjéhez visszatartott, összezsugorodó és hovatovább csak servusokkal műveltetett földön végzendő robottól való fokozatos megszabadulás és alapvető teherként termék vagy pénzáradék követelése gazdasági szempontból a későbbiekben általános jobbágyparaszti kötelezettségeket rótt a libertinusokra. Teherviselésük és önálló gazdaságvitelük szempontjából az átlagos jobbágyparaszt típusának előfutárai vagy éppen úttörői lehettek a világi birtokon. Jogi helyzetükről nem mondható el ugyanez.

A mezőgazdasági termelő népesség fontos csoportjaként való szereplésük virágkorában kétségtelenül oroszlánrészük volt a világi birtok házigazdaságának korszerű feudális üzemmé alakításában. Ebben a fázisban a servusok jelentékeny része a libertinus státuson át szabadult ki a közvetlen rabszolgasorból és lett feudális paraszttá. A servusok egésze azonban mégsem libertinusszá emelkedve jutott el a jobbágyparaszti sorba, már csak a kategória aránylag korai eltűnése, illetve a libertinus szó újabb jelentésváltozása miatt sem.

A XIII. század második felében ti. — a már évtizedekkel hamarabb megállapítható, kezdeti fázis után — a világi urak kezén levő föld különösen nagy mértékben növekedett meg, és az addigi állomány mobilitása is hirtelen fokozódott. Ez az utóbbi körülmény az individuális birtoklás előretörésével és az osztálytétel általánossá válásával is összefüggött. Az egész fejlődési sor újabb nagy földterületek úri szempontból való hasznát hajtóvá tételét követelte, de ezt a szükségletet a proprius-népek állományából meríthető munkaerő-tartalék már nem volt képes kielégíteni. Szabad sorban élő paraszti kezek bevonását kívánta az úri érdek.

Ezen kívül a libertinus-munkaerő vagyontárgy mivoltánál, proprius jellegénél fogva igen nehezen volt képes a gyakori osztálytétel tárgyaként

(communis libertinus említése) az individuális — kiscsaládi úri birtok paraszti művelőjének szerepét betölteni.¹⁰¹ A proprius-függésben élő termelőkre támasztható rokon igény legalább olyan vagy még nagyobb mértékben veszélyeztette az individuális-kiscsaládi úri birtoklás és gazdálkodás folyamatosságát és biztonságát, mint a földre vonatkozó hasonló követelés. Az individuális tulajdonú urak érdeke ebben a tekintetben is osztálytétel tárgyát nem alkotó és rokon igényektől mentes munkaerőt kívánt.

Többfelől is megmutatkozott tehát a vagyontárgyi jelleget nélkülöző termelők iránti igény. Ezt kétségtelenül ki lehetett elégíteni a XIII. század második felében a maguk földjét már elvesztett, lesüllyedt közszabadok tömegeiből (és kötöttségektől megszabadult királyi népekből). Ők természetesen proprius-függést aligha voltak hajlandók vállalni az őket paraszti munkaerőként befogadó földesuraknál. Ezt a veszélyt a termelő kezek iránti úri szükséglet nagysága és az urak között emiatt meglévő versengés eleve elhárította. Az úri verseny is lehetővé tette, hogy a földjüket vesztett szabadok minimálisan közszabadságuk elismertetése és biztosítása mellett álljanak be jobbágyként a földesurakhoz, és vállalják a libertinus-kategória által viselteknél nem súlyosabb feudális terheket, sőt esetenként kedvezőbbeket is vívjának ki.

A közszabad jogállású parasztok megjelenése és az ilyen paraszti munkaerő iránti úri versengés természetesen nem maradhatott hatás nélkül az úri birtokon gazdaságilag hasonló terheket viselő libertinusokra, sőt a servusokra sem. A proprius függésű termelők ti. uraiktól megszökve, kedvező körülmények közt a munkaerőt kereső hatalmas földesuraknál szabad parasztokként találhattak — a feudális jog szempontjából törvénytelenül — befogadást és védelmet. Magánurakra vonatkozhatott 1263-ban a pápa panasza is, hogy az egyháznak párbajjal kell bizonyítania „más urasághoz állt homines de corpore”-ire való jogát a perben.

¹⁰¹ 1260. *Burg.O.* I. 270. A Jáki nemzetség tagjai közötti birtokeladás alkalmával: „Preterea dicti comites (!) Thristianus soluta ipsi Nicolao dimidia marca pro Boz communi libertino eorum redemit eundem Boz ab eodem sibi in perpetuum perhabendum.” — L. még pl. 1247.k. *H.O.* III. 9.; 1260. *H.O.* VI. 101.; 1260. *H.Oklt.* 38.; 1276. uo. 76.; 1261. *Á.U.O.* VIII. 15.; 1300. uo. X. 399.

Ebben a helyzetben a szokványos tartalmú libertinus-kategória és -nevezet kiüresedett, fennmaradása pedig anakronisztikussá vált. A háziszolgaként vagy az „úr ekéjéhez” megmaradt, egy-két paraszteleknyire zsugorodott föld művelésére visszatartott servusok útja felszabadításuk esetén vagy közvetlenül a paraszti közsabadságba vezetett, vagy a világi birtokon a XIV. században meghonosodott nevezettel jelölten „conditionarius servus”-ok közé kerültek. Az utóbbi kifejezés voltaképpen a libertinus helyére lépett a világi úr servusnál kedvezőbb helyzetű, maradék propriusnépeinek jelölésében.^{101/a}

Maga a libertinus-nevezet ezután érte meg a hazai terminológiában második jelentésváltozását. A XIV. század közepétől a libertinus kifejezést nem említik a források. A XV. századtól azonban újból feltűnik mind a libertinus, mind magyar megfelelője: a szabados. Csakhogy az újból előtűnő libertinus tartalma más volt, mint az Árpád-korban. Ekkorra régi értelmé feledésbe merült, s tulajdonképpen a szintén megváltozott tartalmú szabad (liber) szinonimája lett. A libertinus kifejezést a már összességét tekintve szabad kondíciójú parasztság egyes olyan csoportjaira vonatkoztatták, amelyek a jobbgátság átlagához képest különféle kedvezményeket, mentességeket élveztek.¹⁰²

^{101/a} A propriusok iránti kereslet, s jogos vagy jogtalan megtartásuk mellett státusuk megváltoztatása korán feltűnik. Pl. 1226. V.R. nr. 355. Sarkadi Máté felesége libertinusait követelte vissza Puer sacerdos rokonaitól. Visszaszerezni nem tudván „resignavit illos, quos requirebat pro liberis cum omni generatione ab eisdem successura.” Valószínű ez már a rokonok felszabadító aktusának kényszerű elismerése lehetett. — 1251. CD. IV/2. 104. egy baranyai várjobbgagy korábban eladott s közben 10 főre szaporodott szolgálit igyekezett „blandis verbis” magához csalogatni. — A conditionarius terminust az Árpád-korban a világi birtokon általában nem használták. Egy kivétel ismeretes: 1276. *Gárdonyi* 1936. 160. a Kartal nb. Uza fia Péter jenői földjét zálogba adta a margitszigeti apácáknak „exceptis conditionariis suis in eadem terra residentibus”. A Kartal nemzetség jenői népei egyébként mindig libertinusokként szerepelnek. Itt a kifejezés az ugyancsak jenői királyi népek jelölésével keveredett és fordítva, jenői királyi népeket is említettek libertinusokként. (Vö. *H.Oktl.* 74.; *H.O.* V. 20., *Gárdonyi* 1936. 47.; 95., 141., és 164.) A XIV. századra vonatkozó conditionarius servusra l. a 60. jegyzetet. — A pápa oklevele: CD. IV/3. 165–166.

¹⁰² *Csapodi* 1940., *Szabó* 1948. 27–28.

3. A liberek

A világi birtok szolgáltatóinak harmadik, jelentőségében egyre növekvő csoportját liber kifejezéssel jelölték. A szónak úri függésben élő népekre való alkalmazása valamivel megelőzte a libertinus hasonló használatát, és a két kifejezés nagyjából egyidőben is tűnt el a társadalmi terminológiából. A liberek kategóriája végül is bonyolult társadalmi folyamatok és harcok következményeként magába olvasztotta a hajdani libertinusok, s rajtuk keresztül a világi birtok felemelkedett servusainak tömegét, illetve a liber-nevezet – régi tartalmának megváltozása után – utóbb rájuk is kiterjedt.

Érdekes jelenség, hogy a servus és libertinus vagy a kettő közötti átmeneti réteg egyes tagjait – a magánbirtokra általában nem jellemző módon – némelykor szolgálatuknak megfelelő jelöléssel is illették (vinitores, piscatores, servientes cum equis suis stb.), de liberek esetében ilyen elnevezéssel nem találkoztunk. A liber szinonimájaként említik a XII. századtól a hospes, a XIII. századtól pedig a jobagiót. Az előbbi kifejezés a liber jövevény-mivoltára utal, vagyis arra, hogy az úri birtokra máshonnét jött, az utóbbi pedig a libernek az úri birtokon betöltött funkciójára vonatkozik. A jobagio a liber-nevezetet a XIII. században kezdte felváltani, majd a XIV. században végleg kiszorította. Birtokok benépesítését célzó felhívások és servus-felszabadító oklevelek még a XIV. században is hangsúlyozták a liber-conditio fontosságát, az aurea libertas megadását. A törvények a XIII. század végétől a liber helyett általánosan a jobagio vagy rusticus kifejezést használták.¹⁰³

A XI–XII. századi magánbirtok liberjeiről a legújabb szakirodalom fontos megállapításokat tett. Eredetüket vizsgálva rámutatott arra, hogy többségükben saját lovaikkal, fogatukkal szolgáltak, függésbe került szabadok voltak, és a világi birtok fejlődésének kezdeti szakaszában az úr mellett fegyveres feladatokat is láttak el. A körülményektől függően különböző időben azután inkább szekerezést és egyéb feudális szolgáltatást hárítottak rájuk. Számarányuk a korai házigazdaságok szolgáltató népének összességéhez képest jelentéktelen volt, és így a prédiумok virágzása idején szerepük is csekély lehetett.¹⁰⁴

¹⁰³ Kovachich 1798. T.I. 181. „Item quilibet Rusticus, seu Jobagio”, *Eperjessy-Juhász* 1935. 33–37. 6., 16., 18. § „jobagio”.

¹⁰⁴ Lederer 1959. 55. skk.; Szabó 1963. 26.

A liberekről a XI. századi törvényeink bőven tájékoztatnak (l. az I. fejezetet). Kifejezetten a világi urak liberjeiről is László és Kálmán törvényei intézkednek. Feltűnő azonban, hogy ezek az intézkedések nem általánosságban vonatkoznak világi urak liberjeire (mint pl. a servusok esetében), hanem kifejezetten a comesekhez állt liberekről szólnak. Talán az ispánok birtokaira telepedtek akkora számban és olyan körülmények közt liberek, hogy a törvényhozás is figyelmet szentelt nekik. Az ilyen szabadokkal uraik „tetszésük szerint bánhattak” ugyan, de libertasukat a törvény szerint épségben kellett tartani. A comesek katonaállítási kötelezettségének mértékét Kálmán király a földjeiken élő liberek számához, illetve pénzjáradékukhoz mérten szabályozta.¹⁰⁵ Nem lehet véletlen, hogy az ispánokat a világi urak közül a törvény e szempontból is kiemeli, a többi urat pedig mellőzi. Országos fontosságú tisztségükre és hatalmukra szinte eleve kijelölte őket vagyonuk és megfordítva, a világi urak közül az ő hatalmuk és ispáni tekintélyük jelentette a leghathatósabb oltalmat és az ezzel egyértelmű kényszert a maga emberének megmaradni képtelen, függésbe sodródó liber számára. A comeseknek a liberek feletti hatalmát a király bizonyos intézkedéseivel egyenesen elősegítette. A pogánylázadások után összegyűjtött kóborok többségét a királyi birtokra telepítették, de egyharmad részüket – mint más királyi jövedelmeket – az ispánok rendelkezésére bocsátották. Az ilyen módon lesüllyesztett és ispán propriusává lett szabad ember felett másként érvényesülhetett a comesnek az úri hatalma, mint az „önként” birtokára telepedettek, hozzá beállottak felett.¹⁰⁶ Az úri függésbe került szabad libertasának milyenségét kétségtelenül befolyásolhatták azok a körülmények, amelyek folytán az illető függésbe jutott.

Emellett folyt a servusok felszabadítása is. Éppen László és Kálmán törvényei világítanak rá, hogy ezek az aktusok nem adtak minden esetben – a korabeli kifejezéssel – plena libertast, hanem gyakran alacsonyabb fokú, csupán az úr magánhatalmán belül érvényes „szabadságot” nyújtottak. Hasonló, a személyükre is kiterjedő szorosabb függést közsabadok

¹⁰⁵ *Závodszy* 1904. 162. 30. §. „liberi vero, cuicumque episcopo vel comiti adhesionem . . .”, 188. 40. §. „Comites, si proprii in villis suos liberos habuerint . . .”

¹⁰⁶ Uo. 177. 13. §. „due partes fugitivorum hominum, ioch scilicet donentur regis pristaldo, tercia pars comiti . . .”

is vállalhattak, olyanok, akik nyomasztó körülményeik miatt „se et caput suum” úri hatalom alá adták.¹⁰⁷

Ily módon jogállásuk szempontjából a világi úr liberjei oklevélben való első feltűnésüktől kezdve sem alkottak egységes réteget. Kötött liberek éppúgy lehettek közöttük, mint közsabadságuknak legalább a minimumát megőrzött szabadok. Ezt a közsabadságot a források tanúsága szerint éppen a világi urak tartották még leginkább tiszteletben. Emellett kötött libereknek is volt rangjuk uruk proprius-népei közt, jóval magasabban álltak a libertinusoknál. Ezt abból is következtethetjük, hogy a liberek olyan adásvételével, zálogba adásával soha nem találkozunk, mint a servusokéval és libertinusokéval. Őket uruk legfeljebb örökül hagyta leszármazóira vagy gyakrabban az egyházra. Ilyen alkalmakkor vagy már megelőzően is liber minőségű propriusokat adtak át; vagy az úr az öröklés tárgyát képező servusokat és libertinusokat jutalmul, vagy különös jótéteményként a hagyományozásnál kötött liberré téve bocsátotta új gazdájuk tulajdonába.¹⁰⁸ Tudunk ugyan arról, hogy libereket adtak el a XI., sőt a XIII. században is. Ezekben az esetekben azonban az eladatás következményeként a szabad libertásának megsemmisüléséről, rabszolgává tételéről volt szó. Ez a törvény előírása szerint vagy büntetésül, bírói ítélet következtében történt, vagy szabad ember adta el megszorulva önmagát vagy családja tagját, vagy esetleg adórszolgaság forgott fenn. Nem szabad minőségben való eladatás eseteivel állunk tehát szemben.¹⁰⁹

¹⁰⁷1274. *CD.* IX/7. 688–689. A veszprémi káptalan jobogói szerint avusuk „quadam ductus necessitate, se et caput suum spontanea voluntate proteccioni Ecclesie nostre Wespreniensis . . . vt sue necessitatis tempore se et suos possit in sinu nostre ecclesie securius educare, commississet”. Ilyen esetek a korai időben gyakoriak lehettek, s világi uraknál is kereshettek „oltalmat”.

¹⁰⁸Pl. 1152. *Ph.Rt.* I. 601. „Iterum do liberum nomine Petrus” – egyháznak, egyház számára felszabadítás: 1199. *H.O.* V. 1–4.; *V.R.* nr. 166., 328., 352., 361., 364. – 1221. *CD.* III/1. 327–328., világi úr sok emberét felszabadítja azzal a kikötéssel: „Item si filium habuerint tantummodo Dobox cum filiis suis liberum permisit, alios vero omnes ad seruiendum filio suo reliquit.”

¹⁰⁹Szabad ember eladatása a XI. századi törvényekben gyakori, pl. *Závodszyk* 1904. 149. 28. §, 150. 29. §, 154. 7. §, 168. 8. §, 175. 4., 5. §., 179. 26. §. Szabad önmaga általi eladatása uo. 204. 55. §. „Si quis uxorem fugiens, se sponte debitorem fecerit . . . semper in servitute permaneat.” – 1220. *V.R.* nr. 257. A tolvajsággal vádolt Vitálist eladták „cum uxore sua et filiabus suis et cum ancilla et filio ancillae suae

Liberek oklevélben a XI. században éppen két előkelő, nagy vagyonú comes birtokán tűnnek fel. 1061-ben Ottó comes rendelkezett nagyszámú, különféle servilis népei mellett összesen 2 liberről. Az oklevélből nevükön kívül semmi mást nem tudunk meg róluk. 1067-ben Péter comes olyan embereket is ruházott át monostorára, akiket nem nevez libereknek, de kétségkívül ilyen eredetűek lehettek. Egyrészt 30 magyar és besenyő lovast (equites) hagyományozott. Ők korábban az ispán, majd egyháza fegyveres szolgálatot teljesítő emberei lehettek. Adományozott még rajtuk kívül is „magyarokat”, számukat nem említve. Ők a többi szolgáltatótól elkülönült településen éltek, saját „maior”, mondhatni, falunagy vezetésével. Eredetük szerint lehetek felszabadítottak is, de oda telepített közsabadok is. Sőt az oklevélben nem említve, több helyen is élhettek ilyenek, mert a comes úgy rendelkezett, hogy birtokai eladományozása után az egyháznak adott propriusokon (familia ecclesiastica) kívül távozzanak onnét mindazok, akik a „nomen libertatis”-ra igényt tartanak. Az egyházi uraság hatalma alatt ezt a minőséget el kellett, hogy veszítsék. Lehetséges, hogy Péter „magyarjai”, még közsabad mivoltuk esetén is inkább vállalták eddigi jogállásuk elvesztését, és a rájuk rótt — kezdetben legalább nem nagy — terhet, semmint hogy megszokott környezetüktől megválva új urat és helyet keressenek. Az oklevélben „magyar”-ként való említésük talán éppúgy liber mivoltukat volt hivatva kifejezni, mint ahogyan Nyugat-Európában a liber megfelelője volt a „frank”.¹¹⁰

A XII. században már több világi (illetve világi eredetű) birtokról szóló oklevél beszél liberekről mint egyházak javára tett adomány tárgyáról. Ők legalább részben kétségtelenül kötött liberek voltak, és nem kapták meg a közsabadok libertasát, tehát a szabad költözési jogot sem. Noha libernek nevezték őket, személyükről az úr éppúgy rendelkezett, mint servusairól. 1131-ben Fila Őrs nevű prédiümát „cum servis et liberis” adományozta a veszprémi egyháznak, 1135-ben Lampert comes 2 libert a bozói apát-

et cum omni possessione sua”. Uo. nr. 150. Tamás magánúri jobagio fia „fuit apud Barrabam in servitute pro pecunia”. Uo. nr. 258. „... Voca et Kereu de villa Tura, imminente necessitate, sororem suam Martinam in vadio posuissent.”

¹¹⁰ 1061. *Kumorovitz* 1964. 53.; 1067.k. *Á.U.O.* I. 24–27.; „Marchia Chartybak . . . XXX equites, XX Ungari et X Bisseni . . . do et predium Suruk . . . sunt autem ibi Hungarij quorum maior nomine Michael . . .” *Vö. Bloch* 1963. I. 423–424.; *Njeussychin* 1961. 369. és 388.; *Lütge* 1963. 13. skk.

ságnak. Majd 1146-ban Fulco hospes, 1152-ben Margit asszony egy-egy liber családot, 1153-ban pedig Adalbert Ság birtokot „cum liberis hominibus” adományozta a pannonhalmi apátságnak.¹¹¹

Mindezek a liberek a világi birtokon a proprius-függésen belül elérhető legmagasabb fokra emelkedett szolgáltatók voltak. A XI–XII. században úgy látszik kevesen voltak, számuk sokkal csekélyebb, mint a libertinusoké. Servusaikat az urak kötött liberré éppúgy „kegyként” emelték, mint költözési joggal felruházott közsabaddá. A kötött liberré tevés a szolgafelszabadítás egyik ismert és használatos formája lehetett a világi birtokon, amely ebbe a sorba emelt elemeket is foglalkoztatott. Az említett libereket ugyanis az oklevelek szerint már liberként adományozták, és ezt a minőségüket *nem* az egyháznak való átadásukkor nyerték.

Arra más esetben van példa, hogy ezt a libertast adományozásuk alkalmával kapták meg a magánúr addigi servusai, amikor megszták az új egyházi uraságnál teljesítendő szolgálatuk feltételeit és minőségét. Hasonló gyakorlat figyelhető meg a XIII. században is. Adtak kötött libereket egyházaknak és tettek liberré egyeseket magánbirtokon is azzal a kikötéssel, hogy ha a felszabadító úrnak fia születnék, akkor mint liberek, az ő tulajdonába kerülnek. Máskor a kötött liber állapota ideiglenes volt, csak az úr haláláig tartott. A felszabadító ugyanis kikötötte, hogy amíg él, a felszabadítottak liberként kell őt szolgálnia, halála után pedig ott szolgál vagy tartózkodik szabadon, ahol neki tetszik.¹¹² Előfordult más érdekes, átmeneti helyzet is. Egy ízben a felszabadító úr plena libertast adott servusának, hogy bárhová költözhet, de ha a faluban marad, senki másnál nem telepedhet meg, csak a felszabadító rokonságánál.¹¹³

¹¹¹ 1131. *Fejérpataky* 1895. 19.; 1135. *CD.Slov.* I. 72.; 1146. *Á.U.O.* I. 58.; 1152. *Ph.Rt.* I. 601.; 1153. uo. 602.

¹¹² L. a 108. jegyzetet. Kötött liberré szabadításra későbbben is pl. 1251. *Ph.Rt.* VIII. 291.; 1264. *Á.U.O.* VIII. 105.; 1274. *CD.* V/2. 228–229.; 1289. *H.O.* VIII. 269. amíg a felszabadítók élnek „dicte ancille *tamquam libere* eisdem exhibent famulatum, post obitum . . . eorumdem . . . apud quemcumque voluerint, liberum arbitrium donaverunt et contulerunt commorandi facultatem”. Hasonló 1304. *M.E.S.* II. 540–541.

¹¹³ *V.R.* nr. 58. „. . . Cunsudu, cum fratre suo Adriano . . . manumisit ac tali libertate donavit, ut ubicumque vellet, manendi fas haberet, si tamen in villa Salu ei placeret habitare nonnisi apud ipsam (a felszabadító úrnőnél) et fratrem suum Adrianum maneret.”

A kötött liberek mellett a XII. századtól oklevelekben is megfigyelhető olyan közsabad elemeknek világi birtokon való jelenléte, fokozatos betelepődése, akik függésük ellenére személyük szabadságát megőrizték, s nem lettek az úr propriusai, mint alacsonyabb sorból, csak feltételesen kiemelt liber társaik. 1121-ben az almádi monostor alapításakor az alapító fiának, Atyusznak pacasai birtokán éltek „liberi hospites”, ismeretlen számban. Ugyancsak Almád alapítójának unokája is megemlíti Mura birtokán a szabad hospeseket. Ők a birtokközponttól legtávolabb eső vidékre szívesen fogadott emberek voltak.¹¹⁴

A XII. század folyamán már megvolt a világi urak igénye főleg a lakatlan vagy gyér népességű birtokaik betelepítésére. 1146-ban Szines úrnő is kijelentette, hogy eladományozott birtokára szokott szabad hospeseket felfogadni. 1158-ban pedig Adrián fia, István Szántó prédián feltűnően sok, 72 mansio hospeset említ. Ők a birtokkal együtt a garamszentbenedeki apátság népei lettek. Noha az adományban ők is mint eladományozottak szerepelnek, közsabadságukat ez nem sérthette. Elsősorban idegenek lehettek, éppúgy, mint az esztergomi káptalan Szebeléb birtokára települt német hospesek. Szántó területét valószínűleg ők irtották, és a birtok eladományozása után ott maradtak, ahol munkájuk nyomán már szántóföldek keletkeztek.¹¹⁵

A liberek száma a XI–XII. században az említett Szántó birtok kivételével úgy látszik még eltörpül a servusoké és libertinusoké mellett, s a világi birtok szerkezetét nem változtatta meg. Ebben az időben a megrendült egzisztenciájú, régi közsabadok vagy ilyené szabadtított elemek számára elsősorban nem a világi birtok és nem a függés paraszti formája kínálta az egyetlen lehetőséget. Többségüket inkább a sokkal hatalmasabb királyi és egyházi birtok fogadta be és nyelte el.

¹¹⁴ 1121. *M.Ny.* 1927. 361. „... predia duo in Paca, alterum maius alterum minus . . . in his vero predictis locis hospites, qui nunc sunt, vel qui fuerint . . .” – 1164. *L.K.* 1924. 156–157. Mura prédián „cum omnibus liberis hospitibus”. „Item terram de Karapuna cum omnibus liberis hospitibus, qui super terram illam morantur.”

¹¹⁵ 1146. *Ph.Rt.* I. 598. „In suscipiendis etiam aut dimittendis liberis hospitibus, qui volunt terram inhabitare et colere, dominus abbas huius loci habeat potestatem . . .” – 1158. *CD.Slov.* I. 82. „Item aliam possessionem Zamto in vicinato adiacentem cum LXXII mansionibus hospitem et terram ad XL aratra . . .”

A XIII. század első felében többször van már szó a világi birtokon liberekről, mint a XII. században. Számuk egy-egy uraságnál ekkor sem tűnik túlságosan nagyknak, jóllehet egyes nagyra duzzadt úri birtokok kereslete már igen megnövekedett irántuk. Csak Miklós Sopron megyei Mihály prédiúmára már 1223-ban királyi jóváhagyással és védelemmel, királyi adó alóli kedvezménnyel igyekezett hospeseket telepíteni. Akciójának eredménye nem ismeretes. Miklós comesnek az 1230-as években keletkezett végrendeletei egyáltalán nem tesznek róluk említést, még Mihály prédiúmon sem, csak libertinusokról és mancipiumokról szólnak. Ennek két oka lehet: vagy nem sikerült a telepítés, vagy – mivel személyük szabad volt – nem foglalhatta őket úgy leltárba, mint vagyontárgyait képező propriusait.¹¹⁶

Fontos kérdés, hogyan gazdálkodott a világi úr a birtokán élő liberekkel, miért volt előnyös servusainak csekély részét a libertinusnál magasabb státusban levő kötött liberré tennie, és milyen szolgáltatásokat várhatott a birtokára telepedett közsabad elemektől.

Azok a források, amelyek a liberek neve vagy száma mellett településük módjáról és kötelezettségeiről is számot adnak, némi felvilágosítással szolgálnak ebben a tekintetben is. Tanúságuk szerint ugyanis a kötött liber és a közsabad között az úri birtokon lényeges különbség nem volt. Ez is, az is hasonló feladatokat láthatott el: termelőtevékenységet, birtokkezelő szolgálatot vagy akár mindezeket vegyesen, attól függően, hány ember állt az uraságnak mindeerre rendelkezésére.

Elsősorban a liber-elemnél figyelhető meg, hogy a birtokon való csoportos jelenlétük esetén mindig külön települést vagy legalább településrészt alkottak, és nem vegyültek az uraság alacsonyabb rangú propriusnépével, főleg a házigazdaságok servusaival nem. Így volt ez már Péter comes százdi oklevelének „magyarjainál”, de Atyusz és Miske fia István liber hospeseinél is. Atyusznak ugyanis a két Pacsa prédiúmon volt egyrészt saját kezelésben levő földje servusokkal és ekékkel, másrészt a hospeseknek külön villái a prédiúmonokon belül. Ugyanez figyelhető meg unoka-

¹¹⁶ 1223. *Burg.O.* I. 90. „... concessimus liberam facultatem omnibus venientibus hospitibus de exteris regnis ad terram suam, que Mihal vocatur, ita, quod nullus tributarium vel portarium nostrorum hospites venire volentes impedire presumat causa tributari vel alicuius exactionis”. Vö. a 99. jegyzettel.

öccsének, Istvánnak Mura prédiúmán. Mint önálló liber-, illetve hospes-település tűnik fel a XII. században Adalbert Ságja és Adrián fia István Bars megyei Szántója. De ugyanezt láthatjuk Zéland mester Zala megyei Szántó prédiúmán is. A prédiúmon volt házigazdasága, amelyen servusok munkálkodtak, külön villája volt viszont Szántó határain belül a libereknek és külön a libertinusoknak.¹¹⁷

Hasonló jelenséget állapíthattunk meg a libertinusoknál is. A liberek külön településen vagy települési részen való tömörülése kétségtelenül arra vall, hogy az úri házigazdaságtól a libertinusokhoz hasonlóan elkülönültek, és nem tartoztak kötelékébe. A libertinus-elemtől azonban a terhek szempontjából lényeges körülmény különböztette meg mind a kötött libereket, mind a közsabadokat: még időlegesen sem vettek ti. részt a prédiúmon folyó munkákban. Az oklevelek ugyanis liberek munkajáradékáról nem tesznek említést, a kötött libereknél sem. A feltételes és közsabadok helyzetének rokonságát földesúri szolgáltatóként való foglalkoztatottságuk esetén jól mutatja Sol comes 1222. évi végrendelete. Servusai közül egyeket minden megkötés nélkül szabadított fel. Liberré tett servusainak nagyobb részéről azonban kijelenti, hogy felszabadítja ugyan őket, de ha fia születne, ennek tartoznak szolgálattal, vagyis kötött helyzetű liberek lettek. Ennek ellenére kijelölte a nekik szánt földet, szőlőket, mert szabadon szolgálásuk lényege az önálló gazdaság.¹¹⁸ Az ilyen feltételes liberek

¹¹⁷ L. a 110. és a 114. jegyzetet. Ez utóbbiban szereplő Mura prédiúmon külön van szó 1 ekéről és 2 mancipiumról. 1153. *Ph.Rt.* I. 602. „Predium Jac cum liberis hominibus”, más prédiúmaik viszont „cum quatuor servis et quatuor vineis”, „cum uno aratro et uno debitore sex pensarum”, „cum duobus servis et uno aratro” stb. adta. Jac (Erdélyi értelmezésében Ság) prédiúmán csak liberek éltek. – 1158.k. *CD.Slov.* I. 82. Szántón csak hospesek, a másik, adományozott birtokon, Barátkán pedig libertinusok éltek. – 1236. *H.O.* VI. 314. Szántó prédiúm határain belül „duas villas unam libertinorum, et aliam liberorum . . .”

¹¹⁸ 1221. *CD.* III/1. 321. Sol comes végrendelete: „Item Dobuz, Iwanka, Sixto, Feltou, filio Salamonis, dedit terram, quam in Dezlu possideat. Item molendinum Pous dedit Dobuz, Ivankae vero dedit molendinum Ante. Item Zin molendinum contulit Sixto et Feltou, filio Salamonis. Item Dobuz contulit vineam Cun, apud Hegmogos. Item Iwankae dedit vineam in monte Csabant; et unam vineam Sixto cum Felteu in Hegmogos.” Ezután sokakat felszabadít, de feltétel nélkül csak az említett és megadományozott Dobuzt 4 fiával, a többi feltételesen, csak arra az esetre, ha nem lesz a végrendelkezőnek fia.

tekinthetők valóban földhözköttött önálló parasztnak, és földhözköttőségük mintegy meglazíthatta a földesúr személyétől az igen szoros függést. A servusnak ez a függés szabta meg a földhöz való kapcsolatát, a kötött libernél fordított viszony jött létre. A neki átadott földdel való szoros kapcsolata kölcsönös, nemcsak ő van kötve a meghatározott földhöz, hanem a föld is őhozzá, s ezt a kölcsönös viszonyt az úr már nem szakíthatta meg tetszése szerint olyan könnyen. A kötött libernek az úrtól való függése már nem érvényesült közvetlenül, mint a servusé, hanem csak a neki átadott földhöz való kapcsolaton, kötöttségen át fejeződött ki. Mindenesetre a feltételes liber-állapot a világi birtokon maradó felszabadítottak részére bizonyos esetekben a közszabadsághoz vezető átmenet állapota lehetett.

Ugyanakkor az úri birtokra telepedett közszabad is az általa használatba vett földön keresztül kapcsolódott a földesúrhoz, noha őt nem úri kényszer, hanem a befektetett munka és saját jól felfogott érdeke fűzte a földhöz. A két liber között azonban lényeges különbség volt az, hogy a betelepült közszabad — ha a szükség úgy kívánta — ezt a kapcsolatot megszakíthatta, a kötött liber pedig nem.

Bármelyik liber-kategória úri birtokon folytatott termelőtevékenységének egyik legfontosabb eleme a korai időszakban az erdőirtás lehetett. Az irtott termőterület biztosíthatta családjuk megélhetését, de termékjáradékuk az úr összjövedelmének csak kevésbé jelentős, kiegészítő részét alkotta. Péter „magyarjainak” és Atyusz hospeseinek erdős vidéken való megtelepedésére utal járadékuk is. Ezt mézben, deszkában, illetve viaszban szabta meg a két földesúr. Péter „magyarjai” házanként 1 vödör mézet adtak, vagy helyette egy kocsi deszkát. Atyusz szabad hospesei házanként adtak 6 viaszlepenyét és mindegyik villa 4 tenyér nagyságú vödör mézet. Az egyházi tizedet királyi és püspöki engedéllyel az alhádi monostornak fizették, valószínűleg nemcsak mézben, hanem minden termékben, amijük volt.

Az oklevelekből a világi birtok liberjének nemcsak agrártevékenységéről tájékozódunk. Színes úrnő Kutas prédiúrára művelés végett telepedtek a szabad hospesek, de el kellett menniük a király hadába is. Az eladományozott Péter liber a takácmesterséget űzhette, évente kizárólag 12 rőf szőnyeget kellett szolgáltatnia új földesurának, megélhetését pedig saját kis gazdasága biztosíthatta. 1171-ben Benedek comes Kál birtokán olyan

jobagióval találkozunk, aki a prédiüm élén állt. Ő az úr kötött liberje lehetett, feladata pedig a birtok felügyelete és a rajta élő népek szolgáltatásának és munkájának ellenőrzése.¹¹⁹ A rendelkezésre álló, kevés XII. századi adat tehát korántsem szól a magánbirtok liberjeinek kizárólagos mezőgazdasági termelőtevékenysége mellett, hanem szolgálatuk és foglalkoztatottságuk sokoldalúságára vall.

Ez a helyzet lényegesen nem változhatott a XIII. század első felében sem. A világi urak jövedelmét ekkor is alapjában még a servusokkal műveltetett prédiümaik hozama és libertinusaik járadéka biztosította. Az is igaz, hogy világi birtokon a XII. századhoz képest a liberek már sokkal szélesebb körben tűnnek fel, de még mindig nem jelentős számban. Állományukat gyarapíthatták a sokasodó felszabadítottak. Nekik ti. más lehetőségük nem is igen volt, mint az, hogy felszabadító uraiknál vagy másutt megtelepedjenek. A magánbirtokon élő liberek nem alkották még a termelő népesség alapvető kategóriáját. Helyzetüket ekkoriban még mindig nem jellemezték tisztán paraszti kötelezettségek és paraszti sor, hanem emellett a birtokigazgatásban részt vevő jobagio vagy hadi szolgálatot

¹¹⁹ 1067. *Á.U.O.* I. 26. Suruk prédiüm „magyarjainak” kötelezettsége „ut dat unusquisque de domo sua unam idriam mellis; quo autem anno necesse erit, monasterio dent asseres vice mellis cum curru”. – 1121. *M.Ny.* 1927. 361. Atyusz hospesei „hanc(!) conditione tenentur, quod unaqueque domus debet dare annuatim VI. tortellas cere, et quaqu villa idriam mellis mesure IV. pugillorum. Decimas etiam earundem villarum hospitem pro gratia predicti regis ab episcopo parochiano ad predictum monasterium dari impetravi”. – 1146. *Ph.Rt.* I. 598. A hospesek „qui volunt terram inhabitare et colere . . . tamen proficisci debent ad exercitum et regis expeditionem sicut fecerunt nobis viventibus”. – 1152. uo. 601. „Iterum do liberum nomine Petrus cum tribus capitibus, cui do unum bovem et decem oves, cuius servitium non aliud sit, nisi in singulis annis, scilicet in festivitate Sancti Michaelis, persolvat ecclesie duodecim unarum tapetum.” – 1171. *CD.* IX/7. 632. „dedit quoque predium Kaal cum duabus mansionibus, et duobus debitoribus, et cum nouem vineis, dedit vnum iobagionem nomine Petus, qui preest eidem Predio”. A jobagio feladata hasonló lehetett az 1152. *Ph.Rt.* I. 601.-ben adományozott emberek szolgáltatásainak felügyeletével megbízottakkal: „quorum vero servitium duo filii Turus provideant, quod si noluerint providere, eidem servitio, oppressi sint.” Az előljárók funkcióját kifejti *Lederer* 1959. 90. – 1131. *Fejérpataky* 1895. 19. a liberek szolgálatának szokásszerűségére utal Fila adománya. A servusokkal szemben megjegyzi: „sed prenomiatos liberos, qua michi condicione ministrabant, delegauerim.”

ellátó serviens típusa és feladata is. Hogy az ilyen elemeket libereknek tekintették, azokból a peresetekből tűnik ki, amelyek alkalmával királyi népek magánúri jobagiókat maguk közül valóknak állítottak, és ezt bírósági eljárással igyekeztek bizonyítani.¹²⁰

A perbe fogott jobagiók, serviensek ilyenkor mindig liber mivoltukat hangoztatták, s uraik tanúsításával, vagy más jobagiókkal vagy hospesekkel, mint defensorokkal védték meg. Nehezebb eldönteni, kötött liberek voltak-e jobagio minőségükben, mint a XII. században Benedek comes jobagiója, vagy közsabadjként álltak-e be uraikhoz. Többségük közsabad mivoltára abból lehet következtetni, hogy sok közülük hospes volt, másrészt abból, hogy ugyanaz a jobagio idővel más úr szolgálatában tűnik fel. Így 1219-ben egy uraság azért perelte egy másik világi úr jobagióját, hogy amikor ez korábban nála szolgált, 12 márkát költött ügyében. Tehát nem a jobagio személyét, hanem a ráköltött pénzét követte vissza. Más esetben régebbi ura lótolvajssággal vádolt bizonyos Benedeket. Kitűnt azonban, hogy a lovat nem lopta, hanem szolgálataiért kapta, amikor korábban a vádat emelő comesnél volt.¹²¹

Noha a világi birtokosok közül egyre többen tartottak szolgálatukban libereket mint jobagiókat, számuk egy-egy úrnál nem lehetett magas. Kivételesen van csak szó 10–11 jobagióról, általában 2–3 ember tűnik fel a perlekedések alkalmával. Esetenként rablásért, hatalmaskodásért emeltek

¹²⁰ V.R. nr. 31. Várjobbágyok „contribulus”-ságról vádolták Angyalost. „Ille autem contendebat, se filium Latini hospitis esse et absolute liberum et defendebat eum Petrus, convillanus eius.” – Uo. nr. 32. Várnépek vádoltak „quosdam iobagiones Nicus” concivisségről. „Illi autem dixerunt, se esse liberos omnino et adduxerunt defensorem libertatis eorum videlicet: Stephanum de villa Natztha.” Uo. nr. 74. hasonló ügyben védekezés: „Illi autem dixerunt, se esse liberos et genere Ruthenos, et adduxerunt defensorem libertatis suae, nomine Chedur, genere Ruthenorum, iobagionem Barnabae, qui dicens illos cognatos esse”. Hordozván a vasat „probavit illos liberos esse.” Uo. nr. 348. Ina comes fia 4 embert vádolt „dicens ipsos suos esse libertinos, illi autem responderunt, se omnino esse liberos et adduxerunt assertorem libertatis ipsorum et defensorem, nomine Stephanum, filium Johannis cuiusdam hospitis”.

¹²¹ V.R. nr. 37. „Andreas . . . impetiit Georgium, iobagionem Ypoliti de villa Hlap, dicens: quod cum Georgius prius iobagio ipsius fuerat, duodecim marcas pro causa eius, scilicet; Georgii expenderit.” – Uo. nr. 265. „quem equum predictus Benedictus dixit ab eodem comite pro servitio suo possedissee”.

vádat ellenük, értettek tehát a fegyverforgatáshoz. Mint megbecsült és a propriusokhoz képest tekintélyes személyek, tanúskodásnál is szerepeltek. Amikor II. András 1213-ban Dobra földet visszaállította a szentgotthárdi apátságnak, a tanúk között Miklós comes jobagiói is jelen voltak.¹²²

A forrásokból a XIII. század első felében is arra lehet következtetni, hogy a liberek még nem játszottak jelentős szerepet a világi birtok agrárszervezetében. Jóllehet a világi urak egy részénél birtokuk erőteljes növekedése már a XIII. század elején észlelhető, a magánúri földterületek gyarapodása nem állt arányban a termelő népesség növekedésével, ennek üteme elmaradt a területszerzés mögött. A servusok és libertinusok folyamatos adásvétele s a rajtuk való osztozkodás azt mutatja, hogy az uraknak a birtokaik szervezetében és mennyiségében mutatkozó fejlődés ellenére sem állt rendelkezésére jelentős liber munkaerő. Ezen kívül a nagy, új birtokszerzemények a magánurak kezén a király földvisszaszerző eljárásai következtében túlságosan ingatagnak tűnhettek ahhoz, hogysem a függésbe kényszerülő, deklasszáldott közsabadok feudális paraszti egzisztenciájukat elsősorban világi úr birtokán keresték volna. Talán ezzel is magyarázható, hogy a XIII. század elején a liber elemek szolgálatai a magánuraknál nem tűnnek egyöntetűen parasztinak. A közülük jobagiónak nevezettek lovas szolgálata, dominus címe és egy-egy úrhoz való beállításának ideiglenessége éppen nem paraszti szolgálatuk ismertetőjegye. A világi birtokon élő liberek között a paraszti, termelő népességet sokkal inkább (az ekkor még főleg idegen) hospesek és a felszabadítottak képviselték, megfelelő járadékkal.

A világi urak törekvése liber munkaerő befogadására már a XIII. század első felében megállapítható, de nem ismeretes, hogy ez milyen sikerrel járt. Ez a törekvés nyilvánult meg a telepítésekben, valamint abban a körülményben, hogy az urak a királyi birtokszervezet bomlásának ebben a sza-

¹²² A magánjobagiók, serviensek elleni vád: *V.R.* nr. 20. „de bobus furtim ablatis”, nr. 42. „Dominum Tengurd . . . iobagionem Jacinti de furto”, nr. 95. „pro latrocinio”, nr. 105. „pro damno decem marcarum”, nr. 154. Privartus 11 jobagióját vádolta 2 comes, „quod furati essent pecuniam matris ipsorum”, l. nr. 209., 232., 253. — 1213. *Burg.O.* I. 64–65. „precedentibus pre omnibus ioubagionibus castri . . . Zerma, Martino et Bogdan iobagionibus Nicolai”.

kaszában várnépeket és udvarnokokat is szívesen fogadtak be mint libereket is.^{1 2 3}

A világi urak liberek iránti kereslete és birtokaikon a liberek megsokasodása igazában a XIII. század második felében ment végbe, de akkor sem egyformán. Elsősorban olyan urak törekedtek birtokaik ilyen módon való benépesítésére, akik királyi adományból óriási földek tulajdonosai lettek. A tatárjárás után azonban ezek a területek többségükben mint „terra vacua”-k kerültek a világi urak kezére, sőt egy részük művelés alatt sohasem állt, irtásuk, feltörésük munkaerőre várt. A vidékenként változó mértékben szétszóródott vagy elpusztult proprius-nép munkáját is folytatni kellett, hogy a korábban investált területek se menjenek veszendőbe.

A nagy vagyonú uraknak ez az igénye olyan időszakban mutatkozott meg, amikor a királyi birtok bomlása is rohamosabbá vált a korábnál, a király és képviselői pedig az uralkodó tulajdonosi hatalmát már nem voltak képesek népeik felett teljes mértékben érvényesíteni. Más oldalról pedig megnőtt a birtokmegosztásokkal és az ingóságuk elvesztésével önálló egzisztenciájukat veszítő közszabadok száma is. Ezeknek a folyamatoknak a meggyorsulásában kétségtelenül nagy szerepe volt a tatárjárásnak is. Mivel

^{1 2 3} V.R. nr. 285. Fancsali udvarnokok vádoltak „quosdam de predio Guerus, filii Nanae comitis, quorum nomina sunt haec: Nuhu, Vidu, Andrea, Fatam, Mogdut, dicentes, quod eorum essent conservi. Illi autem dixerunt, se esse liberos et hoc idem dominus eorum contestatus est”. A vádlók „Memoratum Nuhu subterfugerunt, dicentes, quod non esset de conservitute eorum”, Vid igazolódott, a 3 másik vádlott elmarasztalódott, a vád minden bizonnyal nem volt alaptalan sem itt, sem más hasonló esetben, pl. nr. 32., 288., 373. Ez utóbbi esetben magánúri szökött servust fogadott be liberként egy másik uraság. Miután a szökevényre rábizonyították servusmivoltát, új ura „redemit a servitute in absolutam libertatem, quod . . . ubicunque vellent, manendi fas haberent”, 2 és fél márkáért. – Hospesek a XIII. század első felében is szerepelnek magánúri birtokon, telepítésükre törekedtek korábban is, de nem ismeretes, hogy milyen sikerrel. Pl. a XII. század végén 1192/1374/1425. Szombathelyi kápt. m.lt. Erdődy cs. vépi lt.-a F. 79. nr. 4290. *OL* fkgy. U. 31. 2. köteg a Monoszló nemzetség kezén legalább 85 ekealjnyi, s ezenkívül még sok, mennyiségileg fel nem tüntetett föld volt. Ám a rajtuk lakó népről mindössze két helyen ír az oklevél, a Dráván túl Monoszló terrán „circa forum” lakó hospesekről és a Körösszegen élő 16 vinitorról. Lehet, hogy másutt is laktak hospesek. A nemzetség későbbi osztozásai alkalmával nem említik őket, csak servusokat, libertinusokat, vinitorokat. Vö. *Györffy* 1963. 236. – L. még 1209. *CD.* III/1 73. és III/2 468.; *V.R.* nr. 354. és a 120., 121. jegyzetben idézettek.

a királyi birtokállomány megszerzésével a politikai hatalom is a világi urak időnként változó csoportjainak a kezére került, a közsabad vagy a korábbi proprius kötöttségektől megszabadult elemek áramlása is a világi birtok felé fordult. Számukat sokasították a külföldről jött telepések. Ők korábban tömegesen királyi földre húzódtak, a XIII. század második felében azonban egyre nagyobb számban tűnnek fel a világi birtokon. Elsősorban ők törekedtek arra, hogy letelepedésük feltételeit írásba foglaltassák. Ez azután a hazai közsabad elemek körében is szokásossá vált.¹²⁴

A XIII. század második felében a világi birtok határozottan élre tört mind az addig megmaradt közsabadok, mind a különféle módon liberré vált, korábbi proprius-elemek felszívásában. Az ő paraszti egységgé kovacsolódásuk is megindult, és fokozatosan előre is haladt, de még nem zárult le. A jobagióként, hospesként világi birtokon elhelyezkedő liberek funkciója ekkor sem volt még teljesen egységes és azonos. Akadtak ti. közöttük olyanok – ha kisebb számban is –, akiknek útja nem vezetett feltétlenül paraszti sorba.

Ekkor is voltak olyan liberek, jobagiók, akik – a század első felének gyakorlatát folytatva – hadakozó vagy birtokkezelő tisztséget töltöttek be. Akadtak liberek, akik uruktól „hűségükért” és katonai szolgálatukért tetemes birtokot kaptak „örök tulajdonul”. A földvagyon előmozdíhatta társadalmi emelkedésüket, sőt esetleg az akkor kialakuló köznemességbe jutásukat is. Az úri földön comes címet viselő, szőlőtulajdonos jobagio is inkább úri officiális lehetett, és nem paraszt, mint például Óvári Konrád Galamb nevű jobagiója, aki urának comese volt. Hasonló szerepet tölthettek be az Aba nembeli Máté és Pál jobagiói. Nekik uraikkal együtt meg kellett jelenniük a királyi kúriában, hogy ott uraik és ezek ellenfelei között arbiterekkel hozzanak létre egyezséget. De nem lehettek „közönséges” jobbágyparasztok azok az alpári és tuzsai jobagiók sem, akik egymás elleni perüket és az ezt követő egyezséget éppen úgy intézték, mint a nobilisek. Az Omodé nádor falujából, Alpárról való Benedek ugyanis megölte feleségét, s ezért elégtételt kellett adnia apósának és sógorának, tuzsai joba-

¹²⁴ A tatárjárás után általános, hogy a világi urak rendszerint „terra vacua”-t kaptak, vagy az eladományozott területen pár mansio királyi nép élt. L. Molnár J. 1959. 248. és Kring 1935. 7–8. – A királyi birtokra telepedett hospesekről 1201-től maradtak fenn jogaikat és kötelezettségeiket szabályozó oklevelek, R.M.A. 420., világi birtokról jóval későbből. pl. 1270. R.M.A. 520–522.; 1273. Á.U.O. IV. 32.

gióknak. A gyilkos férjnek nemcsak az asszony tisztas eltemetéséről és anyagi kártérítésről kellett gondoskodnia, hanem Egerbe, majd Rómába kellett zarándokolnia. Azt is kikötötték, hogy ha Benedek ezeket a feltételeket nem teljesíti, akkor úgy tekintik, mint párbajban vesztes felet. A római zarándoklás kikötését paraszti tevékenység mellett nehezen lehet elképzelni. Hasonló helyzetűek lehettek azok a liberek, akik világi birtokon való függő viszonyuk ellenére hosszú utat tettek, s még hosszabb időt töltöttek Margit királynő sírjánál gyógyulást remélve, és ezt az utat ismét megtették 1276-ban, hogy a csodás eseményről tanúskodjanak. Ha paraszti tevékenységet folytattak, uraikhoz ebben az esetben is igen laza szájak fűzhettek, senki nem kérte számon tőlük a gazdaságuktól való hosszas elmaradást.¹²⁵

A liberek többsége azonban ekkor is és korábban is gyorsan haladt a jobbágyparaszti sor felé. A források ebben a minőségükben tömegesen inkább az 1270-es évektől beszélnek róluk, noha jelenlétük jóval korábban ismeretes. Csakhogy a tatárjárás utáni években még mindig sokkal nagyobb számban maradtak fenn olyan oklevelek, amelyek a világi birtok és a rajta élő servusok és libertinusok megosztásáról szólnak. Bizonyára voltak ezeken a birtokokon akkor is úri tulajdonban nem álló, liber parasztok, de ezeknél az ügyleteknél őket nem mindig vették számba, éppen azért, mert nem voltak az úr propriusai. Az ő személyükkel nem rendelkezhetett a világi úr, csak a földdel, amelyet műveltek.

A világi úr kapcsolata a liberrel – akár ingenuus volt, akár felszabadított – mint az úr tulajdonosi szférájától már elkülönült önálló alánnyal léte-

¹²⁵ 1250.k. *Sztáray* I. 8. „homines libere condicionis” katonáskodásért kaptak földet. – 1280. *Á.U.O.* XII. 316–317. „*Golomb filius Syke de Minori Kemud*” 3 márkáért Nadicán szőlőt vett; 1283. uo. 409–410. „vinea in Nodoycha sita *jobagionis* Magistri Corradi *Golomb vocati*”; 1295. *H.O.* VII. 240. Konrád mester egy másik jobagiója nadicai szőlőjét 1 márkáért eladta „*Jacobo, Byrtolom, Kelemen et Paulo filys comitis Golomb*”. Vö. *Györffy* 1963. 344. – 1282. *Reg.Arp.* nr. 3152. IV. László „quod causam, que inter Elyam, Herricum, Nycolaum et Edus de genere Barcha ab una parte et inter Paulum filium comitis Marhardi et Matheum filium Pousa comitis, inter Hodus, Nycolaum, Michaellem, Nycolaum iobagiones eorundem Pauli et Mathei... vertebatur ex altera... in curia nostra... per arbitrium... poterint amicabiliter convenire...” – 1300. *H.O.* VII. 300–301. a tuzsai jobagiók és rokonuk az ismertetett feltételek be nem tartása esetén „tanquam in duello convictus in omnibus ipse et fideiussores sui remanerent”. Vö. *Györffy* 1963. 152. – 1276. *Mon. Veszpr.* I. 306. skk. „liber-pauper”, „liber-dives” stb. tanúvallomása.

sült. Jól mutatja ezt egy 1252-ből származó oklevél. Dos-per alkalmával ugyanis az elhunyt férj rokonai pénzen kívül átadtak egy servust, 3 ancillát, ezenkívül egy földet minden haszonvételével, kivéve a földön élő népeket, mivel ezek liberek, s szabadon eltávozhatnak erről a földről javaikkal együtt, ha akarnak, hangoztatja az oklevél. Hasonló megállapítást tettek a birtokon élő szabad státusú emberekről 1283-ban. Ekkor ugyanis a Bór-Kalán nemzetség egyik tagja örökség címén visszavette a szigeti apácáktól a rokona által rájuk hagyományozott birtokokat. Az apácákkal való egyezség alkalmával kijelentették, hogy az apácákhoz visszatérült földről a comes által összegyűjtött jobagiók elmehetnek, ahova akarnak.¹²⁶

Az ilyen szabad státusú embereket nem úri önkénnyel helyezték a birtokra, mint a servusokat vagy akár a libertinusokat, hanem – ahogyan az oklevelek kifejezik – „összegyűjtötték”, „összehívták” (congregare, convocare). 1253-ban például Csapó comes feleségének az elpusztult Oroszton prédiát úgy népesítette be, hogy oda egyrészt servusokat és ekéket helyezett, másrészt jobagiókat „gyűjtött”, akik minden bizonnyal paraszti tevékenységet folytattak éppúgy, mint 1260-ban Mikola úr jobagiói, akik ekéikkel határjeleket dúltak fel.¹²⁷

¹²⁶ 1252. *H.O.* VI. 75–76. „quedam terra, que Selv nominatur, que sibi cum omnibus suis utilitatibus, exceptis populis ibi existentibus, qui liberi sunt et libere possunt cum omnibus suis rebus ab illa terra recedere quodcumque uoluerint, fuit perpetuo assignata, necnon uno servo, qui clemen nuncupatur et tribus ancillis quarum nomina sunt hec Liliun, Velpreth et Angles.” – 1283. *Gárdonyi* 1936. 208–209. „... quod quicumque de Jobbationibus seu populis, quos idem comes Ok ad eandem congregari fecerat, recedere voluerint, sine aliquo impedimento et gravamine permittet eosdem, quocumque habire(!) voluerint.” – 1279. *Á.U.O.* XII. 274–275. Szalók nembeli Elek özvegye Ádánd birtokát eladta, s ez alkalommal megjegyezte: „in qua quedam villa parvula libere condicionis homines in se continens extitit.”

¹²⁷ 1253. *Zalai O.* I. 26. „quod cum maritus suus Chopo comes quoddam suum predium nomine Vrustun . . . suis expensis propriis cum servis, aratris, vineis, piscinis, molendinis ac aliis utilitatibus reparando ditaverit, et congregaverit iobagiones quamplurimos adidem predium . . .” – 1260. *CD.* IV/3. 29. „... unam metam per aratrum destructam invenissent per iobagionem Mikola, filii Gerewnis; super quo iobagiones eiusdem et ipsum prohibuissent.” – 1255. *H. Oklt.* 29–31. „Jobagiones ad ipsam terram Mylay posset congregare.” – 1256. *CD.* IV/2. 381. „quod ipsum Jordanum comitem vel heredes suos ac Jobbationes ipsius, quos ad ipsam terram . . .

Az 1270-es évektől megsokasodtak a hatalmaskodásokra, valamint a király által adott földesúri kiváltságokra vonatkozó oklevelek. Ezekben gyakran van szó a birtokon élő jobagiók javainak elpusztításáról, gazdaságuk tönkretételéről, személyük megsértéséről vagy a felettük illetékes bíraskodásról és kedvezményekről.¹²⁸ Ezek a források világosan mutatják, hogy a világi birtokon ekkor már – a kisebb tulajdonnal rendelkező urak kivételével – nem a servus és a libertinus a legjelentősebb szolgáltató elem, hanem a szabad státusú jobagio, azaz jobbágyparaszt. A jobagio-kifejezés a XIII. század végére a világi birtokon vált általánossá abban az értelemben, amelyben a XIV–XV. században is használták: szabad conditiójú, (legalábbis elvben) költözési joggal rendelkező földesúri paraszt. A XIII. század végétől a jobagio kifejezést a servusok kivételével általánosságban alkalmazták a magánföldesúri szolgáltató népekre. A servusok még egy jó emberlőtn át megmaradtak propriusnak, osztály tárgyának, s többnyire csak felszabadítással kerülhettek a szabad conditiójú jobbágyparasztárság soraiba. De már a XIII. század végén a változott értelmű jobagio-kifejezéssel jelöltek sorába kerülhettek a kötött liberek maradékai és a libertinusok is. Csekély összegért vagy akár anélkül is, és az emberi munkaerő kereslete által teremtett, erre kedvező körülmények következtében kivívták a szabad státust és ennek paraszti szinten legszembeszökőbb ismervét, a szabad költözési jogot. Ezzel magyarázható, hogy a XIII. század végén hirtelen elapadnak a libertinusokat említő források. A jobagiók hadi és birtokkezelő tevékenysége is lehanyaglott a világi birtokon a XIII. század

possit conuocare, seu congregare . . .” – 1275. *H.O.* VII. 156–157. „hospites ad ipsam terram convocatos.”

¹²⁸ A világi birtokon a jobagiók megsokasodására utal a felettük való gyakori hatalmaskodás, személyük és állatállományuk megkárosítása: pl. 1258. *Á.U.O.* IX. 435–437.; 1274.k. *H.O.* VII. 153–154.; 1283. *Á.U.O.* IX. 353.; 1294. uo. X. 162–165.; 1296. uo. 229–231.; 1300. uo. 407.; XIII. század vége *H.O.* VII. 326.; 1283. *H.O.* VIII. 232. határok feldúlása utáni megegyezés szerint: „tenetur iobagionibus comitis Andree dare viam et concedere per terram suam ad puteum procedendi.” – Földesurak jobagióik feletti bírósági kiváltságaira pl. 1255. *H.Okl.* 29–31.; 1277. *Reg.Arp.* nr. 2773.; 1298. *Á.U.O.* X. 314. – Király által adott kedvezmények magánuraknak és jobagióiknak a collecta és exactio alóli mentességre és királyi erdő használatára pl.: 1280. *H.O.* VI. 351.; 1288. *CD.* V/3. 406–407.; 1291. *H.O.* II. 21. és uo. VIII. 295–296.; 1290–1300. *Á.U.O.* X.,416.

végén. Ha az úr ilyen feladatra a hozzá szegődött szegényebb nemesek mellett alkalmazott is csekély számban ignobiliseket, ezeket már nem jobagiónak, hanem serviensnek nevezték.¹²⁹

A törzsében szabad állapotú jobbágyparasztság a maga egyik összetevőjének, a közsabadoknak az aurea libertasából a világi birtokon néhány jellegzetes vonást őrzött meg.

Az úr hatalma, mivel nem voltak propriusai, parasztivá lett közsabadóságuk mértékének megfelelően érvényesült felettük. Járadékaikat nem egyszerűen a földesúr igénye vagy akarata szabta meg, amint ez propriusnépeknél megfigyelhető, hanem szóbeli vagy írásbeli szerződés szabályozta, amelynek tartalma a földesúr és a jobbágyparasztok közti konkrét erőviszonytól függött, s bizonyos keretek közt alkudozás tárgya volt. Nemcsak az újonnan telepedő parasztok tudtak jelentős kedvezményeket kiharcolni, hanem az eredeti települési helyen maradt, proprius-kötöttségtől felszabadult szolgáltatók is.

1275-ben például megállapodás jött létre Lőrinc mester és a volt bogdáni hercegi népek között. A király ugyanis Bogdán földet Lőrinc mesternek adományozta, a rajta élő népek sorsával nem törődött. Személyük felett ezzel megszűnt a király tulajdonosi hatalma. Mint kötetlen emberek távozhattak, ahová akartak. Ők azonban megfontolták Lőrinc mester „bonítását” és „dilectióját”, nem költöztek el, hanem megszokott helyükön maradtak, „az országban levő hospesek szabadságát élvezve”. Úgy állapodtak meg a föld új urával, hogy járadékuk hasonló lett Roland nádor Csul falusi hospeseiéhez: terragium fejében 2 pondust fizettek évente mansionként, az ajándék és szállásadás fejében pedig 1 pondust. Engedély megszerzésével és tartozásuknak (debitum) az általuk és közülük

¹²⁹ A világi urak servienseinek társadalmi összetétele igen különböző volt. Rokon és idegen nobilis (1284. *H.O.* VI. 304.) mellett pl. castrensisek és serviensek lehettek (1287. *H.O.* II. 18.), de sok serviens kerülhetett ki magyar és idegen hospes, liber conditiójú népek köréből. – 1277. *Reg.Arp.* nr. 2773. IV. László magánúri servienseknek földet adományozott, s egyúttal nemesítette őket. – 1284. *Á.U.O.* IX. 380. Fatra Miklós és 3 rokona 37 serviensének legalábbis egy része ignobilis lehetett, akárcsak 1284. *H.O.* VI. 311–312. Ernye bán Borsod megyébe került, de Vas megyéből származó serviense, vagy mint 1295. *H.O.* VII. 241–242. Óvári Konrádtól „ipso insalutato” távozott Rethel gallicus. Vö. a korábbi irodalmat is összefoglalva Bónis 1947. 217. skk.

választott villicusnál való megfizetésével szabadon távozhattak. Mindezt a collecta fizetéséről, illetve az alóla való részleges mentességről és a bíráskodásról szóló intézkedések összefoglalása egészítette ki a megállapodásban.¹³⁰

A szabad állapotú szolgáltatóknak – akár külföldről jöttek, akár hazai, eredetileg is közszabad vagy ilyenné lett parasztok voltak – a járadéka rendszerint meghatározott mennyiségű termék és pénz volt, s elvértve szerepel csekély munkajáradék, s ez is (legalábbis kezdetben) önkéntesség alapján korlátozva. Például Majs nádor 1270-ben kazsoki hospeseinek libertasát megállapítva azt is írásba foglaltatta, hogy senkit sem kényszeríthet akarata ellenére – nyilván saját kezelésben maradt földjén – aratásra, legfeljebb ha valaki saját jószántából vállalkozik rá. Követségbe is csak olyan helyre küldhetők, ahová délig megérkeznek. Az egyezményekben mindig helyet kapott a költözési jog megfelelő feltételek melletti engedélyezése és elismerése.¹³¹

Földesúri, majd királyi adózásuk nem személyükre, hanem gazdaságukra volt kiróva. Ez a gazdaság pedig a jobbágy–földesúr viszony által meghatározott keretek közt a szabad paraszti ősök hagyományait követte nevében is. Szabad paraszti eredetre utal éppen a világi birtokon gyakran előforduló sessio és a curia használata is jobbágytelek értelemben. (A servus-státusból felemelkedettek révén válhatott „jobbágytelek” jelen-

¹³⁰ 1275. *DL* 40124. A bogdáni hercegi népek „considerantes bonitatem et dilectionem efficacem Laurencii . . . ab ipsoque sperantes protegi et ab omnibus defensari, ad predictam terram volente ipso Laurencio ac invitante sponte rediissent eandem terram sub libertate hospitem in regno existentium a collatione eiusdem possessuri assumptentes coram nobis, ut eidem Laurencio pro inhabitatione terre . . . ipsi et sui successores, qui in eadem voluerint habitare, eadem obsequia servicia et debita impendere annuatim teneantur, que pópuli domini Rolandi palatini de villa Chwi, qui hospitem fruuntur libertate, suo domino facere et impendere consueverunt”. Ezután következnek a szövegben ismertetett járadékok és kiváltságok. (Az oklevél rövidebb ismertetését l. *Székely* 1953. 10. 23. jegyzet.)

¹³¹ 1270. *R.M.A.* 520–522. „Hoc etiam eorundem est concessum libertati, vt ad rescandas segetes nostras nullus ipsorum invite poterit compelli, nisi quis propria bona voluntate concesserit; hoc etiam addito, quod nemo ex illis in nostram legationem mittendus erit, nisi per tantam vsque horam prandii poterit perueniri.” – A „libere conditionis homines”, illetve a hospesek „obtenta licencia”, „solutó terragio”, „clara luce” költözési szabadságára l. még pl. 1263. *H.O.* V. 40. (keltére vö. *Reg.Arp.* nr. 1799.); 1273. *Á.U.O.* IV. 32.; 1279. uo. XII. 273.

tésűvé a mansio.) A paraszti sessio gazdaságuknak az úri birtokon belül éppolyan kis központja volt, mint a földesúri tulajdon hasonló kifejezéssel illetett centruma. A jobbágy sessio nagyságában, a hozzájuk tartozó föld mennyiségében igen nagy lehetett a különbség, annak megfelelően, milyen és mennyi ingóság, állat és szerszám volt egy-egy jobbágyparaszt kezén. Így a paraszti gazdaság kialakulása idején sem lehetett országosan mértékre szabott egység, csupán azokon a területeken, amelyekre tömeges irtás céljára telepítettek, s előre kimérték a telkek nagyságát. Egyébként hasonló eltérésekkel lehet számolni, mint a nemesség körében. Lehetett olyan nagy a paraszti sessio, hogy reá eleve több család telepedett, esetleg közös igaerővel, másutt kisebb terület állt rendelkezésre. 1272-ben pl. a Káta nembeli Henrik rokonára hagyományozott egy curiát, amelyről meg is mondta, hogy azon egy jobbágy tud kényelmesen megenni.¹³²

Eme parasztgazdaságok összessége alkotta a falut, birtokosai pedig a falu közösségét. A földesúr nem szólt bele közvetlenül parasztjainak gazdálkodásába, sem az egyesekébe, sem a közösségébe, csak a saját kezelésben, „saját ekéhez” visszatartott földön irányított vagy irányított. A járadék adásán túl önállóan intézték belső ügyeiket, amint erre a forrásanyagból következtetni lehet. Nem a földesúr, hanem a település közössége szabta meg, kit fogad be az úri tulajdonban, de az ő használatukban álló falu közösségébe. Így 1292-ben Örsi Mátyás comes örsi jobbágysai befogadtak társukul Kovácsi falusi embereket, s helyettük kifizettek Hidegkúti Saul comesnek 3 márkát. Ennek fejében a Kovácsi falusiak 2 elhalt rokonuk curiáját a hozzá tartozó földekkel és egyéb haszonvételekkel 3 márkáért eladták Örsi Mátyás jobbágyainak olyan „libertasszal” és „debi-

¹³² 1272. CD. V/1. 264. Káta nb. Henrik adományában: „fundum et aream vnus curiae in qua vnus jobbaggio eiusdem possit residere commode.” Egy session több jobagio: 1300. H.O. VII. 285–286. – A telkeket esetenként kimérték, pl. 1273. A. U.O. IV. 32. „Quod quinquaginta iugera terre arabilis ad quamlibet mansionem condonando, et pratum, sylvamque eisdem sufficientem.” A paraszti telkek nagysága s a rajta élő családok számaránya már a kialakulás idején sem lehetett azonos a települések jelentős részén, mert a telkek paraszti népeisége igen eltérő vagyoni helyzetű egyénekből tevődhetett össze. Az aurea libertasra felszabadított, csupán személyes szabadságot nyert servus, pl. ha fogata nem volt, vagy tehetősebb parasztlékére húzódhatott, vagy kisebb, kertszerű művelést folytathatott, hasonló módon, mint Európa más vidékein. Vö. Abel 1962. 66. skk. – A sessiókra l. Szabó 1969. 9–49. és Major 1960. 34. skk.

tummal”, mint amilyenell az elhunytak birtokolták, s szavatosságot is vállaltak arra az esetre, ha a Kovácsi falubeli „populi” perbe fognák őket.¹³³

Ez az oklevél egyúttal rávilágít arra is, hogy a jobbágyok – „debitummal” terhelten – nemcsak rendelkeztek, eladhatták javaikat, hanem rokonaik földesúri tulajdonban levő, de általuk használt jószágának hasonló háramlási joga volt, mint a nemesi birtoknak. Ha a jobbágynek pénze volt, saját jószágot is szerezhetett vagy házasság révén ilyen kaphatott. 1338-ban egy másik örsi úr, Péter fia Mihály jobbágyának: Bene fia Péternek 3 márkáért szőlőt adott el. Az eladásnál szavatolta, hogy a jobbágy a szőlő után hegyvámot nem fizet, s ha az úrtól elköltözne, a szőlőt akkor is ugyanazzal a szabadsággal fogja birtokolni. 1305-ben pedig Guka mester jobbágya és 3 fia a feleségével hozományba kapott föld felét 1 márkáért eladta.¹³⁴

A közsabad jogállású parasztság a feudális birtok fő típusai közül először a magánurak földjén vált a mezőgazdasági termelő népesség alapvető kategóriájává, majd alkotta állagát, annak ellenére, hogy számos úri támadásról van tudomásunk a parasztok személyes szabadsága ellen. A közsabadság jobbágyparazsti szabadsággá süllyesztésének és ilyen nivón való megtartásának XIII. századi színhelye egyaránt a világi birtok volt, és mondhatni, innét terjedt el és vált később másutt is általánossá. A világi birtok ilyen szerepének többféle oka lehet. Hozzájárulhatott ehhez a konkrét társadalmi folyamat által meghatározott tudati tényező is, hogy ti. a nemesség nagy része, a királyi szerviensek kategóriája csak a XIII. szá-

¹³³ 1292. Veszpr. kápt. hiteleshelyi levéltára, Instrum. regnic. fam. Capsa sub. lit. K. no. 164. *OL* fkgy. U. 25. 1. köteg.: Mihály fia Ute, Uros fia László és Hethe fia Csépán a maguk és Kovácsi falubeli convillanusainak nevében elhalt cognatusaik Kovácsiban levő fundus curie-ját és mixtim levő földjeit egyéb haszonvételekkel „propter inopiam” eladták Örsi Mátyás jobagióinak: Ugrinnak és Lászlónak, mert őket „in socios suos receperunt”. Vö. *Szabó* 1969. 84. skk.

¹³⁴ 1338. Szombathelyi kápt. m. lt. Erdődi cs. vépi lt.-a F. 77. nr. 4144. *OL* fkgy. U. 31. 2. doboz, Örsi Mihály jobagiójának: Bene fia Péternek örökjogon szőlőt adott el. – 1305. *A.O.* I. 99–100. „Paulus jobagio magistri Guke” és 3 fia az apósa által feleségének adott föld egy részét Tamás és Simon páli nemeseknek adta el. 1314. *A.O.* I. 366. Lukács „libere conditionis nunc iobagio comitis Arnoldi” 4 hold szántót vett. Parazsti ingatlan, főleg szőlő adásvételére a XIV. században sok adatot közöl *Székely* 1953. 125. skk.

zadban vált ki véglegesen, illetve emelkedett a közszabadság fölé. A nagyszámú kis- és középbirtokos nemesség és előzményei a servitust tartották a maguk státusával gyökeresen ellentétes jogállásnak, amely azokat a proprius-népeket jellemezte, akiknek mint szolgáltatóknak a személye feletti úri-tulajdonosi hatalmon alapult az osztatlan rokoni tulajdonban levő föld használatának, majd kisajátításának a joga és mértéke. Nem véletlen, hogy főleg a soraikból kikerülő kisbirtokos nemesség alkalmazott servusmunkaerőt még a XIV. században is, vagy olyan módon szabadított fel servusokat, mint kétszáz évvel korábban.

Az alapvető ok azonban abban jelölhető meg, hogy túljutva a feudális tulajdon archaikus, rokoni válfaján és a gazdálkodás ennek megfelelő primitív rendszerén, az urak jelentős többsége már pusztán földtulajdona alapján is megfelelő minőségű és mennyiségű járadékhoz juthatott.

Az individuális-kiscsaládi úri tulajdon formálódása és általánossá válása ti. egyik oldalon nagy vagyonokat halmozott fel, a másik oldalon viszont fokozatosan sok, addig önálló, közszabad kis egzisztenciát fosztott meg földjétől. Földjük elvesztése és személyes szabadságuk most már lehetővé is és létfenntartási kényszerré is tette számukra az úri birtokon feudális parasztként való elhelyezkedésüket, ahol viszont éppen ilyen, személy szerint szabad paraszti munkaerő tömegei iránt mutatkozott szükséglet a XIII. században. Ilyen, személyében nem kötött, paraszti munkaerő forrása lett a magánúri birtok proprius-népe maga is. A világi birtok gazdálkodásának belső rendje átalakulva minden szempontból kellő alapot, az úri tulajdonban álló termelők harca pedig megfelelő lökést adott ahhoz, hogy az urak legális lehetőséget biztosítsanak propriusaiknak az önmegváltással a tulajdoni függésből való kijutásra, azaz a szabad költözési jogot is élvező jobbágyparaszt helyzetébe kerülésre.

A világi birtok jobbágyparasztságának ezt a helyzetét kétféle örökség ötvözete jellemzi. A személyében szabad feudális paraszt átlagos, alapvető terheinek mintája a robottól megszabadult libertinus járadékának formájában már készen állott. Ugyancsak a proprius-népek feletti úri hatalom alapján jött létre a földesúr bírói hatalma, amelyből az úriszék épült ki. Ez azután joghatósága alá vonta a jobbágyparasztság egészét, miután a megye a nemesség fórumává alakult. A parasztszabadságnak a proprius-népek öröksége mellett a feudális korlátok közé szorított közszabadság általánossá válásán alapuló, lényeges elemei is voltak. Így a földesúri, majd

állami adózás többé nem a termelő személyére, hanem gazdaságára volt kiróva. Szintén a közszabadság szférájából való a parasztnak gazdaságával való bizonyos rendelkezési joga, amely az úr tulajdonán belül és attól korlátozva állt fenn. (Ide értendő az örökösödés és a járadékokkal terhelt elidegenítés.) A föld után fizetett járadéktelejesítés szempontjának megfelelően szabták meg a költözési jog feltételeit, amelyet dekrétum szabályozott. A közszabad közösség hajdani önállósága pedig a világi földesúr hatalma alatt, a villicus által vezetett falusi önkormányzat alakjában élt tovább.¹³⁵

Arra nézve, hogy a közszabad, nem proprius állapotú termelők a világi birtokra jellemző paraszti elemek voltak, fontos forrásként gestára és törvényhozási emlékre is hivatkozhatunk a XIII. század végéről.

Kézai Simon a maga korában az egyéb forrásokból is ismert szolgarendű népeket említi, „akkikkel szinte tele van Magyarország”. Felsorolásában az udvarnokok, castrensisek mellett szerepelnek a conditionariusok, libertinusok és mancipiumok. Eme szolgáltató népek korabeli helyzetére keresett „történeti” magyarázatot. Egy részük eredetét a honfoglalás kori és az ezt követő harcok során ejtett „foglyokban” látja. A pápa először elrendelte, hogy a keresztény foglyokat engedjék szabadon. Ebbe a magyarok nem egyeztek bele, hanem utóbb földművelésre fogták őket, ennek fejében önkéntes vállalás alapján censust fizettettek velük. De mivel a foglyokra ezután is súlyos terheket róttak, Kézai szerint a pápa úgy rendelkezett, hogy István király váltsa meg őket. István a magyaroknál talált minden foglyot meg is váltott, az egyháznak adottak kivételével. Mégis maradtak foglyok a nemesek kezén is, mert Kálmán király újból intéz-

¹³⁵ 1292. H.O. IV. 82. a libertinusokká tett servusoknak vagy hadakozni kellett, vagy – ha szegénységük miatt nem tehették – 1 uncia járadékot kellett adniuk uraiknak. – A földesúri bíraskodás korábban az úr propriusai feletti hatalmán s személyük feletti korlátlan rendelkezésén nyugodott. A liber conditiójú jobagiókra vonatkozóan l. a korábbi szakirodalomra is vonatkozva *Bónis* 1947. 217., *Székelly* 1953. 76–77., 305. skk. – Károly Róbert a kamarahaszna adót a már földesúri adózási egység, a porta (curia) után vetette ki: *Juhász* 1936. 498. skk. – A költözés feltételeinek problémáira *Solymosi* 1. skk. – A házigazdaságok virágzása idején a servusok és libertinusok felett nem bíraskodott villicus, források ilyen tisztségről a világi urak propriusaival kapcsolatban nem szólnak. Föléljük az úr helyezett jobagiót, „qui preest eidem predio”. (CD. IX/7. 632.)

kedett a foglyok dolgában, azt akarván, hogy a foglyok szolgálatait csak a király és az ő adományából a főpapok élvezzék.

Kézainak valószínűleg feltűnhetett, hogy könnyebb szolgálatot (*obsequium levius*) teljesítő „foglyai”, azaz jelentős számú kötött népei, *propriusai* a királyoknak és a főpapoknak voltak a maga korában is. Másrészt megemlékezik István királynak ama rendeletéről, hogy a *conditionarius* megválthatja magát, mégpedig 100 bizánci aranyért egész házáat (családját), ha pedig gyermek és feleség nélküli, személyét 24 bizánci aranyon vagy ugyanannyit érő szolgálaton válthatja meg. Ez a Kézai szerint István királytól megszabott önmegváltási díj minden bizonnyal a közszabadság megváltásának a díja volt. Önmegváltási joggal rendelkező közszabadságot nyert szolgáltatókat viszont a XIII. század végén is csak a világi birtokon lehet megfigyelni. Az egyház és király népei ekkor is mint „foglyok”, *propriusok* vannak uraik alá rendelve, legfeljebb „könnyebb szolgálat” az osztályrészük, mint a világi urak egykori „foglyainak”. Foglyaik önmegváltásának megengedésére István és a főpapság kényszerítette volna a magyarokat. Kézai előadásának lényege megegyezik a XIII. század végének állapotairól az oklevelekből levonható következtetésekkel.¹³⁶

Világosabb képet nyerhetünk a királyi tanács keltezetlen, 1300 körüli határozatának abból a cikkéből, amelyet történetírásunk a paraszti szabad költözés első törvényes szabályozásaként kezel. A cikkely valóban a szabad költözés feltételeivel foglalkozik, de korántsem az ország összes paraszti népének költözésével. A költözés feltételeit ugyanis kifejezetten a nemesek jobbágyaira nézve szabályozta. A nemesek jobbagiói, *rusticusai* ugyanis a *terrarium* és adósságaik megfizetése után „világos nappal” (tehát nem szökve) szabadon távozhattak másik nemes birtokára vagy máshová.¹³⁷ Ez a „máshová” egyaránt lehetett egyházi, királyi birtok vagy éppen város.

¹³⁶ S.R.H. I. 192–194. „Statutum etiam extitit per sanctum regem Stephanum, quod conditionarius, si se vellet redimere, centum bizantiis redimeret se et domum, si vero esset sine coniuge et familia, parvam (sic) suam XXIII. bizam (sic), vel servitio tantumdem compensante.”

¹³⁷ 1298. *Kovachich* 1798. I. 181. „Item quilibet Rusticus, seu Jobagio alicuius Nobilis si voluerit de possessione Domini sui habita licentia et justo, ac consueto suo Terragio persoluto, ad possessionem alterius Nobilis, vel alias, quo ei placuerit, cum omnibus suis rebus libere se causa commorandi transferre valeat.” A tanácsi határozat keltére l. *Geric* 1969. Vö. *Solymosi* 35–37.

Arról azonban nincs szó a törvényben, hogy a király és az egyházak jobagiói vagy rusticusai más, például nemesi birtokra költözhetnek. Az egyházi és királyi birtokon akkor ez a jog általánosan még nem volt meg, és a jobagio sem jelentett még népeik világában egyértelműen jobbágyparasztot. Itt mind a szabad költözési jog, mind a jobagio általános jobbágyparaszt jelentése csak a XIV. század fejleménye s vívmánya volt.

III. A KIRÁLYI ÉS EGYHÁZI BIRTOK NÉPEI AZ ÁRPÁD-KORBAN

A magyarországi feudális birtoktípusok szolgáltatóit jelölő terminológia vizsgálata során a világi birtok lényeges sajátosságának bizonyult, hogy népeire a források rendszerint jogi kifejezéseket alkalmaznak, és e szerint különböztetik meg őket egymástól. A termelők elnevezésében megfigyelt jelenség a birtoktípus gazdálkodás módjának, magánúri tulajdonviszonyainak és annak a fejlődésnek a terminológiai vetülete volt, amely a rajta élő népek helyzetét és a jobbágyparasztságba vezető útját jellemezte.

A királyi és egyházi birtokra a magánúrival szemben közösen jellemző, megkülönböztető vonás volt népeiknek a mindennapi életben szolgálatuk szerinti elnevezése és csoportosítása, amely jogállásukat közvetlenül nem is fejezte ki. Szolgáltatóiknak hasonló szempontok szerinti jelölése és csoportosítása a királyi és egyházi birtok gazdálkodásában és népeik egész fejlődésében meglevő fontos, közös sajátosságoknak, mint mélyebben ható okoknak a felszínen megnyilvánuló, rokon következménye. Ez annál érdekesebb és figyelemre méltóbb jelenség, mert a két birtok funkciója eltérő volt, sőt a királyi (valamint a belőle kivált hercegi és királynéi) birtok kétféle: vár- és curtis-szervezetét is meg kell különböztetni más-más rendeltetésüknek megfelelően.

A vári szervezet tí. az államhatalom területi szervezetének, a királyi megyéinek fontos magvát képezte, az udvari (curtis) szervezet pedig a királyi udvartartás ellátását szolgálta. Ettől természetszerűen eltérő funkciót töltöttek be a nagyobb egyházi intézmények, a püspökségek, káptalanok és monostorok birtokai. A királyi és egyházi birtok népeinek helyzetében mutatkozó nagyfokú hasonlóság mégis — az őket foglalkoztató birtokok funkcionális különbsége ellenére is — együttes vizsgálatukat indokolja.

A királyi és egyházi birtok szervezetét, kialakulását, rendeltetését, népeik tagolódását a szakirodalom behatóan elemezte és lényeg szerint tisztázta.¹ Ezért népeik következő vizsgálatának fő szempontja lesz a jobbágy-parasztságba vivő fejlődésüknek a magánúri népekével való összehasonlítása, annak a megállapítása, mennyiben tért el és mennyiben volt azonos (vagy hasonló) az egyházi és királyi birtok feltételei között dolgozó termelők útja a világi birtok bemutatott körülményei alapján megtett úttól.

A királyi birtok már kialakulásának szakaszában is más úton indult el, mint a világi. A szakirodalom megállapította, hogy a királyi birtok – területenként gyorsabban vagy lassabban végbemenő – kisajátítás eredményeként jött létre. Fontos körülmény, hogy e területek nem voltak lakatlanok, hanem velük együtt igen különböző népelemek, többségükben termelőeszközökkel is rendelkező, eredetileg szabad közösségek, a királyi hatalom ellen fölkelt és levert csoportok kerültek a király földesurasága alá. Számuk egyre szaporodhatott, akár erőszakos királyi birtokra telepítéssel is, különösen a pogány lázadások után. Elemi csapás, háborús pusztítás arra is kényszerítette az embereket, hogy „önként csatlakozva” keresenek megélhetést a királyi birtokon.²

Az államhatalom tulajdonába és földesúri irányítása alá vont területek szervezetének alapjait István király vetette meg. A szervezés maga a királyi birtok határainak folyamatos kiterjesztésével, vagyis újabb kisajátításokkal párhuzamosan történhetett. Közben jelentős területek ki is váltak belőle,

¹ A királyi birtok szervezetét (centurionatus, decurionatus), legjellegzetesebb szolgáltató csoportjait (civis-castrensis, udvarnok) a múlt század végétől folyamatosan beható elemzés tárgyává tették. Az újabb szakirodalom sokkal differenciáltabban mutatja be a királyi birtokon élő népek helyzetét, funkcióját, különválasztva a vári és udvari szervezetet, illetve a két szervezet kötelékébe tartozó népeket. A régebbi szakirodalom eredményeire, valamint ellentmondásaira is utalva a királyi birtok XI–XII. századi szervezetét kidolgozta Lederer 1959. 93–174., a szervezet XIII. századi funkcionálását és felbomlását Molnár J. 1959. 222–252. Az egyes megyék kialakulására és Árpád-kori berendezkedésére Györffy, 1963. a megyék bevezető tanulmányaiban. Az egyházi birtok szolgáltató népeinek csoportjait legrészletesebben a hazai bencés rend történetét ismertető *Ph.Rt.* főleg I., II., VIII., X. kötetei mutatják be. A cisztercita birtokok gazdálkodásáról, szolgáltató népeiről Kalász 1932. 20. skk. – Az egyházi birtok szervezetének újabb, marxista összefoglalása Lederer 1959. 175–208.

² Lederer 1959. 93. skk.

például az egyházaknak adott birtokok is. Feltehető, hogy a keresztény papság Magyarországon tevékenykedő, külföldi eredetű első csoportja nemcsak az egyházi, hanem a királyi birtokok szervezeti kereteinek a kiépítésénél is közreműködött. A királyi népeket az Árpád-korban általánosan átfogó centurionatusnak és decurionatusnak – régi alapvetésű – hadi-családi szervezetről adóztatási-területi szervezetté alakítására alighanem befolyással lehetett a papság is, mint ahogyan nagy szerepe volt az államszervezésnél és az első törvények meghozatalánál is. A királyi birtok szervezetének a kiépülése talán a XI. századi belső harcokat lezáró konszolidáció korában, László és Kálmán idején fejződhetett be.³

Az egyházak nagy földtulajdona elsősorban királyi adományokból keletkezett, s jószágaikhoz már többé-kevésbé megszervezett termelő népeket kaptak. Más esetekben a kapott terület és adományozott nép megszervezése és elrendezése az egyházi uraság feladata volt. Bizonyos, hogy a bővebb oklevelek, egyházi összeírások megjelenésekor a királyi (különösen a *curtis*-) és az egyházi birtok szolgáltatóinak elrendezése, csoportjaik elnevezése nagy hasonlóságot mutat. A hasonlóság alapja elsőrendűen az egyházi jószágoknak királyi adományból való eredete. Emellett kölcsönhatás is föltehető, ti. az egyháziaknak a királyi birtokszervezet kiépítésében való közreműködése.

A királyi és egyházi földtulajdon lényeges vonatkozásban különbözött a világitól: szerkezete személyi változások következményeinek csak igen kevésé, illetve egyáltalán nem volt kitéve, hanem aránylag hosszú időn át ugyanolyan maradt. Különösen az egyháznál biztosította a létrejött és tovább szélesedő birtokszervezet szilárdságát az a tény, hogy a föld tulajdonosa nem természetes, hanem jogi személy, s ezért a föld és a rajta élő ember nem volt kitéve nemzedékről nemzedékre a világi birtokon szokásos

³ Györffy 1973. 3. skk. – A centurionatusnak és decurionatusnak a XI. századi (László – Kálmán) törvényekből ismert szervezete talán külföldi clericusok közreműködésével épülhetett ki, mint Angliában a XI. század végén: Bloch 1949. 413. skk. – A királyi birtokok népeinek szolgálat szerinti csoportosítása, illetve egyes kategóriáinak a helynévadásban való rögződése jellegzetes sajátossága a hasonló egyházi intézmények által a IX–X. században térített kelet-európai népeknek (csehek, lengyelek, szorbok, magyarok), Eichler–Walter 1969. 239–246.

felosztásnak, a gyors és gyakori változásnak. A vizsgált két birtok üzemszervezésének a magánúrral szemben meglehetősen hosszú, korai szakaszban az a körülmény adott fölényt és dinamikusabb fejlődést, hogy földállományukon nem uralkodott el a rabszolgamunkán alapuló házigazdaságok rendszere, bár ilyenek is voltak.

Mindkét birtok sokkal inkább kisajátított termelőinek önálló gazdaságaira épült, függetlenül attól, milyen járadéokra kötelezték őket, és megkövetelték önálló termelőtevékenységüket. Ebből nemcsak magukat és családjukat kellett ellátniuk, hanem azt a szervezetet is, amelyhez tartoztak. A világi birtokéhoz hasonló sorsú servust inkább a királyi curtisok, egyházi központok körül s a belső munkák ellátására alkalmaztak. Ha a kezdeti időben voltak is csak rabszolgamunkával üzemeltetett, robotoltató házi gazdaságok, korán felbomlottak. A hatalmas dömösi birtokon – amely egyaránt példázza a királyi és egyházi birtokszervezetet – már a XII. század elején elenyésző volt az ilyen prédiomok s a rajtuk dolgoztatott szolgák száma. Holott „úri ekékhez” visszatartott földek az egyházi birtokon később is kimutathatók. Művelésük azonban már nem rabszolga helyzetű, csupán robotra kötelezett emberekre hárult, hanem az önállóan termelő parasztok bizonyos csoportjainak egyik fő feladata volt. Így keletkezett például az aratorok szolgáltató kategóriája.⁴

A királyi és egyházi birtok ilyen módon szervezett gazdálkodása a feudális berendezkedésnek a világiénál fejlettebb, haladottabb nívójára vall. Más kérdés természetesen, milyen volt a rajtuk élő nép önálló gazdasága, amely a birtok igen nagy jövedelmét nyújtotta.

A nagy, szórt birtokon élő királyi és egyházi népek termelési körülményeit és tevékenységét igen körültekintően kellett megszervezni és csoportosítani, hogy a kezdetleges viszonyok között megfeleljenek rendeltetésüknek, azaz urikat minden szükségessel ellássák, és fenntartsák azt a szervezetet, amelyhez tartoztak. Ezért nem lehetett kizárólagos cél a

⁴1181. *A.U.O.* I. 75–76. „non ex cultura agrorum eiusdem populi, sed ex iure Ecclesie, quod Ecclesia sibi habet proprium et ad suum arathrum pertinens, viginti scilicet et octo iugera concessit” az egyház proceresének a káptalan. – XII. század közepe: *Ph.Rt.* VIII. 269. az aratorok nemcsak az apátság saját kezelésben levő földjeit művelték. Önálló gazdaságukra utal, hogy termésük felét kellett szolgáltatniuk. Az aratorokra l. *Váczy* 1958. 322–324.

kisajátított termelők közösségeinek a feltétlen megbontása sem. Sőt, sokszor inkább tartós fennmaradásukról kellett gondoskodni, mert a legkülönbébb szükségletek: a hadakozástól a várak és udvarok karbantartásán át uraik étellel, itallal, használati eszközökkel való ellátásáig szintén állandóságot követeltek. A különböző igényeket kielégítő termékek előállítására emberek csoportjainak összehangolt munkájával volt csak lehetséges. Ezért mind a királyi hatalom, mind az egyházi úr – a birtoknagyság arányainak megfelelően – népeit településekhez vagy lazább települési körzetekhez kötve, a különféle szolgáltatások ellátására megfelelően csoportosította.

A királyi és egyházi birtokon ezért nincs szó a családok olyan megbontásáról, amit a világi urak servusainál főleg osztozkodások és eladományozásuk alkalmával láttunk. Sőt, a kisajátított, eredetileg közszabad közösségek ennél tágabb rokoni szervezetet is megőrizhettek. Másrészt, főleg az egyházak, a különféle adományokból nyert népeket is összetelepítették, mintegy felülről formálták munkaközösséggé. Ezekből aztán lassan vérségi közösségek is fejlődhettek, mivel a népek jelentős részének csak meghatározott körben, egymás között volt szabad házasodnia. Nem csodálkozhatunk tehát, ha a XIII. században mind a királynak, mind az egyházaknak alantasabb feladatokat is ellátó szolgáltatóit mint „de una cognatione”, „de uno genere” valókat veszik számba vagy így tűnnek fel egyéb alkalmakkor. Ezeknek a „de uno genere” számon tartott csoportoknak a kettős jellegét híven tükrözi a használt kifejezés. Részint azonos feladat ellátását jelölte, részint valódi rokonság is húzódnak meg mögötte. A fiak ugyanis általában az elődök gazdaságát, szolgáltatását és besorolását is „örökölték”. Ilyen módon őrizték meg egy-egy birtok servitiumainak az utánpótlását és folyamatosságát.⁵

⁵ †1214. *CD.Slov.* I. 148. l. Igen régies a leleszi oklevél megjegyzése: „Quia vero omnes tales ad voluntates dominorum suorum et accidentia negocia de loco ad locum transferuntur, de servicio ad servicium transmutantur, idcirco volunt eos singulis prediis assignare, sed tantum seriatim nominatos, cuius sint libertatis aut servitutis, pronuciare libertinos.” *Vö.* 1075. *M.E.S.* I. 54–59. – *Ph.Rt.* VIII. 270. Bakonybél aratorai és vinitorai „non possint nubere aliunde, neque tradere filias suas alienis, sed inter seipso nubant”. – 1211. *Ph.Rt.* X. 507. skk. szerepel pl. a „de uno genere”, „de una cognatione” kifejezés egyházi birtokon. A királyi birtokon is mind a jobagiók, mind az alacsonyabb rangú szolgáltatók körében megfigyelhető a rokoni szervezet. *Pl.* 1228. *Á.U.O.* VI. 461. 3. „jobagiones castri posoniensis pro se, et pro sua

A királyi és egyházi népek olyan közösségekben éltek életüket, amelyeknek funkciója gyökeresen eltért a közszabadok közösségeitől: különféle módon létrejött kényszerközösségek voltak. A király és az egyházi úr tulajdonában levő földön állottak fenn, és az illető úr tulajdonát alkotó népből tevődtek össze. Létüket és funkciójukat földesuruk érdeke és akarata határozta meg. Sokszor nagyon súlyos járadékszolgáltatással voltak terhelve, és a behajtás keretében is szolgáltak. Akár szomszédsági, akár rokoni közösségek voltak, és akármilyen termelőmunka folyt is bennük, az úri hatalom a neki szükséges ideig tartotta fenn szervezetüket, még sokkal a közszabad tulajdonközösségek felbomlása után is és saját igényei szerint szüntette meg. Ezeket a közösségeket a bennük élő szolgáltatók – a földesúr érdekeitől eltekintve – a maguk szempontjai miatt sem szüntethették volna meg önkényesen: feudális terheik ugyanis jelentős részben közösségükre voltak kiróva. Ez a közösség a földesúr érdekeinek megfelelően ugyan, de átfogta a birtokon dolgoztatott népeket. Ezért bizonyos körülmények között a termelők földesúrral való szembeszegülésének és küzdelmének kerete is lehetett.⁶

A kényszerközösség alapvetően megváltozott tartalommal sokszor őrizhette meg a kisajátított rokoni közösség egyes szervezeti formáit. Ez történhetett olyankor, amikor a királyi hatalom a kisajátított közszabadokat korábbi közösségük intézményei között szervezte szolgálatra,

cognitione”; 1239. uo. VII. 91. 7. „jobagiones castri Zaladiensis de genere Johannis Maioris Exercitus”; 1270. *Burg. O.* I. 282. „castrenses castri Supruniensis . . . tam pro se, quam pro aliis cognatis seu sociis suis”; 1273. *Ph.Rt.* II. 341. „Andreas centurio . . . pro se et pro . . . sociis et cognatis suis vduornicis de villa Tord”; 1280. *Á.U.O.* IV. 216–217. László fidelis familiaris tavernicusát és „cognatos suos de villa Tymar de populis tavernicorum nostrorum oriundos” nemesíti stb.

⁶1138. *Szabó D.* 1936. 130–135. és 203–206. A királyi és egyházi birtokszervezetre egyaránt utaló dömösi oklevélben servus-csoportokra rótták ki a Szt. Margit ünnepén, karácsonykor és húsvétkor adandó ajándékokat és a munkajáradékot, úgyszintén a helembai halászok összességének kellett hetente háromszor, nagybőjtben naponként 30 halat szolgáltatni. – A királyi népek ellenállására példa: 1151. *Ph.Rt.* I. 600. *Molnár J.* 1959. 248–249.; az egyháziakéra közismert esetek: 1226. és 1233-ban *Ph.Rt.* I. 678–679. és 718–721., az udvarnokok s más szolgáltató csoportok közösségére és családokra kirótt terhek és lázongásuk, *Lederer* 1959. 187–189.

vagy ha a szolgálat szerveiként másutt már bevált, régi közösségi formákat és intézményeket használt fel a király vagy az egyházi földesúr új kényszer-közösségek létesítésekor. A megváltozott osztályfunkciójú közösségi forma a király és az egyház szolgáltatóit – az önálló gazdaság mellett – termelésük és teherviselésük keretként egyrészt határozottan megkülönböztette a magánurak servus-népétől, másrészt számukra a közsabadok életvitelével rokon elemeket tartott meg.

Ez az életvitel – a források tanúsága szerint – főleg a földművelés tekintetében igen régies volt. A régiesség nem a királyi és az egyházi birtok szervezetére vonatkozik, mert ez a világi urakat jóval megelőzve, a fejlett feudális földtulajdonnak egyértelműen megfelelő organizáció volt, hanem a rajta élő népek, közösségek termelésére. A királyi és egyházi birtok szolgáltatóinak gazdálkodása ugyanis a maga kezdetleges formáiból meglehetősen egyetlenül haladhatott fejlettebb szintre.

Éppen náluk figyelhető meg a legelőváltó rendszer hosszas fennmaradása. Körükben a „villa” régi helyét nemcsak László idején hagyta el – akinek ismert cikkelye bizonyára rájuk is vonatkozott –, hanem később is. A villa vagy a lakóházak szűkebb határokon belüli helyváltoztatása ti. még a XIII. században is megfigyelhető. 1214-ben pl. kapolcsi népek „commune negotium” miatt adtak el száz hold bárderdőt, amely új szántóterület (novalia) kiépítésére alkalmas. Az eladás ellenére azonban kikötötték, hogy ha lakhelyeiket (domicilia) át akarnák helyezni arról a helyről, ahol most vannak, az eladás ellenére is szabadon tehessek. Az eladás és kikötés az összes kapolcsi „villani”, többféle királyi és egyházi szolgáltató közös akaratával történt. 1261-ben a győri káptalan és a király népei közt Baráti településen belül támadt határvíta, amely végül a királyi és egyházi rész határainak a pontos megvonásához vezetett. Az egyik megállapított határ „Barátitelek” felé ment, ahol ti. az oklevél szerint korábban „Baráti villa resideált”.⁷

⁷ 1214. *H.O.* V. 6. „ideo quandam terram quam communem tota villa habuit dictis Checulev, et fratribus eius vendidissent pro decem Marcis . . . Terra autem est centum iugerum communis silva que vulgo Bard dicitur, novalia faciendi possibilitas, et ubicumque villa translocaret domicilia sua libere possent locare.” – 1261. *H. Oklt.* 40. „Prima igitur meta terre dicte incipit a villa Cruciferorum et venit ad locum, qui vulgo Fyrrestelucarra vocatur, deinde . . . venit ad locum Barati teluk vocatum vbi prius villa Barath residebat.”

Az egyházi birtokon hatékonyabb szervezői tevékenysége folytán korábban lehet fejlettebb formákat találni. Az egyházi úr sokszor föld nélkül kapott servusokat telepített már lakott helyre. Így egyes települések olyan zsúfoltak lehettek, hogy legelőváltó rendszert még viszonylag nagy földtartozék mellett sem lehetett fenntartani. Az 1170-es években már a parlagváltó rendszerre utalnak talán az aradi káptalan népes faluinak „sors”-ai.⁸

Mind a király, mind az egyház földjének volt olyan nem lebecsülendő része, amelynek az uralkodó, illetve az egyház nem volt közvetlen földesura, hanem mintegy főtulajdonosa. Ez úgy alakulhatott ki, hogy a király vagy az egyház tőle propriusként is függő elemeknek, például mileseknek földadományt tett, vagy saját földdel különböző mértékben rendelkező, ki nem sajátított elemek álltak be birtokukra önként, a birtokszervezet megfelelő magas tisztségét és egyszersmind az úrtól proprius-függést is vállalván. Kétségtelenül úri egzisztenciájuk és életmódjuk volt, az uruk főtulajdonában levő földön földesurakként viselkedtek, szolgák tulajdonosai voltak. A világi birtokon megismert, primitívebb házigazdaságokkal jellemezhető módon gazdálkodtak, és a magánurakéra emlékeztető ügyleteket bonyolítottak le. Jóságaik jogi természetét a közszabadokéitól nem könnyű megkülönböztetni. Társadalmi és gazdasági szempontból az uralkodó osztály egyik érdekes, átmeneti csoportját alkották, és jelentőségük nem hanyagolható el. A két birtoktípus népeinek túlnyomó többségét természetesen nem ők tették ki, és a feudális nemesi birtokjog fejlődése szempontjából sem ők jelezték a jövő útját.

A királyi és egyházi birtok közös fejlődési sajátosságairól igazában a XIII. század közepéig, a világi birtok előretöréséig beszélhetünk. Ekkor a két birtoktípus a világihoz viszonyítva nemcsak mennyiségileg szorult háttérbe, hanem azért is, mert szolgáltató népeiknek a korai feudalizmus viszonyaihoz oly rugalmasan alkalmazkodó szervezete megtorpant és elmerevedett. A királyi birtok ezen kívül a XIII. század második felében olyan mérvben bomlott fel, hogy addigi funkcióját képtelen volt betölteni. A XIV. században már csak megváltozott rendeltetésű maradványai éltek

⁸ 1202. k. (1177.) *Reg. Arp.* nr. 202. Az aradi prépostság összeírásában: „unusquisque istorum sortem habet cum villanis et si numerus ipsorum creverit, crescut et sortes.” Keltére l. *Borsa* 1962. 215–216.

tovább. Az egyházi birtok azonban jelentőségének aránylagos csökkenése és állományának megfogyatkozása ellenére is a feudális agrárszervezet és uralkodó osztály fontos eleme maradt, hatalmas vetélytársának, a világi birtoknak a XIII. század második felétől való élre törése után is.

Ennek megfelelően a királyi és egyházi birtok népeinek helyzetét és a jogilag egységes jobbágyparasztsághoz vezető útját a XIII. század közepéig együtt tárgyaljuk. Fejlődésük bemutatását a XIII. század második felétől választjuk külön.

1. A királyi és egyházi birtok népei a korai feudalizmus idején

A királyi és egyházi birtok népeinek a helyzete jellegénél fogva nem hasonlítható maradéktalanul a világi birtok népeinek a helyzetéhez, különösen a korai feudalizmus időszakában nem. A két birtoktípus feletti földesuraság, valamint eme birtokok funkciója más szerepet juttatott ezeknek, mint a világi birtoknak. Az egyház, a király, valamint a magánurak birtokai a köztük megállapítható számos lényeges különbség ellenére abban a fontos sajátosságban megegyeztek, hogy a királyi és egyházi birtokon élő népek feletti úri hatalom és függésük jogilag nem különbözik a világi úr proprius-népei feletti hatalmának természetétől. Ennek hatalomnak az alapján a világi úr a maga embereivel: a servusokkal, libertinusokkal és kötött liberekkel éppen úgy rendelkezhetett, mint a király és egyházi uraság is a saját népeivel. Bizonyos szempontból azonban ez a rendelkezés más formákban is érvényesült, éppen azért, mert a királyi és egyházi birtokon élő népek gazdálkodása, járadékszolgáltatása korán a magánúrinál haladottabb feudális jelleget öltött. Másrészt – elsősorban a királyi birtok – népeinek *egy része* olyan szerepkörhöz jutott, amilyen a világi birtokon nem volt lehetséges, s mi több, a szoros függésen belül és ennek ellenére urak voltak, maguk is propriusok tulajdonosai. Ezért a szakirodalom ezt a részüket joggal sorolja az úri osztályhoz.

Az a jogi terminológia, amely egyrészt a világi birtokosokat, másrészt a birtokaikon élő népeket jellemezte és státusukat kifejezte, a királyi és egyházi népek átfogó jelölésére igazában alkalmatlan volt, és a rájuk való – viszonylag ritka – alkalmazása is eltér a magánurak körében, valamint népeiknél megfigyelhető gyakorlattól.

A király és az egyház népeinél a mindennapi életben a legszembetűnőbb sajátosság szolgálat szerinti kategorizálásuk volt, de emellett jogi terminológiát is alkalmaztak: a liber és a servust. Csakhogy ezeken a birtokokon a liber nem jelentett közszabad-mivoltot – a birtoknak bármennyire kiemelt, kiváltságos helyzetű embereire alkalmazták is –, hanem a világi birtokon megismerthez hasonló vagy ennél jóval magasabb szintű, kötött liber minőségre vonatkozott. A servus mindenesetre más, összetettebb értelemben fordul elő, mint a magánúri földtulajdonon. A szót némelykor egészen általános jelentésben használták; egyszerűen a proprius-mivoltot, a vele jelölt személy tulajdonosi hatalom alatti állását jelezték vele, a proprius-függés adott fokának közelebbi feltüntetése nélkül. (Példa lehet rá István törvényének a királyi curtis élére állított servusról szóló cikke, vagy a veszprémi káptalan 1235-ben vett libertinusainak „servi empti”-ként való számbavétele.⁹) Egyéb előfordulásainál a servus a vele jelölt személynek az egyházi vagy királyi népek valamelyik alsóbb, kevésbé kedvező helyzetű csoportjához való tartozására utalt, önmagában ismét csak közelebbi meghatározás nélkül.

A jogi terminusok tehát nem voltak alkalmasak a velük nevezettek helyzetének pontos jellemzésére. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy a két birtok népeinek egésze az egyház, illetve a király tulajdonosi hatalma alatt állt, mintegy propriusaként függött tőle, azaz a népek közt éppen átfogó jogi szempontból végeredményben nem volt különbség. Uruk jogállásukat ilyen tekintetben azonosként kezelte, mivel mindnyájan propriusai voltak. Az úrnak népei egészét átfogó tulajdonosi hatalma tette a jogi terminológiát alkalmatlanná arra, hogy általa a birtok népei közt ténylegesen meglévő, lényeges különbségeket ki lehessen fejezni, mivel ezek nem a világi birtokosok vagy népek körében megfigyelhető jogállásra vonatkoztak, hanem az egyházi és királyi népeknek a két birtok keretén belüli rangját fejezték ki. A két tárgyalt birtoktípuson a rajtuk korán

⁹ Závodszy 1904, 155. 16. §, „Si quis seniorum curtis regali aut civitatis preficitur, testimonium eius inter comites recipiatur”. Závodszy a kódexekben szereplő *servus*-t önkényesen helyettesítette a *senior*al. Az eredeti szöveg szerint értelmezte és fordította Szilágyi, Lederer 1964, 26. – 1235. Veszpr. Kápt. m. lt. Gyipolt 1–2. *OL. fkgy.* U. 34. Gyimóti Keselő egy libertinust és 3 fiát eladta a káptalannak. Az oklevél hátlapjára korabeli írással megjegyzést írtak: „De servus emptus a Keseleu.”

kibontakozó feudális fejlődésnek megfelelően mind a két jogi terminus használata relativizálódott, elveszítette azt a jelentéstartalmát, amelyet a két birtokkategórián kívül megismertünk. Különösen megfigyelhető ez a fejlődés az egyház földtulajdonán.

Egy-egy hazai egyházi birtokon a népek összessége éppúgy az illető egyház „familiáját” alkotta, mint külföldön, és ugyanolyan módon állt az illető egyház úri hatalmában. Az egyház és a „familia ecclesiastica” viszonya Európa-szerte nagyjából ugyanolyan módon jött létre és fejlődött tovább a feudalizmus viszonyai közt. A magyarországi keresztény egyházi szervezet XI. századi, késői megalakulása ellenére már aránylag hamar képes volt az Európa-szerte évszázadok óta bevált feudális gazdálkodás, birtokszervezés és jogviszonyok mintái szerint működni. Ennek a ténylegesen meglevő hasonlóságnak az alapján a hazai egyház és az erősen tagolt, differenciált világú népei közti kapcsolatot is jellemezhetik az elzászi Chronicon Ebersheimense 1163 körül írt sorai, amelyek a strassburgi egyház három *curtis principalis*ára vonatkoznak: „His itaque curtibus subjecta familia trifarie secernitur. Prima ministerialis, que etiam militaris directa dicitur, adeo nobilis et bellicosa, ut nimirum libere conditioni comparetur. Secunda vero censualis et obediens, permagnifica et sui iuris contenta. Tercia nichilominus, que servilis et censualis dicitur. Sed tamen omnes sub dominio episcopi et ab ipso rectoris constituti consistunt.”¹⁰ A feljegyzés szempontunkból leglényegesebb adata a püspöknek a „familia” minden kategóriája fölött megkülönböztetés nélkül tulajdonított „dominium”, úri hatalom.

Ezt a hatalmat már az európai feudalizmus korai századaiban körvonalazta az egyházi jogalkotás. A rá vonatkozó kánonokat elsősorban nyugati gót zsinatok fogalmazták meg, és tekintélyes X–XII. századi joggyűjtemények az egész egyházban elterjesztették. Ezek a kánonok nem egyszerűen még megvalósítandó, elvi normákat írnak elő, hanem fennálló helyzetet, tényleges jogviszonyokat kívánnak szabályozni. Az egyháznak legalábbis olyan törekvéseit és igényeit mutatják be, amelyek a mindennapi élettel, a gyakorlattal (esetünkben az egyházi vagyon kezelésével) közvetlen kapcsolatban voltak. Jelentőségüket csak növeli, hogy Gratianus

¹⁰ Waitz–Zeumer 1893.² V. 206. 4. jegyzet. (Ezzel lényegileg megegyezik a hazai egyházak népeinek a csoportosítása.) Vö. Bosl 1956. 51.

művében és IX. Gergely gyűjteményében is helyet kaptak. Belőlük a hazai egyház eljárásának a zsinórmértékére mindenképpen jogosult következtetnünk.

Kitűnik ezekből a rendelkezésekből, hogy a „familia ecclesiastica”-t az egyháztól minden körülmények közt elidegeníthetetlennek tartották. Gratianus hangsúlyozza, hogy „az egyház servusai nem szabadíthatók fel anélkül, hogy ne tartanak meg felettük az egyház patrocíniumát”. Ellenkező esetben felszabadítójuk súlyos kártérítést tartozik fizetni.

Egyházának servusait pap vagy püspök a „patrocínium” megtartása mellett is csak akkor szabadíthatta fel a IX. Gergely gyűjteményébe felvett toledói zsinati határozat szerint, ha egyháza részére vagy megfelelő örökséget hagyott a magából, vagy birtokot és szolganépet szerzett. A felszabadítást ebben az esetben „az adományozott jószág mértéke szerint” engedték meg. A felszabadítottak és ivadékaik ingenuusként peculiumukkal együtt maradtak az egyház patrocíniumában, „utilitates iniunctas sibi iuxta quod poterunt, prosequentes”. Ha a püspök megfelelő ellenszolgáltatás nélkül szabadítana fel, akkor eljárása „kártétel és az egyház vagyonának elidegenítése”. Utóda az így felszabadítottakat köteles ellenkezés nélkül az egyház joga alá visszavenni, „mert őket így nem a méltányosság, hanem a gonoszság bocsátotta el”. Kiváltképpen tilos volt a monostor servusát az apátnak vagy szerzetesnek felszabadítania, mert „tulajdona neki magának nincs”. Gratianus más, szintén nyugati gót eredetű kánonai szerint az egyház felszabadítottját (libertus) patronája, az egyház elleni hálátlanság és kevély magatartás esetén „régii szolgaságába kell visszavetni” (ad servitutis nexum revocetur). Az egyház patrocíniumából libertusai és ivadékaik már csak azért sem távozhattak el, „mert patronájuk (= az egyház) soha nem hal meg”. Szolgáit az egyház eladni vagy elcserélni nem szokta, csak büntetésből, például szökés miatt. Főként „a lélek üdvösségéért Istennek vagy szentjeinek odaszentelt” személyek eladását tilalmazták, „mert hallatlan dolog, ha a servus az egyházi dignitas alól távozva, evilági szolgaságba jut”.¹¹

¹¹ A Gratianus művéből idézett forráshelyek: Felszabadítottja felett az egyház megtartja a patrocíniumot: *Dictum ad C. 12. qu. 2. c. 57.* – Apát vagy szerzetes nem szabadíthatja fel a monostor servusát: *C. 22. D. 54.* (Isidorustól ered.) – A kevélykedő egyházi libertus szolgaságra való visszavetése: *C. 12. qu. 2. c. 62.* (*Ex concilio Hispalensi II. An. 619.*) – Az egyház mint nem halandó patróna: *C. 12. qu. 2. c. 65.*

Az egyházi birtokon a Karoling-kortól kezdve megfigyelhető a szolgálóknak megtisztelő (*honestia servitia*, *honorabile obsequium*, *honeste servire*, *legibus honestioribus servire* stb.) és kevésbé tiszteletreméltó voltak szerinti csoportosítása és a „familia” tagjainak ezen az alapon való megkülönböztetése is. Különösképpen megtisztelőnek tartották az ún. *quinque ministeria* bármelyikének ellátásával való megbízást: a *dapifer*, *pincerna*, *cubicularius* (*camerarius*), *mareschalcus* és *venator* „*officiumát*”. Bármelyikük elnyerése kiemelkedő rangot biztosított az egyház népei közt. Az egyéb szolgálóknál szintén érdekes hierarchia alakult ki, amelynek elnyerése, illetve elvesztése az úr kezében népei jutalmazásának, illetve büntetésének eszköze lett.^{1 2}

A hazai egyházi birtokok népeinek a helyzete és szervezete alapján megegyezett az európai egyházi birtokok jól ismert familiájához tartozó népekével. Az egyházi birtokok szervezete annak a több évszázados gyakorlatnak megfelelően épült ki Magyarországon is, amelyen az egyház joga Európa-szerte alapult, és amelyet ez a jog intézkedéseivel körül is bástyázott. A külföldről jött papság vezető rétege ezt ültette át fokozatosan a kiépülő hazai egyházi birtokszervezetbe, az itteni sajátosságoknak és lehetőségeknek megfelelően.

Az egyháznak az egész középkoron át végig fontos törekvése volt, hogy a maga üdvintézményi feladatait feudális földtulajdonosként is elismeresse, földvagyonának és a rajta szolgáló „*familia ecclesiastica*”-nak az eviláginál tiszteletreméltóbb, szakrális rendeltetését hangoztassa, és mind az adományozók, mind az adományozott népek számára nyilvánvalóvá tegye „*familiájának*” külön rendjét és világát, amelyen belül a népek státusa is más.

(Ex conc. Toletano IV. An. 633.) – A szökevény szolgát eladják: *Dictum ad C. 12. qu. 2. c. 53.* – A *Liber Extra*-ból idézett helyek: A pap vagy püspök által az egyház servusai javára gyakorolható felszabadítás és a felszabadítottak kötelezettségei: X.3., 13., 3. (Ex concilio Toletano IV. An.633.) – A püspök köteles elődjének az egyházat károsító, felszabadítási aktusát megsemmisíteni: X.3., 13., 4. (Ex eodem) – Az egyházi *mancipium* és a lélek üdvösségéért adott szolgálta el nem adható és világiaknak át nem engedhető: X. 3., 19., 3. és 4.

^{1 2} A „*honestia servitia*”-ra és a „*quinque ministeria*”-ra *Waitz* 1885². IV. 201. 4. jegyzet és *Waitz-Zeumer* 1893². V. 327. 5. jegyzet, 328. 3. és 4. jegyzet., 343. 4. jegyzet, 360. 1. jegyzet, 363. 1. jegyzet.

Ennek megfelelően hangsúlyozták a hazai egyházi birtokszervezet kiépülésének kezdetén is azt az alapvető ténytet, hogy akik az egyháznak adott földön a maguk elhatározásából meg akarnak maradni, azoknak vállalniuk kell maguk felett az illető egyház úri hatalmát és következményeit, vagy elúzik őket onnét „kedvük és akaratuk ellenére”. Ezt a veszprémvölgyi apácamonostor alapítólevele már a X–XI. század fordulóján kiemelte. Ugyanerre szólította fel hasonló okból Péter comes 1067-ben az ő birtokaira telepedett közszabadokat, mert a „libertatis nomen”, a közszabadság megőrzését és az egyházi földesúr alá tartozást – a világi úr fennhatóságával ellentétben – összeegyeztethetetlennek tekintették.¹³

A királyoktól és a világi uraktól kapott népeket az egyház a saját szükségletének megfelelően, hasonló módon csoportosította, mint ahogyan ez az európai gyakorlatban már megelőzően általános volt: hol jogi terminusokat, hol szolgáltatásukat jelölő kifejezéseket alkalmazva rájuk. Ezt az eljárást nem annyira az alapítólevelekben, mint inkább a már működő egyházi birtokok berendezkedését tükröző összeírásokban lehet jól megfigyelni.

A Szent László-kori pannonhalmi összeírás tanúsága szerint a monostor népei közül kiemelkedett a ministerek jól ismert nyugati elnevezéssel jelölt kategóriája. Tagjaira sokféle teendő hárult, de a szántás-vetés és szőlőművelés nem. Ez a kettő elsősorban a servusok és vinitorok feladata volt. Ők a szolgáltatók alsó csoportját alkották. A legalul és a legfelül levő, két fő réteg között helyezhették el a szakácsokat, a pékeket, az ötvösöket, a kovácsokat és az egyéb szolgáltatást teljesítőket. A dömösi összeíró- és adománylevel 1138-ban a szolgálat szerint csoportosítottak mellett két fő kategóriát említ: a nagyszámú servust, s a csekélyebb számú libert. Hangsúlyozza, hogy a libert nem szabad a servusok közé helyezni és fordítva.¹⁴

¹³ 1000 k. *Czebe* 1916. 17.; *Á.U.O.* I. 25.

¹⁴ 1083–95. *Ph.Rt.* I. 590–592. „CXXX. maciones ministrorum ad omnia genera operum debite preter vineas et athra (aratra) CXL familie seruorum, XXX. mansus piscatorum, LXXXVIII. mansus vinitorum, CXXXVIII. mansus cocorum, pistorum, turnatorum, artificium, aurificium, fabrorum, pastorum, lotorum, pelliparium et ad omnia genera alia officiorum.” – 1138. *Szabó D.* 1936. 133. „Omnes isti predicti servi”, 203. „hec sunt nomina liberorum” . . . „Statutum . . . [ne prepositus] . . . vel de servis in liberos, vel de liberis in servos auderet aliquos transferre.” Uo. szolgálat szerint csoportosítottak pl.: „. . . VII. mansiones preconum, . . . hec sunt

Hasonló elrendezés mutatkozik a pécsváradai apátság interpolált oklevelében, benne a liber-réteget a milites alkotják. A bakonybéli összeírás szerint viszont a liberek a monostor comesi tisztségét látták el. Utánuk következtek az equites. A legelső réteget az aratorok és vinitorok alkották, felettük helyezkedhettek el az egyéb szolgálat szerint csoportosítottak. Az aratorokat és vinitorokat nemcsak a súlyosabb munkajáradékok sokfélesége különböztette meg a liberektől és az equitestől, hanem az a rendelkezés is, hogy csak egymás között házasodhatnak. Fiaikat és leányaikat a curián és a fonóházban is dolgoztatták.¹⁵

Terminológiai szempontból érdekes, hogy a XII. század második felétől az egyházi összeírásokban is feltűnik a jobagio kifejezés. A milest és a ministert kiszorította, némelykor a libert helyettesítette. 1177-ben az aradi, 1181-ben a szamosmenti, a XIII. század elején a tihanyi, majd a pannonhalmi összeíró oklevelekben a szolgáló népek felsőbb csoportját a jobagio-kifejezéssel jelölték. Ezekben az oklevelekben már az egyéb szolgáló népeknek a szolgálat szerinti csoportosítása az uralkodó.¹⁶ Ez a csoportosítás arról tanúskodik, hogy a birtok népeinek világa rendkívül színessé, sokrétűvé vált.

Kapott vagy vett népeit az egyházi uraság rendszerint a tulajdonába kerülésüket megelőző helyzetüknek, „rangjuknak” megfelelő, esetleg kedvezőbb szolgálatra osztotta be. Így 1205-ben az esztergomi érsek magánúr-

nomina pistorum... – coquorum... – tornatorum... – agasonum... – campanistarum... – pellipariorum... – piscatorum... sunt mansiones, que sal dare debent... sunt IIII. vinee cum IIII. vinitoribus” stb.

¹⁵ 1015. *Szentpétery* 1918. 22. „liberis scilicet ducentis militibus”, „ministris quoque qui serviunt cum equis CLVI., item ministris, qui serviunt cum equis et curribus CCCCVIII.” – 1091. Századok, 1906. 405–406. László király somogyvári adományában „centum militum domus”. – XII. század közepe *Ph. Rt.* VIII. 269. „Hii sunt liberi: Cupon comes monasterii, Batu, cuius filius Paulus iudex regis et comes monasterii; Vtih comes, Panauadi, Fontoydi, Cosmas” stb. „Hii sunt equites...” „Item aratores...”, „Vinitores... Pellifices... Fabri... Dolatores... Tornatores... Coqui... Pistores... Pastor...” A házassági tilalomra l. az 5. jegyzetet.

¹⁶ 1177/1203/. *Reg. Arp.* nr. 202. igen sok jobagiója van az aradi prépostságnak; 1181. *Reg. Arp.* nr. 133. „jobagiones monasterii” megszöktek, számbavéve visszaállították a monostornak; 1211. *Ph. Rt.* X. 506. skk. a tihanyi apátságnak, 1237–40. uo. I. 772. skk. a pannonhalmi apátságnak jelentős számú jobagiója rokonságok, nagycsaládok szerint van felsorolva. A pannonhalmi jobagióknak különféle helyzetű csoportjait vették számba.

tól libertinusokat vásárolt, a királytól pedig castrensiseket kapott. Mindannyiuknak választást engedett, milyen servitiumot akarnak nála teljesíteni. Mivel mind a „pincernaria servitust” választották, ebbe a libertasba, illetve a pohárnokok közé sorolta őket is és leszármazottaikat is.¹⁷

Népeinek, „famiájának” szolgálat szerinti csoportosításával az egyház olyan jól működő szervezettel rendelkezett, amely kiválóan alkalmazkodott a kezdetleges viszonyokhoz. A szolgálat–szolgáltatás szerinti beosztás a népek egész hierarchiáját teremtette meg. Ebben a jobagiótól az aratorig minden csoportnak megvolt a helye és szerepe. A birtokok, valamint az úri igények növekedésével minden rétegnek tovább specializálódott a külön teendője, de emellett közös teher is nehezedett rájuk: a „commune servitium”, amely mezőgazdasági, majd egyre inkább fuvarozási robot lett. A „commune servitium”-ban való részvétel kötelessége kisebb terhet rótt a birtok hierarchiájában magasabban állókra és súlyosabbat az alacsonyabb rangúakra.¹⁸

¹⁷ 1209. M.E.S. I. 193. „nos emisse XI. libertinorum . . . quibus cum liberum dedimus arbitrium posse eligendi, in quo seruitio ecclesie beati Adalberti velint esse obligati, pincernariae servitutis sibi elegerunt officium, quod nos annuentes, instituimus, ut inscriptum sibi buchariorum de generacione in generacionem exequantur officium, nec ad aliquod aliud compelli possint seruitium.” A királytól kapott galgóci civilisek hasonló „libertasa” uo. 194.

¹⁸ A „commune servitium”-ban való részvétel mennyiségét magasabb és alacsonyabb rangú csoportok között jól szemléltetik az összeíró levelek. XII. század közepe *Ph. Rt.* VIII. 269. skk. A „liberi”, akik comesi tisztséget töltenek be: „hii equitantes cum abbate vel fratribus, *arantes dietas duarum dierum metentes simul una die, trahentes vinum* semel per annum et secantes fenum in monasterio.” Az equites szolgálata: „*arant dietas verni, autumpni et estivi novem dies; postea metunt, congregant in horea, triturant, trahunt ad molendinum, inde ad monasterium, stant in septimana, pascunt iumenta monasterii, si quid dampni fuerint, ipsi septimanarii persolvant, calefaciunt stubam et clibanum mixti cum aratoribus et vinitoribus.*” Az aratorok és vinitorok: „quicquid seminaverint aut messerint, dimidium partem accipit praelatus abbas monasterio et dimidia pars remanebit illis de qua parte autumpni tempore dabunt decem saponas avene ad prebenda equorum necnon decem ulnas telarum ad vestiarium abbatis; (h)umectant brasium terunt milium et postea mixti equites cum aratoribus et vinitoribus veniunt ad monasterium cum securibus et viaticis, operantes, quicquid eis precipitur.” A bakonybéli apátság népeinek „besorolása” igen hasonlatos a strassburgi egyház népeiéhez, vö. 10. jegyzettel. – 1237–40. *Ph. Rt.* I. 772. skk. a pannonhalmi apátság népeinek nagy része szintén különféle módon vett részt a „commune servitium”-ban, bár sokkal differenciáltabban, mint a bakonybéliek, mivel a szolgáltatók csoportjai is differenciáltabbak voltak.

Ha időnként és helyenként jogi terminusokat is alkalmaztak rájuk, a *libert* vagy a *servust* (ritkán, főleg Pannonhalmán a *libertinust*), a *liber* korántsem fejezett ki a világiak körében vagy birtokain élő közszabadokéval, a *servus* pedig a világi urak rabszolgáiéval azonos minőséget. Az egyház *liberjei* vagy *servusai* ugyanahhoz a „familiához” tartoztak, mindegyiket az egyházi uraság *proprietasa* fogta át. A rájuk alkalmazott jogi kifejezés az egyházi úr tulajdonán belüli magasabb vagy alacsonyabb rangot jelölte, de konkrét tartalma szinte birtokonként változott.

A familiához tartozás egész életük és egzisztenciájuk keretét meghatározta. Érdemeikért az úr ezen belül sorolta őket magasabb kategóriába vagy büntetésül alacsonyabba. Helyzetüket erősen befolyásolta urukhoz való „hűségük”, mert az örökölt, előkelő beosztás megtartása *Albeus* összeírása szerint magatartásuktól függött. Egy-egy „státus” értékét mind a hozzá tartozó nép, mind az úr jól ismerte: a szolgáltató védte, az úr pedig érdekei szerint szabott határok közt tartotta tiszteletben. Jó példát adnak erre a pannonhalmi apátság és népei közt az 1220-as évektől végbement küzdelmek, amikor az apát az átszervezett gazdálkodás érdekei szerint meg akarta változtatni népei terheit és státusát, ők pedig védték addigi helyzetüket.¹⁹

Liberek nevezték az egyházi népek hierarchiájában a legmagasabb rangúakat, akik a birtok igazgatásában az úr közegei voltak, fegyveres szolgálatot teljesítettek és hadjáratokban is részt vettek. A terminusnak, illetve a vele jelölteknek a familián belüli rangját és kiváltságos helyzetét jól mutatja a jobagióval való összevetése. A két kifejezés a XIII. században korántsem volt azonos. A jobagióként jelöltek kategóriája ugyanis a XII. század végére és a XIII. század első felére igen felduzzadt, és így szükségképpen erősen differenciálódott. Nagyobb részüket egyre több olyan szolgálat terhelte, mint a náluk sokkal alacsonyabban álló csoportokat, és mind többet kellett vállalniuk a „*commune servitium*”-ból is. A jobagiók közül azután vékony réteg emelkedett ki, akiket az egyház *liberjeinek* tekintettek vagy *liber jobagióknak* neveztek. A *liber jobagiók* egy része

¹⁹ Ph.Rt. I. 781. (XXXIX) „In predio Heche hec sunt nomina jobagionum . . . Et isti sunt de genere curialium comitum, et debent fieri, si boni et fideles fuerint . . . et habent terram propriam hereditariam liberam.” – Uo. 1233. 720. 9. pont, a Tarján falubeli 6 udvarnok mansiót az apát az aratorok közé helyezte. Lázongásuk eredményeként – bár megszorítással – visszaállította őket az udvarnokok közé.

valószínűleg hajdan egyházi urasághoz csatlakozott, kisebb-nagyobb vagyonú közsabad lehetett. Albeus összeírása ugyanis egyeseknél megjegyzi, hogy saját „hereditarius” földjük van, ami eredetileg „beállt” közsabadoktól való származásuk emlékét őrizheti.²⁰ Mindenesetre még a „libera hereditaria terra”-val rendelkező, kiemelkedő helyzetű „liber jobagió”-k megbízatása és tisztsége sem volt azonos. Egyesek curialis comések voltak, mások követségbe mentek, saját lovaikkal szolgáltak. Megkülönböztetett, kiváltságos helyzetükre vall, hogy legalábbis Pannonthalma birtokain a jobagiók többségével ellentétben nem kellett a commune servitiumban részt venniük.

Hasonló kiemelkedő helyzetű jobagiói lehettek a veszprémi egyháznak. Őket a zalai királyi serviensek ítéletlevele 1232-ben már nem is liber, hanem nobilis egyházi jobbágyoknak nevezte. Az ilyen elemek mégis csupán az egyház szabadjai voltak, libertasuk kötött libertas volt akkor is, ha az egyház tulajdonosi hatalma alatt egyébként rendelkezhettek földjükkel és viszonylagosan úri egzisztenciájuk volt.²¹ Ha libertasukat meg-

²⁰ A XII. század végén az aradi prépostság jobagióinak nagy számára – amely lehetetlenné tette, hogy kiváltságos helyzetű réteg maradjon – rámutatott *Lederer* 1959. 186. 1237–40. *Ph.Rt.* I. 771–786. A jobagió réteg igen differenciált. Jelentős hányadát súlyos termék- és munkajáradékra kötelezték, az apáti kíséret mellett a commune servitiumból fuvarozás, aratás, szénakaszálás is hárult rájuk (Nyalka, Tarján, Ság, Paznan, Lázi, Varsány, Szentkereszt stb. települések jobagiói). Velük szemben a liber jobagiók pl. „serviunt monasterio in equis propriis, sed alia communia servitia non faciunt” (Ujlak, Cséb, Tapan). Más liber jobagiók „solventes tributa” (Néma). Ismét más jobagió csoportok részt vesznek a commune servitiumban, emellett megszabott pénzjáradékot adtak (Sélye), vagy a torlókéhoz hasonló termékjáradékot (Tényő). Vö. a 19. jegyzettel, *Váczy* 1958. 324 skk.

²¹ 1232. *Zalai O.* II. 644. „et multi iobagiones nobiles eiusdem ecclesie” (ti. a veszprémi egyházné) tanúskodtak. Ilyen nobilis jobagiója lehetett akkor a veszprémi egyháznak az az id. Geuse comes, aki a XIII. század első évtizedeiben (Róbert püspök idején) „quadam ductus necessitate se et caput suum ultra et spontanea voluntate protectioni et tutele ecclesie Vesprimiensis [subiciens] . . . honus seu officium iobagionatus ecclesie” vállalta saját örökölt földjével. 1275-ben Geuse unokáit a püspök engedelmével IV. László „in cetu et numero nobilium servientium regalium” földjükkel együtt kegyként visszahelyezte, mivel „avus ipsorum inter nobiles computabilis habebatur”. *Reg.Arp.* nr. 2637. – Korábban hasonló jobagiókat nevezhettek proceresnek is a veszprémi egyháznál: 1181. *Á.U.O.* I. 75. „quatuor proceres . . . qui ex parentela sua libertatem duxerant pro Ecclesia Sancti Michaelis, sicut eorum antecessores libere serviebant; tali tamen conditione, ut decimas predictae Ecclesie circumquaque assignarent.”

próbálták közsabadsággá változtatni és uruktól elszakadni, igen súlyos érvek győzték meg őket kísérletük kilátástalanságáról és egyházi földesuruk hatalmáról, sőt szegyenbüntetéssel súlyosbított fenytésül a lázongásuk előttinél alacsonyabb szolgálati kategóriába is kerülhettek. Urukkal folytatott perükben szabad mivoltukra és örökölt, szabad földjükkel történt beállításukra való hivatkozásuk nem segített sem 1239-ben Póka clericuson és társain, sem 1237-ben a sági népeken. A pannonhalmi apátság ellenében képtelenek voltak igényelt közsabadságukat elismertetni.^{2 2}

A servus szó használatában az egyházi birtokon nagy bonyolultság és fokozott relativizáltság figyelhető meg. Igen sok szolgálati kategóriához tartozó emberre alkalmazták. Többségük életvitele megegyezett a világi birtok libertinusának helyzetével. (Ez a kifejezés valószínűleg azért is olyan ritka az egyházi birtokon.) Az egyház az eredetileg szép számmal kapott házigazdaságait fokozatosan felszámolta, maradékait pedig az önálló gazdasággal rendelkező, legkülönbélebb szolgálati kategóriába tartozó népek munkájával műveltette, kategóriánként más-más arányban. Így pl. a XII. század közepén a bakonybéli apátság földjeit nemcsak az aratorok művelték — akik termésük felét szolgáltatták be a monostornak —, hanem még a comesi tisztséget betöltő libereknek is kellett évente 2 napon át szántani és 1 napon át aratni. Ennél jóval több mezőgazdasági munka hárult az equitesre. Volt tehát a servusnak olyan általánosabb, meglehetősen laza jelentéstartalma is, amely egy-egy birtokon a vele jelöltek robotkötelezettségének súlyosságát fejezte ki ugyanazon birtok liberjeinek csekélyebb munkajáradékához vagy éppen teljes robotmentességéhez képest.^{2 3}

A servusi szolgálat minősége alapján még ugyanahhoz a szolgáltató csoporthoz tartozók servitusa is meglehetősen különbözött. Jól megfigyel-

^{2 2} 1239. *Ph.Rt.* I. 768–769. Póka clericus és cognatiója „se esse liberos et propria voluntate cum sua terra . . . se subdidisse affirmabant”. 1237. uo. 752–753. A ságiak szerint „quod cum essent liberi et terra eorum libera a potestate eiusdem ecclesie, se spontanea voluntate cum sua terra ecclesie iam dicte subiugassent”. — Az egyházi birtokon belüli libertásra jól rávilágít: †1214. *CD.Slov.* I. 148. „Contulit eciam iobagionem nomine Bera, optentu fidelitatis sue ita *ex omni iugo servitutis exemptum*, ut nulli omnino servili condicioni subiaceat, nisi ipse vel sui posteri ab ecclesie se alienare voluerint.” A XIII. századi elszakadási törekvések kudarcára l. *Lederer* 1959. 187–189.

^{2 3} L. a 18. és a 20. jegyzetet.

hető ez a pannonhalmi apátság vinitorainál. Az écsi vinitor servusokkal szemben ugyanis a szomszédos nyuli vinitorokat „veri servi”-ként vették számba. Az alsóki vinitorokat azzal a megokolással kötelezték meglehetősen sok és alacsony rangú munka elvégzésére, „quia omnes sunt servi empticii et donati”. Ők ugyanis kötelesek voltak részt venni a commune servitiumban, mint az écsiek és a nyuliak, de ezen felül egész télen át hátukon fát kellett hordaniuk az apát házához, illetve curiájához és takarítani ezt. A vinitor servusok kötelezettségeinek különbözősége nemcsak az alsókiak vásárolt és adományul kapott mivoltának és a többiek régebbi pannonhalmi földesúrhoz tartozásának szembeállításán alapulhat, hanem gazdaságaik korántsem egyenlő teherbíró képességén. Az alsóki szőlőműveseknek valószínűleg egyáltalán nem vagy kevés volt a fogata.²⁴ Ez alkalommal a pannonhalmi apátság a különféle servus vinitorai közt munkakötelezettség szempontjából hasonló megkülönböztetést tett, mint a XII. század közepén az elzászi maurmünsteri monostor „Hofrecht”-je.

Ott a servusok két csoportját szintén kötelezettségeik szerint különböztették meg. A „mansi serviles” kötelessége volt heti 3 napon munkát végezni. Ezek a munkák voltak az aratás, a gabona csúrhöz hordása, a szénakaszálás, a szüretelés, a széna és szőlő elszállítása a csűrüg, illetve a pincéig, a trágya összerakása a szabad ég alatt. Ezzel szemben a náluk alacsonyabb rangú „mansi proprii” kötelessége volt a gabona kicséplése, tisztítása, a széna és szőlő csűrbe, illetve pincébe való behordása, az istállóból a trágya kihordása, s mi több, az előző csoport által a konyháig és a malomig szállított fa behordása a megfelelő helyiségekbe.²⁵ Pannonhalmi vinitorai között is hasonló különbség lehetett, és az alacsonyabb rangot a fának testi erővel való curiába vitele fejezte ki.

Az egyházi birtok szolganépe a rabszolga helyzetéből – a serviliként jelölt kategóriák közt meglevő különbségek ellenére is – igen korán kiemelkedett, és önálló, kis gazdasághoz jutott. Ezért tekinthette az egyház Európa-szerte is, Magyarországon is mintegy „felszabadításnak” a világi úr

²⁴ *Ph.Rt.* I. 774–775. „In predio Ech hec sunt nomina vinitorum servorum.” „In predio Nul hec sunt nomina vinitorum . . . et isti sunt veri servi ecclesie.” „In predio Olsuc hec sunt nomina vinitorum . . . et isti tenentur ad omnia communia servitia sicut superiores, et tenentur per totam iemem portare ligna super dorsum ad domum vel curiam abbatis et purgare; quia omnes sunt servi empticii et donati.”

²⁵ Idézi *Dopsch* 1939. 30–31.

servusának egyházi intézmény számára való átadását. Ez gazdasági és társadalmi szempontból feudális paraszttá válást jelentett bármilyen módon nevezett kategória számára.

Népeinek hamar általánossá vált paraszti sora és a szolgálati kategóriáknak a gazdálkodás szükségletei szerinti, gyors átszervezése fontos oka volt annak, hogy az egyház tulajdonosi hatalmán belül a jogi terminológia tartalmilag relativizálódott, és nem volt képes az egyházi népek bonyolult, tagolt világához alkalmazkodva, minden kategóriájuk helyzetét megfelelően jellemezni. Ezért nem véletlen, hogy nem fogta át a népek egész hierarchiáját, és számos olyan csoportjuk volt, amelyre csak mintegy mellékesen vagy egyáltalán nem alkalmaztak jogi kifejezést. Más tekintetben ezen alapult a népeknek a hierarchiában a szolgálatok szerinti rangsorolása, a megtisztelő és lenézett, megvetett servitiumok megkülönböztetése.

Ezt a szempontot érvényesíti a magyar krónika akkor, amikor előadja, hogy a Koppányhoz csatlakozott, lázadó pogány „nobilis”-okat István idejében büntetésből „gyalázatos szolgálatokra” (ad turpia servitia) vetették. Arról van tehát szó, hogy a felkelőket a pannonhalmi monostor népei közt is megszegyenítő szolgálatok végzésére kötelezték.²⁶

A jogi terminológia használatának háttérbe szorulására és a szolgálat szerinti kategorizálás uralomra jutására kitűnő példát mutat a *torlók* jellegzetes csoportjának feltűnése a XII. században. Ez a kategória azokból állt, akiket addigi uraik „a lélek üdvösségéért” valamilyen egyháznak adományoztak, és meghatározott évi termék vagy pénzjáradék adományozására köteleztek, de robotra nem. Az ilyeneket az adományozó urak hol servusként adományozták, hol hangsúlyozták az egyház részére való felszabadításukat. Nevezetük érdekes módon nem liber vagy servus lett, hanem azonos vagy hasonló kötelezettségeik alapján torlókként, dusnokokként tartották őket számon.²⁷

²⁶ S.R.H. I. 297. 41. c. „... pluresque nobiles Hungari duci Cupan adherentes, baptismum fideique respuentes ad turpia servitia sunt detrusi.”

²⁷ Pl. 1199. H.O. V. 1–4.; 1217. V.R. nr. 166. 1222.; uo. nr. 328.; 1226. uo. nr. 352., 361., 364., 379. Vö. *Békefi* 1901. 13–17. A dusnokká tett embereket hol servusként adták át, hol kifejezetten hangsúlyozták a manumissiót, azaz a kötött liberré tevést. Az egyháznak adandó szolgáltatások mennyisége és minősége egyik esetben nagyjából hasonló (tinó vagy bárány, megszábotott mennyiségű bor vagy

Az egyház mint jogi személyű tulajdonos nemcsak nagy, hanem egészen kis birtokai szolgáló népének is hamar biztosította a paraszttá válást, mert itt csak az egyház képviselői, a papok változtak személyükben, de az elidegeníthetetlen birtok s a rajta élő ember nem volt kitéve osztozásnak és nagyobb változásnak. Szent István II. törvénykönyve rendelte el 10 falu számára egyház építését. Ennek javadalmazására a törvény írásbafoglalói a főként nyugaton használt, ott telek értelmű 2 mansus és ugyanannyi servus adását írták elő. Ezenkívül az egyházat építő 10 falu népének megfelelő számú állatot kellett adnia.²⁸ Ilyen kis egyház alapítását és az átadott néhány servus gyors felemelkedését még a XIII. század elején is megfigyelhetjük a démi egyház esetében.

1231-ben Gugh comes olyan módon alapított Démen egyházat, mint ahogyan azt kétszáz évvel azelőtt István király törvénye előírta. Az egyháznak adott vagyon állt egy 8 ökrös ekéből, 2 servusból, született és születendő fiaikkal együtt. Ezen kívül 5 tehén, 39 juh, 7 kecske, 4 sertés, 2 kanca, 2 csikóval képezte az egyház vagyonát. Mind az adományozott jószág és jövedelem, mind a renoválási költség feleződött az egyetlen pap és az „egyház” között. Így a tehének szaporulatából egyet az eke évi javítására kellett fordítani, ugyancsak a termett gabonából előbb ki kellett venni a következő évi vetőmagot, s csak ezután felezték a szaporulatot és a hozamot a pap és az egyház között. Csakhogy az egyház személytelen, jogi tulajdonos volt, és tulajdonképpen a 2 servus család helyzetében fejeződött

sőr, kenyér, tyúk). A járadékok megtermeléséhez szükséges földet és eszközt is kaptak rendszerint a torlók uraiktól. A torlóvá tevés akkor is bizonyos fokú „felszabadítás” számba ment, ha az illetőt servusként adták át. Pl. 1238. CD. VII/1. 262–263. „quendam servum suum, nomine Scyruda pro remedio anime sue contulit Ecclesie Sancti Salvatoris” a szokásos ingatlannal, ingósággal ellátva és járadékokkal terhelve, azzal a kikötéssel: „si officium sibi iniunctum adimplere negligeret, tunc omnia, que sibi contulit (ti. előző ura), cederent in proprietatem et potestatem Ecclesie supradicte, et ipse in antea fieret servus ipsius Ecclesie”. A különféle úrtól és időben kapott torlók külön szolgáltató csoportot alkottak már pl. 1211. Ph.Rt. X. 503. skk. Aszófőn, Kesziben, Füreden, Füzegyen exequialisai voltak a tihanyi apátságnak. Míg az összeírásban szereplő népek összességénél a szolgáltatásokat egyáltalán nem említik, a torlók járadékát mindig pontosan felsorolják.

²⁸ Závodszy 1904. 153. 1. §. „Decem ville ecclesiam edificent, quam duobus mansis totidemque mancipiis dotent, equo et iumento, sex bobus et duabus vaccis, XXX minutis bestiis.”

ki. Ezenél furcsa, kettős helyzet alakult ki. Amikor az egyház birtokának papi részét művelték, természetét az ő számára betakarították, s a pap igényének megfelelően sört főztek és fát hordtak, csak olyan mindenre kötelezett robotos servusok voltak, mint egy világi személynél. Mint az egyház szolgálói, ők képviselték azonban magát az „egyházat”, a rájuk bízott gazdasággal, s az egyházi rész terményeinek, szaporulatának kezelésével és használatával. Ezért nem véletlen az alapítónak az a meghagyása, hogy ekevasak újításakor az egyikről, a hosszú vasról a pap tartozik gondoskodni, a másíkról a szolgálók. Ugyancsak önekik kellett az egyház ama funkcióját is betölteni, mint ennek megtestesítői, hogy a szegényeknek alamizsnát osszanak a kezelésükben levő méhek mézéből a kápolna ünnepén. Érdekes helyzet: servus, aki alamizsnát oszt! Hasonló lehetett a korai századokban alapított kicsi plébániák szolganépeinek fejlődése is.²⁹

Az egyház a maga adományozott földjeivel és népeivel gyorsan beépült a magyarországi feudalizmus szerkezetébe. Birtokait a hazai sajátosságok alapján szervezte meg, a szolgálati kategóriáknál az itteni terminológiához is igazodva. Így lettek a ministeriálisok helyett jobagiói, szolganépei között pedig udvarnokai, akiknek nevezete is magán viselte a királyi adományból való eredet bélyegét. Az udvarnok az egyházi birtokon is hasonló feladatot töltött be, mint a királyin, ezért nevét sem változtatta meg. Más esetben a királytól szerzett nép új „besorolást” kapott, nevezetesen a civis, castrensis elemek, mivel új uruknak más szolgálatokra volt szüksége, mint amilyent ők korábbi helyükön teljesítettek.³⁰

A nagyobb egyházak föld- és embervagyonának alapját a királyok vetették meg. A királyi birtok korai szervezetéről a XI. századi törvények mellett főként az egyházi alapításokról és adományokról szóló oklevelekből tájékozódhatunk.

A források tanúsága szerint a királyi hatalom által kisajátított népek – bármely jogállásuk voltak is eredetileg – hasonló jellegű függésbe kerültek az uralkodótól, mint az egyházi familiák népei a maguk urától. A király a

²⁹ 1231. *CD*. VII/1. 227–228. „volo quod servi praenominati de melle mediocri (medonem) faciant, et in Festivitatibus Capellae distribuunt pauperibus”.

³⁰ 1209. *M.E.S.* I. 194. az egyházi birtokon pl. a galgóci civilisek pohárnokok; 1215. uo. 208. pozsonyi castrensisek jobagiók (qua maiores ex eis libertate), 1227. uo. 265. tordai castrensisek „secundum suam libertatem servient”; 1239. *H.O.* IV. 22. fehérvári castrensisek hírnökök lettek.

kisajátított vagy különféle módon „csatlakozott” elemeket, akár eredeti helyükön maradtak, akár máshová telepítették őket, különféle feladatokra rendelte, és funkciójuknak megfelelő földdel látta el, hogy köteles szolgálatakat teljesíteni tudják.³¹

A királyi birtok vári és udvari szervezetének közös sajátossága volt a rajtuk élő népek centurionatusokba és decurionatusokba tömörítése. Az ország területét behálózó hatalmas, szórt birtokok népességének igazgatása és járadékszolgáltatása ezeknek a szervezeteknek a keretében történt. Vezetői a centuriók és decuriók nemcsak katonai szolgálatauk, hanem tisztségeik alapján is az alájuk rendelt szolgáltatók fölé emelkedtek.³²

A XI. századi törvények a várakhoz rendelt civisekről-civilisekről és előljáróikról, valamint a curtisok szolgáltatóiról, az udvarnokokról szólnak. A király egyházaknak tett adományaira vonatkozó XI–XII. századi oklevelek viszont részint a törvényeknél színesebb szolgálati csoportosításban, részint jogi szempontú kategorizálásban mutatják be a királyi birtok népeit. Egy alapvető körülmény bizonyos: a király adományainak liberek, milesek, servusok és udvarnokok egyaránt tárgyai voltak.³³

Ez a tény arra vall, hogy népeinek függése hasonló természetű volt, mint az egyházi familiába tartozó propriusoké. Birtokain a király a XI. század folyamán tulajdonosi hatalmán belül és sérelme nélkül fokozatosan éppúgy relatívvá tette a libertast és a servitust, mint az egyház. Az ilyen újfajta alávetettség, amelynek tartalma a közszabadságtól és rabszolgaságtól egyaránt különbözött, a királyi birtok kiterjesztésének előrehaladásával, vagyis a kisajátítások újabb lépéseivel bontakozhatott ki. Ilyen

³¹ L. az 1. jegyzetben idézett munkákat.

³² Molnár J. 1959. 233–235.; Györffy 1973. 57–64. Ezeket a tisztségeket a dömösi oklevél tanúsága alapján – legalábbis az udvari szervezetben – a szolgáló népek köréből kiemelték is viselhették. Vö. Lederer 1959. 198. A XIII. század elején mint meghatározott terület előljárói szerepére pl. 1230. Veszpr. Kápt. hiteleshelyi lt. Instr. regnic. fam. Capsa sub lit. K. no. 162. OL fkg. U. 25. l. köteg. „quod eo tempore, quo Zu comes arat castris, et Soul maior exercitus, et Gallus centurio castris et Velemyr centurio populorum de villa Norap” a Kovácsi falubeli György „coram dicto Zu” követelte – anyja révén – hereditaria terrá-ját a nórapi várjobbágyoktól és népektől.

³³ 1000. k. és 1109. Czebe 1916. 17–19.; †1015. Szentpétery 1918. 22.; 1055. Ph.Rt. X. 493.; 1075. M.E.S. I. 54–55.; 1091. Századok, 1906. 405–406.; 1111. CD.Slov. I. 64.; 1138. M.Ny. 1936. 54–57., 130–135.; 1131. k. Om.Okv. 26–27.; 1211. Smič. III. 103. (ez utóbbiban jobbagiók is).

természetű függés juthatott osztályrészül a király tulajdonosi hatalmába került népek nagyobb részének, a király és az új hit ellen felkelt lázadók szinte természetes kivételével, akiket fegyverrel kellett leverni. Azok számára, akikre újonnan terjedhetett ki az uralkodók tulajdonosi hatalma, rögtöni eladományozás esetét kivéve aligha fejeződtek ki függésük következményei azonnal, olyan nyíltan és határozottan, mint az egyház propriusai számára a maguk egyházi tulajdonban állásáé. Ezek a következmények a királyi gazdálkodásnak az adott területen való teljes kifejlődésével érvényesültek maradéktalanul.

Magát a függést tekintve tulajdonképpen olyan feltételes, kötött libertas különféle vátozatainak a király tulajdonosi hatalma alatt való megjelenéséről van szó, amely az egyház birtokán és népei között törvényben először László király korában jelent meg. Az ilyen libertasnak a jogi és fogalmi szerkezetét a feudális fejlődés adott fokának megfelelően alighanem az egyház segített kidolgozni magyar földön is, a maga több évszázados tapasztalataira építve.³⁴

A király népeihez tartozás egy csoportnak úri, másik, szélesebb csoportjuknak pedig a szervezeten kívül álló parasztokéhoz hasonló életmódot biztosított. A király földjén és tulajdonosi hatalma alatt élő népek között osztálytagozódás, osztálykülönbség állapítható meg, jóllehet a szervezet szolgáló népei az olykor úri osztályhoz tartozó előjáróiknak nem mint földesuruknak voltak alárendelve, az utóbbiak földesúr-mivolta pedig legfőként a maguk prédiúmaira és a maguk servusai feletti tulajdonukra épült. A királyi birtokszervezetben – akár az egyházi birtokon – a szolgálati kategóriák mellett szintén két jogi terminust alkalmaztak: a libert és a servust.

Liberként kezelték a szolgáló népek előjáróinak legalább egyik csoportját. Különösen nagy tekintélyre tett szert a várjobbágyság. Kiemelkedő szerepet biztosított számukra a királyi megyében kifejtett, sokoldalú tevékenységük és kifejezetten állami megbízatásokban való eljárás is. Úri életvitelük prédiúmaikon és esetenként változó, kisebb-nagyobb számú servusaik, sőt libertinusaik munkáján alapult. Anyagi ellátottságuk a vagyonos közszabadokéhoz hasonló életmódot tett lehetővé. A királyi megyében betöltött tisztségük és „közéleti jelentőségük” feltétlenül a szegényedő

³⁴ *Závodszy* 1904. 162. 30. § (1092. zsinati határozat).

közszabadosok fölé emelte őket. Nem véletlen, hogy 1230 körül Sopron megyei tanúvallatás alkalmával a várjobbágyok kategóriája a „tria genera hominum” rangsorában a serviens regis után, de a „jó hírű” libereké, közszabadoské elé került. Közvetlen felettesük, a vár- vagy megyéspáns joghatóságán keresztül a király alá tartoztak.³⁵

A várjobbágyok mindenesetre nem volt önmagában zárt és egységes csoport. Soraik két irányból is feltöltődhettek. Részint a királyok emelhettek közülük az alantasabb helyzetű várnépek soraiból jutalmul egyeseket, részint közszabados beállításával is számolnunk kell. Okleveles anyag ilyesmiről a korai időszakban nem maradt fenn, de a XIII. század második felében is előfordult, hogy nemes ember „kapzsiságból” a várjobbágyok közé állt. Ilyen esetek akkor lehettek gyakoribbak, amikor a várjobbágyok tekintélyt adó tisztség volt.³⁶

A várjobbágyok sokasodásával körükben a XII. századtól hasonló differenciálódást lehet megfigyelni, mint az egyházi jobagióknál. Rétegzettségüknek megfelelően van szó „jobagio non ignobilis”-ről, „proceres castri”-ről, majd „liberi, naturales jobagiones sancti regis”-ről. Úri egzisztenciájukkal ők voltak az igazi „király szabadjai”, „libertasukat”, tisztségüket István királytól eredeztették. A jobagio kategória alattuk helyet foglaló, más elemeinek, főleg a várnépből kiemelt „exempti”-nek csupán a servilisnek tekintett várnépekkel szemben volt rangja. Az ő paraszti életmódjuk ugyanis korábbi servilis-várnépi állapotukhoz képest a lényegyet tekintve nem változott, legfeljebb abban, hogy köteles szolgálatuk súlypontja a hadiszolgálatra tevődött át.³⁷

³⁵ Végrendelet, adásvétel, illetve vagyonekbevitel alkalmával servusok, libertinusok és ingatlanok tulajdonosai: 1116–31. *Fejérpatak* 1895. 17.; 1135. *CD.Slov.* I. 72.; 1141–46. *M.Ksz.* 1892–3. 17.; 1198. *Burg.O. I.* 34.; Pristaldusok, tanúk: 1198. uo. 33.; 1230. k. uo. 133. („testes . . . de tribus hominum generibus”.)

³⁶ 1165. *CD.Slov.* I. 85. „istos homines . . . a castrensi servicio subtraxi eo tamen tenore, ut intra proceres eiusdem castri proceres filii sancti Stephani regis existant”. – 1185. *Á.U.O. I.* 78. III. Béla hasonló kiemelő aktusa egyszerű várjobbágyvá. Az exemptusok alacsony rangjára: *V.R.* nr. 78. 114., 210., 341. – Várjobbágyok „qui quondam nobiles fuerunt”: 1268. *Csáky* I. 10. Valószínű, hogy a Náva–Beszter és a Zágráb–Korpás ún. várjobbágynemzetségek tagjai sem voltak eredetileg mind várjobbágyok, hanem egyesek beálltak közülük. *Karácsonyi* 1901. III. 183–185. és 189–191.

³⁷ 1116–31. *Fejérpatak* 1895. 17. „ego Acha iobagio non ignobilis”; 1165. *CD.Slov.* I. 85. „proceres eiusdem castri”; 1213. *V.R.* nr. 51. „liberi Sancti Regis”; 1215. uo. nr. 112. „naturales iobagiones esse, qui scilicet liberi Sancti Regis nun-

A curtis-szervezet (és a királynéi-hercegi) népeinek szintén jobagióként jelölt, felső rétegénél a várjobbágyokhoz hasonló differenciáltságot nem lehet megfigyelni. Funkciójuk a curtis-birtokok jellegénél fogva nem lépett túl a birtokszervezet határán, a gyakran közhatalmi, állami megbízatásokban eljáró várjobbágyokétól eltérően. Így tekintélyük sem vetekedhetett az övékével. Feletteseiken, az udvari népek comesein keresztül nem a királyhoz, hanem a nádorispánhoz kapcsolódtak, ügyeikben az udvartartás hajdani, tényleges fejeként megmaradt joghatósága alapján sokáig ő intézkedett. Az udvarnokoknak a XII. század végétől érdekes, külön rétege tűnt fel: a „liberi udvornicorum”. Tagjai olyan kisajátított vagy „önként” beállt közszabadosok lehettek, akiket akkor is megkülönböztettek az udvarnokok servilisként kezelt átlagától, ha történetesen nem volt meghatározott tisztességük (pl. centurio, decurio) a curtis-szervezetben. Elődeik talán a dömösi prépostságnak adományozott liberekkel azonos státusúak között kereshetők, akiknek ezt az állapotát II. Béla eladományozásuk után is védte, servussá tételüket pedig tilalmazta. III. Béla több „liberi udvornicorum” „szabadságát” foglaltatta írásba, nehogy alsóbbbrangúak is „bitorolják” az ő libertasukat. Kiváltságos helyzetüket IV. Béla is megerősítette 1240-ben. Okleveléből kitűnik, hogy hasonlíthatatlanul szegényebbek voltak, mint a várjobbágyok. A király hadába 10 családonként kellett egy-egy lovat adniuk. A XIII. század végén az udvarnok jobagiókkal tartották őket azonosnak.³⁸

cupantur”; nr. 121. „iobagiones naturales, qui scilicet: iobagiones sancti Regis dici solent”; uo. nr. 112. „quidem iobagiones sed de castrensibus exempti” stb. Vö. *Molnár J.* 1959. 229. skk.

³⁸ 1138. *M.Ny.* 1936. 130–135. „Isti sunt liberi”; 1186. *Burg.O.* I. 27–28. „Volens in obsequiis aliquam intervenire confusionem servorum meorum numerum pariter et officia distinxi et, quia aliqui inter eos libertatis sibi nomen usurpare consueverunt, eos, qui liberi sunt et liberi udvornicorum vocari consueverunt, placuit nobis sub numero designare”; 1240. uo. 195. IV. Béla a Vas megyei „liberi udvornicorum” III. Béla által adott kiváltságát megerősítette, „statuimus etiam, ut decem homines de ipsis unum equum ad nostrum servicium debeant detinere”. – 1285. *Reg.Arp.* nr. 3354. „Gregorius filius Wosa, Matheus, Benedictus et Petrus filii Dame ac Vrbanus filius Stephani *liberi seu iobagiones* uduornicorum nostrorum” és rokonaik kérésére „de prima conditione eorum . . . eximendo” IV. László nemesítette. Feltehető, hogy a „liberi udvornicorum” egy része a királyi udvari szervezethez csatlakozó közszabados lehetett, továbbra is őrizve a „liber” nevet. A curtis-szervezet előjáróira, jobagióira l. *Molnár J.* 1959. 224–226.

A mindkét királyi birtokszervezetben feltűnő „liber” kategória a maga „non ignobilis, proceres” minősége és esetenkénti vagyonossága, földesúr mivolta ellenére sem élvezett aurea libertast. Nem voltak közszabadok, és egyáltalán nem az „ország”, hanem a vár előkelőinek számítottak. Azt a szervezetet, amelyhez tartoztak, és a rájuk bízott tisztséget nem hagyhatták el és nem változtathatták belátásuk szerint. Erre a jellegzetes libertasukat szavatoló királyi birtokszervezet virágkorában nem is volt igényük, legalábbis azoknak nem, akiknek úri egzisztenciája fűződött ehhez a szervezethez. Úr-mivoltuk éppen az illető szervezethez való kapcsolatukon, szolgálathoz kötött, feltételes szabadságukon alapul, nem korlátként ütközött bele. A szervezet hadiszolgálatra és járadékokra kötelezett egyéb elemei, valamint servilisként kezelt népei számára a szervezethez tartozás, a király rendelkezése alatt állás ebben a periódusban legalább reménybeli előrejutásuk, boldogulásuk keretét nyújtotta. A perspektíva csak később változott.³⁹

A királyi birtok servilisnek tekintett népeinek a helyzetét éppen úgy nem volna helyes a világi birtok rabszolga sorú népeié alapján megítélni, mint liberjeiét a közszabadoké alapján.

Szolgáltatuk-szolgáltatásuk minősége szerint egyes csoportjaik között, sőt ugyanazon a csoporton belül is a valóságban sok volt a különbség, nagy a változatosság. Ez állapítható meg a várszervezethez tartozó és a XIII. században már azonosnak tekintett civis-civilis-castrensis-kategória esetében is, aszerint, hogy a „várnépek”-ként jelölt termelők egyes csoportjától milyen szolgálatot-szolgáltatást követeltek meg. Ez a körülmény régi keletű lehetett. László és Kálmán törvényeiben a civis még inkább hadakozó elemnek látszik, a civilis pedig, mint hetes szolgálatot teljesítő réteg, más feladatot tölthetett be. A XIII. század elején a már hasonló értelemben használt civis és civilis (castrensis) kifejezéssel jelöltek között más lehetett a „bellatores”, más a pék vagy szőlőműves rangja ugyanazon a kategórián belül. Bizonyos, hogy a termékkel adózók járadéka meg-

³⁹ A királyi birtokon feltűnő különféle jobagiók közül a várjobbágyok kiemelkedő szerepére utal az Aranybullában való említésük is: 1222. *CD.Slov.* I. 200. „Iobagiones castrorum teneantur secundum libertatem a sancto rege constitutam.” A libertas tartalmáról nincs szó, a szokásjog alakította ki, a várszervezet bomlásával meglehetősen labilissá vált.

lehetősen súlyos volt. A Győr várhoz tartozó sági, écsi és nyuli szőlőműves várnépeknek 1240-ben történt kiváltságolásukig termésük felét kellett a királynak szolgáltatni.⁴⁰

A király servusnak minősített szolgáltató népei termelői mivoltukban súlyos termék- és munkajáradék kötelezettségük ellenére is sokkal előbbre jártak a magánurak servusainál, mert a házigazdaság még a curtis-szervezetben sem vert tartósan gyökeret. Mind a vári, mind az udvari népek legnagyobb része önálló paraszt, pásztor vagy halász volt, abban az esetben is, ha szolgálati kategóriájának neve robotkötelezettségre utal. Mindenesetre előfordult, hogy a már elavult rendeltetésű szolgálatról elnevezett kategória tagjainak kötelezettségét újra szabályozták, az átalakult úri szükséglet szerint robot helyett terméket követelve. Így 1237-ben IV. Béla az általa alapított bélékuti apátságnak többek között bácsi várföldet és ezzel együtt 30 háznép aratort adományozott. Kikötötte azonban, hogy az adományozott emberek „liberi sint a servicio aratri”, viszont háznépneként évente egy fertot és egy tyúkot kellett adniuk, valamint az apát gabonájából 40 akót a monostorhoz fuvarozniuk.⁴¹

A királyi népek önálló kis gazdaságukban halmozhattak fel bizonyos javakat, sőt némi ingatlanhoz is juthattak. Az is előfordult, hogy a királyi tulajdonban levő, de nemzedékről nemzedékre az ő használatukban álló földdel sajátjukként rendelkeztek, és akárcsak a jobagio-réteg, adásvételi ügyleteket kötöttek, annak ellenére, hogy a földdel együtt ők maguk is gyakran adományozás tárgyai és áldozatai voltak. Az eladományozás hol közelebbi, hol távolabbi veszélyként állandóan fenyegetett, és ha bekövetkezett, nemzedékek óta folytatott életmód és művelt gazdaság kereteinek gyökeres változását okozhatta.

⁴⁰ *Závodszy* 1904. 187. 35. §, 188. 38. §, 189. 45. § — *V.R.* nr. 220. castrensisek „qui sunt pistores castri Zolnuk”; uo. nr. 223. „castrenses . . . dixerunt, quod milites quidem castri essent ad belligerendum, non ad carcerem custodiendum”; 1240. *R.M.A.* 448–449. a győri várhoz tartozó castrensisek vinitorok, s 1240-ig „iuxta consuetudinem eorum inprimis per singulas mansiones de una vinea, quam ipsi iidem colebant, de media parte vini duas partes nobis, terciam vero comiti Jauriensi, media parte iis remanente pro cultura sua, solvere consueuerant”. A várnépek különféle kötelezettségére l. még *Molnár J.* 1959. 233.

⁴¹ 1237. *Smič.* IV. 28–29. „. . . villam Sawar, a castro Bachyensi exemptam cum terra sibi appendente in silvis, et in pratis, et in terris cultis et incultis, et 30 mansionibus aratorum . . . quod liberi sint a servicio aratri . . .” A királyi (királynői)

Pereket kívülállókkal éppen úgy és olyan fórumon folytattak, mint a közszabadok. A különbség legfeljebb előjáróiknak, a jobagióknak az esetenkénti közreműködésében volt. 1237-ben pl. Fehér megyei udvarnokok Csák Miklós comest fogták perbe. Kitűnt, hogy az egyik felperesnek az apja, a másiknak pedig a „fratere” korábban szőlőt adott el 7 márkáért a comesnek, s ezt az udvarnokok vissza akarták venni. Miklós comes csak eskü ellenében tarthatta meg a szőlőket. Ugyancsak 1237-ben Bena káli civis a veszprémi egyház ellen indított pert. Ő ugyanis Sol comesnek szőlőt adott el, de a comes nem fizette ki a teljes vételárat. Sol közben meghalt, végrendelete értelmében a szőlő a veszprémi egyházra szállt, s most Bena az örököstől követelte az örökhatyó hátralékának megfizetését. Keresetét „per assercionem proborum virosum” támasztotta alá, és a követelt 7 aranyat a káptalan végül kifizette.⁴²

A királyi birtok szolgáló népei legalábbis igyekeztek kihasználni azt a számukra kedvezőnek hitt körülményt, hogy földesuruk végeredményben a király, vagyis maga az „államhatalom” volt. Ez a reményük gyakran hiúnak bizonyult, főként olyankor, ha maguk és földjük eladományozása ellen léptek perbe és kerestek védelmet éppen az eladományozó királynál. Ez történt 1151-ben is: Fehérváron a Szent István napját ünneplő II. Géza előtt udvarnokok „facto in unum conventum . . . clamorem facientes” igyekeztek a Pannonhalmának adott földet – eredménytelenül – visszaszerezni. Várakozásaik ismételt szertefoszlása sem volt képes azonban a királyi népeknek a földesuruk általi megsegítésükbe vetett hitét teljesen

birtokon csakúgy, mint az egyházin a házigazdaságok – ha szerveztek is ilyeneket – gyorsan átalakultak a szolgáltatók önálló gazdaságaivá. 1264-ben *Reg. Arp.* nr. 1405. szó van még házigazdaság létrehozásának a szándékáról: „quod cum karissima consors nostra domina Maria quasdā terras castri nostri Zulgauer vocati Beus et Apardsuka nominatas a nobis sibi dari petiisset diligenter, ut in eisdem cum ovibus et bobus servos sibi famulantes collocaret”.

⁴² 1237. *Á.U.O.* VII. 46. a vinéri udvarnokok esküre kötelezték Csák Miklóst 3 szőlő miatt. 1237. Veszpr. Kápt. m. lt. Kál 5. *OL* fkgy. U. 34. 3. doboz. Bena káli civis 35 aranyért adta el szőlőjét. – 1212. előtt *H.O.* VI. 8–10. Baran fia Ipoly végrendeletében szerepel 200 hold föld „que tenentur in vadio”, s a zálogosítók „lagenarii regis” voltak. Mivel a földet Ipoly egyháznak adományozta, azt is írásba foglalták: „quod si lagenarij dicti vellent pro quolibet iugere darent ecclesie IV. frisaticos, et terram suam redimere valerent”.

eloszlatni, és ez a meggyőződésük végig fontos eleme maradt cselekvésük indítékainak.⁴³

A királynak a birtokain élő népek egészét átfogó földesúri hatalma a korai feudalizmus időszakában megakadályozta, hogy akár a király liberjei, akár servusai mint közsabadosok kiváljanak a szervezetből. Ez csak királyi privilégiummal volt lehetséges. Vagyonos közsabaddá vagy serviens regiszsé „szent király jobbágyát” és egyszerű civist egyaránt tehetett a király. Az aktus lényege a közsabados jogállású úri egzisztencia biztosítása volt. A király megfelelő jószágok adása nélkül közsabaddá nem szokott tenni. Az ilyen módon privilegizáltak azonban ki is kerültek a birtok szervezetéből. A XIII. század közepéig az ilyesmi csak ritkán fordult elő. A jutalmazás-ként való kiváltságolás vagy büntetés inkább a királyi birtokok szervezetén belül történt – akár az egyháznál – és alacsonyabb szolgálati kategóriából magasabbba helyezésként, illetve fordítottjában állt.⁴⁴

A király tulajdonosi hatalma alól a földjén élő népek közül sem a vári, sem az udvari szervezethez tartozók nem voltak kivéve, csupán a hospesek. A hospesek ugyanis – legyenek idegenek vagy magyarok – nem voltak propriusai a királynak, hanem földtulajdonuk hiányában is élvezői voltak a

⁴³ 1151. *Ph.Rt.* I. 600. „Post aliquos autem dies udvornici facto in unum conventum de predicta terra in festo Sancti Regis clamorem facientes eam ab ecclesia distrahere laborabant.” Hasonló: 1184. uo. X. 501. Jelentős akciókat indítottak az 1220-as években, amikor Béla ifj. királyban támogatóra találtak, pl. *V.R.* nr. 310., 315., 317.

⁴⁴ 1162. *Burg.O.* I. 24. „hominem in Supruniensis castri manentem nomine Forcos a civili iugo subtraxi” közsabaddá teszi III. István, s földet ad számára. 1197. *CD.Slov.* I. 96–97. Imre király „quemdam iobbagionem de castro Poseniensi . . . ad eximiam extulimus libertatem statuentes, quod nullus comitum aut aliorum in eo sibi ius aliquod vindicare presumat, verum in aula regia . . . perpetua libertate gaudeant”. 1217. *H.O.* VII. 6. II. András Vruzt és testvéreit „a jobagionibus Sancti regis de castro Zoladiensi penitus exemptum liberum et immunem permanere precepimus”, s királyi servienssé teszi. A szervezeten belüli emelkedésre l. 36. jegyzetet. Más szolgáltatói kategóriába való áthelyezésre pl. 1232. *Á.U.O.* XI. 241. II. András „quod cum quasdam villas castrensium in officium vduornicorum nostrorum de novo transtulissimus, et quasdam alias ad predium nostrum de Zoulum assignassemus”, elrendelte, hogy az udvarnokok kötelezettsége szerint kell tizedet fizetniök, ami hátrányos és sérelmes lehetett a volt castrensisek számára. – A királyi birtokszervezet virágzása idején valószínű, hogy nem annyira az ebből való kikerülés volt a gyakoribb, hanem – előnyeinek fogva – az ide való csatlakozás, önkéntes vagy kényszerű beállítás.

közszabadságnak. Ez ugyan egyeseknél csorbát szenvedhetett, olyanoknál, akik a királyi nép településén ezek „consortiumába”, közösségébe léptek. Az ilyenek gyorsan felszívódtak a vár vagy udvari nép, esetleg vezetői közösségébe, bevonatván köteles szolgálatukba is. Így járhattak azok a cseh hospesek, akiknek ősei III. István korában jöttek az országba, s a leszármazottaknak II. András, majd IV. Béla az udvarnok jobbágyokat megillető libertast adta. Azok a hospesek azonban, akik csoportosan telepedtek és vállalták a királyi népek által művelt földtől független településen vagy településrészen nagy fáradsággal az irtást, új feltörést, s ennek fejében megszabott járadék teljesítését, aurea libertasukat megőrizték. Ezért hangoztathatták a királyi földre települt hospesek nemcsak a várnépekkel, hanem a várjobbágyokkal szemben is teljesen szabad (omnino liber) mi voltukat. Éppen járadékuk egyre fontosabbá válása miatt hathatós kedvezményben és védelemben részesültek. Önkormányzatuk birtokában nem tartoztak a királyi nép centurionatus-kötelékebe.⁴⁵

⁴⁵ A külföldről jött hospeseket, akár milesek voltak, akár nem, azonos jogállásúaknak tekintették a királyok, majd funkciójuknak megfelelően a tisztséget nyertek a közszabadságot meghaladó nemességet kaptak. Pl. 1146. *Ph.Rt.* I. 599. Fulco hospes először Álmos herceg híve volt, javait azonban a veszprémi püspök szolgálatába állva szerezte, az országban mint vagyonos közszabad éltetett. 1156. k. *Burg.O.* I. 21. II. Géza viszont „quibusdam hospitibus meis, videlicet Gotfrith et Alberth militibus strenuis . . . et quia dignum fuit tam nobilibus regia liberalitate subvenire”, birtokkal adományozta meg őket, nemesek lettek (Héder nemzetség). 1223. uo. I. 91. II. András az Aragóniából jött Simon comest megadományozta, aki „de ingenua et spectabili ortum duxisse”; ő szintén nobilis lett. 1286. *Reg.Arp.* nr. 3403. Bogomer comes és rokonai viszont kérték IV. Lászlót, „ut ipsos de numero eorundem hospitem eximere et in numerum nobilium et regalium servientium” helyezze. A király nemesítette őket, mivel „hospites nostri, quorum originem de nobilibus regni Boemie traxerant”. – A hospesek közszabadságukat többnyire megőrizték a királyi birtokon is, s ezt a várjobbágyokkal szemben is védték, pl. 1213. *V.R.* nr. 31. „Angelus de villa Gyou” várjobbágyok ellenében igazolta, „se filium latini hospitis esse et absolute liberum”. Uo. nr. 136. ugyanebből a faluból egy másik vádlott kijelentette: „non stare se iudicio prefati iudicis (ti. a szolnoki curialis comes elé) in causa ista, eo quod alius esset iudex et pristaldus eorum”. Nyilvánvalóan a hospes-településnek maguk által választott bírója volt. – 1241. *H.O.* VI. 39–40. hasonlóan védekeztek várjobbágyokkal szemben a zamari hospesek: „se fuisse homines libere condicionis et hospites a teutonia in illam terram descendisse”, viszont 1236. *CD.* IV/1 58. Csehországból jött hospesek „libertatem iobagionum udvornicorum” kapták, ők tehát nem maradtak közszabadok.

A királyi és egyházi birtokon élő népek szervezete és jogi helyzetük alakulása az elmondottak szerint a birtokok funkciójának különbözősége ellenére is nagy hasonlóságot mutatott. Az egyházi birtokok a tulajdonos privilegizált helyzete és különleges tekintélye, a királyiak pedig a hozzájuk fűződő közhatalmi funkciók és a király földesurasága következtében a rajtuk élő vezető (jobagio, liber) réteg számára a feudalizmus korai szakaszán nemcsak szabadságuk csorbítatlanul maradásának illúzióját őrizték meg, hanem a társadalmi tekintélyszerzés, rangbeli emelkedés érzését is kelthették. Kötött libertasuk gátló következményei a királyi birtokszervezet felbomlásakor törtek csak felszínre. Más oldalról ez a két birtoktípus a rajta élő servus-nép egészének megadta — különböző szinten és mértékben ugyan — a gyors paraszttá válás útját, sőt állandóan nyitva tartotta számukra a szolgálati kategóriákon belül emelkedésük lehetőségét. A szakirodalomnak a servus korai paraszttá emelkedéséről, „jobbágyosodásáról” tett, ismert megállapítása nem általánosságban, hanem a királyi és az egyházi birtokok servusaira érvényes. Ebben a periódusban a magánúri birtokon élő servusok messze voltak a paraszti sortól. A világi birtokon nem az ő, hanem inkább a XIII. század elejétől tömegessé váló libertinusok helyzete vehető össze a király és az egyház szolgáló népeivel. Paraszti mivoltuk ellenére az utóbbiaknak az a jobbágyparaszt minősége, amely a világi birtokon volt először megfigyelhető, és amely a XIV. századi országos fejlődés mintáját képviselte, csak lassan és bonyolult úton alakult ki.

Ugyancsak nagy vargabetű jellemezte a két birtok szervezetéhez tartozó úri egzisztenciájú elemeknek az országos nemességhez vezető ama fejlődését is, amely nem kis részüknél — kedvező körülmények közt — valóban végbe is ment, de amely nem minősíthető szükségképpen magától értetődőnek és spontánnak.

Különösen áll ez a királyi birtok népeinek helyzetére. A királyi birtok és a rajtuk élő népek eladományozása régóta folyt, de magának a szervezetnek a felbomlása, a tömeges eladományozások által látványosan kifejezve csak a XIII. század második felében következett be. Ennek megfelelően a rajta élő népek pályája igen változatos útra tért. Valamennyiük számára fokozatosan napirendre került az uruk tulajdonosi hatalmától való megszabadulás szüksége.

2. A királyi birtok népeinek útja a birtokszervezet felbomlása idején

A királyi birtok nagyméretű csökkenése a XIII. század első felében még nem bolygatta meg magát a birtokszervezetet. Ennek széthullása és a várszervezet régi funkciójának elvesztése a század második felében következett be. A helyi közigazgatást és bíráskodást fokozatosan vette át az akkor kialakuló és megyei keretben szervezkedő köznemesség. A régi királyi apparátus funkciója vidékenként változó ütemben és mértékben szorult háttérbe és szűnt meg. Helyreállításáról a korábbi kísérletekkel szakítva IV. Béla is, utódai is lemondtak. Ez a változás erősen befolyásolta a királyi birtokon élő népek sorsának alakulását. Számuk megfogyatkozása ellenére is különféle alkalmakkor gyakran említik őket az oklevelek.

A szolgálati kategóriák nevükben ugyan még tovább éltek, de tartalmuk megváltozott. Ezt a változást a servilisnek tekintett rétegnél lehet megfigyelni. A birtokon folyt gazdálkodás korábbi, primitívebb formái fejlettebbeknek adtak helyt. Ezért a szolgálat szerinti elnevezések mellett, s ezeket lassan háttérbe szorítva a legkülönbébb királyi szolgáltatókra az egységesítő *conditionarius* kifejezést alkalmazták. Maga a szó elfedte már az eredeti szolgálatot, inkább azt fejtette ki, hogy a *conditionarius*oknak megszabott járadékaik voltak, amelyek között a munkajáradék elveszítette régi jelentőségét. Az új terminus azonban jogi változást nem tükrözött. A királyi szolgáltató népek egésze – többségükben paraszti sorú – változatlanul megmaradt a király (királyné) *proprius*-függésében.

Földek tartozékeként vagy ritkán személyükben, föld nélkül való adományozásuk ebből a korból is jól ismert jelenség. Ezért, bár a források ekkoriban nagyban hangsúlyozzák a királyi népek „*originarius*”, „*ascriptitius*” mivoltát, de a földhöz kötés, a királytól való *proprius* függés maradéktalan fenntartása éppen olyan illuzórikus törekvés volt, mint a királyi birtokok restaurálása.⁴⁶ Ezért az a népek feletti hatalom, amely a XIII. század első felében még töretlen volt, a század második felében nem

⁴⁶ 1266. *CD.* IV/3. 346. István ifj. király különféle királynéi népeket „*cum tota terra eorum de Vamosozou, a conditionibus et servitiis, quibus fuerant astricti*” kivette. – 1275. *H.O.* V. 52. IV. László királyi és királynéi népeket, *conditionarius*-sokat „*originarie seu ascripticie condicionis nexibus obnoxios*” eladományoz.

érvényesülhetett mindig és egyöntetűen. Proprius-népei feletti hatalmát a király csak ott tudta szilárdan megtartani, ahol vagy a birtokok bomlási folyamata ellenére még maradt működésben levő hatalmi szervezet, vagy népei ennek hiányában sem akartak helyzetükön változtatni, mert számukra a régi, megszokott keretek a robot sok és súlyos fajtájának megszűnésével aránylag kedvezők voltak.

A királyi népek jogi helyzetének fejlődése, amely éppen a jobbágy-parasztság kialakulása szempontjából fontos kérdés, nem volt egyöntetű, hanem sok változatot mutatott. Két fő útjuk bontakozott ki: az egyik az aurea libertas megszerzése, a másik a proprius-függésben maradás volt.

Az aurea libertast különféle módon nyerhették el. Gyakori volt, hogy a királyi népek személyük és költözésük szabadságát önkényesen szereztek meg. A tatár pusztítás, majd a sűrűn ismétlődő háborúskodások sok helyen feldúlták gazdaságukat. Ilyen esetben elmenekülve, új befogadó uraságot kerestek, más esetben kedvezőbb kilátások reményében önkényesen távoztak a királyi birtokról. Ez lehetett a legáltalánosabb, s talán ennek a jelenségnek is tulajdonítható, hogy a királyi adományok zöme ekkor üres, lakóitól elhagyott föld volt. A tatárjárás idején pl. a király csanaki lovászai szóródtak szét helyükről. Földjük üres lévén, a király eladományozta. A lovászok 16 évig nem is jelentkeztek. Végül mégis visszatértek régi földjükre, s IV. Béla ekkor az adományozott föld egyharmadát visszaállította számukra.⁴⁷

⁴⁷ 1257. *Á.U.O.* VII. 456. a csanaki lovászok földjük egy részét visszakapták. Üres földek adományozása pl. 1247. uo. 225–226. „ubi castrenses nostri commorabantur, et ipsis per Tartaros interemptis vacua remanserat et inculta”. – 1237. uo. IX. 27–28. „quandam vacuum terram Castri Zaladiensis”, – 1278. *H.Okt.* 80. – 1282. *Á.U.O.* IV. 237–238. stb., az eladományozások legtöbbször nem egész településre, hanem annak egy részére, 2–4 ekealja földre vonatkoztak, emellett egyéb – akár más szolgáltató kategóriához tartozó királyi – nép is maradhatott az adományozott településen: 1257. *Burg.O.* I. 260.; 1274. *Reg.Arp.* nr. 2506. IV. László mint üres várföldet adományozta Fintor Karcáját. Ez a többi Karcsa között egy kisebb rokonság földje lehetett. 1282. *Reg.Arp.* nr. 3193. IV. László eladományozta Nyék (Pozsony m.) terrát, de ugyanennek volt egy várjobbágyi része, az ő kiváltságukat 1284-ben erősítette meg: *CD.* V/3. 253. Másrészt a tatárjárás előtt is adományozott el pl. II. András „habitoribus carentem” várföldet: 1224. *Á.U.O.* VI. 424–425. Az egyházak a XIII. század második felében is lakókkal együtt kaptak földet a királyoktól.

Néha maga a király vagy a királyné járult hozzá közszabadságuk elnyeréséhez. Egyrészt városba telepítette őket, mint pl. a különféle győri conditionarius népeket, vagy a már városi településen lakókat részesítette a hospesek kiváltságában. Számuk az ilyen helyeken a városi iparosok, szőlőművelők számát gyarapította.⁴⁸

Úgy is megszabadulhattak kötöttségüktől, hogy a király az általuk lakott földet eladományozta, s a népeket egyszerűen sorsukra hagyta. Elköltözhetnek más királyi vagy királynéi jószágra is, vagy mehettek, ahova éppen tudtak vagy akartak. Ezekben az esetekben sokszor akarattuk és kiváltságuk ellenére kerültek ki a király proprius-függéséből, mert a nagy munkával létrehozott gazdaságoknak is búcsút kellett ilyenkor mondaniuk. Elhelyezkedési lehetőségük ugyan bőven volt, mert az adományokból felduzzadt világi birtok munkaerő szűkében szinte korlátlan számban fogadta be őket mint szabad hospeseket.⁴⁹

Kedvező feltételek esetén az eladományozott földön maradtak. Így történt 1275-ben a már említett bogdáni hercegi népeknél, akik – noha elmehettek volna – mint hospesek megmaradtak az új uraságnál a régi helyükön. Más esetben viszont földjük eladományozása után igyekeztek elmenekülni, mert helyzetük a korábbinál kedvezőtlenebbé alakult. 1283-ban pl. Erzsébet ifjabb királyné Ladány földet az egykori visegrádi várnagynak, Domonkosnak adta lakosai nélkül. Az új uraság a népeket is helyben akarta tartani, de sikertelenül. Mivel a népek távozni akartak,

⁴⁸ 1271. *R.M.A.* 526–529. V. István többek között „quosdam populos castri Iauriensis quinque ponderum solutionem . . . regalium tavernicorum populos . . . ac alios etiam populos communes cuiuscunque conditionis, qui inter ipsos hospites nostros residebant eisdem hospitibus nostris coniunximus. Ita, quod de cetero pristinae conditionis ipsorum immemores, in ipso castro resideant, et nobis in libertate eorundem hospitum nostrorum seruire teneantur”, csupán a püspökség népeit bíralták el másként: Váczy 1971. 62. – Vö. Lederer 1927–28. 633. skk., Fügedi 1959. 14–15.

⁴⁹ 1284. *CD.* V/3. 212–214. „ . . . concedentes eisdem, quod siue in aliis terris nostris reginalibus, siue alias ubicunque voluerint, manendi liberam habeant facultatem” a föld eladományozásával. – 1274. *Reg.Arp.* nr. 2556. IV. László Miklós comesnek adományozta „quandam terram ducalem in Byligue, super qua pelliparii domini ducis residebant . . . quod multe iniurie et infestationes vane per predictos ducales per predictos ducales pelliparios ipsi comiti Nycolao et suis filiis inferbantur”. Itt földjük adományozása büntetésszámba ment.

nemcsak rajtuk, hanem még a *victualia* begyűjtésére küldött királynéi tárnokokon is hatalmaskodott, míg tetteit a királyné is megsokallta, visszavette tőle az adományozott földet, és a veszprémi egyháznak adta. Az ilyen kirívó eseteiktől eltekintve a *proprius*-függésből legálisan vagy illegálisan kiszakadt és a magánúri birtokra került királyi népek útja többnyire az itt már kibontakozott parasztszabadságba vezetett.⁵⁰

A királyi birtok szolgáltató népeinek kis része nemcsak a parasztívá süllyedt arany szabadság, hanem a nemesi libertas élvezője lett. Egyeseknek ugyanis nem parasztként, hanem familiárisként sikerült világi urak szolgálatába állni, uruk pedig olykor kieszközölte a királytól nemesítésüket. De a királyok ettől függetlenül is adtak országos nemességet servilis népeiknek. Az indoklás, amellyel akár még királyi népekként, akár már magánúri familiárisként nemesítették őket, legtöbbször hadi érdem. A nemesítettek nagyobb része eredetileg *castrensis* volt, de akadt közöttük tárnok, halász, hirdető, udvarnok, kamarás is, nem beszélve az erdőőrökről, a solymászokról, a vadászokról, akik szolgálatuknál fogva is részben fegyverforgatók voltak.⁵¹ Számuk azonban csekély lehetett a királyi népek összességéhez viszonyítva. Mind ők, mind a világi úr jobbágyparasztjaivá lett népek végleg kikerültek a király közvetlen urasága alól.

A királyi birtok népeinek más része nem az ismertetett úton haladt, hanem továbbra is *proprius* függésben maradt. A királyi birtok földállaga

⁵⁰ 1275. *DI.* 40124. a bogdáni hercegi népek „*rediissent in eandem terram sibi libertate hospitum*”. – 1283. Veszpr. Kápt. m. lt. Ladán 1. *OL* fkgy. U. 34. 3. doboz. „*postmodum idem Dominicus de populis qui super eadem terra resederant, tres homines ad nos (ti. a királynéhez) missos causa licenciandi de ipsa terra baronibus et nobilibus nostris videntibus fecit ante nostram curiam verberari ac postmodum aliis populis ipsius ville per nos ad recedendum licenciatis habire volentibus pluribus captis et in vinculis detentis per cruciatus intolerabiles duos homines interfecit*”.

⁵¹ Várnépek mint magánserviensek nemesítése pl.: 1272. *CD.* VII/4. 142.; 1287. *H.O.* II. 18–19. Vár- és egyéb királyi (királynéi) népek nemesítése igen gyakori volt, pl.: 1248. *Á.U.O.* VII. 256. (halászok); 1265. *CD.* IV/3. 262. (tárnokok); 1266. uo. 346. (királynéi szakácsok); 1275. *Ph.Rt.* II. 449. (cubiculariusok); 1273. *H.O.* VIII. 151.; 1275. *CD.* V/2. 252.; 1283. *Reg.Arp.* nr. 3265. (erdőőrök, vadászok); 1265. *CD.* VII/5. 341.; 1271. *H.O.* VI. 179.; 1273. *CD.* VII/2. 73.; 1279. *Reg.Arp.* nr. 2985.; 1280–90. uo. nr. 3598. (castrensisek). A különféle servilis-státusú királyi népek hadakozása és nemesítése arra utal, hogy a hadakozók csak ebben az időben kezdenek végleg elkülönülni a termelőmunkát végzőktől.

nem ment teljesen veszendőbe sem az Árpád-kor végén, sem a XIV. században, sőt korábbi funkciójának végleges megszűnése és teljes átalakulása után az Anjouk újjászervezték. I. Károly is, I. Lajos is ismételt és erélyesen nyomoztattak mind a birtok, mind ennek szétszóródott népe után. Királyi proprius-népekről mint conditionariusokról vagy régi szolgálat szerinti elnevezésük alatt említettekről a XIII. század végén és a XIV. században is hallani.

Különös gonddal ügyeltek a királyok azoknak a szolgáló népeknek a királyi (királynéi) hatalom alatt való megtartására és servilis státusuk változatlan megőrzésére, akik főleg élelmet és italt vagy megszabott összegű pénzt (például castrensis mansionként 5 pondust) szolgáltatottak. Arról is intézkedtek, hogy szolgáltatásaik teljesítéséhez megfelelő nagyságú földjük maradjon. Mivel ezek a földek a paraszti átlagnál nagyobbak lehettek és viszonylag jó életkörülményeket biztosíthattak a számban megfogyatkozott népességnek, így ezek nem is igyekeztek el helyükről. Ezért ahol és amikor szükség volt rájuk és szolgáltatásaikra, a király adományozás esetén is gondot fordított arra, hogy népei ne szóródjanak szét, ne legyenek „csavargók és szökevények”. Így járt pl. IV. Béla a bolondóci és pozsonyi castrensisekkel. Más alkalmakkor nem bízták a szolgáltató nép belátására távozásukat vagy maradásukat, hanem áttelepítették királyi birtokra, királyi népek közé.⁵²

Életvitelük hasonló volt, mint elődeiké. Várnépek, királynéi népek, udvarnokok föld adásvételéről, maguk közötti vagy nemesi szomszédokkal való perlekedéséről sokszor adnak számot a források. 1274-ben pl. a furfangos debrétei castrensisek „in vice cancellaria” oklevelet állítottak ki, hogy ők várjobbágyok, s így akarták az eladományozott földjüket visszaszerezni. Kísérletük nem sikerült. 1268-ban pedig az udvarnoki és étei udvarnokok egymás közötti földperüket bajvívással döntötték el.⁵³

⁵² 1247. *Á.U.O.* II. 194. „ne ijdem ueluti uagi et profugi exheredentur omnino et dispergantur” gondoskodott a király a castrensisekről, hasonló uo. VII. 227.; 1264. *CD.* IV/3. 254–255.; 1295. *Á.U.O.* V. 120. csak az örökös nélkül meghalt udvarnok földjét adományozta el a király.

⁵³ 1274. *H.O.* V. 50.; 1268. *Á.U.O.* III. 180. IV. Béla oklevele szerint „quod licet iura vduornicorum nostrorum de Vduornuk, . . . que per examen duelli ijdem

Az udvarnokok feletti főhatóságot még a XIII. század végén is a nádor gyakorolta országos tisztségei mellett, s vitás ügyeikkel sokszor fordultak hozzá. A nádor is számon tartotta és igyekezett óvni őket. 1278-ban Máté nádor levelet küldött a Vas megyei, mindenekelőtt a vépi és szőlősi udvarnokoknak. A királyi tanácsban ugyanis értesülhetett tervbe vett eladományozásukról. Meghagyta nekik, hogy az ő emberének, István comesnek – akit személye helyett küldött – a szavára hallgassanak, mert javukat akarja, Rubinus vajda ítéletét pedig ne fogadják el, mivel nem a nádor akaratával és beleegyezésével jár el. Figyelmeztetése nem volt alaptalan, mert 1280-ban IV. László az említett Rubinusnak, akkor Vas megyei comesnek adományozta Vép és Szőlős udvarnokföldeket.⁵⁴

Ez az utóbbi eset arról is meggyőz, hogy a királyi népek a XIII. század második felében a helyzetük kötetlenebbé válása mellett szóló tünetek ellenére is végeredményben éppen olyan propriusai maradtak a királynak (királynőnek), mint elődeik. Bármikor elvehették, adományozhatták akár földjüket, akár személyüket, annak ellenére, hogy némelykor proprius minőségben is libertast kaptak. 1240-ben pl. IV. Béla a győri várhoz tartozó vinitor castrensiseknek a korábbinál jóval kedvezőbb járadék-szolgáltatást állapított meg, sőt kivette őket a centurio alárendeltségéből, és villicus vezetésével önkormányzatot adott számukra, noha servilisnek tekintett függésüket nem oldotta fel. Ennek következtében később eladományozta őket is, földjüket is az általa alapított turóci monostornak.⁵⁵

Hasonlóan jártak a királynő nagyberényi népei. Tetemes pénzen földet váltottak meg, majd ezt a földet a királyné az eladónak adományozta, így

vduornici nostri de Vduornuk coram H. Palatino, Comite Poseniensi de vduornicis nostris de quinque villis Ethey obtinuerant”.

⁵⁴ 1278. *Burg.O.* II. 125. „Matheus palatinus . . . populis de Vep et de Scevleus ac aliis universis udwornicis in comitatu Castri Ferrey existentibus . . . quod comitem Stephanum nostro pro capitaneo et iudice in medium vestri reciperetis eo, quod vos ad omnes terras vestras revocaret et reformaret . . . quatenus ipsum comitem Stephanum vice nostre persone recipiatis in omnibus ipsius precepto temperantes, aliud non facturi, quia nos eundem vobis dedimus pro vestro bono.” – 1280. uo. 142–143. IV. László „quasdam villas vdwornicorum nostrorum Wep et Zeuleus vocatas . . . comiti Rubino . . . dedimus . . .”

⁵⁵ 1240. *R.M.A.* 448.; 1266. *CD.* VII/5. 345. *Vö. Reg.Arp.* nr. 1483.; 1266(?) *H.O.* VI. 159.

népeinek se földjük, se pénzük nem maradt. Ráadásul 1280-ban egész Nagyberényt földestől-népestől a veszprémi egyháznak adta. Számukra sem az egyház, sem az adományozó király, illetve királyné nem adta meg a távozás lehetőségét.⁵⁶ Hiába kérték a királyt 1270-ben epeli conditionariusai is, hogy távozhassanak az esztergomi káptalannak adott földjükről. A király ezt azzal tagadta meg, hogy az adományozott szőlőműves népek a földhöz és évente megszabott mennyiségű bor szolgáltatásához vannak kötve. 1275-ben a sok kárt szenvedett veszprémi egyháznak adományozott a király castrensiseket, hírmököket, szakácsokat „cum omnibus eorum liberis et posteris, terris, possessionibus ac vineis”. Előfordult, hogy az adományozott népek a zavaros körülmények között megszöktek a szintén eladományozott földről, mint pl. IV. László Somogy megyei kápolnavívői. A király úgy rendelkezett, hogy e népek feltalálásuk esetén leszárnoztaikkal együtt a veszprémi egyház boradói legyenek úgy, „mint eme egyház más propriusai, vagyis servusai”.⁵⁷ Ez utóbbi, 1282-ből származó adat világosan mutatja, hogy az egyházhoz került királyi népek útja más volt, mint a világi úrhoz jutott társaiké. A király a propriusai feletti hatalmánál fogva ajándékozta őket, és az egyházi uraságnál ugyancsak propriusok lettek.

A királyi népek csak igen nehezen voltak képesek tudomásul venni a birtokszervezet felbomlásával megváltozott, ingatag helyzetüket. A királyi hatalomban mint földesurukban bízva igyekeztek elfoglalt vagy eladományozott javaikat visszaszerezni. A királyné küngösi népei 1299-ben

⁵⁶1268. CD. IV/3. 462–464. A királyné berényi népei Iharos fia Gergely nemessel perlekedtek 7 ekealja földért, párbaj is volt az ügyben, végül 20 márka lefizetése ellenében meghagyta a berényi populinak. A királyné ezt a földet mégis Gergelynek adományozta „predictas viginti marcas, quas Georgius a praefatis populis nostris in forma praemissae compositionis receperat, eidem pro servitiis suis remittentes et relaxantes de gratia speciali”. 1280-ban *Á.U.O.* IV. 219. a királyné a veszprémi egyháznak adta Berényt, lakóival együtt, sőt a király az ott levő 8 királyi udvarnokmansiót is átengedte 1283-ban: uo. 255.

⁵⁷1270. *Á.U.O.* XII. 3–4. „nos igitur attendentes, quod ijdem vitores seu conditionerij de dicta villa Epel erant eidem terre ad dandam nobis et inclitis Regibus Hungarie annuatim, vt premissum, vini quantitatem astricti et in perpetuum deputati”, s nem távozhattak. Vö. uo. 5–6.; 1275. uo. IV. 53–54.; 1282. *H.O.* V. 65–66. „proprij seu servi”.

még az országgyűlésre is elmentek, hogy Kozma mestertől a neki adományozott küngösi földjeiket visszaszerezzék.⁵⁸

A maradék királyi népeket uruk olyan proprius-függésben hagyta és tartotta a XIV. században is, mint apáikat, nagyapáikat. Károly Róbert szintén megbízottakat küldött ki nemcsak a királyi, a királynéi földek, hanem az ezekhez tartozó népek visszaállítására is. 1318-ban a IV. Béla halála után történt adományok visszavételét azzal indokolta, hogy „az ilyen conditionariusokat, akik conditiójukból kifolyólag a király napi élelmzését tartoznak biztosítani, az ország szokása szerint a királyoknak, valamint az ország báróinak és nemeseinek a határozatából elidegeníteni és conditiójukból elvonni nem szabad és nem lehet”. Ugyanakkor a veszprémi egyházzal elcserélte Szentendrét Zala megyei királyi javakkal, s ugyanúgy adományozta az udvarnokokat és más conditionariusokat, mint XIII. századi elődei. A királyi conditionariusokat mint servilis helyzetű embereket 1336–42-ben is, 1351-ben is mentesítették a *lucrum camerae* alól. A lovasi királyi udvarnokokat és ágykésztőket pl. csak 1357-ben, birtokaik eladományozása után vette ki a király a régi „conditióból és szolgaságból”. 1365-ben pedig Visi Miklós sigillatort emelte Lajos király a királyi hálókötők közül, ti. „a *premissa conditione et nexu servitutis*”, s országos nemessé tette. Még Zsigmond király is rendelkezett nemcsak a királyi földekkel, hanem a népekkel is.⁵⁹

⁵⁸ 1299. *H.O.* VII. 281. Amadé nádor oklevele szerint amikor a király „*uncum . . . barronibus et universis nobilibus Regni apud albam Regalem generalem congregationem celebrasset, inter cetera, Ina, Jacou et Stephanus filius Jurk populi re(gine) pro se et alijs socijs ipsorum domino Regi dixerunt conquerendo, quod magister Cosmas . . . terram reginalem super qua ipsi commorantur indebite occupasset*”, noha Kozma mester földjüket mint királyi adományt foglalta el.

⁵⁹ 1318. *Veszpr.R.* nr. 96. és 97. „*uduornicos et alios conditionarios nostros, quos habemus in villa sancti Jacobi, in villa Herend in villa Thogyon, in villa Newygh . . . cum eorum terris et possessionibus universis.*” – 1336–42. *T.T.* 1911. 12–15. és *M.T.T.* 156. és 172. „*exceptis servis et conditionariis nostrorum regalium et reginalium*”. Sőt, 1399. *Zs.O.* I. nr. 5983. Zsigmond a Kanizsaiak Baráti birtokán lakó népeit mentesíti az adóktól, elrendelve „*ut ab incolis, populis et habitatoribus ville eiusdem decime et lucrum camere perinde ac si adhuc populi nostri regales wduarnicales existerent, dicari, exigi, recipi vel aliquatenus extorquere non debeant neque possint*”. – 1357. *Veszpr.R.* nr. 480. „*a conditione et servitute predicti*

A maradék királyi birtokon megőrzött királyi népek a XIV. század folyamán csak lassan kezdenek kiemelkedni az archaikus tulajdoni állapotból, annak ellenére, hogy pusztán terheiket tekintve hasonló szolgáltatói lettek a királynak, mint a világi uraknak voltak az ő parasztszabadságot élvező népeik. Ezért számukra nagyon kívánatosnak látszott még a XIV. században is az az Árpád-kori adatokból már ismert állapot (forma libertatis), amely pedig korántsem teljes paraszti szabadság, hogy ti. a királyi birtok eladományozása esetén ingóságaikkal más királyi uradalomba költözhesse az új (egyházi) uraság elől.⁶⁰ Emellett természetesen a XIV. században a királyi birtok megkevesbedésével számuk aránya és szerepük is megváltozott az ország parasztságának összetételében és szerkezetében.

A várnépeket és más királyi szolgáltatókat hűségükért vagy egyéb érdemes szolgálatukért mind a XIII. század második, mind a XIV. század első felében úgy is jutalmazták a királyok, mint korábban, hogy ti. az illető népek felsőbb rétegébe, a jobagiók közé emelték. Kérdés, hogyan alakult az ilyen kiemeléssel a jutalmazottak helyzete, s a királyi birtokszervezet felbomlása időszakában vajon lényeges előnyt jelentett-e az ilyen fajta jutalmazás.

Az ilyen kiváltságolás a jutalmazottakat, akárcsak korábban, sokféle terhes szolgálattól mentesítette, de nem szabadította ki proprius-függésükből és a királyi birtok kötelékéből. Kiemelésük a király tulajdonosi hatalmán belül változtatott servilisnek tekintett, régebbi helyzetükön. A jobagiók közé emelés szintén rendszerint hadi érdemekért történt, 1252-ben pl. IV. Béla – feltételesen – pohárnokokat sorolt hadakozói közé, 1265–66-ban pedig Mária királyné kohári szakácsainak adta meg „dicti

uduarnicatus et lectisterniatus liberam et exemptam”. – 1365. *H.O.* III. 181. Vasi Miklós és fivére „quia ipsi de populis nostris recium nostrorum regalium ligatoribus originem habent”. – 1392. *Zs. O.* I. nr. 2632. A király veszprémi földet adományozott „in qua sessione et particula terre castrenses jobagiones . . . nexu proclamatorie servitutis obligati et asstricti fuerunt . . . inhabitatores a iugo et nexu ac conditionaria servitute eximendo”. – Uo. nr. 2595. szintén királyi népeket vesz ki „a iugo, nexu et conditione proclamatorie servitutis, qua iidem castro et comitatui nostro Gumuriensi obligati et asstricti fore dinoscebantur”. Hasonló uo. nr. 240., 2500., 5187.

⁶⁰1331. *Veszp.R.* nr. 226. „jobagiones sive conditionarii regales” panaszkodtak, hogy a veszprémi püspök – miután földjüket cserébe kapta a királytól – „contra formam libertatis ipsorum” nem engedte őket a király más birtokára költözni.

iobagionatus (coquorum) libertatem”, mivel részt vettek az ország hadjárataiban. A várnépek kiváltságolása több fokozatban is történhetett, a várbirtokon élő népek hierarchiáján belüli fokoknak megfelelően. Így 1263-ban István ifjabb király szállásadó várjobbágyokat emelt a vár „tisztos” jobagiói közé. Őseik eredetileg várnépek lehettek, majd az exemptusok közé juthattak. Erre utal az 1263-ban kiváltságoltak korábbi szállásadó-jobbágyi kötelezettsége.⁶¹

Az elnyert jobagió-tiszttség azonban nem minden esetben volt végleges a kiváltságoltak számára. Mint proprius népek el is veszíthették, ha uruk haragját vonták magukra. Így 1272-ben a zágrábi vár egykori jobbágyai könyörögtek V. Istvánnak, hogy helyezze vissza őket régebbi várjobbágy-mivoltukba, amelyet azért veszítettek el, mert Béla herceg „arcátlan magatartásuk” miatti haragjában fát fuvarozó castrensisekké fokozta le őket. Vas megyei várjobbágyok viszont éppen „per calumniam” jutottak a speculatorok közé.⁶²

⁶¹ 1252. *Á.U.O.* VII. 342–343. „a conditione buchariorum exemptos in numerum exercituum nostrorum, qui nobis in servicio exercituum tenentur sociare eosdem . . . a officio buchariorum exempti – quamdiu in expeditionibus nostris expresso modo nobis seruirent – inter exercituum Regis computati habeantur”. – 1265/1359. Pálffy cs. senioratusi lt.-a Rendezetlen rész, XXVII. 231. Szlovák Központi Áll. Lt. *OL* fkgy. U. 57. Mária királyné Ivachim fia Jánost és Egyedet, kohári szakácsait „quia in omnibus expeditionibus regni et serviciis opportunis domino eorum Nicolao magistro agasonum comiti tavarnicorum suorum (ti. regine) fideliter astitissent . . . in numerum iobagionum suorum cocorum transtulisset, dando eisdem . . . dicti iobagionatus libertatem”. 1266/1359. uo. a királyné Dénes szakácsot és fiait „in numerum iobagionum cocorum transtulisset, dans eisdem . . . puram libertatem iobagionum cocorum perfruendi facultatem”. – 1263. *Á.U.O.* III. 43–44. István ifjabb király „filii videlicet Jobbagonum castri Albensis, qui descensum comiti suo dare consueverant . . . in numerum et collegium honestorum Jobbagonum eiusdem castri duximus transferendos”. Kiváltságolással várnépet egyenesen „in iobagiones Sancti Regis castri eiusdem (ti. Trencsén) simulcum hereditaria sua” emelt IV. Béla 1243. uo. VII. 135. l.

⁶² 1272. *CD.* V/1. 196. A hajdani zágrábi várjobbágyok panasza: „quod . . . in presencia Domini Bele Ducis . . . per offendiosam et ineptam responsonem vnus ex ipsis in delaturam lignorum, seu ligniferos condicionarios incidissent, et exinde in castrensium idem Dominus Dux Bela eosdem redegisset”. – 1269. *Burg.O.* I. 358. „ipsos Nicolaum et Mikch . . . eximendo de numero populorum nostrorum speculatorum, licet primitus iobagiones Castri Ferrei fuerint, si per calumniam in numerum incidissent speculatorum”.

A várjobbágság szerepe még a XIII. század második felében, a királyi megye felbomlása idején is jelentős maradt. Mivel a nemesi megye még kiépülőfélben volt, szervezete esetenként párhuzamosan működött a várival, közös fejük, az ispán vezetése alatt. Ez a körülmény önmagában is sokat megőrzött a várjobbágyok hajdani, fontos funkcióiból, és ezért éppen nem csodálatos, hogy a továbbra is működő szervezeten belül őket régi szerepükben szintén többször emlegetik a források, és köztük a közönséges várjobbágyokat a szent király jobbágyaitól folytatólagosan megkülönböztették. Annál inkább így történt ez, minél kevésbé határozottan vált el a nemesi megye a királyitól, és minél több maradt fenn helyenként ez utóbbinak a funkcióiból. Amikor IV. Béla a tatárjárás előtt és után összeíratta a pozsonyi vár népeit, egyeseket mint szent király jobbágyait a többiektől külön vettek számba. Ez a csoport kiemelt helyzetét megtartotta, előkelő voltát változatos jelzőkkel fejezték ki. Ezekkel a megkülönböztető, rangjukat kifejező jelzőkkel különösen olyan alkalmakkor találkozunk az oklevelekben, amikor előkelő státusuk megerősítéséről vagy alacsonyabb helyzetű népeknek közéjük emeléséről volt szó. A szent király nevét tehát megkülönböztetésként alkalmazták, de alakja gyakran tévesztés, személycsere áldozata lett. Így pl. 1284-ben azok a pozsonyi várjobbágyok, akiknek őseit III. István emelte a vár „előkelői” közé, szent királyi jobbágyi státusuk megerősítésének a kérésekor III. Istvánt már a szent királlyal azonosították. A század első felében használt liber, illetve jobagio sancti regis és a jobagio naturalis nevezetek mellett a század második felében megjelennek a velük azonos értelmű „veri, primi, honesti, altiores” jelzők⁶³

⁶³ 1240. *Á.U.O.* II. 101. Pozsony megyei (részben karcsai) „jobagiones sancti regis” számának megállapítása. Uo. 1255. 257. karcsai várjobbágyok, akik „a prima origine ipsorum semper fuissent et essent veri filii jobagionum Sancti Regis” „remansissent exclusi a registro”. A pozsonyi vár földjeinek és népeinek visszaállítására kiküldött nádor ebben a státusban megerősítette őket. – 1284. *CD.* V/3. 253–254. IV. László pozsonyi várjobbágyok számára megerősítette „privilegium Sancti regis Stephani”, amelyet „Stephanus filius Geyse Regis” adott számukra, „ut inter proceres eiusdem castri, proceres filii sancti Regis Stephani existant”. – 1263. *Á.U.O.* III. 44. „honestos jobagiones”; 1263. *Burg.O.* I. 296. „maiores jobagiones”; 1267. *CD.* IV/3. 413–414. „altiores Jobbagyones”; 1261 *Reg.Arp.* nr. 1269. és 1300. Veszpr.pkség lt.-a, Kál 2. *OL* fkgy. U. 33. 2. doboz, „veri jobagiones castri” szerepelnek.

Amikor a királyi serviens jelölés mellett feltűnt, majd uralkodóvá vált a nobilis, akkor a várjobbágyok előkelőbbjeit is kezdték nobilis jobbagióként emlegetni, jóllehet egyéb jelöléseik is megmaradtak. A király jobbagiói közül a nobilis jelzőt csak a várjobbágyok felső kategóriájához tartozókra alkalmazták. Az ő életmódjuk, vagyonuk, úri egzisztenciájuk és tekin-télyük hasonló lehetett a nobilis serviensekéhez, ezért a nobilis jobbagiók közé jutni igen kívánatos cél és megtiszteltetés volt az alacsonyabb rangú várjobbágyok és kivált egyszerű várnépek számára.

Jelentőségüknek a királyi birtok népei közt való megmaradását mutatja, hogy Károly Róbert még 1311-ben is ilyen módon kiváltságolt zalai castrensiseket, birtokaikkal együtt a „veri et nobiles jobbagiones castri” közé emelve őket. A nobilis jobbagiók azonban nem lettek olyan nemesek, mint a királyi serviensek. Nobilis jelzőjük a vár nemesei közé tartozásukat fejezte ki, éppúgy, mint ahogyan elődeik is a király vagy a vár „szabad, természetes” jobbágysai voltak.⁶⁴

A királyi birtokon élő jobbagiók egészének jogi helyzete a közszabad-ságtól gyökerében eltérő, viszonylagos libertas volt. Ez a fontos körülmény a birtokszerkezet bomlásának körülményei közt válik különösen világossá, amikor a király (királyné) felettük való tulajdonosi hatalmát különféle alkalmakkor szembetűnő módon érvényesítette. A jobbagiókra vonatkozó, különféle intézkedések azt mutatják, hogy libertasuk meghatározott, különféle jellegű servitiumokhoz és intézményekhez volt kötve. Várjobbágyok nemesítése alkalmával az erről szóló oklevél fel szokta tüntetni, hogy a nemesítendőt mentesítik „a quibuslibet honeribus et servicijs”, amelyekhez „adstricti tenebantur”. Az egyházaknak „originarie seu ascriptitie conditionis nexibus obnoxios” udvari szervezethez tartozó jobbagiókat adományoztak, szolgáltató népekkel együtt.⁶⁵

⁶⁴ 1311. CD. VIII/1. 396–397. Károly Róbert „propter fidelitates et servicia meritoria . . . filiorum Bud de Ierse castrensiu nostrorum . . . hanc gratiam eisdem fecimus specialem, quod . . . in numerum et coetum nobilium castri Jobbagionum duxerimus aggregandos; ita, quod tam ipsi, quam eorum haeredes . . . libertate, qua veri et nobiles iobbagiones castri potiri consueuerunt, debeant gratulari” (1271-ben V. István H.O. VI. 179. irsai castrensiseket királyi serviensekké tett. Vö. Molnár J. 1959. 241.) – Nobilis jobbagio castri 1255-től Á.U.O. VII. 395. L. Mályusz 1942. 276–277. A nobilis jelzővel egyenértékű jelzőként használták a fentebb említett (63. jegyzet) honestus, verus stb. és a jobbagio sancti regis kifejezést.

⁶⁵ 1282. Á.U.O. IX. 331. IV. László borsodi várjobbágyokat „iobagationatu Castri Borsodiensis, et a quibuslibet honeribus et servicijs eiusdem . . . cum terris eorum

Még előkelő várjobbágyok nemesítése alkalmával is az arany szabadság adása volt az alap, azaz a proprius jegyeiktől és a vár kötelékétől való mentesítés. Így nemesítette István ifjabb király a bolondóci vár „magasabb rangú” (altiores) jobbágyait, megszabadítva őket a vár kötelékétől, amelyhez addig „adstricti” voltak, földjükkel együtt. III. András honti nobilis jobagiói, fiaik és rokonaik nemesítésekor hasonlóan járt el, kiemelve, hogy előbbi állapotuknak „semmi foltja” (macula) se maradjon azután rajtuk.⁶⁶

A királyi birtok népeinek még előkelő, fegyverforgató elemeit is jogállásuk mindenképpen megkülönböztette a királyi serviensektől, életmódjuk és társadalmi helyzetük közelállása ellenére is. Nagyon tanulságos, hogyan járt el a nádor, amikor 1282-ben a pozsonyi udvarnok-ispánok fiait V. Istvántól kapott, de elveszett „antiqua et aprobata libertas”-uk megerősítését kérték tőle. Ez a libertas abban állt, hogy a király zászlaja alatt harcolhattak „mint a királyi serviensek” (tamquam Regales servientes), és a nádor elé őket nem az udvarnokok „generalis pristaldus”-a, hanem káptalan embere idézi. Kérésüket a nádor teljesítette, és megerősítette libertasukat, anélkül, hogy ezzel nemesekké lettek volna.⁶⁷

eximenes” nemesíti; 1267. *CD. IV/3.* 413–414. István ifjabb király várjobbágyokat „de Jobbagyonatu et conditione Castri predicti qua ydem adstricti tenebantur” kiemeli, nemesíti. – 1275. *H.O. V.* 52. az eladományozottak „Jobagio armerorum”, „Jobagiones ducales”, „Jobagiones Tavarnicorum Reginalium”, „Jobagiones Reginales” és kondicionáriusok. Más esetben viszont hasonló jobagiókat és alantasabb népeket „a conditionibus et servitiis quibus fuerant astricti” királyi serviensekké tettek; 1266. *CD. IV/3.* 346.

⁶⁶ 1267. *CD. IV/3.* 413. „quosdam homines . . . qui de altioribus Jobbagyonibus Bolonduch oriundi fuerant”. – 1300. *Palásthy I.* 30–31. III. András Jób honti nobilis jobagio castri-t fiaival és rokonaival nemesíti, megjegyezve: „nulla macula pristinae conditionis in eisdem remanente”. – 1273. *Zalai O. I.* 74. szintén nobilis jobagio castri-t nemesítettek. A várjobbágyságból való kiemelést mintegy felszabadításnak tekintették; 1257. *CD. IV/2.* 421–422. A kiemelt Farkast más várjobbágyok megtámadták, „quod omnino Forcasius se retraxisset”. Farkas válasza: „se liberum per gratiam regis”, s erről oklevele van.

⁶⁷ 1282. *Á.U.O. IV.* 243. „Filii Comitum Udvarnicorum” kérték a nádort „quod cum iuxta antiquam et approbatam libertatem eorum sub vexillo Regio, tamquam Regales servientes exercituare debuissent, et ad presenciam Palatini sub testimonio Capitulum . . . et non per generales prestaldos Udvarnicorum evocari”. A nádor az V. Istvántól kapott, „antiqua libertas”-t visszaállította.

Nemesek számára a várjobbágyok közé állás nobilitasuk veszélyeztetését, sőt elvesztését jelentette: a várjobbágyi kötöttségből csak újbóli nemesítéssel szabadulhattak, amint ez a hodosi nemesekkel történt 1268-ban.⁶⁸

A XIII. század második felében a királyi birtokon élő jobagiók különféle csoportjainak nemcsak egymáshoz és a nemességhez való viszonya, hanem a földhöz való kapcsolatuk és birtokjoguk sokfélesége is napvilágra került. Földjeiket hereditarius jószágként kezelték, a rokonok egymás közt osztottak rajta, sőt el is adták.⁶⁹ A földhöz való jogukat a király (királyné) a maga főtulajdonának keretei közt és annak sérelme nélkül el is ismerte mindaddig, amíg érdekét nem korlátozta és károsította. Kun László oklevelei a várjobbágyok földbirtoklásáról szinte elvi nyilatkozatokat tartalmaznak. Ezeknek lényege, hogy az uralkodó a várjobbágyok által lakott földet nem adományozza el, és a jobagiók sem idegeníthetik el földjüket a király jóváhagyása nélkül. A gyakorlatban a várjobbágyok birtokjoga elsősorban státusuktól függően érvényesült, és számos más

⁶⁸1268. *Csáky I.* 10–11. István ifjabb király: „quod cum Chak Petrus Iacobus et Benedictus filii Chak iobagiones castri Byhoriensis, qui quondam nobiles fuerunt . . . sed per quemdam avum eorundem, qui cupiditate fuerat imbutus, iobagionatum castri assumperant – hadi érdemeikért – eosdem Chak, Petrum Iacobum et Benedictum . . . a iobagionatu dicti castri . . . eximentes in numerum servientium nostrorum regalium duximus perpetualiter restituendos et locandos”.

⁶⁹Pl. 1256/57. *Á.U.O.* XI. 429–430. és *CD.* IV/2. 421–422. Várjobbágy rokonságból kiváltságot a király, s földjét el akarták különíteni. Az elkülönítésnél az országbíró úgy rendelkezett: „terram ipsius, quam persona dicti Farkasij optinuisset, Farcasio remanere, terram autem, quam ipsius generacio optinuerat . . . Castro obdurari . . . ita tamen, quod nec ipse terram occupet, nec suam amittat”. – 1268. *H.O.* VII. 201. és 211. Tordai várjobbágyok hereditarius földet adtak el. – 1276. *Á.U.O.* IV. 75–76. Trencsényi nemes várjobbágyok rokonuknak adták el possessiojukat, „cui ecclesia fundata est in honorem Beati Jacobi Apostoli”. – 1295. *DI.* 105414. Pozsonyi várjobbágyrokonság Bél terrából azt a részt, amely cognatusukat, András fia Jakobot illette, átadták Jakab özvegyének, amíg csak él, dos és dotalitium fejében. – 1253. *CD.* VII/1. 298–299. a király patonai pohárnokainak jobagiója pereskedett „cum cognatis suis ex eadem villa”, hogy azokat a földeket, erdőket és réteket, „quae linea consanguineitatis referentem ipsum contingunt, indebite occupata detinerent”. A rokon jobagiók szerint a vádló „in altera consanguineitatis eiusdem sint linea copulati”. – 1291. *H.O.* VIII. 297. tárnokok jobagiói adnak el földjükből.

körülmény is befolyásolta. Így 1263-ban IV. Béla Locsmánd vár földjeinek eladományozásakor nemcsak a castrensisek, hanem a „keltjobbágyfiak” (exempti) földjét is eladományozta, és csak abban engedett választást nekik belátásuk szerint, vállalnak-e szolgálatot az új „dominus terrae”-nél vagy eltávoznak-e. 1275-ben Kun László a szécsényi várjobbágyok földjét épp olyan módon adományozta el, mint az alacsonyabb rangú királyi népekét, és egészen hasonló módon gondoskodott róluk is. A jobagiókat ugyanis áttelepítette Fehér megyébe, a hajdani edényadók földjére, hogy „kóborok és számkivetettek ne legyenek”. A várjobbágyok azután szécsényi házaikat eladták az új úrnak.⁷⁰

Hasonló sorsa lett Erzsébet királyné epeli hadakozó jobbágyainak. Mivel Epelnek a király tulajdonában álló része már előbb az esztergomi egyházé lett, a királyné jobbágysai sem érezték magukat biztonságban a hatalmas uraság szomszédaiként. 1281-ben a királyné kijelentette, hogy örökölt földjüket jobagióinak „in ius et proprietatem” hagyja, kárukra és sérelmükre sem nemesnek, sem az ország más lakosának oda nem adományozza. 1284-ben azután mégis az esztergomi egyháznak adta hadakozó jobagiói Epel földjét. Jobagióinál a királyné mindig is érvényesítette a földre való tulajdonjogát, hol kárukra, hol érdekükben. Az utóbbi történet 1299-ben. Ekkor Ágnes királyné szörcsöki exercitialis jobagiói a rajtuk

⁷⁰ 1274. *Á.U.O.* IX. 555–556. „Vnde cum terras iobagionum Castri nostri populosas nemini conferamus.” Hasonló 1274. *H.O.* V. 50., mivel Döbrétén nem várjobbágyok, hanem csak castrensisek éltek, a földet eladományozta IV. László. – 1276. *Á.U.O.* XII. 172. ungi várjobbágyok panaszkodtak, „ut propter inopiam et paupertatem suam suum seruicium nobis exhibendum peragere fideliter non possent”, hacsak el nem adhatják Csepel possessiojukat. „Et quia iuxta Regni nostri consuetudinem approbatam iobagio Castri possessionem suam asum vendendi omnino non haberet, nisi per permissionem Regie Maiestatis”, IV. László engedélyezte a föld eladását. – 1263. *Burg.O.* I. 291. „Volentes et statuentes, ut iobagiones castri filii iobagionum, qui keltiobagfyu dicuntur et castrensies ipsius . . . sepedicto magistro Laurencio servire teneantur . . . Et si aliqui de ipsis iobagionibus castri vel filii iobagionum memorato magistro Laurencio nollent obedire . . . relictis terris suis eisdem magistro Laurencio tamquam domino terre alias se transferendi liberam habeant facultatem.” – 1275. *Á.U.O.* XII. 132. I. Szécsény eladományozásakor „ne ijdem iobagiones Castri sui terris alienati et privati vagi et exules in Regno nostro habeantur . . . dedimus eis quandam terram bacciniferorum nostrorum Agar vocatam . . .”

hatalmaskodó nemeseket nem a maguk, hanem úrnőjük nevében fogták perbe az alországbíró előtt, aki a hatalmaskodók vagyonát kétharmad részben a királynénak ítélte, mint a per „pars actrix et executor”-ának, a királyné képviselőjében pedig károsult, harcos jobagióit vezették be a birtokba. 1268-ban viszont a királyné szerint a berényi népei által 20 márkán megváltott föld „nostro iuri cesserat”. El is adományozta annak, akitől megváltották, s a 20 márkát is.⁷¹

Jobagiók földjével a királyok (királynék) éppúgy tulajdonosi hatalmuknál fogva rendelkezettek, mint egyéb népeikével. A jobagiók azonban a királyi föld általuk való elidegenítése esetén bajba kerülhettek a vevővel együtt. 1254-ben pl. kiderült, hogy a három zalai várjobbágy által eladott föld várföld volt, ezért a királyi földek felülvizsgálására kiküldött bizottság visszacsatolta a zalai várhoz. Csak később, királyi jóváhagyással idegeníthették el.⁷²

A jobagiók egy része azonban olyan javakkal is rendelkezhetett, amelyek áttörték a királyi földtulajdont, sőt a nemesihez hasonló jelleget öltöttek. Ilyen tulajdonhoz nemcsak a királyi jog elhallgatásával vagy vásárlással juthattak, hanem birtokos közszabados beállása esetén külön tulajdonuk lehetett vagy királyi adományként is kaphattak. 1256-ban pl. IV. Béla a zólyomi erdőörök centruiójának adományozott egy földet, szabad kezet engedve a föld rokonoknak adásában vagy egyházra hagyományozásában. 1261-ben pedig Márton honti várjobbágyinak adományozott „iure hereditario” földet.⁷³ A jobagio-réteg földtulajdonának és birtoklásának minősége és jogcíme kétségkívül befolyásolta sorsukat

⁷¹ 1281. *Á.U.O.* IX. 300. A királyné kijelentette, „tamen quia terram ipsorum jobagionum nostrorum cuiquam conferre legitime non possumus, nec sine eorum famulatu carere comode valemus; predictam terram Epel uocatam . . . ius hereditarium pertinere et spectare dinoscitur, reliquimus . . . eisdem”. – 1284. *CD.* V/3. 214. Epel királynéi részének adományozása – 1299. *Á.U.O.* V. 236–240. (Szörcsök). – 1268. *CD.* IV/3. 462–464. (Berény). Vö. az 56. jegyzettel.

⁷² 1254. *H.O.* VI. 81–83.

⁷³ 1256. *H.O.* VI. 85. IV. Béla „Budizlaus centurio custos silve”-nek földet adományoz, „tam in vita quam in morte sua dictam terram suis fratribus uel cognatis liberam habeat donandi ordinandi et legandi facultatem”. – 1261. uo. VIII. 81–82. honti várjobbágyoknak tett adomány a vár megőrzésében tanúsított hűségért. L. még 1245. *CD.* IV/1. 380–381.; 1272. *Reg.Arp.* nr. 2156. Várjobbágyok vásárlás útján való földszerzésre pl.: 1269. *CD.* V/3. 511.; 1279. *Á.U.O.* IV. 206–207.

akkor, amikor a királyi birtokszervezet keretéből kilépve (vagy továbbra is benne maradván) illeszkedtek be a nemesi vagy paraszti osztályba, vagy közbülső társadalmi rétegbe.

A nemesi osztályba a királyi birtok jobagióinak kétségtelenül csak egy része juthatott be. Első renden azok, akiket a királyok éppúgy nemesítettek, mint más conditionarius népeket. Bizonyos, hogy a hadakozók számát akarván gyarapítani, a legtöbb nemesítés nem általában a jobagiók, hanem elsősorban a várjobbágyok közül történt.⁷⁴

Az ország nemesei sorába „automatikusan” az előkelő, nobilis várjobbágyoknak is csak egy része kerülhetett: azok ti., akiknek servitiummal nem terhelt, örökölt, ősi jószáguk volt, vagy adományozással és egyéb címen szerzett birtokaikat sikerült ilyen jogi természetűvé változtatni. Ilyesmire következtethetünk a locsmánci várispánság eladományozásakor történt eseményekből. Ekkor ti. a „keltjobbágyfiúk” földjét eladományozta a király, míg a nobilis jobagiókéét kivette az adományozás alól éppúgy, mint a nemesekét. A nemesek soraiba került várjobbágyok száma jelentős lehetett. Erre a várjobbágyokat nemesítő nagyszámú oklevélén kívül abból a körülményből is lehet következtetni, hogy a nemesítés sokszor a kiváltságot személy széles körű rokonságára is vonatkozott. Ezért lehetett a várjobbágy elem az alakuló nemesség állagának egyik fontos összetevője.⁷⁵ Mindaddig azonban, amíg országos nemességet nem szereztek, a király propriusai maradtak. Kapcsolatuk nem alakult hűbéres-

⁷⁴ IV. Béla 35 évi királysága alatt összesen 12 királyi servienssé, illetve nobilis regnivé emelő oklevelet adott ki. Emellett sok privilegizáló oklevél maradt fenn uralkodása idejéből, de ezek feltételes nemességet biztosítottak csupán a kiváltságoltaknak. V. István 2 éves uralkodása és ifjabb királysága idejéből 26 nemesítő oklevél maradt fenn, ezek közül 17 oklevél várjobbágyokat, 4 egyéb jobagiók, 5 pedig conditionarius népek nemesítését tartalmazza. Kun László 18 évi uralkodása idejéből 56 nemesítő oklevél maradt fenn, ezek közül 34 várjobbágyok, 6 az udvari szervezethez tartozó jobagiók, 2 hospesek és 14 conditionariusok (udvarnokok, várnépek, egyéb servilis-státusúak) nemesítéséről szól. Az összeállítás a *Reg. Arp.* királyi oklevelei alapján történt.

⁷⁵ 1263. *Burg. O.* I. 293. „exceptis possessionibus nobilium hereditariis empticiis atque donativis salvis nihilominus terris nobilium iobagionum castri in terra dicti comitatus existentibus”. A közönséges várjobbágyok birtokainak eladományozására l. a 70. jegyzetet. – Igen népes várjobbágy rokonságot nemesített a király 1268-ban *CD.* IV/3. 468–469.

hűbérúr viszonyná, még akkor sem, ha „in domo, aula regia” szolgáltak. Ehhez meg kellett szünnie a király személyükre is kiterjedő, úri hatalmának, s „nobilis jobagio castri” állapotukból „nobilis regni”-vé kellett válniuk.⁷⁶

A nemességet közvetlenül nem nyert várjobbágyok útja az egyéb királyi jobagiókéval együtt igen sokfelé ágazott. Egy részük világi urak familiárisaként tűnik fel, akárcsak ebben az időben a castrensiseknél láthattuk. Szerencsés esetben senioruk eszközölte ki számukra a nemesítést és biztosította a nemesi jogú birtokot. Így lettek nemesek pl. eredetileg pozsonyi, veszprémi, bácsi várjobbágyok, az utóbbiak Roland nádor serviensei, sőt 1298-ban a nádor az utólagos királyi megerősítés reményében maga nemesített ungi várjobbágyokat.⁷⁷

A királyi jobagiók egy részének útja nemesítés nélkül is vezethetett a királyi birtokszervezetből való kiváláshoz és az aurea libertas elnyeréséhez. 1240-ben pl. IV. Béla lovászai egyik jobagiójának megengedte, hogy köteles szolgálatától felmentve pozsonyi hospes lehessen. Ugyanennek a jobagiónak már mint pozsonyi polgárnak, a király 1243-ban birtokot adott, amiért a tatárjáráskor őt lóval és pénzzel segítette. A Bélától kapott Ablonc földet az egykori várjobbágy örököse mint pozsonyi polgár,

⁷⁶ *Szekfü* 1912. 17. skk. a király „familiáját” úgy ábrázolja, mint amely különféle státusú és rendű-rangú egyéneket fog össze a legmagasabb tisztséget betöltő főnemesektől-bároktól a király szakácsáig. Úgy látszik azonban, hogy a királynak is volt egy, az egyházihoz hasonló famíliája, amelybe magas és alacsony rangú propriusai tartoztak, akik felett rendelkezett. Emellett és efelett volt az egyházi előkelőkből és világi tisztségviselőiből álló királyi família, amely jogilag egészen más természetű volt, mint a király propriusaiból álló. Ha ez utóbbiból nemesített valakit, akkor is hangsúlyozta az „in domo, aula regia” fogadást, ha a nemesített korábban is „in domo regia” szolgált, vagy tartózkodott, mert a proprius familiából átkerülhetett az országos nemesekből álló másik famíliába. Vö. *Váczy* 1927. 259–260. – Nemesítés nélkül, mint servitiummal nem terhelt föld tulajdonosai kerülhettek az országos nemesek soraiba pl. a Csabi, Nána–Beszter, Zágráb–Korpás várjobbágy családok azon tagjai, akik külön privilégiummal nem rendelkeztek – ha ugyan a rokonság egésze várjobbágy volt. *Karácsonyi* 1900. III. 166., 183., 189.

⁷⁷ 1260. *Zalai O. I.* 37.; 1263. *CD. IV/3.* 113. veszprémi, 1265. uo. 294. bácsi, 1275. *H. Oklt.* 71–72. pozsonyi, 1275. *CD. VII/2.* 37–38. veszprémi várjobbágyokat mint magánúri servienseket nemesített a király, 1298. Századok, 1902. 869. ungi várjobbágyokat a nádor nemesített.

foglalkozása szerint szabó, 1325-ben lelke üdvéért és 25 bécsi dénárért adta el a pozsonyi káptalannak.⁷⁸

A vár- és egyéb királyi jobagiók jelentős része fokozatosan kirekedve a nobilitasból, ignobilis maradt, akár a királyi birtok kötelékében, akár abból kikerülve. 1268-ban például esztergomi várjobbágy mint hospes évi 2 pondus censusra vett át telket a gamszentbenedeki apáttól, mint „más hospesek”.⁷⁹ Az olyan jobagiók, akiknek földjét eladományozták, s személyükkel a királyok nem törődtek, többségükben a parasztságba olvadhattak, azokkal együtt, akik a királyi birtokon maradtak vagy valamely, a nemesség és parasztság közötti különleges átmeneti helyzetet foglaltak el. A királyi jobagióknak ezt a tagolódását, különleges helyzetét, majd tekintélyük végleges lehanyaglását a XIV. században lehet megfigyelni.

A XIV. században a királyi birtokon maradt jobagiók helyzete igen ellentmondásos volt és archaikus jegyeket őrzött. Különösen olyan megyékben volt ez a helyzet, ahol igen jelentős birtokok maradtak királyi kézen. Ezek váruradalmakká alakultak, így azután a hajdani vári és udvari szervezet jobagiói között elmosódott a régi különbség, jóllehet a rajtuk élő királyi jobagiók mindent megtettek, hogy eredeti státusukat és nevezetüket megtarthassák. Így pl. 1326-ban szabad udvarnokok (liberi udvornicorum) Károly Róberttal átírták III. Bélának őseik számára 1186-ban adott privilégiumát, hogy az eredeti elkallódása esetén ne vessék vissza őket „in pristinum conditionem”⁸⁰

⁷⁸ 1240. *M.E.S.* I. 335–336. „Woch . . . de iobagionibus agasonum nostrorum oriundus” kérésére „a debito condicionis supradicte penitus eximentes, tali donavimus libertate, ut . . . inter hospites regios computabiles habeantur, nec umquam in aliquo occasione pristine condicionis respondere teneantur”. 1243. uo. 346. IV. Béla Woch „civis posoniensis”-nek Ablench nevű 6 ekealja földet adott; 1325. uo. III. 67. Péter szabó, pozsonyi polgár „gener quondam Woch” ez előbbi 6 ekealja földet adta el.

⁷⁹ 1268. *M.E.S.* I. 562. A gamszentbenedeki apát Simon esztergomi várjobbágyának „terram et piscaturam ecclesie sue de Kokoth cum suis vtilitatibus antedicto Symun et alijs hospitari volentibus contulisset. Ita eidem et alijs ordinando libertatem, ut prefatus Symun situm curie et terram sufficientem pro uno aratro . . . habere possit, et annuatim duo pondera idem Symon et alij hospites dicti ecclesie . . . teneretur”.

⁸⁰ 1326/8. *Veszpr.R.* nr. 189. Miklós fia Pál liber vdvornicus domini regis és 7 unokatestvére kérésére 1328-ban átírta a veszprémi káptalan Károly Róbert 1326-ban

Károly Róbert korában a királyi jobagiók sokfelé egyelőre még régi, kiemelt helyzetüknek megfelelően élhettek. Még a megye életében is tevékenyen közreműködhettek ott, ahol a királyi birtok olyan mértékben maradt meg, hogy az átalakítás ellenére sem bomlott meg teljesen a rajta élő népek szervezete. Az ilyesmi a hajdani királyi megye maradványainak a meglétét és a nemesi megyeszervezet melletti továbbélését jelentette. Különösen Pozsony megyében, a Csallóközben figyelhető meg a királyi népek aktivitása. Itt a 4 szolgabíró 1322-ben még nobilisek és ignobilisek választották. Ez utóbbiak körében foglalhattak helyet az itteni királyi népek és jobagiók. *Falsarii* elleni perben mint bírótársak a nemesekkel együtt helyet foglaltak a szolgabírók mellett udvarnok comesek fiai, udvarnok jobagiók, sőt a közönséges udvarnokok közül is 5 „seniores”. Csallóközi udvarnokok jobagiói és a Héderváriak közötti birtokperben maga Károly Róbert tett igazságot, s ugyancsak ő állíttatott ki oklevelet nobilis jobagio castri földeladásáról, nemesített is honti várjobbágyokat.⁸¹

Károly eljárását kincstári szempontok vezették, gondosan ügyelt földesúri jogaira, pontosan igyekezett számba vétetni mind a királyi földeket, mind népeiket. Ilyen alkalmakkor a hajdani várszervezet népei is még az Árpád-kori tagozódásnak megfelelően tűnnek fel. 1341-ben a Kál-völgyi

kiadott III. Béla privilégiumát megerősítő oklevelét, nehogy elvesztése vagy elorzása miatt „in pristinum conditionem redigerentur”.

⁸¹ 1323. *M.E.S.* III. 28. A pozsonyi alispán és 4 szolgabíró a pozsonyi káptalan földjeinek visszaállítására kiküldte „nobilem virum Nycolaum filium Elek, hominem nostrum et Dominicum filium Domiani de Beel, iobagionem castri Posoniensis”. – 1359. *DI.* 105408. Miklós nádor Pozsonyban közgyűlést tartva „ab universitate nobilium et nobilium iobagionum dicti comitatus Posoniensis” tudakozódott, hogy nevezzék meg azokat a „conditionarios servitores seu populos castri”, akik hirdetői szolgálattal tartoznak. – 1322. *CD.* III/1. 364–366. a csallóközi udvarnok-comesek fiai, udvarnokok jobagiói és seniorai ítékeztek a megye hatóságával és nemesekkel együtt. – 1330. *Hédervári* I. 28–29. a féli udvarnokok jobagiói és Hédervári Dezső mester közötti birtokperben, uo. 21–23. 1326. nobilis jobagio castri Apka földjének eladásánál királyi döntés, ill. oklevéladás. – 1327. *CD.* VIII/3. 216–217. Károly Róbert „Georgium cum praedictis fratribus suis ac possessionibus eorum vniuersis . . . de dicto Jobbagationu castri eximendo . . . in numerum et coetum Nobilium regni nostri . . . duximus transferendos”.

falvacskákban tartott nyomozás során derült ki, hogy bennük conditionariusok, királyi jobagiók, és „valódi nemes várjobbágyok” éltek.⁸²

A XIV. század második felében a jobagio elnevezés régi patinája – még a nobilis jobagióé is – megkopott, és inkább azt fejezte ki, hogy viselői nem jutottak az országos nemesség soraiba. A XIV. században megerősödött megye mint a nemesség fóruma az ő számukra nem hagyott helyet és szerepet. Bennük mind a király, mind a nemesség egyre jobban csak ignobilist látott. 1355-ben Várdai János birtokperénél és beiktatásánál nem lehettek már jelen a várjobbágyok, kifejezetten kizárták őket, és hiteles tanúknak – velük szembeállítva – csak „vera nobilitate nobilitatos” nemeseket ismerték el.⁸³

A királyi (királynéi) jobagiókat I. Lajos és Zsigmond korában sok esetben régtől birtokolt földjüktől is megfosztották. Hajdani úr-mivoltukat már a királyi hatalom is alig ismerte el. 1359-ben a veszprémi közgyűlésről a királyi curiához került a kohári „nemese” és Devecseri Márton pere, Kohár föld megosztása miatt, amelyet 1341-ben kezdtek szorgalmazni. A felmutatott oklevelekből kitűnt, hogy a koháriak nem nemese, mert őseiket Mária királyné 1265–66-ban nem nemesítette, hanem a szakácsok közül kivéve csupán jobagiók közé emelte. Ezért utódaik az ítélet szerint nem formálhattak jogot Kohár földre. Ezt IV. László adománya alapján Devecseri Márton nemese, az egykori alországbíró ivadékának ítélték.⁸⁴

⁸² 1341. *Veszpr.* nr. 339. voltak „qui se iobagiones regales fore non denegassent”, mások „iobagiones regales et in terris regalibus commorantes”, „homines udvarnicales”, „veros nobiles castrenses iobagiones” stb.

⁸³ 1355. *Zichy* II. 587–588. „magister Johannes filius Ladislai ante omnia personaliter ibidem comparendo quam plurimos nobiles viros, non tamen Jobagiones castri nec per mercacionem sed vera nobilitate nobilitatos ad faciem predictae terre litigiose adduxisset”. – 1341-ben *Sopron* I. 162–164. kisdamonyai nemesek írtak át oklevelet, mert korábban a királyi kiküldött őket várjobbágyoknak állította. Ezzel szemben igazolták: „nunquam iobagiones castri, sed semper liberos et exercitiales nobiles esse et fuisse”. Az országos nemesek és egyéb kiváltságoltak közti különbségre l. *Bónis* 1947. 445–460.

⁸⁴ 1359. Pálffy cs. szeniorátusi lt.-a, Rendezetlen rész, XXVII/231. Szlovák Közp. Áll. Lt. *OL* fkgy. U. 57. A nádor ítélete szerint Mária királyné „in numerum jobagionum cocorum suorum reginalium progenitores et predecessores eorundem cocorum de Kohar transtulerat, verum tamen . . . non nobilitarat . . . ex eoque eadem possessio Kohar regalis extitisset”, továbbá Kohár „ratione predictarum . . . litterarum . . . Marie regine ipsius cocis de Kohar eoque nobilitati per ipsam dominam

Zsigmond adott donációba hajdani várjobbágytól vásárolt földeket is, a vevőket vagy akár késői leszármazottaikat is koldusbotra juttatva. 1410-ben „nova donatio” címen adományozta el a Gömör megyei Füge (más néven Kisfalud) birtokot. Az adományos beiktatásának azonban a helybeli régi birtokosok ellene mondtak. Bizonyítással 1244-ben kelt okleveleket mutattak be, amelyből kitűnt, hogy a földet őseik akkor várjobbágyoktól vásárolták. A várjobbágyok eladott földje szintén vásárolt föld volt, s az eladást akkor megerősítette a gömöri comes is. A Zsigmond adományának ellene mondók az 1244-es földvásárolók leszármazottai voltak, s több mint másfél évszázadon át békésen birtokolták földjüket. A bíróság azonban földjük Zsigmond általi eladományozását jogosnak nyilvánította, mivel ezt 1244-től „non sub vere, et sincere nobilitatis titulo” élvezték, hanem mint várjobbágyoktól vásároltat bitorolták.⁸⁵

Szerencsésebbek voltak 1402-ben a Sáros megyei, egymással perlekedő atyafiak. A királyi procurator azon a címen avatkozott be birtokperükbe, hogy a bemutatott oklevél szerint őüket IV. Béla csak szent király jobbágyaivá tette, és nem nemesítette. Földjüket ezért a királyi procurator szerint nem igazi nemesként, hanem a királyi jogok eltitkolóiként bitorolják, és így birtokuk ius regiumot képez. Bennük olyan előkelő várjobbágy ivadékokat láthatunk, akik külön nemesítési aktus nélkül is nemesek módjára éltek földjüket. Birtokaiknak a fiscus ellenében továbbra is nemesi jogon való megtartását azután nem hajdani szent király jobbágya mivoltuknak, hanem országos nemesi rokonságuknak köszönhették. Egy rokonuk ugyanis IV. László olyan oklevelét tudta felmutatni, amely őt nobilesnek, és nem szent király jobbágyának említette. Az oklevél felmutatója mint nobiles a perlekedő atyafiságot rokonainak ismerte el. Egyébként Zsigmond ugyanebben az időben somogyi nobiles jobagio castri földjét is eladományozta.⁸⁶

Mariam non extiterant, nullo iure pertinere dignoscebatur”, ezért nem tarthattak igényt kohári földre. Az 1265–66. évi kiváltságolásukra l. a 61. jegyzetet.

⁸⁵ 1410. Zs.O. II. nr. 7793., vö. 1244. H.O. VIII. 42–43. „Zalamuch filius Egidii de Fygey . . . et propinqui sui” várjobbágyok aqisita terra-jukat Hunth curiájával eladták Cympornak és Péternek 5 márkáért.

⁸⁶ 1402. CD. X/3. 231–238., dátumára vö. Zs.O. II. nr. 1577. – 1402. Zs.O. II. nr. 2005. Zsigmond eladományozza „possessionem nostram Horpagh vocatam in comitatu Symigiensi habitam per quosdam nobiles iobagiones castri Simigiensis hactenus tentam et possessam”.

A hajdani szent király jobbágya és nemes várjobbágy birtokolási jogcíme tehát a XV. század elejének jogfelfogása szerint egyáltalán nem volt azonos az országos nemesével. Emellett Zsigmond nobilis jobagio castrit ugyanúgy emelt nemességre, mint különféle királyi conditionariusokat.⁸⁷

Ezek az esetek azt tanúsítják, hogy az országos nemesség nem szívta magába automatikusan a várjobbágyságot sem. A királyi jobagiók beolvadása a feudalizmus két alapvető osztályába igen lassú, a XIV. század végéig húzódoó folyamat volt, s a király lazább tulajdonosi hatalma mindaddig érvényesült felettük, amíg királyi jószágon laktak. A nemesítést nem nyert vagy rokonság révén a nemességbe nem jutott nobilis jobagio réteg maradványai a királyi proprius archaikus vonásait őrizve később is feltűnnek. Nevükből kikopott a jobagio, s mint nobilis castris – de nem nobilis regni – a Mátyás-kori egytelkes, adófizető nemesek rétegének alapját alkothatták. Bizonyos elemei helyenként a partikuláris nemesség soraiban éltek tovább.⁸⁸ A várjobbágyoknak az a része, amely királyi jószágtól független földre tudott szert tenni, az ignobilis „homo possessionatus”-ok számát gyarapíthatta, más részének az útja pedig a királyi birtokon vagy másutt vezetett a jobbágyparaszttságba. A jobagio kifejezés a maradék királyi birtokon is egyre inkább alávetett osztályhoz tartozók nevezetévé alakult. A XIV. században feltűnő „jobagiones castrenses” egyaránt vonatkozhatott hajdani várnépre és paraszti sorba süllyedt várjobbágyra is. 1340-ben a király pozsonyi várjobbágyait, akik a vár toronyőrei voltak, mint conditionariusokat tiltotta el királyi föld eladásától.⁸⁹

⁸⁷ 1389. *CD. X/1. 558.*, *Zs.O. I. nr. 985.* „a iobagionatu et quibusvis oneribus et servitiis iobagionatus dicti castris” kivéve várjobbágyokat országos nemessé tesz a király.

⁸⁸ *Mályusz* 1940. 369. és 429. 195. jegyzet, a Mátyás-kori adóztatásra vonatkozó, Kovachich által kiadott szöveget javítva kifejti, hogy a királyi rendelet elsősorban az országos nemesség és a jobbágyság közti rétegre vonatkozik. – A késői várjobbágy-maradványokhoz, a nobilis castrishez hasonló, archaikus jogállású elemek voltak az egyéb, feltételes nemesek is, *Fekete Nagy* 1937. 159–184. Régi, proprius jegyeket őriztek a speculátorok maradványai is, akiknek egy részét Zsigmond eladományozta. 1392. *Zs.O. I. nr. 2879.* Vö. *Kovács* 1942. 34–35.

⁸⁹ 1340. *Lederer* 1964. 340–341.; 1349. *H.O. VII. 407.* „universos populos seu Jobagiones domini Regis”; 1370/80. *CD. VII/3. 140. I.* Lajos eladományozta „possessiones seu iura possessionaria . . . iobagionum castrensium . . . qui se . . . a servitiis ad quae de regni sui consuetudine fuissent obligati, usque tunc retraxissent”; 1380.

A várjobbágyok jobbágyparaszti sors elébe nézett, nem lebecsülendő része hajdani, Árpád-kori úri egzisztenciája ellenére jutott erre az útra. Régi gazdasági és társadalmi helyzetük kedvező előfeltételeket nyújtott volna ahhoz, hogy úr-mivoltukat a feudalizmus fejlődésének későbbi szakaszában nemesítési aktus vagy országos nemesek helyi közössége sorai közé fogadással ismerje el. Esetükben azonban ezt a jogi konzekvenciát társadalmi helyzetük ellenére sem vonta le sem a király, sem nemesi közösség, ami aztán régi, úri egzisztenciájuk semmivé válását jelentette. Sorsuk alakulása érdekes példája annak az aktív visszahatásnak, amelyet a jog bizonyos körülmények közt és meghatározott körben a társadalmi életre gyakorolhat.

A XIII–XIV. század folyamán vár- és más jobbagiók a király engedélye vagy rendelkezése alapján szép számmal kerültek egyházi úr fennhatósága alá. Itt rendszerint a királyi birtokon elfoglalt státusuknak megfelelően helyezkedtek el. Sorsuk az egyházi népek útján haladt tovább, számukra régen lezárult az országos nemesség soraiba vezető út.

H.O. VII. 416. Lajos utasítása nemesi földek elkülönítésére „a possessione nostra Regali Zolnok vocata . . . populorum et Jobagionum nostrorum de predicta Zolnok . . .”; 1391. *Zs.O.* I. nr. 1968. várjobbágyok arról panaszkodnak, hogy őket „more aliorum iobagionum . . . ignobilium” kezelik. — A királyi birtok népeinek XIV. századi helyzetére itt felhozott utalások korántsem támasztanak olyan igényt, hogy ezt a kérdést megoldják. A XIV. században megmaradt királyi birtokok átszervezését és ennek mikéntjét a történeti irodalom nagyjából tisztázottnak tekinti, mégpedig úgy, hogy a váruradalmak alakulásával a királyi birtokok hasonló magánuradalmakká váltak, mint más úri birtokok. A királyi birtok korabeli nagyságával is foglalkoztak, viszonylag pontos megállapítása azonban hiányzik. Becslések szerint (*Hóman* 1921. III. fejezet, *Hóman–Szekfü* 1936. II. 89. és 296. skk., *Molnár* 1949². II. 34.) az egyházi birtokokhoz hasonlóan az ország területének, illetve helységeinek 13–15%-át tették ki. A XIV. századi királyi birtokok mennyisége, működése, felépítése, népeinek összetétele, servitusának és libertásának minősége azonban máig is nyitott kérdés. A probléma további kutatásához alapul és kiindulópontul szolgálhat a *Székely* 1953. 57. skk. ismertetett, a királyi népekre vonatkozó gazdag forrásanyag.

3. Az egyházi birtok népei az érett feudalizmus kezdetén

A XIII. század második felében a magyarországi feudális földtulajdonosok domináns kategóriájává vált a világi urak csoportja. Az egyházi birtokok növekedése főként a magánurak nagy adományainak elapadásával a korábbi időszakhoz viszonyítva megtorpant, a világi urak által alapított régi intézmények birtokállománya pedig inkább visszaesett. Az alapítók leszármazottai birtokaikon megosztotva esetenként kedvezőtlenebb vagyoni helyzetbe kerültek, mint a patronátusuk alatt állt egyház. Ennek javait igyekeztek lefoglalni és a maguk jószágaként kezelték. Így amikor 1274-ben az almádi monostor patrónusa a Szentföldre indult, elismerte, hogy mindeddig használta a nemzetsége által alapított monostor birtokainak jövedelmét, s most mindezt visszaállítja Herman apátnak és a szerzeteseknek. Az 1061-ben alapított zselicszentjakabi apátság patronátusát s a patrónusok jogait 1298-ban, majd Károly Róbert 1329-ben rendezte. A hajdan nagy vagyonú, hatalmas monostor birtokai fokozatosan a patrónus rokonság kezébe mentek át, s ez a folyamat számos hasonló intézményél is végbemehetett.⁹⁰

Jellemző tünet, hogy Szlavónia nemesei IV. Bélával elismertették azt a jogukat, hogy nemesember birtokát egyház sem vétel, sem zálog alapján nem „usurpálhatja”. 1292-ben a zágrábi püspök fogott bírák döntése értelmében éppen ennek a „consuetudo”-nak az alapján volt kénytelen Radoszláv bánnak visszaadni a becsérték megtérítése ellenében olyan birtokot, amelyet Radoszláv rokonai megelőzően adtak el a zágrábi püspökségnek. Itt tehát jogszabállyal korlátozták az egyház földbirtokszerző képességét.⁹¹

⁹⁰ 1274. *Reg. Arp.* nr. 2519. Egy Almád nb. comes „fructus et proventus earumdem pro suo libito percipiendo intromississet . . .” – 1298. Veszpr. Kápt. hiteleshelyi lt.-a Instr. regnic. famil. Capsa sub lit. S, nr. 270. *OL* fkgy. U. 25. 1. köteg. Benedek veszprémi püspök hozott létre egyezséget a zselicszentjakabi apátság patronátusa ügyében, ennek értelmében az, aki részesül a patronátusban, nem gyakorolhat descensust a monostor népein és collectát sem szedhet. – 1329. CD. VII/2. 249–250. dátumára l. *Karácsonyi* 1902. 72. Vö. *Kumorovitz* 1964. 43–80.

⁹¹ 1292. *Smič.* VII. 107. „. . . ut ecclesia nullas possessiones nobilium sive pignoris sive empcionis titulo valeat usurpare.”

A régi, királyi alapítású egyházi intézmények – ha birtok- és népességállományuk veszteségével is – szervezetileg épségben maradtak, s a „familia ecclesiastica” és az egyháznak a felette gyakorolt hatalmas lényegét tekintve nem változott. Módosulás történt azonban a szolgálati kategóriáknál. Részben elszíntelenedtek, részben pedig a népek hierarchiájának csúcsán álló csoportnál új jelző lett általános.

A XIII. század második felében a nagy püspöki, káptalani és kolostori birtok egy részén a szolgálat szerinti elnevezés még virágjában volt, de egyre kevésbé fejezte ki régi tartalmát. Az agrárfejlődés lassú kibontakozásával a commune servitiumban való általános részvétel, a termékjáradék jelentős megnövekedése kezdte elmosni az egyes szolgálati kategóriák „libertasának” különbségeit. A túlterhelés rendkívül nagy elégedetlenséget és ellenállást váltott ki a népek körében. Egyesek megszöktek, mások azonban nem akartak életük megszokott kereteitől elszakadni, hanem ezen belül helyzetükön javítani. A XIII. század második felében az egyházi népek ilyen irányú küzdelme fokozódott, és eredménnyel is járt.

Rendszerint megsztábták mind a termék, mind a munkajáradék mennyiségét, sőt nem egy esetben ezek helyébe részben vagy egészben meghatározott összegű pénzjáradék lépett. A bakonybéli apátság akoli népei elérték, hogy a kerékgyártók a két nyári hónapban – június 23.–augusztus 20. – nem végeztek munkát az apátnak. Ellenben az év tíz hónapjában mint hetes szolgálatosok kettő-kettő felváltva dolgozott az apátság műhelyében. A két nyári hónapban a munka szünetelése saját termékeik betakarítására szolgált, ebből egy köből búzát és egy köből rozsot kellett tized fejében szolgáltatniuk, valamint háztartásonként egy tyúkot adniuk. Az esztergályosok saját házuknál folytatták iparos mesterségüket, s évente háromszor kellett 10-10 tányért és 3 kupát szolgáltatniuk. 1269–70-ben a tihanyi apát szabta meg igali népei mézszolgáltatási kötelezettségét, szárszói népeinek a harangozói, más népeinek pedig a szekeres szolgálat pénzbeli megváltását mansionként 7 pondusban állapította meg.⁹²

⁹² 1254. *Ph.Rt.* VIII. 292. az akoli népek szolgáltatásának megállapítása. – 1269. uo. X. 532–533. Az igaliak „se esse homines condicionarios monasterii Tykoniensis”, s évenként mansionként „ydriam mellis, magnitudinis trium palmarum virilis manus” adnak (az 1211. évi tihanyi összeíró levélben az igaliak servusok voltak, uo. 512. 28. sz.). – 1269. uo. X. 530–531. a szárszói harangozók; 1270. uo. 533–534. a szőlősi népek – kiknek eddigi kötelezettsége „ad curiam domini regis quandoque

A járadékok pénzben való megszabása kiváltságként, „felszabadításként” is előfordul. A veszprémi káptalan pl. Lőrinc vinitort fiával együtt eddigi conditiójából kiemelve felszabadította (liberavit). Azután évenként fél fertot és a törvényes tizedeket kellett fizetnie. A megszabott, főként termék- és pénzjáradékok megjelenésével együtt kezdett háttérbe szorulni a szolgálat szerinti elnevezés, és helyét, mint a királyi népeknél is, a conditionárius terminus foglalta el, hol önmagában, hol jogi vagy szolgálati elnevezéshez fűzve. 1296-ban pl. a kalocsai érsek arról panaszkodott, hogy Sándor fia Majs hatalmaskodása révén a püspökség egyik „curtis sive villa”-járól „servi seu conditionarii” szétszóródtak, akik szekerészek és kápolnavívők voltak.⁹³

A régi szolgálati elnevezésekhez főleg olyan egyházaknál ragaszkodtak, amelyeknél népeiknek a királyi adóztatás alóli mentességet még nem sikerült megszerezni. Például a győri Mária-egyház harangozóit nagymértékben sújtotta a királyi exactio. Az egyház kincstárnoka a királyhoz fordult panaszával. V. István azzal mentette fel a harangozókat a királyi adók alól, hogy őket hajdan mint királyi udvarnokokat adományozták, jelenleg is „a szolgaság igájában vannak”. Mivel az udvarnokok és servusok állapotuk szerint a collecta fizetése alól mentesek, megszabadította őket mindenféle pénzben vagy természetben szedett királyi adó alól. Ilyen esetekben előnyös volt a szolgáló népek régi nevezetét megtartani.⁹⁴

A népeknél ez az emelkedése, „felszabadítása” és kiemelése azonban az egyház úri hatalmának keretein belül ment végbe. Az egyházi birtokszerve-

proficiscentibus nobis victualia nostra propriis vehere curribus”, valamint tűzifát és vizet szállítani a monostorhoz, a szolgáltatások fejében 7–7 pondust fizetnek, s a szőlősiek még ezen felül descensust adnak.

⁹³ 1265. H.O. V. 38. Lőrinc fajszi vinitort és fiát „liberavimus et absoluimus ab illa condicione et servicio, quo ecclesie nostre, et nobis fuerat obligatus”. – 1296. CD. VI/2. 17–18. „insuper Comitem Dominicum officialem eiusdem venerabilis Patris in ecclesia crudeliter occidendo, circiter octoginta mansionibus servorum seu conditionalium Episcopaliū curtis ipsius, qui tam curiferi, quam sanctiferi, necnon decuriones obsequiorum suorum fuerunt effugatis penitus et dispersis”

⁹⁴ 1270. CD. VI/1. 43–44. V. István „attendentes dictos pulsatores per pios progenitores nostros ad servitium Virginis gloriose de Vduornicis deputatos, et quosdam per Nobiles regni de hominibus servilis conditionis esse collatos; et quia nunc apud Ecclesiam iugo servitutis detinentur, quia et Vduornici et Servi a solutione collectae per conditionem suam excusantur” mentességet kaptak.

zet nem bomlott fel. Ezért szolgáltató népeinek egésze megőrizte proprius-voltát akkor is, amikor a királyi népek egy része éppen a királyi birtokok bomlásával ebből már kikerült. A Kun László korától emlegetett „glebe adherens” jelző az egyház birtokain találó jellemzése volt a tényleges helyzetnek, mert a népeknek a földdel korán kialakult, előnyös kapcsolatából valóban röghöz kötés lett. Az egyházak egymás közötti birtokcseréjénél a rajta élők mint a föld tartozékai cseréltek gazdát. Így 1274-ben Jenő villa cseréje a rajta élő népekkel „ascripticiis seu originariis glebe adherentibus” történt, akárcsak 1295-ben Csát birtoké „solo adherens” conditionariusokkal.⁹⁵ Ebből a szoros függésből csak szökéssel vagy a sokszor a népekre is pusztító hatású hatalmaskodások következményeként lehetett szabadulni, de egyházi úr engedélyével és tudtával nem. Másrészt a világi birtok befogadó képessége is nagy csábítást jelenthetett számukra. 1263-ban Orbán pápa a templomosok magyarországi mesteréhez írva hazai információk alapján állapíthatta meg, hogy az egyházhoz tartozó „homines de corpore” elhagyták az egyházi birtokokat, s más urakhoz szoktak távozni.⁹⁶

Az egyházi szolgáltató népek jelentős részének helyzete lényegében a XIV. században sem változott. A *gazdasági fejlődés* tekintetében ugyan nem maradtak el az országos átlagtól. Helyenként a hospesekhez hasonló módon állapították meg szolgáltatásaik pontos rendjét. 1315-ben pl. az

⁹⁵ 1274. *Gárdonyi* 1936. 141–142. 1295. *M.E.S.* II. 369. „cum omnibus iuribus utilitatibus . . . suis condicionibus condicionariis, vinitoribus et vindicatoribus vel *solo adherentibus*”. A „glebae adherens”-t Magyarországon Kun László idején alkalmazták. Ez az egyéb, gyakrabban előforduló, rokon értelmű, római jogi terminusok mellett szinte kivételesen alkalmazott kifejezés egyházi birtokra vonatkozóan tűnik fel, és az egyház népeinek helyzetét találóan jellemzi a XIII. század végén is. A középkori Nyugat-Európában rokon értelemben és összetételben a szakirodalom szerint a „servus glebae”-t alkalmazták, és a servusok egyik kategóriáját így határozták meg: „servi, quos Adcriptitios glebae vocabant”. *Bloch*, 1963. I. 356. skk. *Du Cange* T. IV. 77. és T. VII. 454–455. *Bloch* megállapítása szerint a „gleba” és a szolgáltatók jelölésére vele alkalmazott különféle szókapcsolatok nem közvetlenül a római jog szókincséből, hanem Imerius glossáiból terjedtek el a középkori latinságban. *Lengyelországból hasonló: Wolfarth* 1959. 70. skk.

⁹⁶ 1263. *CD. IV/3.* 165–166. A „homines de corpore” Magyarországon nem volt használatos, a Nyugat-Európában általános kifejezést alkalmazza a pápa az egyházak népeire. *Vö. Bloch* 1949. 423–424.

esztergomi káptalan saját jobagióinak biztosított kedvezményeket arra az esetre, ha egyik elnéptelenedett birtokára telepednek át. Jellemző módon azonban – a hospesi szabadságokkal ellentétben – a költözési jog megadásáról nincs szó. Írásba foglalták viszont az örökös nélkül elhunyt jobagiók javainak sorsát. Ezeket az özvegy öröklí ugyan, de 40 dénárt kellett adnia a káptalannak. Az öröklés tehát nem volt kötetlen és természetes, mint a hospeseknél, mortuariumhoz volt kötve, akárcsak korábban a turóci prépostság vitorainál. Ott ugyanis az özvegy akkor tarthatta meg elhunyt férje javait, ha újbóli házassága esetén új férje szintén vállalta a meghalt férj „conditio seu servitium”-át. Az ingóságokból azonban a prépost tetszés szerint választhatott. Az Albeus-összeírásban szereplő nyúli szőlőművesek, a „veri servi” gazdasági helyzete is sokat változott száz év múltán. 1341-ben ugyanis mansionként 20, a monostor mértéke szerint köből bort tartoztak adni, robotmunkáról már egyáltalán nem volt szó.⁹⁷

Jogi szempontból azonban az egyházi szolgáltatók nagy többsége továbbra is viselte a proprius-jegyeket. 1324-ben pl. Károly Róbert megújította a veszprémi püspökség bírósági privilégiumát. Ez kiterjedt a püspök minden népére, akiknek legnagyobb részét az oklevélben említett „servus conditionarius”-ok alkották. 1337-ben a tihanyi apát és a veszprémi káptalan birtokcseréje alkalmával a falvak „cum populis seu conditionariis” cseréltek gazdát. 1340-ben a káptalan alsóörsi conditionarius földjével együtt a faluban élő királyi udvarnokokhoz csatlakozott. Mint az egyház emberét elfogták, és kiadták a káptalannak. Az egyházi „servi seu conditionarii”, akárcsak a királyi népek és a világi urak servusai, szolgai státusukból eredően mentesek voltak a kamara haszna alól is.⁹⁸

⁹⁷ 1315. *M.E.S.* II. 707. 1266. *H.O.* VI. 159. *Reg.Arp.* nr. 1484. Ha a vinitor özvegye ua. conditio-t vállalóhoz megy férjhez, „de bonis mobilibus prefati mortui unum, quod precipuum voluerit” választhat a prépost. – 1341. *Ph.Rt.* VIII. 314. a szolgáltatást megtagadó vinitorok és iobagiones exercitiales az apátoknak a jövőben is „tamquam propriis et naturalibus dominis eorum . . . obedire” tartoznak. Nyúl faluban sokféle szőlőművelő (pannonhalmi, bakonybéli, turóci, királyi) szolgáltató lakott. Az ekkor megállapított 20 köből bor szolgáltatása hasonlatos az itteni királyi népek 100 évvel korábban megállapított 20 bolgár köből járadékához. (*R.M.A.* 448.)

⁹⁸ 1324. *Veszpr.R.* nr. 152.; 1337. *Ph.Rt.* X. 551.; 1340. *Zalai O.* I. 361–362. Alőrsi Jónást „nomine condicionarii iobagionis dicte ecclesie Vesprimiensis captivassent et captum in manus dicti capituli assignassent”. – 1336–42., 1351. *T. T.* 1911. 12–15.; *M.T.T.* I. 126. és 132.

A szoros proprius-függés csak a hospesekre nem terjedt ki, akárcsak a királyi birtokon. Személyükkel az egyházi úr nem rendelkezett, s már a XIII. században is csak bizonyos jogok, többek között a költözési jog garantálásával telepedtek meg egyházi birtokon. A XIV. században különösen szükség volt rájuk, és nemegyszer királyi vagy királynéi felhívás biztosította a liber conditiójú emberek védelmét az egyházi birtokra költözésnél. Ha az egyház népeket akart gyűjteni lakatlan földjeire, már csak hospesek, szabad conditiójú emberek befogadásával tehetette. Az ő jelenlétük azután szükségessé tette, hogy időnként az elégedetlenkedő conditionarius népeknek is engedményt adjanak.⁹⁹

Így harcolta ki a költözés jogát a veszprémi káptalan néhány szőlősi conditionarius 1343-ban. Ők ugyanis szabad tábarnokoknak tartották magukat. A bizonyítás során nem tudtak okleveleket felmutatni, az egyház képviselője viszont két hamis oklevéllel igazolta, hogy még II. András adományából kerültek az egyház uralma alá, s csak négy éve szakadtak el „a conditionaria servitute”. Végül a káptalan megengedte, hogy „más szabad jobbágyok módján” tartózkodjanak a birtokán, ha pedig a „liber conditiójúak szabadsága szerint” el akarnak távozni, elmehetnek. Ebben az esetben azonban nemcsak az egyház földjét kellett ennek tulajdonába

⁹⁹ Az egyházi birtokokra telepedett hospesek libertására pl. 1246. CD. IV/1. 441–442.; 1273. uo. V/2. 112–113.; 1279. uo. 591–592.; 1298. M.E.S. II. 155. A feudális anarchia növekedésének idején az egyházi uraság sokszor nem tudta szavatolni a védelmet a birtokára telepedett hospesek, szabad conditiójú emberek számára. Az önvédelemre kényszerülést igen jól megvilágítja V. István egyik oklevele: 1272/1273 (tart. kiv.) Üchtritz-Amadé Lt. Bős. Lad. 4. F. 7. No. 00. OL fkgy. U. 38. A király tudomást szerzett arról, hogy a fehérvári kereszties konvent bizonyos hospesei „propter violentos descensus baronum et collectas . . . aufugissent” s az ott élő s ezután letelepedő (congregandis) népeknek megengedi, hogy se collectat, se exactiot ne fizessenek, sőt „predicti populi ab huiusmodi gravaminibus manibus armatis se possent contra quemlibet autoritate sua mediante se defendere et si quis contra eos vel unus lesus fuerit, nullum iudicium sibi de eisdem populis ipse dominus Stephanus rex faceret”. – A telepítést számos esetben bére-, illetve zálogba adással kötötték egybe, pl. *Veszpr.R.* nr. 61., 334., 602., 674., 687., 719. – 1330. uo. nr. 211. Károly Róbert utasítja a jobbágyokkal rendelkezőket, hogy a szabad conditiójú embereket – teljesítvén a költözési feltételeket – engedjék a hantai egyház birtokaira költözni, hogy ezek benépesüljenek. – 1339. *Ph.Rt.* VIII. 312–313. hasonló tartalmú oklevelet adott ki Erzsébet királyné a bakonybéli apátság birtokainak benépesítésére.

visszaadniuk, hanem saját szerzett földjeiket illetően is igen nagy megszorításokat foglaltatott az egyezésbe a káptalan. 1336-ban Vilmos pannonhalmi apát tette ugyanezt néhány falujában, 1355-ben pedig ismét a veszprémi káptalan szabta meg nagyberényi népei költözési és járadékadási feltételeit. Az egyházaktól kivított ilyen irányú engedményeket azonban a királyi hatalom is korlátozta. 1351-ben Lajos király mint patrónus megtiltotta a pannonhalmi apátnak, hogy conditionariusait királyi engedély nélkül felszabadítsa, nehogy az egyház jogai népei szétszóródásával veszendőbe menjenek.¹⁰⁰

Az egyházi birtok szolgáltató népeire – éppúgy, mint a királyiakra, a hospesek kivételével – nem vonatkozott a törvényekben előírt szabad költözési jog: sem az 1298. évi törvényhez csatolt tanácsi határozat, sem az 1351. évi dekrétum vitatott 18. §-a. Ez utóbbi éppen akkor keletkezett, amikor a király a pannonhalmi egyházi népek felszabadítását tiltó oklevelet kiadta. Így még 1366-ban Bakonybél kajári birtokán is ascriptitiusokat vettek számba, s mi több, Zsigmond király még 1407-ben is érvénytelenítette a szekszárdi apát felszabadító aktusait, ha királyi beleegyezés nélkül történtek.¹⁰¹ Az egyházi propriusok száma lassan, a hospesek növekedésének arányával csökkent, s nem egy közülük megőrizhette szoros függését a huszita mozgalmak idejéig is.

¹⁰⁰ 1343. *Vesp.R.* nr. 378. „et dum voluerint ab eadem alias se commorandi causa transferendi quemadmodum aliorum liberorum conditionum hominum libertas requirit approbata, liberam per omnia facultatem”, s kijelölték a feltételeket. – 1336. *Ph.Rt.* II. 383.; 1355. *Vesp.R.* nr. 465.; 1351. *Ph.Rt.* II. 406. Lajos király megtiltotta „ne iura ecclesiarum . . . per eius ministros dispergantur . . . ut nullus abbatum aut conventus dicte ecclesie Sancti Martini *condicionarios manumittere* et ab eorum condicione liberos reddere absque nostra licentia et consensu nostro regio habeat facultatem. Si qui autem abbatum dicte ecclesie aut conventus absque nostro consensu id fecissent, acta eorum simul cum condicionariis manumissionibus revocamus et eorum huiusmodi *manumissiones* . . . per aliquem abbatem . . . concessas frivolas reddimus”. – A XIV. században a nyugat-európai egyházaknak is voltak még propriusaik: *Klein* 1955. 77–86.

¹⁰¹ Az 1351. évi 18. § értelmezésére l. *Székely* 1953. 208–209. és *Szabó* 1954. 497. skk. – 1366. *Ph.Rt.* VIII. 250–351. egyéb jobagiók mellett „ascriptus jobagio”. – 1407. *Zs.O.* II. nr. 5338. Zsigmond király a szekszárdi apátság kormányzójának kérésére érvényteleníti az apátság jogainak mindenféle elidegenítését, köztük „manumissiones et nobilitationes hominum”-ot is, ha ezek az apátok részéről, de királyi beleegyezés nélkül történtek.

Nem alakult előnyösen az egyházi familia azon rétegének helyzete sem, amelyet hajdan miles, minister, proceres, liber, illetve jobagio néven emlegettek. Függsük proprius természete hosszú ideig jellemző lesz rájuk. Jelentős részük kiváltságos helyzete korán veszendőbe ment. Útjuk azonban nem olyan változatos, mint a királyi birtokon élő jobagióké, emelkedésük, süllyedésük az egyházi uraság égisze alatt zajlott le, még töredékük sem emelkedett az országos nemések közé.

A XIII. század második felében az egyházi jobagiók száma még egyre növekedett, adományozással, önkéntes beállással, s nem utolsósorban a ranglétra alsó fokán álló népek emelkedésével. Elégedetlenségük leszerelésének és ambícióik kielégítésének hatásos eszköze volt jobagio-sorba emelésük. A veszprémi káptalan is úgy „állított példát” népei elé, hogy néhány conditionariusát kivette „előbbi kötöttségük igája alól” és a lovas jobagiók közé helyezte.¹⁰²

A gazdálkodás szempontjából hasznavehetetlenné növekedett számú jobagiók differenciálása és célszerűbb átcsoportosítása végighúzódtott a XIII. századon. Egyes birtokokon, pl. Pannonhalmán korán megtörtént. A már említett Albeus-összeírás tanúsága szerint jobagio nevüket összességükben még őrizték, de határozottan külön vált a „servitiumot” teljesítők csoportja az „officiumot”, a magasabb tisztséget viselő „liberekétől”.¹⁰³

Más egyházi birtokokon a század második felében a kialakult visszás helyzet miatt gyors és radikális beavatkozásra volt szükség. Ehhez a király mint patrónus adta a segítséget. Béla az 1260-as években intézkedett a fehérvári és tihanyi jobagiók ügyében. A fehérvári káptalan jobagiói szerencséseknek mondhatták magukat. A jobagio-státusban itt megmaradhattak

¹⁰² 1273. *H.O.* V. 49. A veszprémi káptalan „ut obsequia sperate remuneracionis premio non frustrata ad tam lucrose fidelitatis obsequia mentes tepidas succenderent aliorum”, bizonyos csegei conditionariusait „de iugo obnoxietatis eorum pristine eximendo, in numerum et catervam iobagionum . . . equestrium transtulerunt, ita ut cum domino preposito, decano vel quolibet de capitulo . . . ad curiam regiam . . . ad legacionem ecclesie perferendas in equis propriis, atque armis more aliorum iobagionum sine refragacione aliqua debeant proficisci”.

¹⁰³ 1237–40. *Ph.Rt.* I. 773–781. A curialis comesi tisztséget betöltő jobagiók mellett kisebb csoportot liber jelzővel illettek, noha szolgálatuk-szolgáltatásuk között különbség volt. A jobagiók nagyobb többsége nem sokban különbözött más, alacsonyabb rangú szolgáltatóktól, s különösen nem az equestris jelzővel illetettek. (L. a 20. jegyzetet.)

mindazok, akik „az egyház régi, igazi, természetes jobbágysai” voltak, de azok is, akik vagyonukkal az egyház védelme alá helyezték magukat, valamint a conditionarius sorból érdemeikért kiemeltek. A király intézkedésének értelmében azonban jobagióinak számát a káptalan a jövőben nem növelhette. Drasztikusabb módon csökkentették a tihanyi jobagiók „haszontalan sokaságát”. A király nevében intézkedő nádor tí. összesen 12 családot hagyott meg a jobagiói tisztségben és lovas szolgálatban, az összes többit pedig a conditionarius nép státusára szorította. Itt érdekesen mutatkozott meg a jobagio-réteghez tartozó népek szemlélete. Szívesen vállalták ugyan az évi 1/2 fertó fizetését, (amely ekkor már több egyház birtokán a conditionariusok censusa volt), a „conditionarius” elnevezésnek rájuk való alkalmazása ellen mégis tiltakoztak, mert maguk régi helyzetéből nézve a dolgot „közemberekké” alacsonyításuknak tekintették. Az intézkedés szerint végeredményben conditionariusok lettek, de tovább őrizték az ezektől megkülönböztető, megtisztelő jobbágy nevet, s a vigaszt, hogy tovább is harcolhatnak a király seregében. A jobagio név ugyanis a birtok népeinek szemében a „servilis” állapottól való megkülönböztetés jele volt. A katonáskodáshoz azonban reális lehetőségük egyre kevesebb lett. A vásárhelyi apácák népei (de conditionariis seu populis servitoribus) pedig elszegényítették a monostort „propter desertum famulantium” — ahogy az apácák panaszták —, mert mindannyian hadakozó, nobilis jobagióként akarták csak úrnőiket szolgálni. 1270-ben V. István azokat az iszkáziakat hagyta meg „in numero verorum et exercituantium iobagionum”, akiknek saját földdel való beállítását oklevél is igazolta. Őket mentesítette a királyi exactio alól is.¹⁰⁴

¹⁰⁴ 1269. CD. IV/3. 517. IV. Béla rendelkezése a fehérvári jobagiókról jól megvilágítja eredetüket is: „quod eadem Ecclesia nostra Albensis non solum per *primos, veros et naturales iobagiones* suos, verum et per illos, consueuerat in supportatione causae communis seruari, ac sufficiencia ponderis negotiorum suorum adiuuari multipliciter, *qui aliunde venerunt*, vel qui se cum suis possessionibus *protectioni Ecclesiae subdiderunt*, aut *qui de conditionariis* ac populis communibus *eiusdem Ecclesiae propter suorum praerogatiuum meritorum*... in *coetum* numerum et collegium dictorum *iobbagionum sunt translati*”. — 1267. *Ph.Rt.* X. 528–529. a tihanyi conditionariusá tett jobagiók ragaszkodtak nevükhöz „ut ne ad popularia et condicionaria seruicia ignominiose redigantur”. — 1270. *Reg.Arp.* nr. 1996. a vásárhelyi conditionariusok „ad libertatem verorum et nobilium ac exercituantium iobagionum... auctoritate, ymo temeritate propria transtulissent”.

Az egyházi jobagiók így a XIII. század végére nagyjából két csoportra oszlottak. Jelentős hányaduk már csak nevében őrizte ősei előkelőbb státusát, kisebb hányaduk alkotta az egyházi uraság „tanácsadó testületét”. Tagjainak „consensusát, permissióját” a konvent, illetve a káptalan mellett gyakran kérte a prelátus az egyház ügyeinek intézésekor. Az ő jobagio nevük mellé szintúgy, mint a várjobbágyokéhoz, különféle jelzők tapadtak. Mivel a libernek nevezett jobagiók egy része szintén korán censualissá vált, nem csoda, ha a veszprémi egyháznál – a zalai királyi servienseket messze megelőzve – már 1232-ben feltűnik a nobilis jelző a nyilván kiemelkedő funkciót ellátó jobagiók jelölésére. A XIII. század második felétől ezt már általánosan alkalmazták a verus, primus, exercitua-lis, naturalis kifejezésekkel együtt. Mindezek, beleértve a nobilist is, értékben a XII. századi és az Albeus-kori „liber” jelzőknek feleltek meg, ahhoz a terminológiai változáshoz hasonlóan, ahogyan a vagyonos közsabadoknál a „liber et serviens regis”-ből „liber et nobilis” lett.¹⁰⁵

A jobagiók ilyen kettéválasztása azonban nem oldotta meg az egyházi birtokon ennek a kategóriának a problémáját. A vékonyabb „verus, nobilis jobagio” csoport is egyre feltöltődött. Némelyik nagy egyház palástjába fogódzva, sok rettegő, némi földdel rendelkező, de a hatalmasabbnak kiszolgáltatott szabad ember, országos nemes s funkcióját veszített várjobbágy próbált megingott egzisztenciájának védelmet és támaszt keresni. Természetesen lehetőleg a korábbi pozíciójuknak és a királyi birtokon elfoglalt helyzetüknek leginkább megfelelő státust, az egyházi nemes jobagióét igyekeztek elérni. Ritkán fordulhatott elő olyan eset, hogy birtokok szabad, sőt nemes ember a fiát harangozónak adja át a nyomasztó körülmények hatására az egyháznak. Az ő megváltásáért apjának később egész vagyonát kellett áldoznia. A kustáni földjével egyházi védelem alá helyezkedett Dezső sem akart élete delelőjén, önállóságát feladva nemes jobbágy lenni, csupán mint öregember szeretett volna biztonságban élni. Ezért élvezhette a veszprémi káptalannak átadott földje hasznát, s még 4 márkát is kapott, amiből „szegényes életét haláláig fenn tudja tartani”.¹⁰⁶

¹⁰⁵ 1232. *Zalai O.* II. 644. A nobilis jelző – bár nem következetesen – a XIII. század második felétől az egyéb jelzők mellett általános, pl. 1258. *Ph.Rr.* VIII. 296.; 1269. *CD.* IV/3. 517.; 1272. *M.E.S.* I. 603–604.; 1292. uo. II. 328.

¹⁰⁶ 1251. *Á.U.O.* VII. 332. Nemhyz Félix nevű fiát úgy adta át az egyháznak, hogy ő „*officium pulsatoris* debeat exercere”. Az apa fia megváltásának fejében

A legtöbb, földjét is vivő közszabad és nemes ember, valamint várjobbágy úgy csatlakozott, hogy az „igazi, régi nemes jobbágy” státusát érje el. A Kun László által 1284-ben nemesített komáromi várjobbágyok pl. az esztergomi egyház nemes jobbágysai lettek azzal az indoklással, hogy a zavaros időkben nem tudják magukat megvédeni. 1291-ben pedig a szintén Kun László által nemesített köröshegyi pohárnokok a fehérvári káptalanhoz csatlakoztak földjükkel együtt. Ők „ecclesie Albensi fructuosi et utiles videbantur”. Ha földjéből kifogyott, szabad ember volt az illető, éppen prédiuum nyerése végett állhatott az egyházi nemes jobbágyokhoz, amint a garamszentbenedeki apátságához csatlakozó fivérek is tették 1292-ben az apátság sárói földjének elnyeréséért.¹⁰⁷ Ez a jelenség a XIV. században is megfigyelhető. Vajon mi lehetett az egyház birtokán a különféle társadalmi rétegekből jött elemeknek a nobilis jobagio mivolta?

A források tanúsága szerint ez legfeljebb annyit jelenthetett, mint a királyi nobilis jobagiói állapot. Ők szintúgy nem lettek az „ország nemesei” (nobilis regni), mint ahogy a várjobbágyok sem voltak azok. Az „egyház nemesei” lettek, még a XIV. század folyamán is őrizve a jobagio nevet. De míg a nobilis jobagio castrik közül sokan elérték az országos nemességet, az egyház nobilis jobagióinak még töredéke sem. Átadott földjük is elvesztette nemesi jellegét. Átmenetileg ugyan még rendelkeztek vele mint saját jószágukkal, de adásvételük is, örökítésük is inkább az illető egyházi birtok keretei és népei között zajlott. Tulajdonosi hatalmát az egyház a legtöbb beállt ember földjére is kiterjesztette, és precariaként adta vissza használatra nemes jobbágysainak, mint pl. a földjükkel beálló kovázdai várjobbágyoknak. Személyük az egyházi uraságtól való hagyományos proprius-függés lazább kötelékébe került.¹⁰⁸

összes vagyonát (terrula) átadta, s az egyház a kapott birtokért, valamint azért, mert támogatja „opressos servitute exhimere, maxime illos, qui a nobilibus descendunt”. – 1243. CD. IX/7. 659.

¹⁰⁷ 1284. M.E.S. II. 177.; 1291. CD. VI/1. 112. a köröshegyiek „illa eademque per omnia gaudeant libertate, qua alii puri, veri et naturaliter Nobiles Jobbagiones Albenses gratulantur”. – 1292. CD. VI/1. 206–207. A garamszentbenedeki apát Csatónak és fraterainak adja örökös nélkül meghalt szakácsainak földjét, s „eodem in nobilium Jobbagyonum ecclesie nostre exercitualium” fogadja konventje consensusával és jobagióinak premissiójával.

¹⁰⁸ 1267. Gárdonyi 1936. 93. Péter és Pál a kovázdai vár jobagiói „terras eorum Woyzlow vocatas” a margitszigeti apácáknak adták át, mint királyi engedéllyel

Az egyház magasabb státusú és funkciójú embereit is familiájába olvasztotta. Személyüket mind a XIII. század második felében, mind a XIV. század folyamán olyan kötöttségben tartotta uruk, hogy a hozzá fűző kötelék felbonthatóságának ritka eseteit (mint pl. 1274-ben a bődögei nemesekét) szabályt erősítő kivételnek lehet tekinteni. Az egyházi familia összetétele és jellege ugyanis a lényegét tekintve századokon keresztül nem változott. A familia tagjai, ha liber vagy nobilis jelzőt viseltek is, és bármilyen magas funkciót töltöttek be, a kötött liber, illetve nobilis mivoltán túl nem jutottak. Így volt ez már a XI. században is, amikor az egyház szerzett birtokáról távozni engedte, sőt kényszerítette mindazokat, akik „a szabadságra igényt tartottak”, és későbbben is így maradt. Pontosan és találóan nevezte az egyik feljegyzés az egyházi jobagiót „inseparabilis”-nak. A proprius típusú alávetettségen alapuló úri hatalom éppúgy átfogta a nobilis jobagiókat is, mint az egyszerű conditionariusokat. 1272-ben pl. Fülöp esztergomi érsek azért panaszkodott, hogy bizonyos nemes harcosai és más conditionariusai, nevezetesen sajtyszolgáltatója, pecsenyeforgatója és mások, az egyháznál szokásos szolgálataiktól – gyanúja szerint a király tudtával – el akarván szakadni, az ország nemesei közé igyekezzenek kerülni, holott őseiktől fogva régtől az egyházhoz tartoznak, s ettől a „szolgaságtól” nem szakadhatnak el. Ezért kérte, hogy nemeseit és conditionariusait V. István kényszerítse a szokásos szolgálatokra. A király felhatalmazta az érsek palatinusát, hogy az ilyen és más ellenszegülő nemes jobbágyokat bárhol elfoghassa és elmarasztalhassa. Ez az oklevél a nemes jobbágyokról általánosságban is megállapította, hogy „az egyháznál örökös szolgálatokra vannak rendelve” (perpetuis servituis deputati).¹⁰⁹

hozzájuk csatlakozó egyházi jobagiók „quod de terra eorum dicte ecclesie collata, quantum ad usum eorum sufficit, recipient pro seipsis de eadem, sicut iobagiones liberi ecclesie servituri, et residuum predictarum terrarum memorate ecclesie remanebit”. A Nyugat-Európában elterjedt precaria-intézmény különféle változatai Magyarországon az egyházi birtokokon figyelhetők meg. A precaria különféle változataira *Lütge* 1960². 66. skk.; *Holub* 1944. 183–200.

¹⁰⁹ Az egyházi kötelékből való kilépés engedélyezése kivételes és ritka volt: 1274. CD. IX/7. 688.; 1326. M.E.S. III. 78.; 1328. *Veszp.R.* nr. 187.; 1067. *Á.U.O.* I. 25. – 1221. *V.R.* nr. 315. „Abbas autem . . . et Wilc, patronus ecclesie . . . dixerunt, quod iobagiones essent monasterii Tordensis inseparabiles.” – 1272. M.E.S. I. 603–604. „Quidam nobiles exercitantes . . . et quidam alii condicionarij . . . ab

Az egyház úri hatalma az általa nemesített conditionariussal szemben is odáig terjedt, hogy infidelitása esetén nobilitásától megfosztva, szolgaságra vethette. Ezt a lehetőséget nemegyszer népei nobilissá tételekor hangsúlyozta is. Így 1307-ben a veszprémi káptalan ábrahám jobagióinak nobilis jobagióvá emelése alkalmával régi conditionójukba való visszavetésüket helyezte kilátásba hanyag szolgálatétel esetére. Az egyházi uraság minden rendű és rangú népét átfogó hatalma a XIV. században is töretlen maradt. 1341-ben pl. béli apát nyuli szőlőműveseit és hadakozó jobagióit azonos módon szorította arra, hogy köteles szolgálatukat teljesítsék az apátságnak, mint „saját és természetes uruknak”.¹¹⁰

Az egyházi nemes jobbágnak állt országos nemesek útját és helyzetét, beállításuk lehetséges, súlyos következményeit jól szemlélteti a veszprémi káptalan és szepezdi nemes jobbágai között sok évtizeden keresztül húzódo per. 1243-ban ugyanis 4 szepezdi nemes ottani birtokával együtt a veszprémi egyházhhoz csatlakozott mint nemes jobbágya. Az oklevélben a csatlakozott nemesek kikötötték, hogy ha idők múltával ők vagy leszármazottaik ki akarnak lépni ebből a kötelékből, minden ellentmondás nélkül visszatérhetnek az ország nemesei közé. 1299-ben egyikük, Kázmér, birtokát a szintén az egyházhhoz állt rokonai ellenkezése ellenére, a püspök jóváhagyásával leánya férjére hagyta olyan libertasszal, mint amellyel ő is birtokolta, azaz veje is egyházi nemes jobbágy lett. A rokonság ellenállása mindenesetre megfelelt az országos nemesség öröklési rendjének, érdekes bizonyítékul arra, hogy az egyház jobagióiként is ragaszkodtak a nemesi joghoz és továbbra is országos nemesnek tudták magukat. 1332-ben az utódok igyekeztek országos nemességüket elismertetni. A hiteleshelyi és a

ipsius servitute non poterunt disgregari”, a király úgy határozott „quod omnes tam nobiles, quam conditionarij suo archiepiscopo . . . fideliter obediant et consueta servicia exhibeant”.

¹¹⁰ 1307. *Zalai O.* I. 126–127. Máté ábrahám jobagióit „a priori condicione sua videlicet sub qua regia maiestas avos et parentes suos ecclesie beati Michaelis donaverat, exemerunt et in numerum nobilium iobagionum ecclesie transtulerunt”, ha a köteles „servitium seu obsequium”-ot hanyagul vennék, „iudem prepositus et capitulum revocandi eum in pristinam condicionem haberent liberam facultatem”. – 1341. *Ph.Rt.* VIII. 314. Ezek a XIII. századiakhoz hasonló esetek, pl. 1271. *R.M.A.* 530. „propter excessum infidelitatis, *deiecta nobilitate*, qua eum idem Cletus episcopus (egri) nobilitaverat, per eundem redactus in servitum extitisset”. – 1273. *H.O.* V. 49.; 1313. *Veszpr.R.* nr. 63.

királyi ember a nyomozás során meg is állapították, hogy országos nemesek. 1333-ban egy másik leszármazott nyilvánította magát országos nemesnek. A kísérlet nem sikerült sem 1332-ben, sem 1333-ban. Péter szabó fia, Bede ugyanis kénytelen volt elismerni rokonaival együtt, hogy a püspökség nobilis jobagiói, megalázkodtak és „őseik példáját követve” visszatértek az egyház szolgálatába. Ám nyilatkozataik ellenére sem törődtek bele sorsukba. 1335-ben a veszprémi generalis congregatió Bede újból előhozta országos nemességét. A nádor a korábbi oklevélre hivatkozva megállapította, hogy Bede az egyház hadakozó jobbágysai közül való, patvarkodásért elmarasztalta, és visszaadta „conditionarius szolgálatra” a püspöknek.¹¹¹

A küzdelem 1385-ben folytatódott. Az utódoknál generációról generációra élt nemességük tudata. A pert ekkor egy özvegy, Erzsébet asszony vitte leányai nevében is. A püspök „válasza” az lett, hogy emberei uruk tudtával és beleegyezésével Erzsébet asszony szepezdi házára törtek, onnan sok állatot, ékszeres szekrényét, ruháját, gabonáját és borát, sőt a birtokára vonatkozó okleveleit is elvitték. Az özvegy mindezt Mária királynénak panaszolta el, hozzátéve, hogy a püspök őt is, leányait is kizárta birtokukból. Az ügyet tárgyaló nádor előtt a püspök azzal érvelt, hogy az asszonyságot és leányait birtokukból nem zárhatta ki, mivel a birtok az egyházé, s ők ezt csak prediális jogon, illetve szokás szerint élvezték. A fehérvári káptalan hiteleshelyi kiküldöttjének azt is kifejtette a püspök, hogy valóban ő vetette el az asszony ökreit, s mint püspöki jobbágyától, a jövőben is el fogja vétetni. Az özvegyet a helybeli nobilis jobagiók is segítettek örökségéből kimozdítani. Erzsébet asszony azonban szívósan védte jussát. Leányait 1391-ben Mária királynővel fiúsíttatta, s a pert egy, a rokonságból való másik özvegyasszony társaságában folytatta. Az ügy

¹¹¹ 1243/1392. Veszpr.pkség lt.-a Zepezd 13. OL fkgy. U. 33. 2. köteg. Bertalan veszprémi püspök és káptalanának oklevele szerint „Kopo et Both filii Ethem, Kazmerius et Pous filii Cheg nobiles de villa Zepezd . . . petiissent . . . quod idem [episcopus] eosdem nobiles cum ipsorum possessionibus et personis ad gremium dicte ecclesie . . . recipere dignaretur et in numerum nobilium iobagionum ecclesie sue collocare”. A püspökség birtokukkal együtt a nemes jobbágyok közé fogadta „*promittens eisdem, quod si quandocumque processu temporum ipsi . . . vel ipsorum posteritates ab ipso domino episcopo se retrahere vel recedere vellent . . . episcopus eosdem absque aliquali contradictione recedere permitteret in numero ceterorum nobilium regni prout eorum nobilitas exigeret*”. – 1299. uo. Zepezd, 3. OL fkgy. U. 33. 2. doboz; 1332. *Veszpr.R.* nr. 239.; 1333. uo. nr. 254.; 1335. uo. nr. 269.

végül is 1392-ben zárult le. Ez évben a püspök és az asszonyság az országbíró elé vitték a kezükön levő okleveleket. Az ősöknek mint nemeseknek a csatlakozásáról 1243-ban készült dokumentumot a püspök mutatta föl. Ennek értelmezésében fő argumentuma az volt, hogy régi kiváltságlevele szerint a veszprémi egyház „azt a nemest vagy bármely állapotú embert, aki birtokaival és javaival az egyházhoz állt, megtarthatja és megőrizheti”. A pert az országbíró végül az özvegy és leányai javára döntötte el, az 1243. évi oklevél ama kikötése alapján, hogy az egyház jobbágyának állt négy nemes vagy utódaik belátásuk szerint bármikor kiválhatnak országos nemességük sérelme nélkül az egyházi nemes jobbágyok közül.¹¹²

Ennek a pernek a története megvilágítja, milyen súlyos kövületként viselte a régi proprius-mivolt jegyeit az egyházi népek vezető rétege, sokkal kilátástalanabban, mint a maradék királyi birtokéi. Ezt nem tudták áttörni a XIII. század második felében kibontakozó hűbéres kapcsolatok sem. Az 1243-ban beállt ősök az egyházi urasággal létesített kapcsolatukat, az önkéntes beállást, illetve a belátásuk szerinti kilépést a hűbérihez legalább hasonló viszonyoknak képzelhették el, a maguk és birtokuk eredeti jogállásának épségben maradásával. Az egyház azonban – az 1243. évi megállapodás sérelmével – proprius-függésbe vonta őket, és azt a hatalmát terjesztette ki rájuk és őrizte felettük tovább, amely a gazdasági fejlődés ellenére utóbb népei jogi helyzetének gúzsbakötője volt.

Ezt a hatalmat annyival inkább változatlanul tudták őrizni a nagy tekintélyű egyházak, püspökségek és monostorok, mert korán megszerezték birtokaik népeinek egésze felett a teljes immunitást. Birtokkereten belül nemcsak földesurak, hanem – német kifejezéssel élve – Gerichtherrek is voltak, sőt helyenként majdnem tartományúri jogosítványokat szereztek. Ezért tarthatott az esztergomi érsek már a XIII. században saját palatinust, a jelentős egyházi urak pedig nemes jobbágyaiból mintegy kormányzó tanácsot. A XIV. században a sok nemes jobbággal rendelkező veszprémi püspök számukra külön generális congregatiót tartott. A XIV. század végén, a XV. század elején a pécsi püspök nemes jobbágyainak terrestris comese szerepel. A XIV–XV. század fordulóján emlegették a

¹¹² 1385. *Veszp. R.* nr. 836., 841., 842., 843. – 1391., *Zs.O.* I. nr. 2041.; *uo.* nr. 2413.

kalocsai érsekség sárközi nemes jobagióinak comesét, iudex nobiliumait, és a király megerősítette közgyűlés tartási jogukat is. Ezért nem lehet csodálkozni, hogy a jelentős egyházak nemes jobagióinak száma a XIV. században is gyarapodott a csatlakozóknak abban a reményében, hogy az előkelő prelátus a hatalmaskodások elburjánzása idején életbiztonságot, sőt a beálló közembernek népei közt magasabb rangot, tekintélyt biztosít. A XIV. század folyamán kis vagyonú nemes vagy a királytól szintén függő viszonyban levő várjobbágy mellett hospes is állt az egyházi nemes jobbágyok sorába. Így lett a győri püspök nemes jobbágya a sabariai villicus és fia, akik semmiféle hospesi szolgáltatással nem tartoztak, csupán hadakozni voltak kötelesek, mint más nemes jobbágy. Ezzel szemben a püspök azt akarta, hogy Sabaria villában lakjanak.¹¹³

A nemes jobbágyok számának növekedése viszont óhatatlanul újabb differenciálódásra vezetett a XIV. században is. Nem segített tartósan az egyház nobilis jobagiói közé állás az esztergomi érsekséghez 1292-ben Dobrogoz possessióval csatlakozott Pál várjobbágyon és rokonságán. Már 1293-ban kénytelenek voltak az érsek engedelmével szegénységük miatt 8 holdat „de propriis hereditariis” eladni 4 márkáért, az érseknél „in maiorem libertatem volentes se transferre”. Ez azonban nem sikerülhetett, mert 1305-ben, majd 1311-ben „paupertate oppressus” ismét földeket adtak el. Jelentős jövedelmet sem biztosító, katonailag kétes értékű harcos elemre nagy tömegben az egyházaknak nem volt szükségük. A valóban hadakozók meglehetősen kis számban maradhattak meg. Az ő esetükben a hűbéri kapcsolat bizonyos eleme kezdte feszegetni a proprius-mivolt korlátait. Hadakozásukért ti. addigi földjükön felül is részesülhettek hűségük és hadkötelezettségük feltételével újabb birtokadományban. Helyzetük fél úton állt a régi proprius és az újabb hűbèresi függés között. Kétségtelenül

¹¹³ 1272. *M.E.S.* I. 603–604. az esztergomi érsek palatinusát, 1331. *Veszp.Reg.* nr. 224. a veszprémi püspök nobilis jobagióinak generalis congregatióját említi az oklevél. – 1406. *Zs.O.* II. nr. 4430. „Andreas dictus Malach nobilis de Dws castellanus castri Quinquecclesiensis, comesque nobilium iobagionum episcopatum ecclesie loci eiusdem terrestres.” – 1387. *Zs.O.* I. nr. 88. Petyeni István kalocsai várnagy „comes nobilium archiepiscopatum de Sarkuz, necnon Antonius filius Egidii . . . et Emericus filius Andrea . . . iudices nobilium prefatorum”. – 1409. *CD.* X/4. 753–754. a kalocsai egyház és nobilis jobagióinak kiváltsága. – 1301/1400. *DL* 42745. a villicus hadakozik „sicut alii iobagiones nobiles ecclesie nostre”.

az egyház familiájába tartoztak, hűbéres familiárisoknak nem voltak tekinthetők. Az egyház éppen proprius-függésüket és fölöttük ennek megfelelő természetű úri hatalmát kihasználva akadályozhatta meg valódi hűbéressé fejlődésüket. Ezzel annak is elejét vették, hogy a nemes jobbágyok hűbéressé emelkedése a legkisebb mértékben is veszélyeztethesse az egyházi úr birtokállományának gondosan őrzött épségét.¹¹⁴

A korszakban jól ismert és széles körben kiterjedt, meghatározott jegyeket viselő hűbéri kapcsolatok az egyházi birtokon a népek eme szervezetétől függetlenül jöttek létre, és hűbéresei nem az egyháznak mint jogi személyeknek voltak, hanem prelátusaiknak mint magánszemélyeknek. Az ő hűbéreseik tehát nem az illető főpap által kormányzott egyházi intézménnyel kerültek kapcsolatba. Az ilyen viszony a prelátus mint hűbérúr halálával megszakadhatott, s addigi hűbéreseit ez a viszony utódaihoz nem fűzte kötelezően.¹¹⁵

Az egyházi jobagiók jogi helyzetében nem történt lényeges változás a XIII–XIV. században, csak differenciálódásuk haladt előre uruk hatalma alatt. Ez a körülmény nem tette lehetővé, hogy a jobagio szó az egyházi birtok népeinek világában a magánbirtokéhoz hasonlóan, aránylag állandó és egyértelmű jelentést kapjon. A kifejezés többértelműsége továbbra is fennállt, sőt fokozódott. Konkrét esetekben gyakran okoz problémát már a XIII. században is, a XIV. században pedig még inkább annak megállapítása, milyen kategória tagját kell érteni „egyházi jobagión” a szó adott

¹¹⁴ 1292. *M.E.S.* II. 328. Pozsonyi várjobbágyok „de permissione et uoluntate domini nostri (ti. András királyé)” érseki jobagiók lettek „ut ijdem illa vntur libertate, qua omnes alij nobiles et veri jobagiones Archiepiscopales exercituantes”. – 1293. uo. 348. ugyancsak ezek a beállt jobagiók, „in maiorem libertatem volentes se transferre” földet adtak el, 1305. uo. 555. és 1311. uo. 648. földeladásra kényszerültek. – 1354. *Ph.Rt.* VIII. 331. A béli apát nemes jobbágya „Johannes filius Stephani, dictus Panzel de Coppan” – mivel saját költségén – „tribus vicibus pro monasterio” a király hadában a tengeren túl harcolt, Mártonföld nevű terra particulat kapta. Hasonló uo. 342. Vö. *Bónis* 1947. 181–216. és *Csizmadia* 1972. 5–20.

¹¹⁵ 1277. *M.E.S.* II. 71–72. Az esztergomi prépost többek között páncélját „relinquo Pasco Seruienti meo”; 1281. *Á.U.O.* IX. 324.; 1285. *Reg.Arp.* nr. 3354.; 1297. *M.E.S.* II. 296.; *CD.* IX/7. 704.; 1386. *Veszp.R.* nr. 842. Ez a beállítás a birtokadomány ama formájához lehetett hasonlatos, amely „non Ecclesie sed persone” szólt: 1287. *Á.U.O.* XII. 458.

előfordulásakor. A „jobagio” ugyanis még a XIV. században is bizonyos rangot, megkülönböztetett helyzetet jelölt, és szemben állt a conditionariusszal, amely az egyház népei közt még mindig nem mentesült a servilis helyzetet kifejező jelentéstartalomtól. Mindenesetre az egyszerű jobagiót sem tartották servilisnek, hanem a nobilisszal szemben ignobilisnek. 1318-ban pl. a győri káptalan nobilis jobagiói panaszkodtak, hogy ők nagyapáik óta az egyház nobilis jobagiói, de a püspök officialisa ezt a helyzetüket semmibe veszi, és olyan taxákat, collectákat és jogtalan ajándékokat hajt be rajtuk, mint az „ignobilis” jobagiókon. Ilyenékké válhatnak azoknak a tihanyi jobagióknak az utódai is, akik 1267-ben helyzetük rendezése során megtarthatták jobagio nevüket, nemzedékeken keresztül büszkén viselheték ezt a címet, paraszt voltak ellenére.¹¹⁶

A szó jelentésének pontos meghatározását más tekintetben az a körülmény is nehezíti, hogy a még vele jelölt, kiváltságos elemeket: a tulajdonnal rendelkező nobilis jobagiókat sem lehet mindig egyértelműen az úri osztályhoz sorolni, azaz társadalmi helyzetüket megállapítani még akkor sem, ha történetesen uruk tanácsadóiként és fegyvereseiként szerepelnek. A feudális uralkodó osztály legszélesebb rétegéhez, a köznemességhez tartozásnak a szokványos ismertetőjegyei szinte mindegyiküknél hiányoznak. Hiszen miféle nemességnek lenne tekinthető azé, akitől az egyházi úr belátása szerint elveheti a földet, feldúlhatja a házát, „nemes jobbágy” létére felprédálhatja javait? Vagy meg is foszthatja nobilis rangjától? Még néhány kivételesen kedvező helyzetű egyházi nemes jobbágy is legfeljebb csak módosított értelemben minősíthető kisebb földesúrnak. A kiemelkedő (nobilis, naturalis, exercitialis) jobagiók egy része a XIV. században csak a szépen hangzó elnevezést őrizhette, ennek tartalma nélkül. Sokan közülük lassan, szinte észrevétlenül, a hadkötelezettséget pénzen megváltva, igazában cenzuálisok lettek vagy iparosok, mint Péter szabó, a nobilis jobagio.¹¹⁷

¹¹⁶ 1318. *CD. VIII/2.* 194–196. *nobiles iobagiones ecclesie* panaszolták, hogy őket a püspök officialisai elnyomják „in praeiudicium et detrimentum libertatis nobilitatis ipsorum” bíraskodnak felettük s olyan járadékokkal terhelik „prout super alios Jobbagyones nostros ignobiles exigunt et extorquent”, s ezután „more aliorum Jobbagionum nobilium Ecclesiae nostrae... ad exercitum Domini regis ire teneantur” – 1267. *Ph.Rt. X.* 528–529.

¹¹⁷ L. az előző jegyzetben idézett győri püspöki nobilis jobagiók hadakozási kötelezettségét. Az oklevélben azonban kikötik, ha hadakozni nem tudnának, évente

A hajdan kiemelkedő helyzetű egyházi jobagiók (ideértve még a nobilisokat is) jelentős része az érett feudalizmus kezdetén fokozatosan paraszttá vált, és a XIV. század végére többségük megszabadulva jogi kötöttségétől, a költözési jog elnyerésével a liber conditiójú jobbágyparasztságba olvadt. A jobagiók ama helyenként szűkebb vagy szélesebb rétegének nevezetéből, amely az egyházi uraság égisze alatt meg tudta őrizni nobilis jobagio státusát, kikopott az immár országosan paraszti jelentésűvé vált jobagio kifejezés. Ők a XV. századtól nobilis ecclesiae, predialis néven szerepeltek, és az országos nemesség és a jobbágyparasztság közötti archaikus, proprius kötöttségű közbülső réteget alkottak.

4 márkát tartoznak fizetni. *Fraknoi* 1879. 43–44. 1382-ben a szekszárdi prédiálisoknál sincs szó már a hadakozásról, hanem hadiadó fejében 100 forintot kellett fizetniök. L. a 111. jegyzetet.

ÖSSZEFOGLALÁS

A feudális társadalom Árpád-kori szolgáltató osztálya alkotóelemeiként igen sokféle servitusú és libertusú csoportot foglalt magában. A gazdasági és társadalmi értelemben alávetett osztálynak tekinthető, bonyolult képlet egyes fő csoportjai mindenekelőtt az őket foglalkoztató feudális birtok típusai szerint különböztek, de az egyes birtokokon belül népeik világa szintén erősen tagolt és sokrétű volt. Ezt a rétegzettséget az egyes szolgáltató csoportoknak a termelőeszközökhöz való viszonya, az úrtól való függésének természete, szolgáltatásainak minősége szabta meg. Ezeken azután olyan tudati elemek alapultak, amelyek a termelés-szolgáltatás nemzedékről nemzedékre való hagyományozásával nem kevés ősi maradványt örökítettek át, és a különféle kötelezettségek szerinti kategorizáltságnak megfelelően tagolva erős csoporttudatot fejeztek ki. Az ilyen módon mélyen tagolt és heterogén alávetett osztály évszázadok alatt ötvöződött a szó késői Anjou-kori, „klasszikus” értelmében vett jobbágy-paraszsággá, amelyet legalább nagyjából jogi egység pecsételt meg. Ez a folyamat a feudális földtulajdon különféle típusainak és egymást váltó formáinak fejlődésével, kiépülésével és keretei között zajlott le.

A korai feudális földtulajdon aránylag fejlett formája leghamarabb a királyi és egyházi birtokon jelentkezett, és ezeken alakult ki legelőbb a népek kötöttségének a korai feudalizmusra jellemző formája. Ennek legszembetűnőbb jele volt olyan úri hatalom léte, amely a földön kívül a rajta élő népek egészének is tulajdonosa volt, propriusai között új, relatív feudális szabadság- és szolgaságfogalom fejlődött ki, és nem érvényesült a nemzetségi társadalom egységes közszabadsága. Így a két birtoktípus – különösen a királyi várak – népei között a libernek jelölt vagyonos elem libertasát nem helyes a közszabadság mércéjével mérni. Ők ugyanis a közszabadságot

elveszítve, uraiktól ezt bizonyos vonatkozásban meghaladó és a birtokon kiváltságos helyzetet is kifejező, új libertast kaptak.

Servilis népei számára az egyház és a király olyan termelési feltételeket teremtett, amelyek előmozdították aránylag gyors paraszttá válásukat. A két birtok népének mind servus elemei, mind vezető csoportjuk mégis az úr tulajdonosi hatalma alatt élt. Ebben a tekintetben az egyházi birtok kétségtől előbbre járt. A királyi birtokok, főleg a várak népének mind vezető, mind szolgáltató kategóriái ti. egészen a jól működő szervezet felbomlásáig a maguk pátriájában kisebb vagy nagyobb mértékben a közhatalom közegei is voltak, a király hatalmát is képviselték. Életmódjuk hagyományos kereteket is őrzött, és függésüknek a közszabad-mivolttal szemben lényeg szerinti különbsége csak ritkán nyilvánult meg olyan feltűnően, mint az egyházi birtokon.

Ez a két birtoktípus, amely a korai feudális földtulajdont aránylag fejlett formában építette ki, rendkívül fontos szerepet töltött be nemcsak szervezetségénél, hanem — első renden a királyi birtok — nagyságánál fogva is. Népei hagyományos közösségeinek addigi funkcióját megszüntette, kereteit az új állam és osztályrend szolgálatába állította, és új vezetési alárendelte, jóllehet bizonyos intézményeik formáin áttörtek a „régik szokásnak” az újjal ötvözött egyes elemei. A XIII. századi források szerint a királyi birtokok még servilis népei közt is — a magánúri servusokkal ellentétben — olyan hagyományok éltek, amelyek a közszabadságot megtartó elemek körében szintén megtalálhatók, és azért talán a feudális viszonyok szerint módosult, közös ősi maradványoknak is tekinthetők. Ilyen volt pl. a fogott bírakkal való egyezkedés, bizonyos házassági és vagyonjogi ügyletek, valamint az, hogy gyilkosság esetén személyükért nem kártérítés járt, mint a magánúri servus esetében, hanem vérdíj.¹

¹ 1301. Pókatelki Kondé cs. lt.-a Szlovák Közp. Áll. lt. *OL* fgky. U. 55. Patonyi János „et alii regales in provincia” egyezkedése. — 1303. *CD*. VIII/1. 149–151. Királyi népek cognatióinak földperében előjáróik mellett bírótársak voltak az udvarnokok közül „seniores regales . . . iuxta consuetudinem ipsorum”. — 1269. *CD*. V/3. 511.; *Reg. Arp.* nr. 2527.; 1288. *H.O.* VIII. 257–258. egyházi, illetve várjobbágyságok hozomány, illetve dos adása. — 1277. *Á.U.O.* IX. 181–182. a szigeti apácák népei (populi) fizettek vérdíjat. — 1332. *Sopron* I. 127. A királyné tudakozódott „cuius condicionis seu libertatis Blasius filius Laurencii iobagio eiusdem domine de Chepereg extiterit vel fuerit”, ti. Balázst megölte 3 nemes. A káptalani jelentés szerint „eundem Blasium fore castrensem hominem et de condicione castrensium retulissent”, a királyné „pro homicidio” 11 márkát ítél meg.

Önálló gazdasági tevékenységük módját a XI–XII. században nemigen ismerjük. Valószínűleg nemcsak bizonyos szolgálatok voltak egy-egy csoportjukra kivetve, hanem talán kollektív munkaeszközzel való gazdálkodásuk is feltehető.² A XIII. század második felében mind az emelkedni képtelen felsőbb, jobbagió-réteg tagjai, mind a conditionariusok igazában önálló paraszti egzisztenciáknak látszanak, akik családonként vagy többen, curián, sessiön élnek. Az árutermelés megindulásával munkajáradékaik legalább egy részétől megszabadultak. Ez főleg az egyházi népeknél figyelhető meg, előfordult, hogy a fuvarozási robotot pénzzel meg lehetett váltani.³ A királyi népeknél ennek megszűnése vagy csökkenése a birtokszervezet felbomlásával amúgy is bekövetkezett. Így az egyházi, valamint a maradék királyi birtok népei számára megvoltak jobbágyparaszttá válásuk gazdasági előfeltételei. Megvalósulásukat a hagyományos proprius-függés fenntartásával jó ideig jogi helyzetük akadályozta.

Másként alakult a helyzet a világi birtokon és a világi urak körében. Az egyházi és királyi kézre nem került földek csökkenő arányú, de nem elhanyagolható részén ugyanis a kifejezetten úri birtoklás csak igen lassan alakult ki, másik tekintélyes részén pedig a feudális, úri tulajdonnak kezdetleges, rokoni kollektív formája jelentkezett. Ez alól csak szűk, korán kiemelkedő és individuális tulajdonhoz jutó réteg volt kivétel. A magánbirtokosok archaikus viszonyainak megfelelően földjeiken a servitus rabszolgai jellege hosszú ideig fennmaradt, bár korántsem azonos mértékben. A rabszolgák munkaerejének nyers kiaknázásán alapuló házi gazdaság uralma

² A XI–XII. században egy jól felszerelt ökörekefogat nagy kincs lehetett. Erre utal Kálmán törvénye is, hogy ti. a bírósági tanúnak vagy poroszlónak ekével kellett rendelkeznie, *Závodszy* 1904. 187., 26. és 29. §, továbbá az, hogy határpontként szerepelt az a hely, ahol Bere iudex ekéjét felgyújtották XII. sz. k. *Ph.Rt.* VIII. 267. A többek által kiállítandó, közös fogat alapján feltehető, hogy szántó szerszáma is több családnak, esetleg cognatióknak közösen lehetett.

³ 1277. *M.E.S.* II. 73–74. per folyt „super octo fundis curiarum condicionalium regalium” 1285. uo. 193. Az esztergomi kanonokoknak 3 embere (homines) 1 curián él. — 1327. *H.O.* I. 154. castrensisek, 1337. *Ph.Rt.* X. 551. egyházi népek sessiói. — 1336. *H.O.* II. 68. Károly Róbert „quandam terram . . . Clementis filij Pouka legalis condicinary castri nostri . . . Poukafeldi vocatam” adományozta, amely Póka sessiója lehetett. — A terhek pénzbeli fizetésére pl. 1259. és 1270. *Ph.Rt.* X. 530. és 533. egyházi népek 7 pondust, 1277. *Gárdonyi* 1936. I. 163. királyi népek (populi censuales, akiket eladományoztak) 1 unciát fizettek. — A királyi várgazdaságokra I. *Székely* 1953. 57. skk.

a termelékenység tekintetében a magánúri gazdálkodásnak eleve hátrányt jelentett a népek kis gazdaságaiból származó járadéokra és szolgáltatásaikra építő egyházi és királyi gazdálkodással szemben. A servitus természetesen a magánbirtokon sem maradt meg régi, uralkodó mivoltában, sőt a XIII. század végére szinte robbanásszerűen szorult háttérbe, amikorra ti. az urak a királyi föld állományának jelentős részét megszerezték.

Ezzel a változással egyidőben a világi úri birtokosság maga is differenciálódott, előrehaladt körében a kiscsaládi-egyéni tulajdon fejlődése, és a hajdani közsabad paraszti, önálló földtulajdonosok szintén függő viszonyba kerültek, befejeződött maradványaik kisajátítása is, közsabad mivoltuk megtartása ellenére. Számukat növelték a fokozatosan, idegenből jött hospesek, és a XIII. század elejétől a más földjére telepedő magyarokat szintén hospesként kezelték.

A XIII. század végén a világi birtoknak az uralkodó osztály domináns elemévé alakulásakor a paraszti osztály *még mindig rendkívül sokrétű volt*. A hospesek mindhárom birtoktípuson megtartották közsabad állapotukat, és a magánúri birtokon a közsabad elem jutott túlsúlyra, akár a jogállásukat megőrző, akár a proprius kötelékből szabadult, hajdani servus termelőkről volt szó. A birtokállomány megosztásával, egyeseknél pedig nagymértékű megnövekedésével a magánúri kategória lett a földesúri osztály döntő csoportja. Szolgáltató népek tekintetében a világi urakat olyan hagyományok, mint a királyt, vagy éppenséggel egyetemes, szentnek tartott jog, mint az egyházat, egyáltalán nem kötötték, mivel birtokaiknak nem volt tradíció által megszentelt vagy az államhatalom elemének minősülő szervezete sem. Körükben az individuális birtoklás előretörése fellendülésük egyik hajtóereje lett. A nagyobb vagyonú világi urak birtokain a servusok a libertinus-soron keresztül a XIII. század végére nagy többségben elérték a liber állapotot. Archaikus servus-elem a XIV. század közepéig főleg a kisebb úri birtokon maradt.

A világi birtok nagy jelentőségét a feudális fejlődésnek ebben a periódusában az a körülmény adta, hogy a termelők rajta szerezték meg először a már átlagos parasztivá lett terheik mellé a jobbágyparaszti mivolt másik alapvető kritériumát, a szabad költözés jogát. Ezt a jogot a világi urak hatalmának teljében, az ő igényeiknek és gyakorlatuknak megfelelően 1300 körül kifejezetten csak a nemesek jobbágyaira nézve szabályozta a törvényhozó, biztosítva – legalább elvileg – a világi urak egyenlő jogát és

esélyét szabadon költöző termelők befogadására. Pár évtized múlva éppen egy világi nagyúr oklevele nevezi lázadóknak (rebelles) azokat, akik akadályozzák a szabad kondíciójú parasztok más úrhoz való költözését.⁴

A szolgáltató osztály különféle birtokokon elhelyezkedő kategóriái eltérő jogállásukon kívül tájanként, partikulárisan is különböző jogszokásokat hozhattak magukkal a jobbágyparasztságba. Ez a sokféleség gazdasági helyzetük azonosulásával csak lassan kezdett eltűnni. Egy-egy intézmény bizonyos parasztkategóriáról másira való átterjedésének példája figyelhető meg a XIV. századi falusi önkormányzaton.

A falusi közösség feje a villicus, a maior villae. Őt mind a világi birtok törzsében szabad condíciójú népei, mind a királyi és egyházi birtokon élő hospesek maguk közül választották. A falusi bíró intézménye és a falu közössége általi választása minden bizonnyal a közsabadok köréből eredt. A XI. században csak a törvények emlegetik a villicusokat. Olyan rendelkezéseknél találkozunk velük, amelyek szabad közösségek fejének tüntetik fel őket.⁵ A XII. században nem emlegetik a források. Amikor a villicus (maior villae) a XIII. század elején a forrásokban újra feltűnik, liber kondíciójú hospesek körében, a község által választható előjáróként szerepel. Ilyen minőségben mindig közsabadságukat megőrzött földesúri parasztok (később kisenemesi falvak) körében jelenik meg. A királyi birtokon ilyen előjárói funkciót eleve is szükségtelenné tett a felülről szervezett decurionatus és centurionatus. Az egyházi és világi birtok servilis státusú népei felett az úr hatalmát a szolgáló népek felsőbb rétegéből kiemelt tisztségviselő: jobagio, curialis comes képviselte. A világi birtokon az előljá-

⁴ L. a II. fejezet 137. jegyzetét. – 1333. Pókatelki Kondé cs.lt.-a Szlovák Közp. Áll. Lt. OL fkgy. U.55. A zólyomi és komáromi ispán „Tibi Nicolao tributario et vicecomiti . . . magistri Ladislai filii nostri et comitis Jauriensis damus in mandatis, quatenus statim visis presentibus per fora publica proclamari facias, quod quicumque iobagiones ad (possessionem) Nicolai filii Zomor proximi nostri Guneu vocatam causa commorandi venire voluerint, libere veniant et secure ad nostram proteccionem et tutelam specialem. Si autem *rebelles esse niterentur*, ut iobagiones ipsorum, prout est *consuetudo regni*, libere recedere seu mittere recusarent, tunc auxilium . . . eidem prebeas iusticia mediante.”

⁵ *Závodszy* 1904. 144. István I. törvénye 9. §., uo. 162. László I. törvénye, 25. § uo. 199. Kálmán-kori zsinat, 10. § – *S.R.H.* I. 324. A krónika szerint Péter király azzal fenyegette a magyarokat: „Si aliquamdiu sanus fuero, omnes iudices . . . centuriones et etiam decuriones ac villicos omnesque principes . . . Teutonicos constituam”.

rónak a szabad kondíciójú népek általi választása éppúgy általános volt, akár más birtoktípusokon a hospesek által.⁶

A XIII. század folyamán ritka kiváltsággént egyes királyi népek kapták meg a bíróválasztás jogát a centurionatus alóli mentesítésük alkalmával, majd az egyházi birtok jobagiói közül is kezdtek villicus néven szerepelni a népek előjárói. Úgy látszik, hogy itt csak a nevezet cseréjéről volt szó. Nem a közösség választotta ugyanis a villicust, hanem az egyházi úr jelölte ki hasonló módon és rendeltetéssel, mint korábban a jobagiót vagy curialis comest.⁷

Ugyancsak a közsabadság hajdani szférájában kereshetjük a birtok- és családjog paraszti közösségekben is megfigyelhető olyan intézményeinek az eredetét, amelyek formai tekintetben nagy hasonlóságot mutatnak a XIV. században a nemesi joggal. Ilyen jogintézmény a leánynegyed és a javaik feletti szabad végrendelkezés. A jobbágyi örökösödésnek az a megkötése, hogy a fiúutód nélkül elhunytak javaiból az uraság választhat magának, vagy javára az elhunyt családjának bizonyos pénzszeget kellett fizetnie, mindenképp az egyházi földesúr servilis népeinek örökösödési tradíciójából származhatnak. Ez a XIV. században különösen jól megfigyelhető. A bozói apátság ugyanis népei megfogyatkozásával hospeseket telepített birtokára. Az ő örökösödési joguk korlátlan, megszorítás nélküli volt. Ugyanakkor a pannonhalmi apát, majd 1355-ben a veszprémi káptalan korábban proprius függésben levő népeinek szabad költözési jogot adott, és terheit is megszabta. A fiúörökös nélkül elhunyt jobbágyok javaiból azonban egy hároméves marhát vagy fél márkát, illetve egy szarv-

⁶ A hospesek villicus- (maior villae) választásának joga közismert. *Lederer* 1927. 510. skk.; *Fügedi*, 1961 17. skk. A világi birtokon is korán feltűnik a liberek, illetve jobagiók villicusa, pl. 1216. *V.R.* nr. 158. (*Maksay* 1940. Börvely, korai Gutkeled birtok); 1264. *CD.* IV/3. 186–187.; 1272. *H.O.* VII. 138.; 1292. k. uo. VIII. 353–354. (vö. *Karácsonyi* 1902. 124.); 1302. *H.O.* VII. 336–337. (*Karácsonyi*, 1902. 136. L. a II. fejezet 135. jegyzetét.)

⁷ 1240. *R.M.A.* 448. IV. Béla a Győr várához tartozó 4 castrensis-falu lakóit vette ki a centurio igazgatása alól. 1288. *H.Oklt.* 109. Szalók a váradi káptalan jobagiója, 1291-ben uo. 124–125. ugyanő villicus; – 1355. *Veszp. R.* nr. 465. A királyné által 1280-ban adományozott nagyberényiek 1355-ben kaptak a káptalantól szabadságjogokat, s alsófokú ügyeiket „coram prediorum nostrorum rectore” intézzék. Hasonló, kijelölt jobagiók mint villicusok lehettek uo. nr. 191., 537., 612., 695., 755., 842. *Szabó* 1969. 90. skk.

nál fogva elvezethető ökröt vett el az uraság. A mortuarium az egyházi szolgáltató népek hajdani proprius-voltának a maradványa lehetett a ritkán előforduló talliával együtt. Valószínű, hogy nyugat-európai közvetítéssel került át — legalábbis az eddig ismert adatok szerint — éppen az egyházi földesúri jogok közé. Az ingatlan örökítése az egyházi népeknek mint „homines de corpore”-nak a jelentős többségénél korábban valószínűleg ennél kötöttebb lehetett. A szabad kondíció megadásával a mortuarium mint az egyházi földesúr népei hagyatékára vonatkozó igényének zsgorodási jele, szinte kedvezményként tűnik fel, a járadékok pontos megsza-básához és a költözési jog biztosításához hasonlóan.⁸

A servilis szférából eredhet a földesúrnak a jobbágyparasztok feletti bírói joghatósága.⁹ Eredetileg közszabad elemek és királyi népek hagyományának emlékét őrizhette viszont a nemesi megyékben tartott kongregációkon, valamint a tanúskodásoknál való részvétel mindaddig, amíg a nemes-ség végleg ki nem szorította őket az ilyen aktusoknál való közreműkö-désből.¹⁰

Paraszt és paraszt között a XIV. században az államhatalom nem gazdasági, hanem még mindig jogi helyzetük tekintetében tett különbséget. Megfigyelhető ez — amint már szó volt róla — a kamarahaszna adó kivetésénél is, mert a servilis elem mentesült alóla. A kilencedre vonatkozó rendelkezésnél azonban ez a megkülönböztetés már nem érvényesült. Ezt a járadékot a kondicionáriusnak tartott udvarnokoknak is fizetniük kellett. A kilencedszedés úri kötelezettsége egyébként a jobbágyparaszság egysége-sedésének nem előmozdítója, hanem kifejezője volt, az ignobilitásba szo-rult, eredetileg különféle jogállású paraszti termelők gazdaságainak hasonló teherbíró képességére épült és utalt.

⁸ *Degré* 1943. 188. skk.; *Bónis* 1947. 327.; *Székely* 1953. 74–79. — Az egyházi birtokon a telepített hospes-től nem kérnek mortuariumot: 1354. *A.O.* VI. 175–176., az emelkedő szabadságjogokat kapott volt propriusok ellenben fizették: 1315. *M.E.S.* II. 707.; 1336. *Ph.Rt.* II. 383.; 1355. *Veszp.R.* nr. 465. — A talliára pl. 1321. *M.E.S.* II. 787. Tamás érsek Petőnek átadott „unum fundum . . . ab omnibus exactionibus liberum et a quibuslibet collectis et tallijs per nos, vel per nostros officiales . . . impositis exemptum.” — Ezek a — bizonyos alkalmakkor szedett — járadékok Nyugat-Európában is a gazdaságilag emelkedő servilis-réteget terhelték. *Bloch* 1963. I. 401.; *Duby* 1962. 451–452.

⁹ *Molnár* 1949.² I. 225. skk.; *Székely* 1953. 138. skk.

¹⁰ *Szabó* 1969. 101–102.; *Istványi* 1939. 71–72.; *Székely* 1953. 70–74.

Ez előkészítette a paraszti sorban élők egységes, alapvető jogának: a szabad költözésnek a törvénybe foglalását. 1298-ban ezt a jogot a világi urak igényeinek és gyakorlatának megfelelően a törvényhozó még csak a nemesek jobbágyaira nézve szabályozta. A XIV. század első felében még kifejezetten a „liber kondíciójú” emberek költözését hangsúlyozták, s az aurea libertasra való számos felszabadításnak a lényege a szabad költözés megadása volt. A század második felében a jogi egység előrehaladásának megfelelően Zsigmond rendelkezései adták meg a költözés szabadságát bármely uraság, így a királyi és egyházi birtok minden népének számára is. (Természetesen az elv igen gyakran csorbát szenvedett.¹¹)

A jobbágyparasztságba torkolló paraszti elemek státusának eredeti sokféleségét, majd ennek eltűnését is híven tükrözi a jobagio kifejezés jelentésváltozása. A világi birtokon a jobbágy név jelentése a XIII–XIV. század fordulóján már egyértelmű volt. Itt a személyében szabad parasztot jelölte, akinek bizonyos feltételekhez kötött szabad költözési joga volt. Ha a világi úr egyeseket kiemelt a paraszti munkából, könnyű a megkülönböztetés. Ekkor ugyanis rendszerint a familiaris vagy famulus jelző kapcsolódik a jobbágy szóhoz.¹²

Ugyanebben az időben a királyi és egyházi birtokon más volt a helyzet. A jobagio kifejezés ugyanis az utóbbi két birtoktípuson többértelművé fejlődött. A nobilis jobagio megmaradt korábbi, úrnak mondható helyzetében, a jobagiók többségét kitevő, ignobilisnek jelölt réteg pedig gazdaságilag a conditionariusokkal azonos paraszti helyzetbe került, s a jobagio név a conditionariusokra is kezdett vonatkozni, akiket egyébként nem ignobilisnek, hanem servilisnek tartottak. Ezért esetenként nehéz pontosan meghatározni, vajon a jobagióknak nevezett szolgáltató egyszerű parasztnak

¹¹ 1351. törv. 6. §. Ez a földesúri járadék, a kilenced, a libera villák lakóinak kétségtől süllyedést, a hajdani királyi és egyéb servilis népek számára azonban emelkedést jelenthetett. Száz évvel korábban az ilyen népektől még termésük felét is elvehették. A jobbágyosság egészére érvényesülő költözési jog: 1397. decr. *Knauz*, 1856. 236–237., de különösen az 1405. évi decretumok i.v. rendelkezései *M.T.T.* 215–216., 6. §. és 238–239. 14. § a királyi és egyházi jobbágyokra is vonatkoznak, bár még mindig akadhettek ebben az időben is archaikus, proprius jegyeket hordozó királyi és egyházi népek. — A költözési jog urak általi korlátozására *Székely* 1953. 192. skk.

¹² *Bónis* 1947. 220–222. L. a II. fejezet 129. jegyzetét.

tekintendő-e vagy sem. Az egyházi és maradék királyi birtok jobagió¹³ akár nobilis ranggal rendelkeztek, akár nem, a XIV. században továbbra is szoros földesúri hatalom alatt álltak.

A világi birtokon a parasztság jelölésére általánossá vált jobbágy szó ennek ellenére sem maradhatott hatástalan az egyházi és királyi birtok népeinek nevezetére. A jobbágy terminus kezdett kiterjedni általánosan az alsóbb rangú, servilis státusú conditionariusokra, annyival inkább, mivel a XIII. század második felétől állandóan fogyatkozó proprius-népet már csak szabad kondíciójú emberekkel, hospesekkel lehetett pótolni. Az átmenet idején furcsa, jelzősített terminus keletkezett. Mivel a szabadon költöző, szabad conditiojú embereket a magánúri birtokon jobbágnak nevezték, az ilyenek a király vagy az egyház földjére telepedve magukkal hozták nevüket. Csakhogy őket meg kellett különböztetni mind a rangosabb királyi, illetve egyházi nobilis jobagiótól, mind a proprius-függésben levő conditionariusoktól. Így ezeket a telepéseket hospes jobagióknak hívták. Találkozunk ezen kívül rájuk vonatkozóan a liber jobagio nevezettel is, pedig ez eredetileg a királyi és egyházi népek proprius kötöttségű előkelőinek megkülönböztető jelzője volt. A jobbágy név azonban tovább terjedt eme birtokok kötött népeire is. Őket a hospes, illetve liber jobagiókkal szemben „conditionarius, ascriptitius vagy castrensis jobagio”-nak nevezték. Náluk a puszta jobbágy jelölés csak akkor kezdett általánossá válni, amikor az országos fejlődést utolérve, kemény küzdelemben kivívták a liber, illetve hospes jobbágyok státusát. Ez a folyamat egészen a XIV. század végéig húzódtott. Ezzel a változással párhuzamosan, vagyis a jobagio szónak az alacsonyabb népekre való általános kiterjedésével fokozatosan kopott ki a nobilis jobagiók elnevezéséből a „jobagio” elem. A nemes jobbágyokat általában egyházi nemeseknek, predialistáknak, illetve a vár nemeseknek kezdték hívni. Ez a terminológiai változás hű tükörképe volt az egyházi és királyi népek között végbement fejlődésnek.¹³

¹³ A XIV. század folyamán esetenként előforduló „jobagio domini regis”-ről nehéz eldönteni, hogy nobilis rangot nem nyert várjobbágy lehetett-e vagy a birtokra települt hospes. Pl. 1337. *Ph.Rr.* II. 386.; 1349. *H.O.* VII. 407., a század második feléből sok ilyen adatot közöl *Székely* 1953. 58–59.; 1370. *Dl.* 285. „castrensis jobagio” lehetett eredetileg várnép is, de „ignobilis” várjobbágy is.

A jogilag egységes jobbágyparasztság párhuzamosan alakult ki az országos nemesség jogi összeötvöződéssel. Mindkettő nagyjából a XIV. század végére bontakozott ki. A parasztivá süllyedt *aurea libertas* jelentősége, amelynek fejlődésével a tanulmány első fejezete foglalkozik, szintén ekkorra hanyatlott le véglegesen. A XIV. század első felében is volt némi jelentősége, főleg a servusok felszabadításánál. A XIV. század végére azonban véglegesen eltűnt az eredeti servus, illetve liber állapot, mert hordozói a feudális társadalom jogilag azonosnak tekintett ignobilis osztályába tartoztak, miközben a jogi egység mögött nagy vagyoni különbségek bontakoztak ki. A régi közsabadságnak erősen korlátozott elemei: a feltételektől függő, szabad költözés és a falusi önkormányzat, más oldalról a servitusnak a paraszti élet különféle megkötöttségében kifejeződő nyomai összeolvadtak a nemesség rendi államának kiépülésével egyre jobban megmerevített paraszti jogban.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

- Abel* 1962 *Abel, Wilhelm*: Geschichte der deutschen Landwirtschaft vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert. Stuttgart, 1962.
- Acsády* 1948³ *Acsády Ignác*: A magyar jobbágytság története. Bp. 1948³.
- A.O.* Anjoukori Okmánytár (C.D.H. Andegavensis). Szerk. Nagy. I. (I–VI.), Nagy Gy. (VII.) Bp. 1878–1920.
- Á.U.O.* Árpádkori Új Okmánytár. I–XII. Közzéteszi Wenzel Gusztáv. Bp. 1860–1874.
- Baaken* 1961 *Baaken, Gerhard*: Königtum, Burgen und Königsfreie. Vorträge und Forschungen. Bd. VI. Konstanz–Stuttgart, 1961.
- Bánffy* Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonci Bánffy család történetéhez. Szerk. Varjú Elemér, Iványi Béla. I. Bp. 1908.
- Bardach* 1964 *Bardach, Juliusz*: Historia panstwa i prawa Polski. Tom I. do polowy XV wieku. Warszawa, 1964².
- Bartha* 1963 *Bartha Antal*: A kelet-európai és belső-ázsiai feudalizmus történeti kapcsolatai. Századok, 1963.
- Békefi* 1901 *Békefi Remig*: A rabszolgaság Magyarországon az Árpádok alatt. (Értekezések a történelmi tudományok köréből. XIX. k.) Bp. 1901.
- Bloch* 1963 *Bloch, Marc*: Mélanges Historiques. I–II. Paris, 1963. A kötetben a Les „colliberti” (Étude sur la formation de la classe servile.) és a Serf de la glèbe c. tanulmányok.
- Bloch* 1949 *Bloch, Marc*: La société féodale. La formation des lieux de dependence. Paris, 1949.
- Bolla* 1961 *Bolla Ilona*: A jobbágytelek kialakulásának kérdéséhez. (A „curia” és „mansio” terminusok jelentésváltozása az Árpád-korban.) Annales Univ. Scient. Bud. de R. Eötvös nom. – Sectio Historica, Tom. III. Bp. 1961.

- Bónis* 1947 *Bónis György*: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár, 1947.
- Borosy* 1974 *Borosy András*: XI–XII. századi harcosrétegünk néhány kérdéséről. Hadtörténelmi Közlemények, XXI. 1974.
- Borsa* 1962 *Borsa Iván*: III. Béla 1177. évi könyvalakú privilégiuma az aradi káptalan részére. Levéltári Közlemények, 1962.
- Bosl* 1956 *Bosl, Karl*: Das ius ministerialium. Dienstrecht und Lehnrecht im deutschen Mittelalter, Vorträge und Forschungen V. Lindau–Konstanz, 1956.
- Bosl* 1957 *Bosl, Karl*: Freiheit und Unfreiheit. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. 1957.
- Boutruche* 1955 *Boutruche, Robert*: Seigneurie et féodalité. Paris, 1955.
- Bromlej* 1964 *Bromlej, Ju. V.*: Sztanovlenije feodalizma v Horvatii. (K izucsenyiju processza klasszooobrazovanyija u szlavjan.) Moszkva, 1964.
- Brósz* 1964 *Brósz Róbert*: Nem teljes jogú polgárok a római jogforrásokban. Bp. 1964.
- Brunner* 1887 *Brunner, Heinrich*: Deutsche Rechtsgeschichte. I–II. Leipzig, 1887.
- Brunner* 1956 *Brunner, Otto*: Neue Wege der Sozialgeschichte. Vorträge und Aufsätze. Göttingen, 1956.
- Burg. O.* Urkundenbuch des Burgenlandes . . . Bearbeitet v. H. Wagner und I. Lindeck-Pozza. I–II. Graz–Köln, 1955–65.
- Catalogus* Catalogus fontium historiae Hungaricae . . . Collegit A. F. Gombos. Bp. 1937.
- CD.* Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Stud. et opera Georgii Fejér I–XI. Buda, 1829–44.
- CD. Slov.* Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae, praep. Richard Marsina, Bratislavae MCMLXXI. Tom. I.
- Conrad* 1962 *Conrad, Hermann*: Deutsche Rechtsgeschichte. Bd. I. Karlsruhe, 1962.
- Czebe* 1916 *Czebe Gyula*: A veszprémvölgyi oklevél görög szövege. Bp. 1916.
- Csáky I.* A . . . gróf Csáky család története. I. Oklevéltár. Bp. 1919.
- Csánki* 1890–1913 *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III. Bp. 1890–1913.
- Csapodi* 1940 *Csapodi Csaba*: Szabadosok (libertini) 1514–1848. Századok, 1940.

- Csizmadia* 1972 *Csizmadia Andor*: A szekszárdi prediálisok és utódaik a feudális korban. Szekszárd, 1972. (Klny. a Tanulmányok Tolna megye történetéből III. kötetből.)
- Dannenbauer* 1958 *Dannenbauer, Heinrich*: Grundlagen der mittelalterlichen Welt. Stuttgart, 1958. tanulmánykötetben a Die Freien im Karolingischen Heer, és a Königsfreie und Ministerialen c. tanulmányok.
- Degré* 1943 *Degré Alajos*: Földesúri jogok a jobbágyok házasságkötése körül. Regnum, V. 1943.
- Dhondt* 1968 *Dhondt, Jan*: Das frühe Mittelalter. Fischer Weltgeschichte. B.10. Frankfurt am Main, 1968.
- Dl.* Magyar Országos Levéltár Mohács előtti gyűjtemény.
- Dopsch* 1913 *Dopsch, Alfons*: Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit, vornehmlich in Deutschland. 2. Teil. Weimar, 1913.
- Dopsch* 1924 *Dopsch, Alfons*: Grundlagen der europäischen Kultur-entwicklung. II. Teil. Wien, 1924.
- Dopsch* 1939 *Dopsch, Alfons*: Herrschaft und Bauer in der deutschen Kaiserzeit. Jena, 1939.
- Dölling* 1958 *Dölling, Hildegard*: Haus und Hof in westgermanischen Volksrechten. Veröffentlichungen der Altertumskommission im Provinzialinstitut für westfälische Landes- und Volkskunde. Bd. III. München, 1958.
- Duby* 1962 *Duby, Georges*: L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval, Paris, 1962.
- Duby* 1971 *Duby, Georges*: Des sociétés médiévales. Éditions Gallimard, 1971.
- Du Cange* Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis. Conditum a C. Du Cange. Niort, 1883–87.
- Eckhart* 1908 *Eckhart Ferenc*: A királyi adózás története Magyarországon. 1323-ig. Arad, 1908.
- Eichler–Walter* 1969 *Eichler, Ernst–Walter, Hans*: Zur altsorbischen Sozio-toponymie. Siedlung, Burg und Stadt. Studien zu ihren Anfängen. Herausgegeben von K.-H. Otto und J. Hermann. Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Schriften der Section für Vor- und Frühgeschichte. Bd. 25. Berlin, 1969.
- Elekes* 1964 *Elekes Lajos*: A középkori magyar állam története megalakulásától mohácsi bukásáig. Bp. 1964.
- Eperjessy–Juhász* 1935 *Eperjessy Kálmán–Juhász László*: Szemelvények a magyar történet latinnyelvű kútfőiből. Bp. 1935.
- Erdélyi* 1912 *Erdélyi László*: Az első állami egyenes adó elmélete. Kolozsvár, 1912.

- Erdélyi* 1915 *Erdélyi László*: Árpád-kori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései. Bp. 1915. (Történelmi Szemle, 1914–15.)
- Fejérpataky* 1895 *Fejérpataky László*: Oklevelek II. István korából. Bp. 1895.
- Fejérpataky* 1900 *Fejérpataky László*: III. Béla király oklevelei. Bp. 1900.
- Fekete Nagy* 1937 *Fekete Nagy Antal*: Az országos és particuláris nemeség tagozódása a középkorban. Emlékkönyv Domonvöszky Sándor születése 60. fordulójának ünnepére. Bp. 1937.
- Fiala* 1967 *Fiala, Zdeňek*: Die Organisation der Kirche im Premyslidenstaat des 10–13. Jahrhunderts. Herausg. v. F. Graus und H. Ludat: Siedlung und Verfassung Böhmens in der Frühzeit. Wiesbaden, 1967.
- Fomenkova* 1956 *Fomenkova, V. M.*: Polozsenyje kresztjan v Polse vo vtoroj polovinye XIII. i XIV. w. Ucsonije zapiszki inszt. szlavjanovegyenyija. Tom. III. Moszkva, 1956.
- Fraknói* 1879 *Fraknói Vilmos*: A szekszárdi apátság története. Bp. 1879.
- Fügedi* 1959 *Fügedi Erik*: Topográfia és városi fejlődés a középkori Óbudán. Tanulmányok Budapest múltjából. 13. 1959.
- Fügedi* 1961 *Fügedi Erik*: Középkori magyar városprivilegiumok. Tanulmányok Budapest múltjából. 14. 1961.
- Gárdonyi* 1936 *Gárdonyi Albert*: Budapest történetének okleveles emlékei. I. Bp. 1936.
- Gáspár* 1909 *Gáspár Mária*: A rabszolgaság megszűnése hazánkban. Bp. 1909.
- Gerics* 1969 *Gerics József*: Árpád-kori jogintézmények és terminológia törvényhozásunk egyik keltezetlen emlékében. Századok, 1969.
- Gięysztor* 1968 *Gięysztor, Aleksander*: La Polonia medievale tra occidente ed oriente europeo. Studi Storici Rivista Trimestrale, 1968.
- Graus* 1966 *Graus, Frantisek*: Herrschaft und Treue. Historica XII. Praha, 1966. (Hist. Wiss. in der Tschechoslowakei.)
- Graus* 1953 *Graus, Frantisek*: Dějiny venkovského lidu v Čechách v době přehusitské. I. Praha, 1953.
- Graus* 1965 *Graus, Frantisek*: Die Entstehung der mittelalterlichen Staaten in Mitteleuropa. Historica X. Praha, 1965.
- Grekov* 1956 *Grekov, Borisz Dimitrievics*: Az orosz parasztság története a legrégebb időktől a XVII. századig. I–II. Bp. 1956–57.

- Györffy* 1959 *Györffy György*: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp. 1959. (A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára.)
- Györffy* 1963 *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp. 1963.
- Györffy* 1970 *Györffy György*: A magyar falurendszer kialakulásának kérdéséhez. *Ethnographia*, 1970.
- Györffy* 1972 *Györffy György*: Az Árpád-kori szolgáló népek kérdéséhez. *Történelmi Szemle*, 1972.
- Györffy* 1973 *Györffy György*: A tízes és százas szervezet. *A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei*, XII. 1973.
- Heckenast* 1970 *Heckenast Gusztáv*: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. (Értekezések a tört. tud. köréből. Új sorozat. 53.) Bp. 1970.
- Héderváry*
A Héderváry család Oklevéltára. Közlik: Radvánszky B. és Závodszy L. I–II. Bp. 1909–22.
- Herrmann* 1973 *Herrmann, Joachim*: Allod und Feudum und die feudale Staatsbildung. Beiträge zur Entstehung des Staates. Band I. Veröffentlichungen des Zentralinstituts für Alte Geschichte und Archäologie der Akademie der Wissenschaften der D.D.R. Herausg. v. J. Herrmann. Berlin, 1973.
- H.O.*
Hazai Okmánytár I–VIII. Kiad. Nagy I., Paur I. Bp. 1865–91.
- H.Okt.*
Hazai Oklevéltár. Szerk. Nagy. I., Deák F., Nagy Gy. Bp. 1879.
- Holub* 1944 *Holub József*: Az egyházi nemesek jogállása a középkorban. *Regnum* 1944–46.
- Hóman* 1912 *Hóman Bálint*: Az első állami egyenes adó. *Történeti Szemle*, 1912.
- Hóman* 1921 *Hóman Bálint*: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Bp. 1921.
- Hóman–Szekfű* 1936 *Hóman Bálint–Szekfű Gyula*: Magyar történet. II. 1936.
- Ila* 1940 *Ila Bálint*: Település és nemesség Gömör megyében a középkorban. *Turul*, 1940.
- Istványi* 1939 *Istványi Géza*: A generalis congregatio. *Klny. A Levéltári Közleményekből* 1939–41.
- Juhász* 1936 *Juhász Lajos*: A porta története 1526–1648. Századok, 1936.
- Kalász* 1932 *Kalász Elek*: A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és a ciszterci gazdálkodás a középkorban. Bp. 1932.

- Karácsonyi* 1900 *Karácsonyi János*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I–III. Bp. 1900–1901.
- Karácsonyi* 1902 *Karácsonyi János*: A hamis, hibáskeltő és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. Bp. 1902.
- Kiss* 1934 *Kiss Károly Ernő*: A magyar jobbágyság kialakulása. Klny. a csongrádi reálgimnázium értesítőjéből 1932/33 és 1933/34.
- Klein* 1955 *Klein, Herbert*: Die Salzburger Freisassen. (Das Problem der Freiheit in der deutschen und schweizerischen Geschichte.) Vorträge und Forschungen B. II. Lindau–Konstanz, 1955.
- Knauz* 1856 *Knauz Nándor*: Az MCCCXCVI-ki országgyűlés végzése. Magyar Történelmi Tár, 1856 (III).
- Kossmann* 1971 *Kossmann, Oskar*: Polen im Mittelalter. Beiträge zur Sozial- und Verfassungsgeschichte. Marburg/Lahn, 1971.
- Kovachich* 1798 *Kovachich Márton György*: Supplementum ad vestigia comitiorum apud Hungaros . . . Budae, 1798. I.
- Kovachich* 1799 *Kovachich Márton György*: Formulae solennes styli. Pesthini, 1799.
- Kovalovszky* 1960 *Kovalovszky Júlia*: Ásatások Szarvas-környéki Árpád-kori falvak helyén. Archeológiai Értesítő, 1960.
- Kovács* 1942 *Kovács Márton*: A felsőőri magyar népsziget. Bp. 1942.
- Kring* 1935 *Kring Miklós*: Középkori jobbágyságunk szabad költözéséről. Századok, 1935.
- Kristó* 1965 *Kristó Gyula*: Megjegyzések az ún. „pogánylázadások” kora történetéhez. Acta Univ. Szeged. de A. József nominatae. Acta Historica Tom. XVIII. Szeged, 1965.
- Kristó* 1973 *Kristó Gyula*: Ismertetés Heckenast Gusztáv: Fejedelmi (királyi) szolgáló népek a korai Árpád-korban c. művéről. Századok, 1973.
- Kroeschell* 1968 *Kroeschell, Karl*: Haus und Herrschaft im frühen deutschen Recht. (Ein methodischer Versuch.) Göttingen, 1968. (Göttinger Rechtswissenschaftliche Studien, Bd. 70.)
- Kučera* 1966 *Kučera, Matus*: Die Struktur der Bevölkerung in der Slowakei im 10–12. Jahrhundert. Studia Historica Slovaca IV. 1966. 15. skk.
- Kumorovitz* 1964 *Kumorovitz L. Bernát*: A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből. Tanulmányok Budapest múltjából. 16. 1964.

- Lederer* 1927–28 *Lederer Emma*: A legrégebb magyar iparososztály kialakulása. Századok, 1927–28.
- Lederer* 1959 *Lederer Emma*: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Bp. 1959.
- Lederer* 1964 *Lederer Emma* (szerk.): Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához. I. Bp. 1964.
- Liebermann* 1903 *Liebermann, Felix*: Gesetze der Angelsachsen. I. Halle, 1903.
- L.K.* Levéltári Közlemények
- Lütge* 1960² *Lütge, Friedrich*: Deutsche Sozial- und Wirtschafts-geschichte. Berlin, 1960².
- Lütge* 1963 *Lütge, Friedrich*: Geschichte der deutschen Agrarverfassung vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert. Stuttgart, 1963.
- Major* 1960 *Major Jenő*: A telektípusok kialakulásának kezdetei Magyarországon. Településtudományi Közlemények, 12. sz. 1960.
- Major* 1966 *Major Jenő*: A magyar városok és városhálózat kialakulásának kezdetei. Településtudományi Közlemények, 18. sz. 1966.
- Makkai* 1957 *Makkai László*: A mezővárosi földhasználat kialakulásának kérdése. Kelemen Lajos Emlékkönyv. Kolozsvár, 1957.
- Maksay* 1940 *Maksay Ferenc*: A középkori Szatmár megye (Település- és Népiségtörténeti Értekezések, 4. sz.) Bp. 1940.
- Maksay* 1971 *Maksay Ferenc*: A magyar falu középkori településrendje. Bp. 1971.
- Mályusz* 1940 *Mályusz Elemér*: A magyar társadalom a Hunyadiak korában (A hűbériség és rendiség problémája). Mátyás király Emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára. I. Bp. 1940.
- Mályusz* 1942 *Mályusz Elemér*: A magyar köznemesség kialakulása. Századok, 1942.
- Mayer* 1955 *Mayer, Theodor*: Die Königsfreien und der Staat des frühen Mittelalters. Problem der Freiheit in der deutschen und schweizerischen Geschichte. Vorträge und Forschungen II. Lindau–Konstanz, 1955.
- Mayer* 1959 *Mayer, Theodor*: Mittelalterliche Studien. Gesammelte Aufsätze. Lindau und Konstanz, 1959.
- Melich* 1904 *Melich János*: Adatok a magyar nyelv és helyesírás történetéhez. Nyelvtudományi Közlemények, 1904.
- Méry* 1952 *Méry István*: Beszámoló a Tiszalök-Rázompusztai-ásások eredményéről. Archeológiai Értesítő, 1952.

- M.E.S.* Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I–III. Ed. F. Knauz, L. Dedek-Crescens. Strigonii, 1874–1924.
- Merzbacher* 1970 *Merzbacher, Friedrich*: Die Bedeutung von Freiheit und Unfreiheit in weltlichen und kirchlichen Recht des deutschen Mittelalters. Historisches Jahrbuch 90. Jahrgang zweiter Halbband, 1970.
- Mitteis–Lieberich* 1974 *Mitteis, Heinrich–Lieberich, Heinz*: Deutsche Rechtsgeschichte. München, 1974.
- M.Ksz.* Magyar Könyvszemle
- M.Ny.* Magyar Nyelv
- Molnár* 1949². I. *Molnár Erik*: A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig. Bp. 1949².
- Molnár* 1949². II. *Molnár Erik*: A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig. Bp. 1949².
- Molnár J.* 1959 *Molnár József*: A királyi megye katonai szervezete a tatárjárás korában. Hadtörténelmi Közlemények, 2. 1959.
- Mon. Veszpr.* Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis. A veszprémi püspökség oklevéltára. Kiad. a Római Magyar Történelmi Intézet. I. Bp. 1896.
- M.T.T.* Magyar Törvénytár. Corpus Iuris Hungarici. Szerk. Márkus D. I. Bp. 1899.
- Müller-Mertens* 1963 *Müller-Mertens, Eckhard*: Karl der Grosse, Ludwig der Fromme, und die Freien. Berlin, 1963.
- Njeussychin* 1961 *Njeussychin, A. I.*: Die Entstehung der abhängigen Bauernschaft. Berlin, 1961.
- OL* Magyar Országos Levéltár
- Óm.Okv.* Ó-magyar Olvasókönyv. Összeállította: Jakubovich Emil és Pais Dezső. Pécs, 1929.
- Pais* 1957 *Pais Dezső*: A szabad helynévi alkalmazásaihoz. Magyar Nyelv, LIII. 1957.
- Palásthy* 1890 *Palásthy Pál*: A Palásthyak. I–III. Bp. 1890–91.
- Pauler* 1899 *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I–II. Bp. 1899.
- Ph.Rt.* A pannonhalmi Szt. Benedek Rend története. Szerk. Erdélyi László. I–XII. Bp. 1902–16.
- Reg.Arp.* *Szentpétery Imre–Borsa Iván*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II. Bp. 1923–1961.
- R.M.A.* *Endlicher, St. L.*: Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana. Sangallen, 1849.
- Schaub* 1913 *Schaub, Friedrich*: Studien zur Geschichte der Sklaverei im Frühmittelalter. Berlin und Leipzig, 1913.

- Schlesinger* *Schlesinger, Walter*: Beiträge zur deutschen Verfassungsgeschichte des Mittelalters. Bd. I. Göttingen 1963. Munkáinak gyűjteményes kiadásában:
 1. Herrschaft und Gefolgschaft in der germanisch-deutschen Verfassungsgeschichte. Első kiadása: Historische Zeitschrift, 176. 1953.
 2. Über germanisches Heerkönigtum. Első kiad. Vorträge und Forschungen. 3. 1956.
 3. Randbemerkungen zu drei Aufsätzen über Sippe, Gefolgschaft und Treue. 1963.
- Schröder-Künßberg 1932⁷* *Schröder, Richard-v. Künßberg, Eberhard*: Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte. 7. Auflage. Berlin und Leipzig. 1932⁷.
- Seé 1901* *Seé, Henri*: Les classes rurales et le régime domanial en France au Moyen Age. Paris, 1901.
- Smič.* *Smičičklas, T.*: Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. II–XV. Zagrabiae, 1904–34.
- Solymosi* *Solymosi László*: A jobbágyköltözésről szóló határozat helye a költözés gyakorlatában. Agrártörténeti Szemle, 1972.
- Solymosi 1972* *Solymosi László*: Árpád-kori helyneveink felhasználásáról. Magyar Nyelv, 68. 1972.
- Sopron* Sopron vármegye története. Oklevéltár. Szerk.: Nagy I. I–II. Sopron, 1889–91.
- S.R.H.* *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum, I–II.* ed. E. Szentpétery. Bp. 1937–1938.
- Stern-Bartmuß 1970* *Stern, Leo-Bartmuß, Hans-Joachim*: Deutschland in der Feudalepoche von der Wende des 5–6. Jahrhunderts bis zur Mitte des 11. Jahrhunderts. Berlin, 1970.
- Szabó D. 1936* *Szabó Dénes*: A dömösi prépostság adománylevele. Magyar Nyelv. 1936.
- Szabó 1948* *Szabó István*: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp. 1948.
- Szabó 1963* *Szabó István*: A prédiüm. Vizsgálatok a korai magyar gazdaság- és településtörténelem körében. Agrártörténeti Szemle, 1963.
- Szabó 1966* *Szabó István*: A falurendszer kialakulása Magyarországon X–XV. sz. Bp. 1966.
- Szabó 1969* *Szabó István*: A középkori magyar falu. Bp. 1969.
- Szekfü 1912* *Szekfü Gyula*: Serviensek és familiarisok. Bp. 1912.
- Székely 1953* *Székely György* (szerk.): Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a XIV. században. Bp. 1953.

- Székely* 1971³ *Székely György*: Magyarország története a honfoglalástól Mohácsig. Molnár Erik. szerk.: Magyarország története. I. Bp. 1971³.
- Szentpétery* 1918 *Szentpétery Imre*: Szent István király pécsváradai és pécsi alapítólevele (Értekezések a történeti tudományok köréből XXIV. k.). Bp. 1918.
- Szentpétery* 1927 *Szentpétery Imre*: Középkori oklevélszövegek. Bp. 1927.
- Szilágyi* 1957 *Szilágyi Loránd*: III. Endre 1298. évi törvénye. Annales Univ. Scient. Budapestinensis de R. Eötvös nominatae. Sect. Hist. Tom. I. Bp. 1957.
- Sztáray* A nagymihályi és sztárai gr. Sztáray család oklevéltára. Szerk. Nagy Gyula. I–II. Bp. 1887–89.
- Szücs* 1972 *Szücs Jenő*: König Stephan in der Sicht der modernen ungarischen Geschichtsforschung. Südostforschungen B. XXXI. 1972.
- Tagányi* 1916 *Tagányi Károly*: Felelet dr. Erdélyi Lászlónak: „Árpádkori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései”-re. Történeti Szemle, 1916.
- Tagányi* 1922 *Tagányi Károly*: Vázlatok a régebbi Árpádkor társadalomtörténetéből. Társadalomtudomány, 1922.
- Tagányi* 1949² *Tagányi Károly*: A földközösség története Magyarországon. Bp. 1949².
- Trestik–Krzemienska* 1967 *Trestik, Dusan–Krzemienska, Barbara*: Zur Problematik der Dienstleute im frühmittelalterlichen Böhmen. Herausg. v. F. Graus und H. Ludat: Siedlung und Verfassung Böhmens in der Frühzeit. Wiesbaden, 1967.
- T.T.* Történelmi Tár, Bp. 1878–1911.
- Turek* 1963 *Turek, Rudolf*: Zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Böhmens im 6. bis 10. Jahrhundert. Sbornik Narodniho muzea v. Praze A -Historie (17.) 1963.
- Tymieniecki* 1965 *Tymieniecki, Kazimierz*: Historia chłopow. I. Warszawa, 1965.
- Uslar* 1969 *Uslar, Rafael*: Abschied von der curtis. Siedlung, Burg und Stadt. Studien zu ihren Anfängen. Herausg. von K. H. Otto und J. Herrmann. Berlin, 1969.
- Urk. Sieb.* Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Von F. Zimmermann, C. Werner. Bd. I. Hermannstadt, 1892.
- Váczy* 1927 *Váczy Péter*: A királyi serviensek és a patrimonialis királyság. Századok, 1927–28.
- Váczy* 1930 *Váczy Péter*: A bakonybéli összeírás kora és hitelessége. Levéltári Közlemények, 1930.

- Váczy* 1958 *Váczy Péter*: A korai magyar történet néhány kérdéséről. Századok, 1958.
- Váczy* 1971 *Váczy Péter*: A város az ókor és középkor fordulóján. Győr. Várostörténeti Tanulmányok. Győr, 1971.
- Waitz* 1885² *Waitz, Georg*: Deutsche Verfassungsgeschichte. IV. Berlin, 1885².
- Waitz-Zeumer* 1893² *Waitz-Zeumer*: Deutsche Verfassungsgeschichte. V. Berlin, 1893².
- Waldapfel* 1931 *Waldapfel Eszter*: Nemesi birtokjogunk kialakulása a középkorban. Századok, 1931.
- Wenskus* 1961 *Wenskus, Reinhard*: Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen Gentes. Graz, 1961.
- Wernli* 1959 *Wernli, Fritz*: Die mittelalterliche Bauernfreiheit. Studien zu mittelalterlichen Verfassungsgeschichte. I. Heft Afoltern, 1959.
- Veszp.R.* *Kumorovitz Lajos*: Veszprémi regesták (1301–1387). Bp. 1953.
- Wolfarth* 1959 *Wolfarth, Włodzimierz*: Ascripticii w Polsce. Wrocław-Kraków, 1959.
- V.R.* *Regestrum Varadinense, curis et laboribus I. Karácsenyi et S. Borovszky*. Bp. 1903.
- Zalai O.* *Zala vármegye története. Oklevéltár. Szerk.: Nagy I. Véghely D., Nagy Gy.* I–II. Bp. 1886.
- Závodszky* 1904 *Závodszky Levente*: A szent István, szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp. 1904.
- Zichy* *A gróf Zichy család id. ágának okmánytára. I–XII szerk. Nagy I., Véghely D.* Bp. 1872–1931.
- Zs.O.* *Zsigmondkori Oklevéltár. Összeállította Mályusz Elemér.* I–II. Bp. 1951–58.

ÉRTEKEZÉSEK
A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

ÚJ SOROZAT

A sorozatban megjelent

1. HAJNAL ISTVÁN
A Batthyány-kormány külpolitikája
- 2–3. RÉVÉSZ IMRE
Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából
4. WITTMAN TIBOR
Az „árforradalom” és a világpiacon kapcsolatok kezdeti mozzanatai
(1566–1618)
5. KOVÁCS ENDRE
Magyar–délsláv megbékélési törekvések 1848–49-ben
6. LACKÓ MIKLÓS
Adalékok a budapesti munkásság összetételéhez az 1920-as évek végén
7. MAKSAY FERENC
Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon
8. V. WINDISCH ÉVA
Közlöny (1848–1849)
9. MÁLYUSZ ELEMÉR
A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog
10. BERLÁSZ JENŐ
Az erdélyi jobbágyság gazdasági helyzete a XVIII. században
11. M. KONDOR VIKTÓRIA
Az 1875-ös pártfúzió
12. I. TÓTH ZOLTÁN
Az erdélyi és magyarországi román nemzeti mozgalom (1790–1848)
13. HECKENAST GUSZTÁV
Fegyver- és lőszergyártás a Rákóczi-szabadságharcban
14. TOKODY GYULA
Az Össznémet Szövetség (Alldeutscher Verband) és közép-európai tervei
(1890–1918)
15. HAJDU TIBOR
Március huszonegyediké (Adatok a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásának történetéhez)

16. GONDA IMRE
Bismarck és az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés
17. DOLMÁNYOS ISTVÁN
Mezőfi és a koalíció
18. MARKÓ ÁRPÁD
Egy elfelejtett magyar író-katona (Jakkó László huszárcapitány 1781–1833)
19. MUCS SÁNDOR
A Magyar Néphadsereg megszervezése (1944. december 21–1945. május 8.)
20. JEMNITZ JÁNOS
Az 1926. évi angol általános sztrájk előzményeiről
21. HERMANN ZSUZSANNA
Az 1515. évi Habsburg–Jagelló-szerződés
22. GERICS JÓZSEF
Legkorábbi geszta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái
23. DIÓSZEGI ISTVÁN
Ausztria–Magyarország és Bulgária a San Stefano-i béke után (1878–1879)
24. LUKÁCS LAJOS
Garibaldi magyar önkéntesei és Kossuth 1860–61-ben
25. G. SOÓS KATALIN
A nyugat-magyarországi kérdés (1918–1919)
26. BÓNIS GYÖRGY
Nagy György és az 1914 előtti magyar köztársasági mozgalom
27. SZENTGYÖRGYI MÁRIA
Jobbágyterhek a XVI–XVII. századi Erdélyben
28. SÁRKÓZI ZOLTÁN
Az erdélyi szászok a nemzeti ébredés korában (1790–1848)
29. PERJÉS GÉZA
Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650–1715)
30. SERFÖZŐ LAJOS
A KPM tevékenysége a munkás kultúr- és sportmozgalomban (1925–1945)
31. IRINYI KÁROLY
A Naumann-féle „Mitteleuropa-tervezet” és a magyar politikai közvélemény
32. ORMOS MÁRIA
Az 1924. évi magyar államkölcson megszerzése
33. KANYAR JÓZSEF
Elsikkasztott földreform, megvalósult földosztás Somogyban (1920, 1945)
34. TOLNAI GYÖRGY
A paraszti szövő-, fonóipar és a textilmanufaktúra Magyarországon (1840–1849)
35. SZILÁGYI JÁNOS
Munkásosztályunk általános műveltsége 1919–1945 között
36. FARKAS DEZSŐ
A két forradalom Bihar megyei történetéhez (1917–1945)

37. BÁCSKAI VERA
Magyar mezővárosok a XV. században
38. RÉVÉSZ IMRE
Bécs Debrecen ellen. Vázlatok Domokos Lajos (1728–1803) életéből és működéséből
39. POGÁNY MÁRIA
Tőkés vállalkozók és kubikos bérmunkások a Tisza-szabályozásnál a 19. sz. második felében
40. PAULINYI OSZKÁR
A vállalkozás kezdeti formái a feudális kori nemesércbányászatban
41. VARGA JÁNOS
A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái (1767–1849)
42. SZOKOLAY KATALIN
Az osztrák–magyar kormány politikája az első világháború idején
43. SZENDREY ISTVÁN
Egy alföldi uradalom a török hódoltság után
44. SOMOGYI ÉVA
Választójog és parlamentarizmus Ausztriában (1861–1907)
45. Vita a feudális kori magyar történelem periodizációjáról
46. KISS JÓZSEF
Jászkunsági agrármozgalmak a kiegyezéstől a millenniumig (1867–1895)
47. S. LENGYEL MÁRTA
Reformersors Metternich Ausztriájában
48. SZAKÁTS SÁNDOR
Állami gazdaságaink helyzetének alakulása (1945–1948)
49. SZAKÁLY FERENC
A parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században
50. FEHÉR ANDRÁS
A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az ellenforradalmi rendszer (1919. augusztus–1921)
51. SZŰCS JENŐ
A nemzet historikuma és a történet szemlélet nemzeti látószöge (Hozzászólás egy vitához)
52. KÁLDY-NAGY GYULA
Magyarországi török adóösszeírások
53. HECKENAST GUSZTÁV
Fejedelmi (királyi) szolgálonépek az Árpád-korban
54. SARLÓS BÉLA
Deák és Vukovics (Két igazságügy-miniszter)
55. Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről
56. SZENTGYÖRGYI MÁRIA
Kővár vidékének társadalma
57. L. GÁL ÉVA
Újházy László, a szabadságharc utolsó kormánybiztosa

58. MÁLYUSZ ELEMÉR
Az V. István-kori gesta
59. L. NAGY ZSUZSA
A budapesti liberális ellenzék (1914–1944)
60. BOROSY ANDRÁS
A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben
61. H. HARASZTI ÉVA
Szerződésszegők (Az angol–német flottaegyezmény 1935. június)
62. GERGELY ANDRÁS
Széchenyi eszmerendszerének kialakulása
63. BÓNIS GYÖRGY
A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában
64. Nemzetiség a feudalizmus korában
65. SZŐCS SEBESTYÉN
A kormánybiztosi intézmény kialakulása 1848-ban
66. BALOGH ISTVÁN
A parasztság művelődése a két világháború között
67. ifj. BARTA JÁNOS
Mezőgazdasági irodalmunk a XVIII. században
68. KENDE JÁNOS
A Magyarországi Szociáldemokrata Párt nemzetiségi politikája 1909–1919
69. SÁNDOR PÁL
A birtokrendezési periratok
70. KERÉKES LAJOS
Az első osztrák köztársaság alkonya (Mussolini, Gömbös és az osztrák Heimwehr)
71. KÁVÁSSY SÁNDOR
Latinca Sándor
72. JORDÁKY LAJOS
A Román Nemzeti Párt megalakulása
73. KOROKNAI ÁKOS
Gazdasági és társadalmi viszonyok a dunai és a tiszai határőrvidéken a XVIII. század elején
74. SÁRKÖZI ZOLTÁN
Az erdélyi szászok 1848–1849-ben
75. SIMON RÓBERT
A mekkai kereskedelem kialakulása és jellege
76. TRÓCSÁNYI ZSOLT
Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései
77. A negyvennyolcas forradalom kérdései
78. BÁNKÚTI IMRE
A kurucok első dunántúli hadjárata (1704. január–április)
79. SZABÓ DÁNIEL
A magyar álláspontok helye a Szerbiával szembeni hadicélok rendszerében (1915–1918)

80. ZIMÁNYI VERA
Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650
81. ISZLAMOV TOFIK
Politikai küzdelmek Magyarországon az első világháború előtt 1906–1914
82. FÜGEDI ERIK
Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon
83. ENGEL PÁL
Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437)
84. JEMNITZ JÁNOS
A háború és a gyarmati kérdés a II. Internacionálé 1907. és 1910. évi kongresszusán
85. VIGH KÁROLY
Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikai nézeteinek alakulása
86. TEKE ZSUZSA
Velencei–magyar kereskedelmi kapcsolatok a XIII–XV. században
87. PINTÉR ISTVÁN
A Magyarországi Szociáldemokrata Párt politikája a második világháború előestéjén
88. LADÁNYI ANDOR
Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben (1919–1921)
89. KIRSCHNER BÉLA
A KMP stratégiai irányvonalának alakulása (1919–1921)
90. POGÁNY MÁRIA
Vállalkozók, mérnökök, munkások a magyar vasútépítés hőskorában (1845–1873)
91. BENCZÉDI LÁSZLÓ
Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664–1685)
92. SALAMON KONRÁD
A Márciusi front
93. FEJES JUDIT
Magyar–német kapcsolatok 1928–1932
94. VARGA J. JÁNOS
Szervitorok katonai szolgálata a XVI–XVII. századi dunántúli nagybirtokon
95. NÉMETH JÓZSEF
A műszaki értelmiség a felszabadulás után (1945–1948)
96. ROMSICS IGNÁC
A Duna–Tisza köze hatalmi-politikai viszonyai 1918–19-ben
97. HÁRSFALVI PÉTER
Az önkormányzat Nyíregyházán a XVIII–XIX. században
98. GERGELY ANDRÁS
Egy gazdaságpolitikai alternatíva a reformkorban (A fiúmei vasút)

99. BAKSAY ZOLTÁN

A munkaerőhelyzet alakulása és a munkanélküliség felszámolása Magyarországon (1945–1949)

100. BOLLA ILONA

A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon.

Előkészületben

101. MAGYAR ESZTER

A feudalizmus kori erdőgazdálkodás az alsó-magyarországi bányavárosokban (1255–1747)

102. TÓTH TIBOR

A dunántúli kisüzemek termelése és gazdálkodása az 1930-as években.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Felelős szerkesztő: Bojtár Anna – Műszaki szerkesztő: Marton Andor

A kötetsterv Kulinyi István munkája

Terjedelem: 18,75 (A/5) ív – AK 2015 k 8386

83.11543 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

A sorozat következő kötete

MAGYAR ESZTER
A FEUDALIZMUS KORI
ERDŐGAZDÁLKODÁS AZ
ALSÓ-MAGYARORSZÁGI
BÁNYAVÁROSOKBAN
(1255—1747)

Értekezések a történeti
tudományok köréből
Új sorozat 101.

A tanulmány a három legjelentősebb alsó-magyarországi bányaváros — Kőrmöcbánya, Selmecebánya, Besztercebánya — erdőgazdálkodását kíséri figyelemmel a feudalizmus korában, a városok kialakulásától kezdve a XVIII. századig. Az általánosan elterjedt felfogással szemben bebizonyítja, hogy Magyarországon az erdőgazdálkodás a bányavárosokban sem I. Miksa 1565-ben kiadott erdőrendtartásával vette kezdetét. Elemzi az erdők szerepét az eltérő birtoktörténeti fejlődést mutató bányavárosok életében, valamint az osztrák kamarai igazgatásnak e városok számára nem egyértelműen kedvező következményeit. Bár a szerző elsősorban a bányavárosok anyagát vizsgálta, a tanulmányban a városi erdőkről rajzolt kép valamennyi magyar város feudalizmus kori erdőgazdálkodására vonatkoztathatóan tartalmaz hasznosítható új ismereteket.

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

Az 1980-ban elhunyt Bolla Ilona rövid középiskolai tanárkodás után egész pályája során a budapesti tudományegyetem Középkori Magyar Történeti Tanszékének oktatója, 1977-től docense volt. Kutatásai a középkori magyar társadalom- és településtörténettel foglalkoztak, korábbi tanulmányai szintén ebbe a tárgykörbe tartoznak. E munkája életművének beteljesítése.